

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№ 19

науковий збірник

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2014. — Збірник 19. — 448 с.

Ukrainian Liberation Movement / The Institute of Ukrainian Studies Named After Ivan Krypyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, Center for Research on the Liberation Movement. — Lviv, 2014. — Digest 19. — 448 p.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, рецензій та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху у XX столітті, його структуру та окремих особистостей.

The digest continues the series of scientific publication of documents, researches, reviews and other materials which show up different aspects of activity of Ukrainian liberation movement, its structural units and individuals in the XX century.

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович; канд. іст. наук Марта Гавришко (відповідальний редактор); Руслан Забілий; проф., д-р іст. наук Леонід Зашкільняк; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; д-р іст. наук Анатолій Русначенко; канд. іст. наук Олександра Стасюк, Геннадій Іванущенко, д-р іст. наук Іван Патриляк, канд. іст. наук Василь Стефанів, канд. іст. наук Олександр Ішук.

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Протокол № 6 від 19.06.2014 р.)**

Редакція наукового збірника «Український визвольний рух»
чекає Ваших матеріалів для публікації.

Статті просимо надсилати за адресою history@cdvr.org.ua

На обкладинці:

Калина Лукань-‘Галина’ (1920—1950). Секретар районного Проводу ОУН на Косівщині, згодом надрайонний провідник ОУН. Гуцульщина, кін. 1940-х рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Юрій Черченко

Проблеми історії ОУН в листуванні Зиновія Книша з
Андрієм Мельником..... 5

Галина Сварник, Христина Процюк

Листи Михайла Матчака до Олени Степанів
(1956—1958)..... 23

Сергій Рябенко

«Книга фактів». Історія джерела 89

Василь Футала

Відображення історії ОУН 1929—1939 рр. у сучасному
українському наративі..... 121

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У 1917—1939 рр.

Михайло Ковальчук

Збройна боротьба в Катеринославі (січень 1918 р.)..... 142

Марта Гавришко

Заходи ОУН на міжнародній арені у справі «пацифікації»
в Галичині у 1930 р..... 174

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН ТА УПА

Ярослав Антонюк

Волинські чехи в українській визвольній боротьбі (на
прикладі колонії Купичів) 202

Ігор Бігун

Діяльність Вільгельма Вірзінга проти українського
націоналістичного руху в часи Другої світової
війни..... 223

Володимир Ковальчук

Посилення конспірації в ОУН(б): перехід від літерних до цифрових шифрів	270
---	-----

Ігор Дерев'яний

Роль «особлагів» в системі радянських концтаборів (1948—1954)	288
---	-----

Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва

Стратегії ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег»	309
--	-----

Олександр Пагіря

Переговори між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини в Будапешті наприкінці 1943 року	362
---	-----

Галина Стародубець

На перетині двох світів: Волинь в умовах українського національно-визвольного руху 1940-х років	384
---	-----

Юрій Щур

Діяльність підпілля ОУН(р) на території запорізької області у 1942—1943 роках	397
---	-----

УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ

Ірина Єзерська

Іван Гель — спадкоємець ідеї українського визвольного руху та збереження національної пам'яті	423
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Іван Патриляк

Люди «великого рейду» рецензія на: Потічний П. Й. Пропагандивний рейд УПА в Західну Європу / Літопис Української Повстанської Армії. Серія «Події і люди». Кн. 28. — Торонто; Львів: Літопис УПА, 2014. — 158 с.	439
--	-----

Юрій Черченко

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Стаття присвячена різним аспектам історії українського визвольного руху, зокрема історії УВО і ОУН, які обговорювалися в листуванні Зиновія Книша з Андрієм Мельником.

Ключові слова: Книш, Мельник, листування, архів, УВО, ОУН.

Yurij Cherchenko

Problems of history of OUN in correspondence of Zynoviy Knysh with Andriy Melnyk

The article is devoted to the different aspects of history of the Ukrainian liberation movement, in particular histories of UVO and OUN, which came into question in correspondence of Zynoviy Knysh with Andriy Melnyk.

Key words: Knysh, Melnyk, correspondence, archive, UVO, OUN.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ОУН В ЛИСТУВАННІ ЗИНОВІЯ КНИША З АНДРІЄМ МЕЛЬНИКОМ

Всім, хто цікавиться історією УВО і ОУН, добре відоме ім'я Зиновія Книша. Він є автором або упорядником понад 60 книг з цієї тематики — монографій, збірників документів, мемуарів. Свого часу він брав активну участь в українському визвольному русі. В автобіографії, яка зберігається в Архіві ОУН у Києві, Зиновій Книш написав: «До УВО належав від 16 років життя [від 1922 р. — Ю.Ч.], в 1930 р. був бойовим референтом в Крайовій Команді» УВО. За свою революційну діяльність був тричі заарештований. Наслідком третього арешту було тривале ув'язнення (1930—1936).

За освітою Зиновій Книш був юристом. Не будучи фаховим істориком, він тим не менш зробив для написання історії українського визвольного руху, напевне, як ніхто інший. Можливість присвятити себе цій благородній справі він отримав вже після Другої світової війни, переїхавши на постійне мешкання до Канади, в Торонто. Там наприкінці 1950-х рр. Зиновій Книш створив видавництво «Срібна сурма», яким була видана переважна більшість його мемуарних та монографічних праць, збірників документів й матеріалів з історії УВО і ОУН. Видавництво видавало щорічно 1-2 книги, і З. Книшу доводилося виконувати велетенський обсяг роботи, адже він мусив поєднувати функції автора-упорядника та редактора цих видань. Ось як писав про це історик Марко Антонович: «Д-р Книш виконував понад тридцять літ працю, яку, навіть в наших невідрадних умовах українського друкованого слова поза межами України, виконує принаймні п'ятеро осіб. Сам він писав праці, сам передавав до друку і піклувався друкуванням, сам проводив коректуру, сам займався адміністративною працею і фінансуванням своїх видань. Покажіть мені ще одну людину в цілому українському суспільстві, яка могла б похвалитися таким досягненням, такою виконаною працею, адже ж книжки його видавництва можуть заповнити велику полицю кожної бібліотеки і стати її прикрасою»¹.

¹ Антонович М. У 90-ліття д-ра Зиновія Книша // У 90-ліття Зиновія Книша. — Вінніпег, 1996. — С. 90.

Працюючи в Канаді над написанням історії українського визвольного руху, Зиновій Книш відчував суттєвий брак архівних джерел. Йому були недоступні документи з архівів тогочасної Польської Народної Республіки, де зберігалися документи польської поліції про боротьбу з українськими націоналістами. Тому він, по-перше, активно використовував матеріали з української та польської преси про різні судові процеси, по-друге, багато уваги приділяв спогадам колишніх учасників описуваних подій. З цією метою Книш вів активне листування з багатьма людьми.

Після розколу ОУН обидва ворогуючі табори вели поміж собою перманентну полеміку в публіцистичних та історичних виданнях. Не позбавлена полемічного аспекту й творчість Зиновія Книша, їй притаманна «партійність», тобто висвітлення спірних моментів в історії ОУН з позиції саме ОУН (мельниківців). Наприклад, у книжці «Розбрат» він подає власну версію історії розколу ОУН в 1940 р. Звичайно, такий підхід був дещо однобоким і не завжди об'єктивним. Слушну думку з цього приводу висловив Лев Шанковський у своєму листі до Любомира Винаря: «Ви пишете мені про літературу, яку можна використати для представлення історії розколу. Такої літератури НЕМА. Те, що є, це партійні, односторонні з'ясування, які коли використовувати, сам одностороннім партійцем стаєш»². Часто в своїх працях автор полемізує з істориками з бандерівського табору. Хоча треба віддати належне Книшеві: він завжди намагався в міру своїх сил залишатися об'єктивним і давати зважену оцінку роботам своїх політичних опонентів. Прикладом може послужити книга Зиновія Книша «Городок», присвячена дослідженню одної з найбільш відомих експропріаційних акцій ОУН — нападу на пошту в Городку 30 листопада 1932 р. У вступі Зиновій Книш схвально пише про видану кілька років раніше книгу Данила Чайковського з революційної ОУН (бандерівців)³, яка стала фактично першою історичною роз-

² Винар Л. Олег Кандиба-Ольжич у листуванні Лева Шанковського (У 100-ліття народження археолога, поета і революціонера) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвид. зб. наук. пр. Вип. 16. Ч. 1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. пр. / Відп. ред. В. А. Смолій.* — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 160.

³ Чайковський Д. Білас і Данилишин. — Нью-Йорк, 1969. — 278 с.

відкою про ці події, хоча й зазначає, що «характер її — більше збірник-альманах, як історична чи політична студія»⁴.

Взагалі тему історії ОУН і УПА на еміграції аж до початку 1980-х рр. досліджували головним чином «партійні публіцисти», в першу чергу Петро Мірчук та Зиновій Книш. Незалежні фахові історики (хіба що за винятком Івана Лисяка-Рудницького) цю тему оминали, можливо, через той самий брак джерел. На цю особливість дослідження історії українського націоналістичного руху на еміграції звернув увагу у своїй статті Мирослав Небелюк⁵. В Радянській Україні тема українського націоналізму була забороною для звичайних істориків, на цій ниві плідно працювали переважно перевірені фахівці з лав КГБ та ідеологічних установ КПСС.

Зиновій Книш постійно радився з Головою ПУН Андрієм Мельником стосовно написаних праць, про що свідчить їхнє листування. До того ж, А. Мельник заохочував З. Книша до популяризації діяльності ОУН всіма засобами, в тому числі і публікацією відповідних книг і статей. В листі до Книша від 1 січня 1949 р. Мельник писав: «Ось цим назначаю Вас Представником Проводу Українських Націоналістів на терені Канади. До Ваших обов'язків буде належати: а) добувати моральну й матеріальну піддержку українським визвольним змаганням шляхом пропаганди визвольної боротьби, що її веде ОУН»⁶. В 1950 р. Зиновій Книш написав брошуру «Варшавський Договір»⁷ і переслав її рукопис А. Мельнику для ознайомлення. В листі від 10 червня 1950 р. Книш пише до Мельника: «Перед кількома тижнями просив я Вас виразнішої думки про друк моєї брошури “Варшавський Договір”, бо час минає, а з ним і тридцятилітній реченець, і тоді може друк бути спізнений»⁸. А. Мельник прочитав цю брошуру й не радив З. Книшеві її публікувати з політичних міркувань. В цей час ОУН

⁴ Книш З. *Городок*. — Торонто: Срібна сурма, 1973. — С. 3.

⁵ Небелюк М. *Зиновій Книш про убивство Голуфка на тлі зради Р. Барановського // У 90-ліття Зиновія Книша*. — Вінніпег, 1996. — С. 73.

⁶ *Архів ОУН у Києві*. — Фонд Андрія Мельника. — *Справа «Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963)»*. — Арк. 2.

⁷ *Див.: Книш З. Варшавський договір в світлі націоналістичної критики*. — Вінніпег: накладом автора, 1950. — 111 с.

⁸ *Архів ОУН у Києві*. — Фонд Андрія Мельника. — *Справа «Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963)»*. — Арк. 95.

активно співпрацювала з УНРадою, на чолі якої були відомі діячі УНР Андрій Лівіцький та Ісаак Мазепа. А З. Книш був не згоден з такою політикою ПУН і навіть написав Голові ПУН, що зрікається своєї посади представника ПУН у Канаді. У своїй статті Книш критикував Варшавський договір 22 квітня 1920 р. за те, що керівники УНР погодилися на окупацію Польщею Галичини та Волині.

Ось що написав Андрій Мельник Зиновію Книшеві стосовно його брошури: «Хто з нас не погоджувався би зі змістом Вашого еляборату! Хіба ж можна заперечувати правду... Але виринає важне питання перед нами, яке ставлю собі я і стараюся відповісти на нього, щоби вислідом мого передумання поділитися з Вами. Чи справді буде на часі поява цієї публікації... Неоднократно вертаючи думками до цієї проблеми, я згодом прийшов до переконання, що на появу цієї праці друком ще не прийшов слушний час, що друк її треба відкласти до більше сприятливої хвилини, що не може в теперішній ситуації праця та появлятися на сторінках СУ⁹. Я дуже радий за уважливість з Вашої сторони і розуміння, що в політиці навіть найбільша правда може створювати невідгідну ситуацію, коли правда ця проголошена в невідходячу пору і коли замість хісна¹⁰ та порятунку принести може, при найкращих інтенціях автора, труднощі чи навіть шкоду»¹¹. Зиновій Книш змушений був дослухатися до поради Голови ПУН. В листі від 7 липня 1950 р. він пише А. Мельнику: «Згідно з Вашим бажанням пишу до Залізняка¹², щоб коли ще не почав друкувати “Варшавського Договору” в найближчому числі “Самостійної України”, стримався з друком і відослав мені машинопис»¹³. Все ж таки наприкінці

⁹ *Йдеться про журнал «Самостійна Україна».*

¹⁰ *Користі.*

¹¹ *Архів ОУН у Києві. — Фонд Андрія Мельника. — Справа «Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963)». — Арк. 96.*

¹² *Псевдонім ‘Залізник’ в ОУН мало декілька осіб. В цьому випадку йдеться про Тому Лапичака. Лапичак Тома (1914—1975) — український громадський діяч, публіцист, лікар. Народився в с. Нижанковичі, Перемиський пов. У 1941—1942 рр. Крайовий провідник ОУН(м), в 1942—1944 рр. — в’язень концтабору Заксенгаузен, 1945—1949 — референт ПУН. Від 1949 р. мешкав у США. Редагував журнал «Орлик» в Німеччині (1945—1949), «Самостійна Україна» в США (1950—1955), газету «Українське життя» в Чикаго (1955—1959). Автор книги «Український націоналізм — критика і оборона», був редактором «Самостійної України» в 1950—1955 рр.*

¹³ *Архів ОУН у Києві. — Фонд Андрія Мельника. — Справа «Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963)». — Арк. 99.*

1950 р. З. Книш опублікував цей матеріал. В листі до А. Мельника від 27 листопада 1950 р. З. Книш пише: «Друкую “Варшавський Договір” власним коштом, викресливши зазначені Вами місця і пропустивши деякі ядерні вислови під адресою Лівіцького»¹⁴.

З листування Зиновія Книша з Андрієм Мельником дізнаємося ще одну цікаву деталь. Коли на початку 1950-х рр. З. Книш почав писати книжки з історії УВО, багато учасників подій 1920-х рр. у Галичині були ще живі. Він листувався з ними, з'ясовував маловідомі факти і при цьому завжди питав, яку інформацію про цих людей він може опублікувати в своїх книжках, щоб часом це не зашкодило їм або їхнім родичам. В квітні 1951 р. З. Книш пише А. Мельнику про те, що вже здав до друку книжку «Дух, що тіло рве до бою...»¹⁵, присвячену Крайовому Команданту УВО Юліяну Головінському. У листі до А. Мельника від 24 квітня 1951 р. він зазначає: «Поміщені будуть тільки такі назвища, що дали на те свій дозвіл і такі знимки, що на те погодилися... Там хотів би я теж помістити Вашу світлину, якщо дасте на те свою згоду, з підписом означення Вашого тогочасного становища, як Крайового Команданта УВО»¹⁶. У відповідь Андрій Мельник в листі від 1 травня 1950 р. писав, що у нього збереглася лише одна фотографія з тих часів, «бо цілу мою збірку зрабувало у мене Гестапо в 1944 р.» (йдеться про арешт Андрія Мельника 26 січня 1944 р.). А. Мельник просив повернути йому фотографію після публікації. І далі Андрій Мельник зазначає: «Підпис під світлиною міг би бути ось який: Заступник Начального Команданта УВО і Крайовий Командант УВО в рр. 1922—1923»¹⁷. Саме з таким підписом ця маловідома фотографія Андрія Мельника й була опублікована в книжці. Але під час набору тексту, очевидно, була зроблена помилка — слово «Крайовий» було пропущене¹⁸.

¹⁴ Архів ОУН у Києві. — Фонд Андрія Мельника. — Справа «Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963)». — Арк. 100.

¹⁵ Див.: Книш З. *Дух, що тіло рве до бою...* (Юліян Головінський — Крайовий Командант УВО). — Вінніпег, 1951. — 199 с.

¹⁶ Архів ОУН у Києві. — Фонд Андрія Мельника. — Справа «Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963)». — Арк. 102.

¹⁷ Там само. — Арк. 103.

¹⁸ Див.: Книш З. *Дух, що тіло рве до бою...* — С. 23.

У 1952 р. Зиновій Книш надіслав Андрієві Мельнику рукопис своєї книги «Дрижить підземний гук»¹⁹. Прочитавши рукопис, Андрій Мельник в листі від 24 травня 1952 р. висловив авторові свої зауваження і поради. Так, звернувши увагу на те, що Зиновій Книш оприлюднив у своїй книзі багато інформації про експропріаційні акції УВО, полковник Мельник висловив таку пропозицію: «...Чи не слід би в праці Вашій дещо спинитися над етичною сторінкою експропріації, належно підчеркнути, що цим шляхом УВО, чи ОУН, видирали в окупанта тільки дрібненьку частину грабіжі, яку довгими роками переводив окупант на українському народі дорогою податків, економічного визиску і інших здирств. Важне теж підчеркнути, що добуті з експропріації засоби не йшли на приватні, чи особисті, чи групові цілі, але служили в первочинах існуючому українському державному апаратові, зосібна його військовому секторові»²⁰.

Низка зауважень, висловлених Андрієм Мельником, стосувалася оцінки діяльності різних осіб, згадуваних в книзі, або тих, кого слід було би згадати. «На стор. 285 в рядку 11 здолини говориться про “Комітет Допомоги Політичним В'язням”. Є тут нагода сплатити довг вдячності соток, може й тисяч політичних в'язнів для голови цього Комітету — сл.п. д-ра Степана Федака. Цей довг вдячності кожного з нас наказує мені просити Вас не поминути в своїх споминах того, хто не жалів ні труду, ні часу, ні гроша продовж довгих літ, несучи поміч політичним в'язням майже до останньої хвилини свого життя»²¹.

З листування Зиновія Книша з Андрієм Мельником також дізнаємося, що в 1952 р. члени ПУН на пропозицію Осипа Бойдуника домовилися про те, що «всякі писання, книжки й статті на політичні теми мають бути предложені до апробати Проводу перед друком»²². Зиновій Книш на це погоджувався, але тільки за тієї умови, що всі члени ПУН будуть подавати для розгляду свої праці. Хоча з його листів видно, що ця ідея була йому не до вподоби. З

¹⁹ Див.: Книш З. *Дрижить підземний гук. До 25-ліття Організації українських націоналістів (Спогади з 1930 і 1931 років у Галичині)*. — Вінніпег, 1953. — 338 с.

²⁰ *Архів ОУН у Києві. — Фонд Андрія Мельника. — Справа «Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963)»*. — Арк. 128.

²¹ Там само.

²² Там само. — Арк. 126.

цього приводу Андрій Мельник в листі від 24 травня 1952 р. висловився так: «Ви заторкнули в останньому листі важне питання: узгіднення наших видань. Очевидно, як і Ви, так і всі ми поділяємо думку про доцільність, а навіть konieczність узгіднювання наших писань. Це засадниче устійнення наше обов'язує всіх нас без виїмку, прийдеться переводити в життя, хоч всі ми здаємо собі справу, які великі є труднощі на дорозі реалізації цього завдання»²³. Виконуючи рішення ПУН, Зиновій Книш пише Андрію Мельнику в листі від 27 квітня 1954 р.: «Повідомила мене сьогодні дружина, що Видавництво “Українського Голосу” в Вінніпегу погодилося друкувати мою книгу п[і]д н[азвою] “На порозі невідомого”... Машинопис у редакції лежить уже давно. До цензури ПУН вислав я другий на Ваші руки ще давніше. Не доставши досі завваг, мушу прийняти, що книжка перейшла цензуру і що її можна друкувати в такому виді, як була написана. Що пізніше, то трудніше було б вводити які-небудь зміни і не буде певности, чи редакція тих змін допилює. Тому я просив би Вас послати завваги чи то Ваші, чи то кого іншого уповноваженого ПУН-ом»²⁴.

Листування з різними діячами українського національно-визвольного руху, як вже зазначалося вище, було для Зиновія Книша одним з важливих джерел отримання інформації про описувані ним події. У листуванні з Головою ПУН Андрієм Мельником Зиновій Книш часто звертається до нього по допомогу при з'ясуванні тих чи інших маловідомих сторінок історії УВО і ОУН. Зокрема, в листі від 8 серпня 1953 р. Книш пише про те, що нещодавно прочитав опубліковану в Лондоні 1951 р. монографію про адмірала Вільгельма Канаріса «Chief of Intelligence»²⁵. У цій роботі опубліковані фрагменти зі щоденника Канаріса, в яких йдеться про українську справу та згадується прізвище полковника Мельника. В додатку до листа він вислав передрук фрагменту тексту з монографії. Полковник Мельник відповів йому листом від 5 жовтня 1953 р., в якому в загальних рисах змалював свої зустрічі з німецькими посадовцями в перші дні після початку Другої світової війни (обидва ці листи пу-

²³ Архів ОУН у Києві. — Фонд Андрія Мельника. — Справа «Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963)». — Арк. 128 зв.

²⁴ Там само. — Арк. 203.

²⁵ Див.: Colvin I. *Chief of Intelligence. Was Canaris, Hitler's Chief of Intelligence, a British Agent?* — London: Victor Gollancz Ltd., 1951. — 224 p.

блікуються в додатках). Андрій Мельник написав, що в день, коли Англія і Франція оголосили війну Німеччині (3 вересня 1939 р.) у нього відбулася зустріч в Берліні з керівником східного відділу міністерства закордонних справ Німеччини, а кількома днями пізніше у Відні — з шефом Абверу адміралом Канарісом та його заступником, тоді полковником Лягузенном.

Наступного року в листі до А. Мельника від 22 березня 1954 р. (текст листа теж публікується в додатках до статті) Зиновій Книш знову просить полковника відповісти на 9 запитань, що стосувалися історії ОУН 1939—1941 рр. Листа у відповідь, на жаль, ще не знайдено в Архіві ОУН у Києві, якщо цей лист справді був, бо в пізнішому листі до Книша від 3 травня А. Мельник дякує Книшеві за листи від 27 березня та 12 й 27 квітня, а про лист від 22 березня не згадує. Але як мінімум на одне питання з тих, що Книш поставив Мельнику в листі від 22 березня 1954 р., він відповідь отримав. В тому листі Книш питав Мельника про те, хто його попереджав про запланований бандерівцями атентат на Омеляна Сеніка. Набагато пізніше, в листі до історика Марка Антоновича від 29 січня 1987 р., Зиновій Книш розповідав: «16 червня 1964 року — досконало пам'ятаю ту дату, бо це день мого народження — я відвідав полк. Мельника в Люксембурзі, щоб зібрати від нього деякі інформації до моїх писань про УВО. М[іж] і[ншим] сказав мені тоді полк. Мельник таке: Перед самим від'їздом до Львова прийшов до нього о. Іван Гриньох (він, здається, мав бути капеляном «Нахтігала»). Сказав, що хоч він по бандерівській стороні, але як священник не може того затримати в тайні, бо тут ідеться про людське життя. Просив полк. Мельника, щоб переконав Сеніка, Славка²⁶ й Сича²⁷ не йти відразу на схід і матися дуже на обережності, бо їх постановлено вбити. Вбили б уже тут, у Кракові, але не вигідно й небезпечно, бо німці могли б взятися за репресії супроти бандерівців. А на сході, де довший час буде хаос, як звичайно зараз у перших днях чи тижнях війни, це можна буде гладко й безпечно виконати. Нічого не згадував про Сціборського (його вбито тому, що йшов разом з Грибом²⁸ і хотів ловити вбивника). Полк. Мельник

²⁶ *Йдеться про Ярослава Барановського.*

²⁷ *Сич — псевдонім Романа Сушка.*

²⁸ *Гриб, Грибівський — псевдоніми Омеляна Сеніка.*

переказав це всім трьом. Гриб і Сич знехтували остерогу, мовляв, не таке вже бачили під час революції 1917—1920 років, щоб тепер ховатися перед “гаманами”. А Славко лишився, мусів викінчувати якісь речі і приїхав майже два роки пізніше»²⁹.

Серед документів фонду Андрія Мельника в Архіві ОУН у Києві якоїсь інформації з цього приводу відшукати не вдалося, тож ми знаємо про розповідь Андрія Мельника тільки зі слів Зиновія Книша, який до останніх днів свого життя тримався версії «братовбивства» і називав Ярослава Гайваса «Юдою» за те, що той з часом висловлював припущення, що вбивство Омеляна Сеника та Миколи Сціборського 30 жовтня 1941 р. в Житомирі міг організувати агент НКВД Кіндрат Полуведько.

В подальшому листуванні з Андрієм Мельником Зиновій Книш ще не раз звертався до нього з питаннями стосовно різних сюжетів з історії УВО і ОУН. Так, в листі від 1 квітня 1960 р. Книш пише: «Використовую цю нагоду на прохання до Вас. Я хотів би, може, разом з моєю дружиною³⁰, написати книгу про Ольгу Басараб... Отже, я хотів би Вас просити, щоб Ви були ласкаві подати мені:

- а) що Вам відомо про діяльність Ольги Басараб в УВО,
- б) чи Ви колись стрічалися з нею особисто,
- в) які речі, на Вашу думку, варто б підкреслити в тій книжці,
- г) чи могли б визичити мені якісь світлини для використання в тій книжці»³¹.

У листі від 13 квітня 1960 р. Андрій Мельник йому відповів: «Радий був би я служити Вам усім, що мені відомо, себто що в пам'яті збереглося про цей період дії УВО. На жаль, немає у мене нічого і нічого з матеріалів, якими могли б Ви покористуватися до запланованого твору, зокрема ні одної світлини з цього часу, бо цілу мою збірку загарбало гестапо при моїм ув'язненню і її мені не звернуло... Архів УВО з цих часів вивіз був з Краю до Німеч-

²⁹ Архів ОУН у Києві. — Ф. Зиновія Книша, справа «Листування З. Книша з питань його книги "Доктор Ярослав Барановський — жертва злоби й ненависти"». — Арк. 6.

³⁰ *Йдеться про Ірену Книш (1909—2006), діячку українського жіночого руху та письменницю. Див.: Книш І. Незабуття Ольга Басараб: [вибране]. — Вінніпег, 1976. — 240 с.*

³¹ Архів ОУН у Києві. — Фонд Андрія Мельника. — Справа «Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963)». — Арк. 298.

чини Осип Думін; на жаль, він не живе, й я не знаю, що сталося з його архівом в Кенігсбергу... Сл.п. Ольги Басарабової я особисто не знав і з нею не стрічався в часі, коли вів я агенди Крайового Команданта УВО в рр. 1923—1924»³².

Листи Зиновія Книша ще не публікувалися в історичній літературі, а листування Андрія Мельника частково було видане у двох збірниках, присвячених його життю та діяльності³³. Документи, що публікуються в цій статті, відтворені без змін у повній відповідності до тексту оригіналу.

Документ 1

Лист З. Книша до А. Мельника від 8 серпня 1953 р.

Дня 8 серпня 1953.

Вельмишановний пане полковнику!

Вашого листа дістав і дякую. — Недавно перечитав я книжку, з якої уривок пересилаю Вам, бо згадується там і Ваше назвище. Було б добре зібрати десь усі відомості, що до тої справи відносяться, бо колись прийдеться зберегти це для історії. Не знаю, чи Ви носитеся з якими плянами відносно тих справ, але якби Ви хотіли передати мені, що Вам про те відомо, я долучив би це до інших матеріалів з історії нашого руху, які збираю при всяких нагодах і від різних людей, щоб колись, коли час на те дозволить, їх використати. Зокрема йшло про такі справи:

1. що було на речі з творенням українського уряду перед чи в часі походу німців на Польщу в 1939 році?

2. які були радіавидиці³⁴, що про них згадує уривок щоденника Канаріса³⁵, і чи хто з нас мав до цієї справи яке відношення?

3. чи наші розмови в тому часі переходили поза межі абверу, чи мусіли обмежуватися тільки до цієї останньої установи?

³² Архів ОУН у Києві. — Фонд Андрія Мельника. — Справа «Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963)». — Арк. 300.

³³ Див.: *Непогасний огонь віри. Збірник на пошану полковника Андрія Мельника — Голови Проводу українських націоналістів. — Париж, 1974. — 763 с.; Андрій Мельник. 1890—1962. Спогади. Документи. Листування / упорядн. О. Кучерук, Ю. Черченко. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2011. — 551 с.*

³⁴ *Тобто радіопередачі.*

³⁵ *Йдеться про шефа абверу адмірала Вільгельма Франца Канаріса (1887—1945).*

Очевидно, всі факти, дати й назвища дуже важні, та я не хотів би настоювати на них і залишаю Вашій оцінці, чи Ви вважали б можливим мені це дати.

Бо я не хотів би обмежуватися до того, що вже написав досі. В міру того, як би мені дозволив час, моє здоров'я та умовини мого життя, старався б я якнайбільше закріпити таких речей, бо, як бачу, ніхто ними не займається і ми досі можемо покликуватися тільки на те, що написав я або Сокирка³⁶.

При тій нагоді переходжу до книги «Дрижить підземний гук». Ви цю книгу читали і доручили її друкувати [в] УСлові³⁷ на кредит, за що я Вам вдячний, бо інакше не мав би на неї грошей. Думаю, що не тільки від мене самого належиться вдячність Вам та УСлові, але й від тих, що по нас прийдуть до нашого руху, бо дуже мало з нього збережено для людської пам'яті[,] і ця книга заповнить не одну прогалину в устійнюванні історичної правди.

Але тепер іде про те, щоб УСлово дістало назад свої гроші. До того потрібно б звернути увагу нашим тереновим керівництвам з авторитетної сторони на появу тої книги і на обов'язок її кольпортажу³⁸. Можна це тим сміліше зробити, що нічого з того не піде для мене приватно, бо кошти такі великі, що всі ми будемо щасливі, коли вони покриються. Іде головню про терен ЗДА³⁹, де є величезні можливості, але де просто не знати з ким і де говорити, бо вони або не відзиваються, або скидають один на другого

³⁶ Сокирка — псевдонім Володимира Мартинця. Мартинець Володимир (псевдоніми: Бас, Вольдемар, Волянський, Кедрин, Маруся, Осип, Редактор, Сокирка, Тур, Туратті; 1899—1960) — український громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист. Народився у Львові, вчився у Львівській гімназії. Легіонер УСС, згодом — старшина Холмсько-Городельського коша ім. С. Петлюри. У 1920—1923 рр. студіював право у Львівському університеті, вивчав економіку у Високій торговельній школі у Празі (1923—1926), політичні науки і журналістику — в Берліні (1927—1928) та філософію у Сорбонні в Парижі (1934—1936). В 1927—1933 рр. — член Начальної команди УВО. Член ПУН з 1927 р. Учасник Першого конгресу українських націоналістів. Головний редактор журналів «Національна думка» (1927), «Розбудова нації» (1928—1934) і «Сурма» (1927—1934), а згодом — газети «Українське слово», що виходила в Парижі. В 1934—1940 рр. мешкав у Франції. Після розколу ОУН на боці А. Мельника, під час Другої світової війни очолював Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях. Був заарештований, перебував у німецьких концтаборах (1944). Після війни в еміграції: спочатку в Німеччині, а з 1949 р. в Канаді. Редактор «Нового шляху» у Вінніпезі (1949—1960).

³⁷ Йдеться про газету «Українське слово» та відповідне видавництво.

³⁸ Кольпортаж — поширення.

³⁹ ЗДА — Злучені Держави Америки, тобто США.

всі справи[,] і тут треба б написати до них в цій справі з центру. Не знаю, хто це робить, і просив би Вас видати доручення в цій справі. Я зо свого боку буду робити все, щоб УСлово не втратило.

Сподіваюся при нагоді дістати вістку від Вас і вітаю сердечно.

Слава Україні!

[Підпис]

Нова адреса: 234 Perth ave Toronto, Ont.

Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника. Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963), арк. 178. Оригінал, машинопис. (Підпис та адреса написані рукою зеленим чорнилом).

Документ 2.

Лист А. Мельника до З. Книша від 5 жовтня 1953 р.

Шановний друже.

Потверджую отримання Вашого листа з дня 8 серпня ц[ього] р[оку] і Вашого звідомлення ч[исло] 2 за липень і серпень ц[ього] р[оку]. Прийміть друже за них мою подяку.

Дуже вдячний Вам за уривок з монографії про Канаріса. Радий був би я піти назустріч Вашому бажанню, та не в змозі цього вповні зробити, бо архів мій з документами дотичних часів поки що недоступний. А відтворювання з пам'яті цих моментів очевидно не дасть повнотного образу. В кожному разі радо відповім в коротких словах на Ваші питання.

ОУН вдержувала до і в часі німецько-польської війни звязок з політичними і військовими чинниками Німеччини. В дні виповідження⁴⁰ Німеччини Англією і Францією був я прийнятий в Берліні шефом східнього відділу міністерства заграничних справ. Цікаво, що він, знаючи німецькі пляни відносно Польщі, давав зрозуміти, що в українським і німецьким інтересі є не ангажуватися українцям збройно проти поляків[,] а зберігати сили на майбутнє. Він числився тоді з цим, що ціла Польща дістанеться під збройну руку Німеччини, отже заняті будуть і західні українські землі. Короткий

⁴⁰ Проголошення (війни).

⁴¹ Ервін Генріх Рене Лахузен фон Вірремонт (1897—1955) — австрійський військовий, засновник і керівник австрійської розвідки, в 1939 р. керівник 2-го відділу абверу.

час пізніше підтвердив це становище Канаріс на моїй конференції з ним у Відні. В привітні полк[овника] Лягузена⁴¹ він гратулював мені, а через мене українцям, щасливого вирішення питання західної України, яка одержує самостійність. Був це вислід останнього побуту Канаріса в головній квартирі Гітлера. Полк[овник] Лягузен, відпровождаючи мене до брами готелю в коридорі, робив мене осторожним, мовляв, це вирішення не дефінітивне, бо якраз ідуть на ці теми розмови Рібентропа з Молотовим; видно[,] Канаріс ще не знав про це.

Питання українського уряду на західних землях було в тім часі справді актуальне[,] і його дискутовано у нас на Вузчім ПУН. Малося на увазі коаліційний уряд з представників західно-українського політичного світа і виготовлена була листа⁴² членів того уряду, між ними половина націоналістів. Премером передвиджений був Омелян Сенік⁴³; до розмов з передвидженими членами не дійшло. Нереальним стало творення українського уряду, коли відомим став поділ Польщі між Німеччиною і СРСР по лінії Сян—Буг—Нарва. В часі війни німецько-польської і далеко до неї покористувалися ми пряшівською радіовисильнею⁴⁴, яка без обмежень була до нашої диспозиції і обслуговувана нашими спікерами⁴⁵.

Ось стільки, що я мав би сказати у коротку відповідь на Ваші запитання.

Повідомляли мене з Парижа, що друк Вашої книжки на скінченні і що незабаром приступлять до реклями її на сторінках УСлова і взагалі нашої преси. По цій пропагандивній підготові піде кольпор-

⁴² Список.

⁴³ Сенік Омелян (1891—1941) — український політичний діяч, чільний член УВО і ОУН (псевдоніми: Біляк, Гриб, Гривавитіс, Гриваускас, Гривівський, Гржибовські, Канцлер, Качук, Мілько, Пільцер, Рудольф, Урбан). Народився в м. Яворів (Львівська обл.). Був сотником УГА, співзасновником УВО (член Крайової Команди, згодом Начальної Команди УВО). Від 1927 р. в еміграції, співредактор органу УВО — часопису «Сурма». Від 1929 р. фінансовий референт ПУН. За дорученням ПУН в міжвоєнний час декілька разів відвідував країни Північної і Південної Америки з метою сприяння розбудові там українських націоналістичних організацій. По смерті Є. Коновальця (1938) член Вужчого Проводу ОУН. Після розколу ОУН (1940) залишився на боці А. Мельника. Влітку 1941 р. був одним з керівників Похідних груп ОУН. 30 серпня 1941 р. разом з М. Сціборським вбитий у Житомирі.

⁴⁴ Радіостанцією.

⁴⁵ Дикторами.

тажна акція пропонованим Вами шляхом. Сподіюся, що кольпортажа до пів року покриє кошти друку тої книжки; рахую, що й дохід дасть книжка, якщо вміло поведена буде ця кольпортажа.

Дуже зобов'язаний я, що тримаєте нас в курсі стану зорганізованого Вами підприємства⁴⁶. Початки завжди тяжкими бувають, тому нелегко приходить і Вам в перших місяцях. Однак вірю, що підприємство це під Вашою рукою скоро поверне в нормальне русло. Щоби тільки вдалось Вам отрястися з коротко-речинцевих позичок і змонтувати справний людський апарат, то вже тоді можна буде нам числити на поміч з нього в реалізації наших завдань. Боюся тільки щоби мобілізація Вами фондів не відбилася відємно на УВФ⁴⁷, який остає все ще головним джерелом наших засобів. Але Вам там на місці краще видно. Перекоаний я[,] що приймете всі належні заходи[,] щоби УВФ виявив себе якнайкраще, в кожному разі[,] не гірше[,] як попередніх років. А у веденні підприємства щастя Вам Боже!

В очікуванні добрих відомостей від Вас здоровлю Вас, друже, всім добром. Слава Україні! [підпис]

Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника. Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949—1963), арк. 185, 185зв. Оригінал, машинопис. (Підпис зроблено рукою синім чорнилом).

Документ 3

Лист З. Книша до А. Мельника від 22 березня 1954 р.

Дня 22 березня 1954

Високоповажний пане полковнику!

Сподіваюся, що Ви вернулися вже додому і напевно будете мати багато часу[,] зайнятого відписами на різні листи, але може знайдете теж час і для мене.

⁴⁶ Серед членів ПУН обговорювалася тема створення комерційного підприємства, частина з прибутків якого витрачалася б на потреби ОУН. У 1953 р. таке підприємство було створене, ним стала споживча крамниця в Торонто.

⁴⁷ Український визвольний фонд (УВФ) був створений членами Української стрілецької громади Канади в 1932 р. як постійно діючий бойовий фонд УВО (докладніше див.: Книш З. Тихий ювіляр (З приводу недалекого 50-річчя УВФ) // Новий шлях. — Вінніпег, 1981. — Ч. 42. — 29 вересня.

Як я вже Вам писав, я постановив списати події років 1939—1941⁴⁸. Спочатку мав я в плані зробити з того історично-документальну працю об'ємом яких 2 000 сторінок. З того нічого не вийде. На кількасот листів, пригадок та ургенсів я не дістав навіть 10% відповідей, а як дістав, то «не знаю», «не пам'ятаю», «якби ми могли устно поговорити», «не маю часу» і т[ак] д[алі]. Звертався я теж з проханням через Вас до нашої організації, щоб допомогла так, як колись Сокириці⁴⁹. Це теж успіху, як досі, не дало. Тому передо мною стала альтернатива: або зовсім закинути цю думку, або писати те, що знаю і пам'ятаю самий, у формі споминів, щось таке як «Дрижить підземний гук». Рішаюся на те друге, бо краще менше, як нічого.

Тому на другий місяць починаю впорядковувати те, що маю, і буду забіратися до писання. Жду ще тільки на деякі інформації від Ждановича⁵⁰ й Залізняка⁵¹, які обіцяли написати, — щоправда не безвідплатно, бо обидвом за те я обіцяв написати щось від себе, одному до Самостійної України⁵² і другому до Українського

⁴⁸ Йдеться про книгу Зиновія Книша «Перед походом на Схід». Див.: Книш З. *Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації українських націоналістів у 1939—1941 рр.* — I частина. — Торонто: Срібна сурма, 1958. — 187 с.; *Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації українських націоналістів у 1939—1941 роках.* — II частина. — Торонто: Срібна сурма, 1959. — 191 с.

⁴⁹ Очевидно, йдеться про книгу Володимира Мартинця «Українське підпілля: від УВО до ОУН» (Binniner, 1949).

⁵⁰ Жданович — псевдонім Олега Штуля. Штуль Олег (1917—1977) — український громадсько-політичний діяч, редактор. В 1948—1977 рр. — головний редактор газети «Українське слово». У 1964—1977 рр. — Голова ПУН.

⁵¹ Йдеться про Тому Лапичака.

⁵² «Самостійна Україна» — український часопис. Виходить від 1948 р. щомісяця, з 1974 р. — двомісячник, від 1981 р. — кварталник. Від 1948 р. «СУ» видавала незалежна видавнича спілка «Самостійна Україна» як «орган державницької думки» (підзаголовок: «Місячник культури, політики та суспільного життя»). У 1955 р. журнал став органом Організації державного відродження України (ОДВУ), а з 1973 р. також органом Ідеологічно-споріднених націоналістичних організацій (ІСНО). В 1988 р. на XI Великому Зборі українських націоналістів журнал «СУ» було проголошено також пресовим органом ОУН. Редакція від 1948 р. знаходилась в Чикаго (1949 р. кілька номерів видано у Вінніпезі, 1955—1958 р. редагувався у Нью-Йорку). Від 1995 р. редакція в Києві. Головними редакторами були: Б. Боцюрків (1948—1949), Т. Лапичак (1950—1955), З. Книш (1956—1958), С. Куропась (1959—1960), В. Шемердяк (1960—1962), М. Панасюк (1963—1972), Д. Квітковський (1973—1977), М. Панасюк (1978—1979), С. Куропась (1980—1983), В. Нагірняк (1984—1985), П. Стерчо (1986—1987). Від 1987 р. журнал редагує П. Дорожницький. Серед співробітників і авторів «СУ» в різні часи були Д. Андрієвський, Ю. Артюшенко, О. Бойдуник,

Слова⁵³ і вже свою обіцянку виконав, — а також і від Суллі⁵⁴. Все це маю дістати до кінця березня, або найдалі з початком квітня.

Накінець просив би дещо від Вас. Тому, що це будуть споми-ни і мушу писати тільки про справи, що їх я був безпосереднім учасником або свідком, не можу запускатися в широкі описи важ-них зрештою і цікавих подій, що відбувалися поза полем мого спостереження. Одначе деяких речей пропускати зовсім аж ніяк не можна, необхідно бодай кількома словами їх згадати. В зв'язку з тим до Вас у мене прохання таке:

а) які пляни були в нашій організації напередодні вибуху війни?

б) чи були якісь договорення з німцями і які?

в) чи Ви даєте згоду покликатися на Вашого листа й подані там інформації, як відповідь на моє пересилання Вам цитату з споминів Канаріса?

г) що діялося в ПУН безпосередньо після закінчення другого Збору в моменті вибуху війни?

г) коли Ви виїхали до Італії і якими руководилися причинами?

д) коли Ви вернулися назад до Німеччини?

е) чи пам'ятаєте дату, коли Вас конфінували, і чи можете по-дати обставини, як це сталося і які були при тому розмови?

є) як було з переговорами диверсантів⁵⁵ уже після Комісії Яри-Гриб, коли приїздили до Вас Ленкавський⁵⁶ і Шухевич⁵⁷? Був тоді якийсь ультимат, його реченець та умови.

Ю. Бойко, Л. Винар, Ф. Кордуба, О. Лятуринська, Є. Маланюк, Є. Мацях, М. Михалевич, Є. Онацький, Н. Пазуняк, М. Плав'юк, Н. Полонська-Василенко, Ю. Пундик, С. Росоха, М. Селешко, Г. Черінь, О. Штуль, Д. Шумук та ін.

⁵³ «Українське слово» — тижнева газета, виходить від 1933 р. У 1933—1940 рр. ви-давалася в Парижі, в 1941 р. (вересень—листопад) в Житомирі та Києві, у 1948—1990 рр. в Парижі. Від 1991 р. виходить в Україні. Редакторами в різний час були О. Бойків, В. Мартинець, О. Штуль, М. Стиранка. Тижневик націоналістичного напрямку, фактично був пресовим органом ПУН.

⁵⁴ Відшукати інформацію про цю особу не вдалося.

⁵⁵ Так в перші роки після розколу ОУН в мельниківських документах називали банде-рівців.

⁵⁶ Ленкавський Степан (1904—1977) — український політичний діяч, публіцист. Чільний діяч ОУН, учасник I конгресу ОУН, ідеологічний референт Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ. Після загибелі Степана Бандери очолював Провід Закордонних Частин ОУН (1959—1968).

⁵⁷ Шухевич Роман (псевдоніми: Брудас Ксавери, Дзвін, Тур, Чупринка Тарас, Шух, Шука; 1907—1950) — український військовий та державний діяч, генерал-хорун-жий, Герой України. Головний командир УПА (1943—1950 рр.)

ж) хто остерігав про плянований атентат на Гриба?

Було б теж добре при тій нагоді висвітлити справу т[ак] зв[аного] повстання в Галичині, згідно бандерівської охоти до нього, в часі польсько-німецької війни.

Що з того вважаєте за можливе до висвітлення — будьте ласкаві подайте. Також інші речі, що про них може не знаю, а що з тим періодом в'яжуться. За ці інформації був би Вам вдячний. Рукопис, коли буде готовий, Вам перешлю. Сердечно вітаю. Слава Україні! *Ілько*⁵⁸.

⁵⁸ *Ілько* — псевдонім Зиновія Книша.

Галина Сварник

*Завідувач відділу історичних колекцій
Львівської національної наукової
бібліотеки України ім. В. Стефаника*

Христина Процюк

*Архіваріус Меморіальної бібліотеки-
архіву Я. Дашкевича у Львові*

Публікація містить 47 листів і поштових карток громадського, військового діяча, журналіста Михайла Матчака до хорунжої УСС, громадської діячки, вченої Олени Степанів-Дашкевич, написаних від 25 березня 1956 р. до 6 жовтня 1958 р. Листи містять великий масив інформації про життя М. Матчака у радянських концтаборах, про спільних знайомих та їхню долю після Другої світової війни. Ключові слова: Михайло Матчак, Олена Степанів, листування, Ярослав Дашкевич, сталінські табори.

Halyna Svarnyk

Khrystyna Protsyuk

Letters of Mykhailo Matchak to Olena Stepaniv (1956—1958)

The publication contains 47 letters and postcards of civil, military leader, journalist Mykhailo Matchak to cornet of Ukrainian Sich-Riflemen, civil leader, academic Olena Stepaniv-Dashkevych from March 25, 1956 to October 6, 1958. Correspondence contains a large amount of information about the life of M. Matchak in Soviet concentration camps, about mutual friends and their fate after the Second World War.

Key words: Mykhailo Matchak, Olena Stepaniv, correspondence, Yaroslav Dashkevych, Stalin's camps.

ЛИСТИ МИХАЙЛА МАТЧАКА ДО ОЛЕНИ СТЕПАНІВ (1956–1958 рр.)

Під час впорядкування кореспонденції Олени Степанів-Дашкевич, яка зберігається в Меморіальній бібліотеці-архіві її сина Ярослава Дашкевича у Львові, ми звернули увагу на комплекс листів до неї від Михайла Матчака. Це був визначний військовий та політичний діяч, журналіст і книговидавець. Матчак був давнім приятелем Олени Степанів, її чоловіка Романа Дашкевича, соратником Євгена Коновальця, одним із засновників Корпусу київських Січових Стрільців та згодом — Української Військової Організації. М. Матчак зробив великий особистий внесок у боротьбу за волю України, за що був належно «оцінений» окупантами — 2 роки польської в'язниці та 12 — совєцьких таборів ГУЛАГу, звідки вже так і не повернувся.

*Команда Січових Стрільців після розпуску Корпусу в Луцьку.
Сидять зліва направо: сотн. Михайло Матчак, полк. Андрій Мельник,
полк. Євген Коновалець, полк. Роман Сушко, сотн. Іван Даньків. Стоять
зліва: сотн. Іван Андрух, полк. Роман Дашкевич, сотн. Василь Кучабський
і сотн. Ярослав Чиж. Січень 1920 р.*

У 1931 р. М. Матчак одружився із Стефанією Савицькою (1891—1977), громадською діячкою, співзасновницею кооперативу домашнього промислу «Українське народне мистецтво». Метою за-снованої у Львові 1922 р. спілки було пропагування модерного за-стосування і збуту виробів народного мистецтва та домовиробни-цтва, збереження чистоти їх стилю. С. Савицька була товаришкою Ольги Левицької-Басараб, Марії Бачинської-Донцової та Олени Степанів-Дашкевич ще з часу діяльності у передвоєнних жіночих організаціях¹.

Перед другою комуністичною окупацією Львова М. Матчак з дружиною Стефанією виїхали до Відня. Після приходу американ-ських військ і поділу міста на п'ять окупаційних зон перебував в англійській зоні. Знаючи англійську мову, Матчак працював уря-довцем міжнародної допомогової організації УНРРА² і був у тіс-ному контакті з українською еміграцією. Він не підозрював, що комуністична агентура пильно стежила за кожним його кроком. 27 лютого 1947 р. Матчак разом із дружиною та сином свого брата Степана — Віктором Матчаком³, американським військовим, який

¹ Див.: Залізняка Олена. *Із моїх спогадів про Олену Степанів* // Олена Степанів — Роман Дашкевич. *Спогади і нариси* / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. — Львів: ЛА «Піраміда», 2009. — С. 260.

² UNRRA, United Nations Relief and Rehabilitation Administration (УНРРА) — Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови — міжнародна ор-ганізація, створена державами антигітлерівської коаліції 9 листопада 1943 р. у Вашингтоні для допомоги потерпілим у війні країнам. Початково до організації входило 44 держави, зокрема Бельгія, Великобританія, Греція, Нідерланди, Норвегія, Польща, СРСР, США, Франція, Чехословаччина, Югославія та ін. У 1945 р. до УНРРА прийняли БРСР, УРСР і Данію, а в березні 1946 р. — Туреччину. Місію УНРРА у Києві очолював Макдафі. Персонал її у виконванні своїх функцій мав труднощі з боку совєтської влади. У квітні 1946 р. Київ відвідав генеральний директор УНРРА Ловелл Рукс. До кінця 1946 р. в Україну вислано допомоги харча-ми, одягом, ліками та устаткуванням на суму 215 млн доларів. УНРРА опікувала-ся матеріально й адміністративно втікачами і переміщеними особами зі Східної Європи в Німеччині й Австрії 1945—1947 рр., організуючи репатріацію тих, хто бажав повертатися на батьківщину, та даючи захист неповоротцям. У Мюнхені УНРРА організувала міжнародний університет для студентів-втікачів, в якому вчилася багато українців та викладали українські професори. УНРРА ліквідована 1947 р., а її функції щодо опіки над втікачами перебрала Міжнародна Організація для втікачів (International Refugee Organization).

³ Матчак Віктор (?—1968), син Степана Матчана (?—1966) і Розалії Сомкайло (?—1929), його діти: Степан, Іван (Джон) і Розмарі Матчаки проживають з ро-динами у США.

перебував у той час у Відні, відвідав експозицію щойно відкритої виставки робіт радянських художників.

Увечері дорогою додому, на виході із кав'ярні «Ring», розташованої навпроти Віденського університету, на Михайла напали два комуністичні агенти, силоміць заштовхали в авто і перевезли в совєтську зону. Звідти 5 березня 1947 р. його літаком переправили до Києва. 15 місяців він перебував під слідством у Лук'янівській в'язниці; на короткий час його вивозили на допити до Москви. На основі рішення ОСО⁴ МВД СРСР за «зраду Батьківщини», «антикомуністичну пропаганду» та інші провини перед комуністичною державою, громадянином якої не був, 53-річний Михайло Матчак був засуджений до 25 років невільничої праці в таборах ГУЛАГу. 1 липня 1948 р. його відправлено з Києва етапами до Караганди в Казахстан. 23 липня його привезено в табір біля місцевості Спаськ, де приділено до бригади, що копала торф. На цій роботі він перебував до 1954 р. У першому листі, який Матчакові дозволили надіслати дружині, 1 серпня 1948 р. він писав: «Я здоров фізично і душевно — оптиміст. Вірю, що і в моїй справі скоро побідить правда і справедливість»⁵. Але так не сталося! У 1955 р. разом з іншими каторжанами, які не були громадянами СРСР, його перевезено до табору в Караганді, а у 1956 р. — до табору в Чурбай-Нурі. Там з огляду на погіршення здоров'я його зарахували до бригади інвалідів та поставили до легшої праці. 25 вересня 1956 р. начальник табору повідомив М. Матчака про те, що указом Верховного Суду СРСР він достроково звільнений з правом повернення на останнє місце проживання (тобто в Австрію, до Відня). Після цього його переправляють в репатріаційний табір для колишніх в'язнів в селищі Потьма в Мордовії, де повідомляють рішення властей про заборону його виїзду до Відня. Матчак рішуче відмовився залишатися в СРСР і, посилаючись на рішення Верховного суду, подав клопотання до Президії Верховної Ради та Міністерства Внутрішніх Справ СРСР про надання йому дозволу на виїзд за кордон. Звичайно, ці клопотання не принесли бажаного результату. Коли його дружина С. Савицька, яка на той час вже жила у США, дізналася про звільнення чоловіка, вона розпо-

⁴ ОСО — *Особое Совещание при МГБ СССР (рос.)*.

⁵ Див. родинний архів М. Матчака (Львів).

чала боротьбу за його повернення до Відня. Завдяки її старанням уряд Австрії відразу надав Матчаку дозвіл на в'їзд до Австрії, а пізніше — і громадянство⁶.

Та ані це, ні інтервенції Міжнародного комітету Червоного Хреста та дружини президента США Франкліна Рузвельта Елеонори не допомогли визволити в'язня з лабет комуністичного режиму. Його перевезли до дому інвалідів в Зубові біля селища Потьма (Мордовія), де він важко захворів. Співтовариш неолі повідомив про важкий стан М. Матчака його брата Петра у Львові. Та Петро Матчак не встиг на останню зустріч з братом — коли він з дружиною приїхав у Потьму, то вже не застав його серед живих. М. Матчак помер 19 листопада 1958 р., і навіть його тіла не хотіли віддавати⁷. Рідним з великими труднощами вдалося його викупити, перевезти до Львова і 28 листопада 1958 р. поховати при центральній алеї Личаківського цвинтаря. Поруч поховані сестри його дружини Марія й Ольга Савицькі.

* * *

Листи з Мордовії, написані Михайлом Матчаком до Олени Степанів в останні три роки його життя, надзвичайно драматичні. На пожовклих від часу сторінках дешевого радянського паперу — розмова двох військових, які 100 років тому стояли біля витоків українських національних збройних формувань. Ними могла б пишатися не одна країна в світі.

З листів ми довідуємося, про що писала О. Степанів своєму бойовому побратимові, чим турбувалася, як допомагала та підтримувала. Сила духу цих людей вражає — за півроку до смерті М. Матчак просить прислати йому підручник з англійської мови, «щоб не забути зовсім того, що колись зналося»⁸. Треба сказати, що в останні роки життя О. Степанів також займалася мовами — вивчала італійську, повторювала англійську, тренувала розум математикою та кросвордами. У вересні чи жовтні 1958 р., «а то може і пізніше»⁹ (пізніше настала смерть), Михайло Матчак планував провести відпустку у Львові й обіцяв обов'язково

⁶ Див. родинний архів М. Матчака (Львів). Записник, арк. нумеровані.

⁷ Там само.

⁸ Див. лист № 35 від 25 листопада 1957 р.

⁹ Див. лист № 44 від 29 червня 1958 р.

СССР
МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
УПРАВЛЕНИЕ
ИТЛ ЖХ
Лагвідділ № 6
17. июня 1956.

Форма А

АЧ
Н
СПРАВКА № 008167

Выдана гражданину(ке) Степанів
Олене Ивановне
год рождения 1892 национальность украинка
уроженцу(ке) с. Вишневки Тереминьшлянского
р-на, Львовской области в том, что он(она)
содержался(ась) в местах заключения МВД с 29 декабря 1949 г.
по 17 июня 1956 г., откуда освобожден(а)
по Постановлению Комиссии През. Верховного
Совета СССР от 15 июня 1956 г. срок скитен до
фракційноски пидвиного со снєйшим судимости
Следует к месту жительства 2. Львов
(город, село,
район, область)

Начальник лагеря
(подпись)
Начальник отдела
(подпись)

М. П.
УПРАВЛЕНИЕ
ИТЛ ЖХ
№ 6
СССР

Довідка, видана Лагвідділом № 6 МВД СРСР громадянці Степанів Олені
Іванівні після звільнення з мордовських таборів. Липень 1956 р.

відвідати своїх друзів. Але «дотеперішній гіркий досвід каже мені обережно строїти плани. Я приготований, що всетаки треба бути терпеливим і то дуже терпеливим»¹⁰, — писав він у передостанньому листі. І останній лист, за два місяці до смерті: «я все чекав і чекаю відповіді з посольства кудя я написав при кінці серпня»¹¹. До останку сподівався і боровся за життя на волі.

«Я был... заключен в Исправительно-Трудовой Лагерь МВД СССР», — пише в одному з листів¹² Матчак до О. Степанів, яку тоталітарна система також пробувала «ісправляти». В таборі¹³ вона протягом 4-х років працювала на загальних роботах, а від 1951 до 1956 р. — в бібліотеці палітурницею. У листах багато інформації про роботу совєцької каральної системи, яка називала злочинцями всіх, хто був цвітом української нації.

Сорок сім листів і поштових карток, написаних від 25 березня 1956 р. до 6 жовтня 1958 р., О. Степанів зберегла в саморобній табірній сумці й передала у спадок синові. Я. Дашкевич відбував свій табірний термін разом з Матчаком в тому самому «Песчлагу» в казахстанському Спаську, який символічно називали «Долиною смерті». Матчак був першою «своєю» людиною, яка зустріла молодого в'язня по прибутті в табір.

У листах Я. Дашкевича (5 листопада 1951 — 14 травня 1956 р.) з таборів у Карабасі, Спаську, Караганді в Казахстані до матері, в таборах у Мордовії з турботами про стан її здоров'я, повідомленнями про своє життя і працю, зі звітками про спільних знайомих: родини Крип'якевичів, Франків, Деркачів, Заставного, о. Давидовича, Германа Таннера та Романа Дашкевича, — часто згадується прізвище М. Матчака, який став для них обох однією зі зв'язкових ланок з попереднім життям¹⁴. Так, уже в листі від

¹⁰ Див. лист № 46 від 26 серпня 1958 р.

¹¹ Див. лист № 47 від 6 жовтня 1958 р.

¹² Див. лист № 29 від 28 травня 1957 р.

¹³ Табір № 3 МВД, пос. Явас Мордовської АССР. О. І. Степанів була засуджена 2.IX.1950 р. Особливою Народою при МГБ СССР за ст. 54-1 «а», 54-11, 54-10, ч. II КК УРСР до 10 років. Звільнена з Дубравного ІТЛ МВД РСФСР 15 червня 1956 р. Комісією Президії Верховної Ради СРСР. Термін зменшений до фактично відбутного зі зняттям судимості.

¹⁴ Листи Я. Дашкевича до О. Степанів (93 листи, 1 телеграма, 1 поштова картка) // Меморіальна бібліотека-архів Я. Дашкевича (м. Львів). — Особистий архів Я. Дашкевича.

21 вересня 1955 р. Я. Дашкевич повідомляє матір про отриману від Матчака звістку про його зустріч з батьком (Романом Дашкевичем) у таборі для переміщених осіб в Австрії: «Від Михайла мав я недавно листа — я писав Тобі про це. Нажаль — ще тоді, коли я був з ним разом — він не міг мені нічого більше сказати про Романа. Які були його далішні плани, куди він переїхав — Михайло не знав. Коли Ромко перебував у таборі для переміщених, почував себе не дуже погано — та нічого більш детального Михайло розказати мені не міг. Між іншим, не знаю чи писав я Тобі про це раніше. Михайло був першою знайомою людиною, яка ось тут зустрічала мене чотири роки тому назад (8 листопада я приїхав сюди). Була доволі дивна та цікава зустріч»¹⁵.

І після повернення до Львова у червні 1956 р. в кореспонденції О. Степанів і Я. Дашкевича адреса Михайла Федоровича Матчака («Мордовская АССР, п/о Явас») залишалася однією з постійних. У записниках Я. Дашкевича з цього періоду є згадки про отримані листи від Матчака: 3.X.1956: «Лист від М. Ф. — Матчак звільнений»¹⁶. 19.XI.1958 р. зроблено запис: «В Потьмі помер Михайло Федорович Матчак», а 29.XI.1958 р. — «Похорон Матчака у Львові на Личаківському кладовищі. Останні могікани на кладовищі»¹⁷, — занотував для себе історик. Справді, це були останні могікани з покоління учасників українських визвольних змагань Першої світової війни.

* * *

Окрім інформативності, листи М. Матчака до О. Степанів цінні тим, що написані талановитим журналістом «лівівською» говіркою, якої вже майже немає, вони містять чимало згадок про високоосвічених українців, видатних у своєму часі і несправедливо забутих сьогодні.

У публікації збережено мову оригіналу. Мінімальні втручання зроблено лише в пунктуацію листів для полегшення їх сприйня-

¹⁵ Листи М. Матчака до О. Степанів (47 листів і н/к за 25 березня 1956 р. — 6 жовтня 1958 р.) // Меморіальна бібліотека-архів Я. Дашкевича (м. Львів). — Архів Олени Степанів.

¹⁶ Щоденник Я. Р. Дашкевича № III. (24.VIII. — 12.XI.1956) // Меморіальна бібліотека-архів Я. Дашкевича (м. Львів). — Особистий архів Я. Дашкевича.

¹⁷ Щоденник Я. Р. Дашкевича № VII. (4.I.1958 — 23.XII.1958) // Там само.

Родина Матчаків (брати Андрій, Іван, Степан), с. Якубова Воля. 1931 р.

тя. Датування листів — авторське. Нумерація листів, яку здійснив сам автор, збігається з номерами, наданими упорядниками, майже повністю — бракує лише одного листа (авторський № 8, писаний між 4 і 21 травня 1956 р., в упорядників це № 9, і, відповідно, перенумеровані всі наступні листи). В публікації не вказуємо виду поштового відправлення (лист чи поштівка). Також поза нумерацією додано дві скарги М. Матчака до вищих органів влади, писані по-російськи й переслані О. Степанів для ознайомлення.

Публіковані листи — це нове документальне джерело до історії репресій радянської тоталітарної системи проти відомих представників української інтелігенції та їхніх родин, які залишилися після Другої світової війни в Галичині чи намагалися врятуватися від СМЕРШу, виїхавши до Західної Європи. Багато з них пройшли сталінські тюрми й табори і загинули у Казахстані, Мордовії та «неісходимих» Сибірах, як Михайло Матчак, або повернулися на рідну землю з підірваним здоров'ям і зламаною долею, як Оле-

на Степанів і її син Ярослав Дашкевич. Але зберегли свою гідність і волю українців.

Упорядники висловлюють велику вдячність за надані родинні світлини і листи з особистого архіву п. Михайлу Матчаку, синові брата Михайла Федоровича Матчака, Петра. Михайло молодший народився у в'язниці (1946 р. його мати перебувала в тюрмі на Лонцького), його доля має містичні перегуки з долею його дядька Михайла, ім'я якого він носить.

Лист М. Матчака до [Лиса]¹⁸

25 березня 1956 р., Явас

Шановний Товаришу!

Перед кількома днями передали мені листа п. Олені, але при ньому не було ніякої записки від Вас і я не знав, через кого передано листа. Сьогодні щойно одержав я Вашу записку. Я дуже зобов'язаний Вам за цю велику послугу, яку Ви зробили для мене Вашим посередництвом. Я потвердив вже карткою, висланою п. Олені поштою, одержання її листа, а тепер прошу ще й Вас, — якщо можете, — передати її мою відповідь. Буду вам дуже вдячний, якщо Ви захочете і зможете піддержати зв'язок між нами. Ми старі знакомі, і я знав, що вона в сусідстві, і дуже хотілося мені з нею зв'язатися.

Сам я приїхав 20 січня із Караганди. Арестований я у Відні (в Австрії), там осталась дружина¹⁹ і я звичайно хотів би вернути там. Але як воно буде й коли — це Бог один знає.

Ще раз дякую за посередництво і остаю з поважанням

Мих[айло] Матчак

Р. S. Вже після написання цієї записки я одержав другу вашу записку.

Матчак

¹⁸ Ідентифікувати особу не вдалося. Можливо, йдеться про «Лиса», який згадується в листі № 11.

¹⁹ Савицька Стефанія (Стефа) (1891—1977) — українська громадська діячка. Початкову освіту здобула в народній школі, у 1903—1909 рр. вчилася в ліцеї Українського інституту для дівчат у Перемишлі, згодом на однорічних торговельних курсах при приватній академії у Відні. Після повернення до Львова працювала в банку, стала членом «Просвіти», «Жіночої громади», брала активну участь в українському державному будівництві. В 1918 р. була заарештована польською поліцією, сиділа у в'язниці. Після звільнення виїхала до Австрії, де брала участь у заснуванні Українського жіночого союзу. 1921 р. повернулася до

*Листи М. Матчака до О. Степанів**№ 1*

25 березня 1956 р., Явас

Вельмишановна Олено Івановна!

Ваш лист приніс мені справжню радість. В першу чергу я відчув в ньому велику бадьорість та віру в майбутнє. Це я відчуваю зокрема тому, що сам я дуже постарівся і впав духом. Від вересня 1954 року нас возять з табору в табір, завжди з тим, що «Вашу справу розглядають. Скоро прийде остаточне рішення». А наділі ждеш безконечно, а побутові та режимні відносини, можливості зв'язку зі світом тут куда гірші, ніж були в Казахстані.

Непотребую хіба запевняти Вас, що як тільки буде в мене фізична можливість, всі Ваші побажання будуть точно виповнені.

Ви мабуть вже знаєте, що задержано мене у Відні. Трапилося це 27 лютого 1947 р. ввечері на Ring'u, viz a viz²⁰ Університета. Дня 5 березня перевезено мене літаком до Києва, ну а дальша історія відома: Київ, Москва, Куйбишев, Карабас, Караганда і т. д.

Стефа²¹ оставала після цього ще деякий час у Відні, а опісля переїхала в Філадельфію, де працює бухгалтеркою і живе там разом з Іцею Бонковською²². (Про Миколу²³ вже років десять ніяких

Львова, працювала бухгалтером у нафтовій компанії «Прем'єр». Брала участь у підготовці та проведенні Всеукраїнського жіночого з'їзду у Львові в грудні 1921 р., де було створено «Союз українок». Обрана до Головного виділу та Надзірної ради СУ. 1922 р. стала співзасновницею кооперативу «Українське народне мистецтво». У лютому 1924 р. польська поліція заарештувала С. Савицьку разом з О. Басараб, звинувативши у шпигунстві на користь Німеччини та більшовицької України й ув'язнила в тюрмі (до листопада 1924 р.). В 1925 р. брала участь у заснуванні жіночого часопису «Нова хата». В 1931 р. одружилася з М. Матчаком. Під час першої радянської окупації в 1939—1941 рр. працювала інженером-плановиком у нафтовій компанії «Прем'єр», під час війни — бухгалтером в кооперативі «Українське народне мистецтво». У 1944 р. разом з чоловіком виїхала до Австрії. Після викрадення агентами НКВД Матчака у лютому 1947 р. з англійської зони Відня емігрувала до США. Працювала бухгалтером в українському кооперативі «Базар» (Філадельфія), адміністратором журналу «Союзу українок» Америки «Наше життя», в канцелярії товариства. Від 1956 р. докладала всіх старань для повернення чоловіка до Відня, однак безуспішно. Останні роки жила в Торонто (Канада) під опікою своєї родички Євгенії Савицької (Вербицької).

²⁰ Навпроти (франц.).

²¹ Тут і далі йдеться про дружину М. Матчака Стефанію Савицьку (див. прим. до попереднього листа).

²² Бонковська Ірина (Боньковська Іця) (1898—?) — громадська діячка, секретар кооперативу «Труд», разом з С. Савицькою належала до Надзірної ради кооперативу «Українське народне мистецтво».

вісток немає). Я щойно літом 1955 року одержав можливість відновити зі Стефою поштовий зв'язок і тепер піддержую його постійно за посередництвом віденських знайомих. Наша віденська адреса: Wien XIX, Billrothstr. 12 bei Annie Hauck, а поштова тепер Wien, Postamt 69, Fach 25 Frau Annie Hauck.

При кінці вересня 1946 р. я виїжджав з Відня в Зальцбург на похорони Івана Макуха²⁴. При тій нагоді, я побував також в Інсбруку, де бачив багато знайомих. Тодіж бачився я в останній раз з Ромком²⁵, який тоді проживав «постійно» в Форальбергу. Точних планів на будуче тоді в нього ще не було. Зрештою, тоді плани розділися і мінялися часто в залежності від обстановки.

Від Вашого Славка²⁶ одержав я на днях листа з Вашою адресою. В Спасску ми часто зустрічалися. Він виріс у Вас на гарного

²³ Бонковський Микола — громадський діяч, член товариства «Молода громада» у Львові.

²⁴ Макух Іван (1872—1946) — український громадський та політичний діяч, організатор «Січей», один з провідних діячів Української радикальної партії (згодом — Української соціалістично-радикальної партії) в Галичині, редактор її органу «Громадський голос» (1905); посол до Галицького сейму (1908—1918), член Національної ради й секретар внутрішніх справ ЗУНР, у грудні 1919 р. голова Крайової ради в Хмільнику на Поділлі, 1920 р. товариш міністра внутрішніх справ УНР, 1928—1935 член польського сенату. З початком радянської окупації Галичини у вересні 1939 р. І. Макух перейшов на нелегальне становище. Під час німецької окупації був заарештований Гестапо. Після звільнення разом з родиною переїхав до Австрії.

²⁵ Дашкевич де Корибут Роман-Микола (Ромко) (1892—1975) — український військовий та громадський діяч, організатор військово-спортивних товариств «Січ», «Луг», публіцист, видавець. Генерал-хорунжий Армії УНР. Чоловік Олени Степанів і батько Ярослава Дашкевича. У 1914 р. організатор парамілітарного товариства Січові стрільці II у Львові, що стало ядром Легіону УСС та УГА. В російському полоні у 1916—1917 рр. (Сибір, Забайкалля). У Києві в листопаді 1917 р. — один з організаторів (разом з М. Матчаком) Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців. Командир гарматної батареї, голова Стрілецької ради. У 1918 р. брав участь у боях за Київ; бронепоезд під його команду виіршив долю бою під ст. Мотовилівкою. У 1919 р. командир гарматної бригади в складі Корпусу Січових Стрільців. В еміграції в Чехословаччині у 1920 р. став одним із засновників УВО. Після повернення до Львова у 1921 р. здобув ступінь доктора права. Відновив мережу товариств «Січ», а після їх заборони у 1926 р. створив мережу парамілітарних організацій «Луг» (проіснувала до 1939). У 1939 р. емігрував на Лемківщину, у 1943 р. до Австрії. Перебував у таборах для переміщених осіб у Фельдкірху, Форальбергу, Ляндеку та Куфштайні. Брав участь у громадській діяльності на еміграції. Автор спогадів про артилерію Січових стрільців, редактор журналу «Січові вісті» (1922—1924) та «Вісті з Лугу» (1926—1939). Помер і був похований у містечку Куфштайні в Тиролі; у червні 2008 перепохований на Личаківському цвинтарі у Львові.

у всіх відношеннях «парубка». Тоді коли я був у Спасску, він дружив з гарними нашими молодими товаришами, багато працював над собою і ці всі, що зустрічалися з ним, любили його й шанували. По моїм підрахункам, через 10-11 місяців він закінчить свою службу в Казахстані та вернеться до Вас і зможе працювати по спеціальності. Що до мене, то ще в серпні 1955 року австрійське міністерство внутрішніх справ надіслало в Москву потрібні мені документи і прохання Австрійського Уряду репатріювати мене в Австрію. Формально тут, однак, записали мене в групу «без громадянства», і тому приходиться ждати «остаточного» рішення.

²⁶ Дашкевич Ярослав-Іван-Ананія (Славко) (1926—2010) — український вчений, історик, політолог, культуролог, бібліограф, сходознавець, громадський діяч. Син О. Степанів і Р. Дашкевича. У 1944 р. закінчив українську Академічну гімназію у Львові, навчався у Львівському медичному інституті, 1944—1949 рр. — у Львівському державному університеті ім. І. Франка (філологічний факультет). У 1944—1949 рр. працював у Львівській філії Бібліотеки АН УРСР. 10.12.1949 р. заарештований МГБ як син «відомої української націоналістки, бувшого соратника галицьких стрільців Олени Степанів», звинувачений у зберіганні й поширенні «контрреволюційної літератури». Згідно з заочним рішенням ОСО при МГБ у Москві 2.09.1950 р. засуджений до 10 років виправно-трудова таборів. У 1949—1956 рр. відбував ув'язнення у тюрмах МГБ, МВД у Львові, Золочеві, в пересильних в'язницях у Львові, Києві, Харкові, Петропавлівському, пересильному таборі в Карабасі (Казахстан); у виправно-трудова таборах — у спецтаборі Піщаному (Песчлаг) в Спасску, в Карагандинському таборі (Карлаг). Звільнений 2.06.1956 р. Повернувся разом з матір'ю до Львова, зазнавав постійних утисків і переслідувань. У 1957—1966 рр. працював бібліографом відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР. 15.03.1963 р. захистив кандидатську дисертацію «Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV—XIX ст.». У 1966—1967, 1972—1973, 1973—1974 і 1980—1990 рр. був безробітним. У 1967—1972 рр. працював у Музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР. Від січня до червня 1973 і в 1974—1980 рр. — у ЦДІА УРСР у Львові. 1990—1992 — в Інституті суспільних наук АН України; керівник Львівського відділення Археографічної комісії АН України, від 1.09.1992 р. — Львівського відділення Інституту української археографії АН України (від 1.02.1995 р. — Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ). Від 1992 р. — провідний науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАНУ. Від 1993 р. — старший науковий співробітник Інституту Східноєвропейських досліджень НАНУ. 30.05.1994 р. отримав ступінь доктора історичних наук. Реабілітований 1995 р. на підставі ст. 1 Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». 1995—2000 рр. — викладач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін, від 1996 — професор ЛДУ ім. І. Франка. Від 1998 р. — завідувач кафедри сходознавства Львівського національного університету ім. І. Франка. У 2002 — співзасновник Центру досліджень визвольного руху. Помер 25 лютого 2010 р., похований на Личаківському цвинтарі у Львові поблизу могили матері О. Степанів й бабусі Марії-Минодори Степанів.

Кінчаю в надії, що наш зв'язок, пока я буду тут на 7 л/о²⁷, буде завдяки добрим людям постійним.

Щиро здоровлю!

Ваш Михайло

№ 2

28 березня 1956 р., Явас

Вельмишановна Олено Івановна!

Перед кількома днями я післав Вам першого листа, а сьогодні пишу другого. Вашого першого листа з 16.III. я одержав і мій перший лист був відповіддю на нього. Цього другого листа передаю другим товаришом. Рівночасно передаю Вам як привітання від Стефи дві дрібнички (шоколад і хусточки) з моєї віденської посилки. Хочу на початок перевірити, наскільки надійна дорога, якою передаю сьогодні листа.

Вже в першому моєму листі я запевняв Вас і тепер повторюю, що, як тільки буде в мене фізична можливість, всі Ваші побажання будуть негайно і точно виповнені.

Сьогодні одержав я листа від сестер Стефи²⁸. Вони живуть на старому місці і все чекають і не можуть діждатися, коли скінчиться моє подорожування. В останніх місяцях вони налагодили вже безпосередній поштовий зв'язок зі Стефою. Лист зі Львова до Стефи авіапоштою йде 12 днів. Я пишу до Стефи картки Червоного Хреста раз в місяць на її віденську адресу. Всі ці мої картки до неї доходять, але її відповіді до мене доходять дуже неправильно і далеко не всі. Коли я був у Караганді, то там наладився був уже безпосередній зв'язок. Лист, висланий з Відня авіапоштою 25.XI.55, я одержав в Караганді вже 10.XII.55. Тут тепер цей зв'язок покищо порвався.

Про мене я вже вам писав, що мене привезено з Відня в Київ літаком 5 березня 47 р. При кінці вересня 1946 року я виїздив з Відня в Зальцбург на похорон д-ра Макуха²⁹. При тій нагоді я ба-

²⁷ Тут і в усіх наступних листах «л/о» — лагерное отделение (рос.).

²⁸ Савицькі Марія і Ольга — сестри дружини М. Матчака Стефанії. Савицька Ольга (1885—1971) — педагог, науковий працівник Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові. Про Марію Савицьку ближчих відомостей встановити не вдалося.

²⁹ Див. прим. 24.

чився з Іреною Пав[ликовською]³⁰, яка приїжджала з Мюнхена. Тодіж, будучи в Інсбруку, я бачився там з Ромком³¹, який проживав постійно в Форальбергу. Про кого Вам ще написати? Луцька³² виїхала з Відня в Зах. Німеччину до сина³³, який служив там в англійській окупаційній армії. Мій шеф з видавництва та научна братія проживала тоді в Аугсбургу. Мілена³⁴ була в Швейцарії,

³⁰ *Макух (Павликовська) Ірена (1901—1975) — українська громадська діячка, донька Івана Макуха. Співзасновниця і членка управи «Союзу українок» (1923—1928), директорка кооперативу «Українське народне мистецтво» (1925—1939), товариства Українська Захоронка і Вакаційні Оселі (1926—1939); членкиня крайової управи Секції Сільських Господинь (1935—1939) у Львові. Ще студенткою Українського таємного університету у Львові була заарештована за звинуваченням у підготовці замаху на керівника Польської держави Юзефа Пілсудського, звільнена за недостатністю доказів. В еміграції в Німеччині й Канаді; засновниця і голова Об'єднання українських жінок у Німеччині (1945—1950), член-засновник і член управи Світової федерації українських жіночих організацій (з 1948), голова крайової управи Ліги Українських Католицьких Жінок Канади (1964—1968).*

³¹ Тут і далі йдеться про Романа Дашкевича. Див прим. до попереднього листа.

³² *Луцька Ірина (Орися, ур. Смаль-Стоцька) — мисткиня, донька українського вченого і громадського діяча, професора Чернівецького університету Степана Смально-Стоцького. Дружина Остапа Луцького, українського військового, політичного і громадського діяча, кооператора, публіциста і поета, мати Юрія Луцького. Після закінчення визвольних змагань О. Луцький жив деякий час у с. Рожнові біля Косова у священика о. Михайла Заревича, діда дружини Ірини. Після арешту О. Луцького 2.10.1939 р. і вивилки його до Котласа Архангельської обл., дружина з донькою Мартою виїхала до Німеччини. Лише у травні 1950 р. довідалася про смерть чоловіка (точний час і місце невідомі).*

³³ *Луцький Юрій (1919—2001) — український літературознавець, літературний критик, славіст, видавець, перекладач, син сенатора Остапа Луцького. Член Об'єднання українських письменників «Слово». Навчався у Берлінському, Бірмінгемському та Колумбійському університетах. Служив у британській армії (1943—1947). Докторську дисертацію захистив у Колумбійському університеті (1953). Викладав у Саскачеванському (1947—1949), Торонтському (з 1952) університетах. Професор, голова Славістичного департаменту Торонтського університету (1956—60). Директор Канадського інституту українських студій (КИУС) у 1976—82 рр.*

³⁴ *Рудницька Мілена (1892—1976) — політична і громадська діячка, журналістка, педагог, одна з ідеологів та провідних діячок українського жіночого руху на Західній Україні у 1920—1930-х рр., голова центральної управи «Союзу українок» у Львові, Дружини княгині Ольги, Українського жіночого конгресу в Станіславові (1934), світового «Союзу українок», редакторка двотижневика «Жінка» (1935—1939), учасниця і представниця українського жіноцтва на міжнародних жіночих з'їздах. Активна діячка УНДО, посол до польського Сейму (1928—1935). Як делегатка Української парламентарної репрезентації захищала в Лізі Націй українські петиції, зокрема в справі т. зв. «пацифікації» і голоду в Радянській Україні. У 1936—1939 рр. членка президії Українського координаційного комітету у Львові. Від 1939 р. в еміграції: Краків, Берлін, Прага, Женева (де у 1945—1950 рр. була директоркою Українського допомогового комітету), Нью-Йорк і Мюнхен.*

а її брат Іван³⁵ був в Інсбруку. Але я пишу Вам про це все і маю сумніви, чи Вас це тепер може цікавити, а можливо, все це Вам давно відоме.

Тут зі мною є також Кладочний³⁶, який приїхав з Воркути, а в сусідньому лагпункті музик Барвінський³⁷ і єп. Чарнецький³⁸. Іванець (старий)³⁹ переїхав на 19 л/о. Від Славка⁴⁰ одержав я лис-

³⁵ Рудницький Іван, псевд. Кедрин (1896—1995) — журналіст і політичний діяч, член ЦК УНДО, довголітній секретар Товариства письменників і журналістів у Львові. В 1915 р. мобілізований до австрійської армії. Убиті в Бережанському лісі у 1916 р. був поранений і потрапив у російський полон. В 1919 р. вступив до Армії УНР, редагував військову газету, брав участь у бойових діях. За виявлену мужність нагороджений Хрестом Симона Петлюри. В 1920—1922 рр. вчився у Віденському університеті, був співредактором журналу «Воля». У 1922 р. повернувся до Львова, де за рекомендацією Є. Коновальця прийнятий до редакції часопису «Діло». Співпрацював з УНДО. В Австрії у 1946—1949 рр. очолював Українське центральне допомогове об'єднання. Від 1949 р. проживав у США. Дійсний член НТШ, член Президії НТШ в Америці, почесний доктор Українського Вільного Університету.

³⁶ Кладочний Йосиф, о. д-р (1906—1994) — священник, доктор теології. У 1932 р. став капеланом українських в'язнів (кримінальних і політичних) на території Польщі. Виконуючи ці обов'язки, зустрічався з провідниками і членами ОУН, зокрема Степаном Бандерою, Миколою Лемиком, Зеноном Коссаком, Дмитром Мироном, Миколою Климишиним та іншими. Від 1933 р. сповняв обов'язки сотрудирика собору св. Юра у Львові, згодом — пароха присілка Клепарів. Редагував часопис «Лицарство Пресвятої Богородиці» (1936—1938), в той же час був душпастирем студентської молоді. Двічі арештований польською поліцією (1938 і 1939, вдруге вивезений до Берези Картузької). Під час першої радянської окупації Галичини нелегально відвідав Рим як посланець від митрополита Андрея до Папи Пія XII. У 1941—1942 рр. був парохом греко-католиків Києва. У 1943 р. став капеланом дивізії «Галичина». В 1947—1956 рр. відбував ув'язнення в таборах ГУЛАГу. Повернувся до Львова у 1956 р., працював вантажником на фабриці, підпільно душпастирював. У 1980 р. став ченцем-студитом, прийнявши монаше ім'я Єфрем. Помер 14 вересня 1994 р., похований на Янівському цвинтарі у Львові.

³⁷ Барвінський Василь (1888—1963) — композитор, піаніст, музикознавець, педагог, д-р мистецтвознавства, до війни — професор і директор Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка, згодом — Львівської консерваторії, голова Львівської організації Спілки композиторів України. У 1948 р. був заарештований і засланий у Мордовські табори на 10 років.

³⁸ Чарнецький Миколай, блаженний священномученик (1884—1959) — єпископ УГКЦ, монах Чину Найсвятішого Ізбавителя, професор, Апостольський візитатор Волині. У 1946 р. засуджений до 6 років ув'язнення і 5 років заслання. Останні роки свого ув'язнення Кир Миколай провів у тюремному шпиталі в Мордовії. Після повернення до Львова висвячував священників. У 2001 р. беатифікований. У листі № 2 є фото з написом «Єп. Чернецький, 72 р.».

³⁹ Іванець Михайло — український правник, дядько Івана Іванця. Після війни перебував у мордовських таборах. Помер після повернення до Львова.

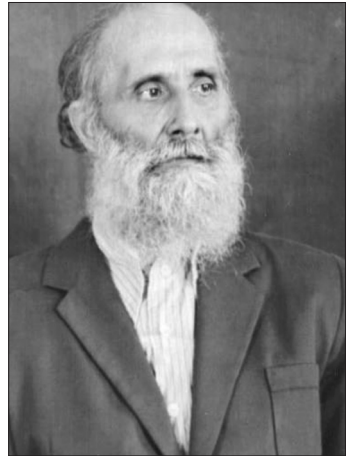
⁴⁰ Тут і далі йдеться про Ярослава Дашкевича. Див. прим. до листа № 1.

та. Він в гарному пише настрої і рахує вже місяці до кінця своєї служби.

В нас ходять вперті поголоски, що в найблищому часі нас мають перевезти на 11 або на 18 л/о. Але я перед цим хочу мати тут ще відповіді від Вас і надіюся, що наш поштовий зв'язок вдасться нам продовжувати без переривно.

Щиро здоровлю Вас

Ваш Михайло

*Єпископ Микола Чарнецький.
1956 р.*

№ 3

28 березня 1956 р., Явас

Вельмишановна Олено Івановна!

Сьогодні 28.III.56 післав я Вам могого другого листа, а вечером одержав Вашу відповідь на моє перше письмо. Користаю з нагоди, щоб потвердити Вам, що пошта працює бездоганно. Радію Вашим добрим настроєм і бадьорістю.

Від нас також вивезли перед кількома днями частину Румунів, а через два-три дня повезуть дальшу їх групу. Поляків тут реєстрували, а з ними також і євреїв, які мали польське громадянство на день 17 вересня 1939 р. На основі польського закону з 4.01.51 року і польсько-радянського договору з тогож самого року право на польське громадянство і право на репатріацію в Польщу мають тільки ці, що мали польське громадянство на 17.09.39 року. Я сам відмовився користати з цього права, щоб не міняти своєї давнішньої заяви, що я бажаю повернення в Австрію, де мене арештовано і де осталася дружина.

Як не важко мені про це згадувати, але нігде правди діти, мій братанич Федь⁴¹, який був ревізором і про якого згадуєте, за

⁴¹ Федір Матчак — син брата Михайла Матчака, Івана.

десять років не мав відваги, а може й бажання, — написати мені хочби одно письмо. Та Бог з ним і з другими такими як він. Навіть в найтяжчі для мене роки 1947—1950 я їх допомоги не просив.

В Спасску був зі мною між іншими також Кость Чехович⁴². Він вже звільнився весною 1955-го року і живе тепер в «Тихоновском Доме Инвалидов» в гор. Караганда. Він інвалід. Його переїхало авто, пошкодило йому хребет і він ходить на милицях. Він старається тепер виїхати в Польщу до своєї жінки, але чи й коли йому це вдасться, не відомо. Він остався бодрим духом і не змінив своїх переконань. Зі Спасска звільнився та вернув до Львова також інженер Андрій Сербин⁴³.

Я звичайно не знаю причини повороту Семена Васильовича⁴⁴ з Києва до Львова, але мені здається, що добровільно і з радістю ніхто не міняє становиська «зам. міністра» на становисько «голова облвиконкому». Цікаво, чи будучи в Канаді, бачився він зі своїм братом Юрком⁴⁵, який виїхав там небаром по закінченні війни.

Геня Вербицька⁴⁶ зі сином Юрком в Філядельфії. Де її муж Михайло⁴⁷, не знаю. Сопітський посол в Боні, Зорин, в своєму письмі до німецького уряду згадує про Вербицького, який хоче вернути

⁴² Чехович Кость (1896—1987) — доктор філософії, філолог-славіст, хорунжий УГА, дійсний член НТШ. В 1945 р. заарештований, у 1946 р. засланий у Сибір, після повернення у 1956 р. працював директором Публічної бібліотеки у Тчеві (Польща).

⁴³ Сербин Андрій — інженер, активний діяч пластового руху, кооператор. У 1925 р. створив кооператив «Пласт», який займався постачанням різного спорядження для пластування та табірництва.

⁴⁴ Стефанік Семен (1904—1981) — державний і громадський діяч УРСР, син письменника Василя Стефаніка. Від 1946 р. заступник голови Львівського облвиконкому, в 1953—1954 рр. заступник голови Ради Міністрів УРСР, в 1954—1969 рр. голова Львівського облвиконкому, згодом директор Літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові.

⁴⁵ Стефанік Юрій (1909—1985) — український громадсько-політичний діяч і письменник, журналіст, редактор, літературний критик, син Василя Стефаніка. Під час першої радянської окупації Галичини — науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР і викладач української мови у Львівському ветеринарному інституті. У 1940—1941 рр. був ув'язнений за приналежність до ОУН. За німецької окупації — співредактор Українського Видавництва у Львові. Від 1944 р. — в еміграції в Німеччині, від 1948 р. в Канаді. Помер у 1985 р. в Едмонтоні (Канада), похований в с. Русові на Покутті.

⁴⁶ Савицька (Вербицька) Євгенія (Геня) — родичка дружини М. Матчака. Останні роки проживала з сином Юрієм у Торонто (Канада) й опікувалась дружиною Матчака Стефанією Савицькою.

⁴⁷ Вербицький Михайло — особу встановити не вдалося.

до ССРСР і якого з цього приводу арештували. Батько Вербицької жив разом з сестрами Стефи і помер вже більше рік тому.

«Жалібну Книгу» приходитьсь продовжувати в безконечність. Та деякі прізвища померших і тих, яких я лишив ще живими подам вже другим разом. —

Щиро Вас здоровлю

Михайло

Р. S. Прошу ставити чергові числа на Ваших письмах, щоб знати, чи всі доходять. Це моє третє письмо до Вас.

М.

№ 4

7 квітня 1956 р., Явас

Вельмишановна Олено Івановна!

Зовсім несподівано я вийшов сьогодні на роботу на парники і тут стрінув товаришів із 7 л/о і користаю з нагоди, щоб вам написати кілька рядків. Тому прошу вибачити, що пишу олівцем і в поспіху не зовсім складно. В першу чергу дякую за вашого листа ч. 3. На днях одержав я листа від сестер Стефи. Вони живуть на старому місці. З ними жив також батько Ґени Верб[ицької], але він помер ще в 1954 році. Я Вам вже писав, здається, що Ґена разом зі сином Юрком є разом з моєю Стефою⁴⁸. Сестри пишуть мені, що Іця Бон[ковська] прислала своїй Маланці посилку.

«З моїх часів» Мілена була в Берні, а Ірина [Макух] в Мюнхені, і тому й була членом Центр. Комітету, очолюваного Мудрим⁴⁹ з осідком в Франкфурті. Горникевич⁵⁰ своєчасно виїхав в Зальц-

⁴⁸ Тобто в Канаді, у м. Торонто — збереглися листи Євгенії Вербицької (Савицької) та її сина Юрія Вербицького до Олени Степанів та Ярослава Дашкевича.

⁴⁹ Мудрий Василь (1893—1966) — український громадський і політичний діяч, журналіст, організатор Львівського (таємного) українського університету, член Головної управи Товариства «Просвіта», співзасновник Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), віце-маршалок польського Сейму, віце-президент УГВР. З осені 1944 р. — на еміграції в Німеччині, де очолював Центральне представництво української еміграції, був заступником голови Виконавчого органу Української Національної Ради. У 1949 р. виїхав до США, працював в Українському конгресовому комітеті Америки, був головою Об'єднання українців в Америці. З 1953 р. — дійсний член НТШ.

⁵⁰ Можливо, йдеться про о. Мирона Горникевича (1886—1959) — священника УГКЦ, доктор теології. Під час Першої світової війни перебував у російському засланні. Від 1923 р. парох церкви св. Варвари у Відні. 1945 р. призначений генеральним вікарієм для українців греко-католиків в Австрії. Після війни змушений переїхати з Відня до Тиролю (французька окупаційна зона в Австрії), помер у м. Зольбад Галь. Дружина М. Горникевича — Емілія з роду Ортинських (1892—1961). Про її долю більше дізнатися не вдалося.

бург, а його жінку привезли в ССРСР, но де вона попала, в які сторони не знаю.

Що в Ірини [Макух] помер не тільки батько, але й муж — Ви певно знали, ще будучи у Львові.

В нас поки що без змін, тільки всякі комісії турбують нас майже кожного дня. Поляки не терпеливо ждуть виїзду. Вчора прийшло багато листів і карток з Польщі безпосередньо з Польщі на адресу табору і всі запевняють їх, що до літа будуть в Польщі. Нас всіх радує всякий від'їзд тому, що він збільшує надію і на наш від'їзд.

Від Славка одержав я вчера листа.

Щиро здоровлю.

Ваш Михайло

№ 5

12 квітня 1956 р., Явас

Вельмишановна Олено Івановна!

Дуже дякую за листа (4) з 9 квітня. Від Славка я одержав листа з 18 березня. Пише, що працює на старому місці і що в нього все в порядку. Одержав я також вістку від Костя Чеховича з Караганди з «Дому Інвалідів». Він надіється, що скоро одержить дозвіл виїхати в Польщу до жінки. Кладочний одержав вістку від Митр. Сліпого⁵¹, який живе в Домі Інвалідів в Красноярському краю, що йому запропоновано виїхати із Радянського Союзу, але він відмовився.

Про Дмитерко⁵² я, нажаль, нічого не знаю. Юна⁵³ з дружиною я оставив в Регенсбургу над Дунайом (Північна Баварія), де тоді були згуртовані всі з його Управи. Дмитро Паліїв⁵⁴ загинув під Бродами. Юрко Полянський⁵⁵ збирався виїхати до свого брата

⁵¹ Сліпий Йосиф (1892—1984) — ректор Богословської академії, єпископ, верховний архієпископ УГКЦ, кардинал. У 1945 р. ув'язнений радянською владою і засуджений до 8 років каторжних робіт. Відкидаючи постійні пропозиції переходу на православ'я, був знову засуджений у 1953, 1957 і 1962 рр. Відбув 18 років ув'язнення у радянських концтаборах. Внаслідок численних заходів впливових осіб та на клопотання св. папи Йоана ХХІІІ звільнений з ув'язнення. В 1963 р. прибув до Рима. Засновник Українського Католицького Університету в Римі і його філій у різних країнах діаспори. Був почесним членом НТШ, членом Тіберійської Академії в Римі, почесним доктором УВУ та трьох американських і одного канадського університетів. 27—29 серпня 1992 р. прах кардинала перепоховано із собору святої Софії в Римі до крипти собору св. Юра у Львові.

Стефана в Північну Америку. Кость Паньківський⁵⁶ проживав в Райнланді. Ліда Бурачинська⁵⁷ з мамою проживала в Ґраці. Після

⁵² Дмитерко-Ратич Ганна (Гандзя) (1893—1981) — товаришка О. Степанів по учительській семінарії у Львові й сокільському товариству. Була членкою Пласту, десятником Легіону УСС, згодом — УГА. Брала участь у боях на горі Маківці. Від вересня 1915 р. служила при інтендатурі в Коші УСС, а в 1918—1920 рр. при допоміжній службі в Бригаді УСС. Після Першої світової війни вчителювала, а в час Другої світової війни, у 1944 р., разом з чоловіком Василем Ратичем і молодшими дітьми емігрувала до США. Брала активну участь в українських громадських організаціях і товариствах, була членкинею проводу Пласту і Товариства українських комбатантів, працювала в Союзі українок Америки, одну із філій якого назвали її ім'ям.

⁵³ Навроцький Осип (Юно) (1890—1972) — український громадський і політичний діяч. В часи Першої світової війни служив у Легіоні УСС. В 1916 потрапив у російський полон, після звільнення з полону повернувся в Галичину. Брав участь в українсько-польській війні 1918—1919 рр. був поручником, згодом сотником УГА, пізніше — квартирмейстером 5-ї Херсонської дивізії Армії УНР. У 1920 р. — співзасновник УВО, до 1926 р. — член Начальної команди УВО, член головної управи Української радикальної партії. У 1920—1921 рр., 1922—1923 рр. ув'язнений у польській тюрмі. В 1920—1939 рр. — директор видавництва «Червона Калина» у Львові, секретар товариства «Молода громада». У 1940—1942 рр. голова Українського допомогового комітету в Криничі на Лемківщині, в 1943 р. — заступник голови Українського допомогового комітету у Львові, в 1943—1945 рр. начальник канцелярії Військової управи Дивізії «Галичина». В 1948 р. емігрував у Канаду. В 1948—1962 рр. очолював канцелярію Комітету українців Канади.

⁵⁴ Паліїв Дмитро (1896—1944) — політичний і військовий діяч, журналіст, підхорунжий УСС, у 1918 р. один з організаторів Листопадового зриву в Галичині, четар УГА і ад'ютант ген. М. Тарнавського. Після визвольних змагань — один із засновників УВО і член її Начальної команди, згодом співзасновник Української партії національної роботи та співредактор (разом з Д. Донцовим) її органу «Заграва». У 1925 р. один із засновників УНДО і член його Центрального комітету. У 1928—1930 рр. посол до польського сейму від УНДО. Кілька разів ув'язнюваний у польських тюрмах. Провідник легальної націоналістичної організації «Фронт Національної Єдності». У 1943 р. один з організаторів Дивізії «Галичина». Загинув у бою під Бродами.

⁵⁵ Полянський Юрій (1892—1975) — геолог, географ і археолог, старшина УГА і перший крайовий комендант УВО (1920). У липні 1941 голова українського Тимчасового управління м. Львова. З 1944 р. на еміграції в Австрії, Німеччині, Аргентині. Дійсний член НТШ, почесний член Аргентинського геологічного товариства та низки наукових товариств.

⁵⁶ Паньківський Кость (1897—1973) — український політичний діяч, публіцист, адвокат, голова уряду УНР на вигнанні (1945—1948). В 1924—1939 рр. виступав оборонцем під час політичних процесів, які влаштовував польський окупаційний режим над членами УВО та ОУН. Працював в Українському центральному комітеті, створеному в 1940 р. у Генеральній Губернії, потім головою Українського крайового комітету як філії УЦК у Львові, заступником керівника відомства внутрішніх справ в українському уряді, проголошеному 30 червня 1941 р. У 1945—1949 рр. перебував у Німеччині, належав до Українського національно-державного союзу. Від 1949 р. жив у США.

смерти прекрасного сина і батька її непокидав мелянхолійний настрій.

В Празі остав тільки дуже малий гурт людей з Мірною⁵⁸ на чолі, яка поряdkувала матеріали Музею Визвольної Боротьби. Музей був частинно пошкоджений американською бомбою.

В Празі жила деякий час Марійка Донцова⁵⁹. Дмитро⁶⁰ розійшовся з нею і виїхав з Русовою⁶¹ в з'єднанні Держави П. А.⁶².

⁵⁷ Бурачинська Лідія (1902—1999) — українська журналістка, публіцист, громадська діячка, дослідниця народного мистецтва. В 1932—1939 рр. редагувала журнал «Нова хата» у Львові. В роки Другої світової війни працювала в Українському центральному комітеті у Кракові. У 1944 р. емігрувала до Австрії, у 1949 р. — до США, була головою Союзу українок Америки (1971—1974), Світової федерації українських жіночих організацій (1977—1982). Дійсний член НТШ, почесний голова СУА і СФУЖО.

⁵⁸ Мірна Зінаїда (1875—1950) — громадська діячка, журналістка, в 1910—1917 рр. була однією з активісток Київського товариства оборони жінок, членом Української партії соціалістів-федералістів. В 1917 р. — член Української Центральної Ради, в 1919 р. — співзасновниця та заступник голови Української жіночої національної ради в Кам'янці-Подільському, згодом голова її філії в Берліні, довголітня голова Українського жіночого союзу в Празі. Від 1937 — членка ради світового Союзу українок. Авторка статей у пресі, перекладів із французької мови.

⁵⁹ Донцова Марія (1891—1978) — громадська діячка, журналістка. Дочка греко-католицького священника Володимира Сас-Бачинського і Ольги з Устияновичів. У 1909 р. закінчила український ліцей для дівчат у Перемишлі, після чого виїхала разом з Ольгою Левицькою (Басараб) та Стефанією Савицькою (Матчак) на одnorічний торговельний курс до Відня, де в 1910 р. отримала диплом Вищої торговельної школи для дівчат. Це були перші українські дівчата, що опанували вищі торговельно-економічні науки. Одружилася з Дмитром Донцовим у Львові у травні 1912 р. Перед війною належала до жіночої чоти Січових стрільців під проводом Олени Степанів. У 1918—1920 рр. перебувала на дипломатичній службі УНР у Данії, Швейцарії, Берліні. З 1921 р. — у Львові, членка товариств «Українська захоронка», «Просвіта», «Сокіл», «Союз українок», у 1920-х рр. — членкою управи Союзу українок, а в 1927 р. — її головою. У 1924 р. у зв'язку зі справою О. Басараб взяла участь у викритті злочинів польської влади. У 1920-х рр. часто публікувалася на сторінках галицької жіночої преси, брала активну участь у жіночих організаціях. В кінці 1932 р. «ЛНВ» перестав появлятися через фінансові труднощі. Нове видавництво стало приватним підприємством, де основний капітал належав родині М. Бачинської, на праці й матеріальній підтримці якої великою мірою тримався «Вістник». Робила переклади з німецькомовної преси й коректу, публікувала рецензії тощо. Після Другої світової війни жила у Чехословаччині, потім у Німеччині. Від 1950 р. у США, була членкою «Союзу українок» Америки. Померла 30 грудня 1978 р. у м. Нью-Йорку.

⁶⁰ Донцов Дмитро (1883—1973) — ідеолог українського націоналізму, публіцист, журналіст, літературний критик. Навчався в університетах Петербурга і Львова. Брав участь в українських соціалістичних та революційних організаціях, підтримував ідею автономної, а згодом — незалежної України. Був одним із засновників СВУ (1914), очолював Українську телеграфну агенцію в уряді Гетьмана

За океан переїхав також весь клан Чижовичів⁶³. По дорозі в ЧСР Леницьким⁶⁴ вродилася донечка. Лікар Дзерович⁶⁵, якого жінка з дітьми жила у Відні, був довший час в роках 47–48 лікарем на Харківській пересилці. Два його хлопці співали в Австрії у відомому хорі Wiener Knaben. Суддя Дзерович⁶⁶ жив у Відні і працював в одній торговельній фірмі. Часто зустрічалися ми також з Марійкою Грицай⁶⁷, якої дочка вийшла у Відні заміж за під-

П. Скоропадського, змушений виїхати за кордон, працював у пресових агенціях Уряду УНР у Відні, Лозанні й Женеві (1918). У 1922–1939 рр. редагував у Львові часопис «Літературно-науковий вістник» (з 1933 р. — «Вістник»). Автор праці «Націоналізм» (1926), брошур, численної публіцистики. Ідеолог «чинного» українського націоналізму. Наприкінці Другої світової війни виїхав на Захід — перебував у Празі, Берліні, Бухаресті, оселився в Англії. 1948 р. емігрував до Канади, де до 1953 р. викладав у Монреальському університеті. Проживав разом з родиною іхтіолога Юрія Русова й Наталії Геркен-Русової, які ним опікувалися. Продовжував писати статті й книги до своєї смерті в Монреалі (1973).

⁶¹ Геркен-Русова Наталія (1897 (1902) — 1889) — графік, художник театру і кіно, літератор. Дочка Леона Геркена та Анни Антонович. Закінчила гімназію в Києві. Від 1918 р. вчилася в Українській академії мистецтв. У 1923 р. емігрувала до Чехословаччини. У Празі увійшла до очолюваної Д. В. Антоновичем Української студії пластичних мистецтв. Вийшла заміж за викладача пластичної анатомії проф. Юрія Русова. Одночасно навчалася у Паризькій національній школі декоративного мистецтва, яку закінчила в 1927 р., відвідувала лекції з історії мистецтва в Сорбонні, у Флорентійському університеті та в Українському вільному університеті в Празі. У 1923 р. дебютувала як театральний художник в Празі, працювала для театрів Флоренції, Парижа, Брно і Дрездена. У 1929–1940 рр. — художник-декоратор Королівського театру в Бухаресті. У 1920–1930-ті рр. співпрацювала з іншими європейськими театрами і кіностудіями, оформляла театралізовані свята у Флоренції, Парижі, Бухаресті, Чернівцях, Берліні, Празі й Подєбрадах. Виставлялася в Парижі, Римі й Празі. Авторка публіцистичних статей і книг націоналістичного спрямування. Після Другої світової війни переїхала до Канади. Брала участь у художніх виставках у Монреалі. Опікувалась Д. Донцовим до його смерті.

⁶² З'єднані Держави Північної Америки — Сполучені Штати Америки.

⁶³ Про кого саме йдеться в листі, встановити не вдалося.

⁶⁴ Можливо, йдеться про родину хорунжого Станіслава Леницького, який служив разом з О. Степанів у 4-тій Золочівській бригаді УГА в листопаді 1918 р. у с. Куровичах (Див.: Гайдучок С. Воєнні спомини. — Львів, 2002. — С. 17.).

⁶⁵ Дзерович Маркіян (1899–1967) — лікар, галицький католицький діяч, у 1933–1940 рр. президент Генерального інституту Католицької акції в Галичині, в 1945–1955 рр. в'язень в СРСР.

⁶⁶ Дзерович Богдан (1897–1984) — юрист, громадський діяч, заступник Голови Українського державного правління по справах юстиції в уряді Я. Стецька, створеному 30 червня 1941 р. Голова Товариства Українських Правників в Америці. Помер у Нью-Йорку.

⁶⁷ Особу встановити не вдалося.

старшину англійської армії. Її син попав під Бродами в полон і був засуджений на 15 років КТР. Остання вістка від нього була з Тульської області, де він працював в вугільній шахті. У Відні зустрічався також дочку Барвінського замужем за інж. Голубовичом⁶⁸. Головою українського Комітету в Австрії, якого осідок був Інсбруку, був адвокат з Чорткова Мих[айло] Росляк⁶⁹. В Інсбруку проживали між іншими др. Лисий⁷⁰, др. Ендик⁷¹, художник Левицький. Бутовича⁷² я бачив з жінкою і дитиною в Зальцбургу.

В Спасску зі мною був з Праги інж. Галька⁷³. Він літом 1955 року закінчив свій строк і виїхав в Польщу, як польський громадянин. Він весь час, коли жив в Празі, був польським громадянином. Полковника Бізанца⁷⁴ привезли з Відня в Київ на кілька

⁶⁸ Йдеться про Катерину Барвінську (дочку композитора Василя Барвінського і Наталії Пулюй) та її чоловіка інженера Юрія Голубовича, сина колишнього прем'єр-міністра УНР Всеволода Голубовича (див. спогади: Пулюй Олександр Ганс. Осінь 1939. З листів польової пошти [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009_06_01_archive.html

⁶⁹ Росляк Михайло (1896—1950-ті рр.) — економіст, правник і освітянин, член товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар». Старшина УГА. В роки Другої світової війни емігрував до Австрії, де був головою українського Комітету допомоги українським біженцям.

⁷⁰ Лисий Ілля (1882—1960) — громадський, політичний і кооперативний діяч, директор канцелярії товариства «Сільський господар», член Організації українців м. Львова, посол до польського Сейму в 1931—1935 рр.

⁷¹ Ендик Ростислав (1906—1974) — громадський та політичний діяч, антрополог, педагог, письменник, журналіст, публіцист. В 1930 р. співробітник редакційного Д. Донцовим «Вістника» у Львові. З початком Другої світової війни оселився в осередку українських біженців у Кракові. Після війни жив у ФРН, працював журналістом, був професором і ректором (1961—1974) Українського техніко-господарського інституту, очолював Дім української науки (1963—1974), був головою Товариства сприяння українській науці, членом Української народної ради, багаторічним дописувачем журналу «Шлях перемоги» та газет «Сучасна Україна» (ФРН), «Українські вісті» (Нью-Йорк, США).

⁷² Бутович Микола (1895—1961) — графік і гравер, учасник визвольних змагань. Ад'ютант штабу 1-ї Козацької дивізії Армії УНР. Інтернований в Польщі, звідки втік до Праги. Після Другої світової війни опинився в Західній Німеччині, звідкіль в 1948 переїхав до Америки. Працював у сфері прикладного мистецтва, належав до Об'єднання Мистців Українців в Америці.

⁷³ Галька, інженер — у «Спогадах з російського полону» О. Степанів писала: «Тільки вечором прийшов до нас на двірці галицький українець інженер Галька, перебраний за російського студента, і сказав кілька слів, але солдат прогнав його». (Опубл.: Олена Степанів — Роман Дашкевич. Спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. — Львів: ЛА «Піраміда», 2009. — С. 260). Після війни жив у Празі, де був заарештований радянськими спецслужбами, був у казаському таборі разом з Я. Дашкевичем.

тижнів раніше мене. Ми рівночасно сиділи в Києві на Короленка вулиці, но що з ним сталося пізніше, я не знаю. Тодіж там зі мною сидів студент Львів[ського] унів[ерситету] Тимкевич, свояк Грабаря⁷⁵. З Тимкевичем я довший час сидів навіть в одній камері (— його маму і сестру, яка вийшла заміж за сина д-ра Бемка⁷⁶ — я зустрічав у Відні —) і він оповідав мені про арештування Грабаря та про свої обширні зізнання про працю Грабаря в 1941—44 роках.

Про Юрка Старосольського⁷⁷ я нічого не знаю.

В нас поки що все по старому. Живемо сплітками і надіями на «Комісію», яка приїде для розгляду наших справ.

⁷⁴ Бізанц Альфред (1890—1951) — підполковник УГА і Армії УНР; в УГА командант Львівської бригади, Полудневої групи під Львовом, в 1919 командував пробоевою групою в боях під Бережанами. В січні 1920 р. підрозділ Бізанца у складі частин УГА перейшов на службу в Червону УГА. 24 квітня 1920 р. група військ під командуванням Бізанца вийшла зі складу ЧУГА і, прорвавши польську лінію фронту в районі Михнівки, вирушила на з'єднання з частинами Армії УНР. У 1940—1941 рр. був референтом в управлінні Генеральної Губернії у Кракові, з осені 1941 р. — головою відділу в уряді галицького губернатора у Львові. В роки Другої світової війни відповідав за зв'язок з ОУН. У 1943 р. очолив Військову Управу, яка формувала Дивізію «Галичина» і був її головою до кінця війни. В 1945 р. був заарештований радянськими спецслужбами у Відні, перевезений до Радянського Союзу і засланий. Розстріляний у 1951 р.

⁷⁵ Грабар Іван — кооперативний діяч в Галичині, керівник одного з відділів Ревізійного союзу українських кооперативів, заступник директора. Після війни був заарештований, перебував у таборі в м. Інті (Комі АССР). Збереглися листи за 1955 р. І. Грабаря до О. Степанів у табір, п/в Явас.

⁷⁶ Бемко Володимир (1889—1955) — громадський і освітній діяч на Бережанщині, сотник УГА, член УНДО, організатор «Рідної школи», адвокат, оборонець у політичних процесах. Ініціатор таємного Військового комітету в Коломиї і організатор Листопадового чину на Покутті. З весни 1919 р. заступник державного секретаря військових справ ЗУНР у Станіславові, комендант військового округу «Нижніє», заступник коменданта Етапної команди УГА. Зв'язковий старшина УГА при штабі Добровольчої армії ген. Шиллінга в Одесі (1920), заступник голови Ліквідаційної комісії УГА в Києві. У міжвоєнний період працював адвокатом у Бережанах; був головою філії товариства «Рідна школа», Повітового союзу кооператив, «Народного Дому», повітового комітету УНДО. У 1944 р. емігрував до Австрії, у 1953 р. — до США.

⁷⁷ Старосольський Юрій (1907—1991) — син Володимира Старосольського і Дарії Шухевич. Правник, громадський і пластовий діяч, член УВО, професор права УВУ й УКУ в Римі, дійсний член НТШ. У 1926 р. став членом УВО. Студентський діяч у Львові, активний діяч Пласту, співредактор молодіжного журналу «На сліді» (1936—1939). Під час німецької окупації — комендант пластового табору у Шклі (1942) та інструкторського табору у Пасічній (1943). У 1942—1945 рр. — головний редактор пластового журналу «Дорога». У 1944 р. емігрував до Австрії, у 1953 р. — до США. Голова світового Пласту (Начальний Пластун), помер у Вашингтоні.

Нетерпеливо очікую вістки про Ваше дострокове звільнення.
Щоб тільки не відложили суду ізза всяких тих сподіваних комісій.

Щиро Вас здоровлю

Михайло

№ 6

23 квітня 1956 р., [Явас]

Вельмишановна Олено Івановна!

Дякую щиро за листа (5) з 20 квітня.

Я нерозділяю Вашого оптимізму, щодо темпа праці «комісії». В нас тут є відомості, що вона має закінчити свою працю в «Дубровлагі» щойно до 1 жовтня ц. р. Звичайно, нам точно невідомо, в якій черзі ітимуть окремі таборові відділи і досі ще не зовсім певно, чи має ця комісія повноважень рішати також справи нерадянських громадян. Тут наші «начальники» запевняють нас, що комісія розглядатиме тільки справи радянських громадян, а відносно чужих громадян і людей без громадянства будуть окремі рішення Москви. В зв'язку з цим вже хотять нас завтра посилати на заготівлю торфу. Звичайно, багато людей відмовиться виходити на таку роботу, а ті, що вийдуть, можуть працювати — «ut aliquid faccisse videatur»⁷⁸. Я сам думаю, що комісія з 1 л/о перейде на 6 л/о, і якщо так буде і Ви освободитеся скоріше ніж я, то дуже прошу перед від'їздом написати до мене, а я обіцяю — якщо б я виїжджав скоріше — написати до Вас, до Славка, а опісля також до Орісі⁷⁹.

На днях прочитав я тут книжку Беляєва⁸⁰ і Мих[айла] Рудницького⁸¹ «Під чужими прапорами». Чи Ви бачили її? Матеріяли підібрані по моему планово неповно і недбало, загальний тон

⁷⁸ Щоб кожен міг побачити (лат.)

⁷⁹ Лежогоубська Ірина (Оріся) (1894—1984) — близька родичка О. Степанів, дочка о. Теодозія Лежогоубського. До війни працювала вчителькою одночасно в кількох навчальних закладах: в гімназії та семінарії СС Василянок, торговельній школі товариства «Просвіта», фаховій школі «Труд». У воєнний та післявоєнний час викладала німецьку мову у Львівському медінституті аж до пенсії. Після повернення з таборів до Львова О. Степанів якийсь час жила у неї на вул. Карла Маркса (тепер — Єфремова) 36, кв. 3. Архів родини Лежогоубських зберігається в Меморіальній бібліотеці-архіві Я. Дашкевича.

⁸⁰ Беляєв Володимир (1907—1990) — радянський письменник, член Спілки письменників СРСР, автор збірника памфлетів «Під чужими прапорами», скерованого проти українських культурних діячів, «буржуазних» націоналістів та УГКЦ.

написаного в основному лайливий і через це мало переконливий. Можна було написати кудя краще і сильніше.

Чи бачили Ви книжку Крип'якевича⁸²: Богдан Хмельницький? Цікаво написана і гарно видана.

В Караганді була можливість купувати книжки, а тут все припинилося.

Тут на сусідньому л/п тяжко захворів єп. Чернецький⁸³. З газет довідуюся, що помер Карманський⁸⁴.

Бажаю Вам, щоб Свята зустрічали Ви вже на волі.

Щиро здоровлю!

Ваш Михайло

№ 7

4 травня 1956 р., [Явас]

Вельмишановна Олено Івановна!

Приготовлялися ми з Кладочним святкувати разом Великдень, та, на жаль, вчора пополудні мене перевели на 7 л/о і вже від завтра їздитимемо на заготівлю торфу. Так буває зі всіми нашими планами. Плануємо, надіємося, а виходить зовсім інакше.

⁸¹ Рудницький Михайло (1889—1975) — український літературний критик, літературознавець, письменник, поет, перекладач. Брат Мілени та Івана Рудницьких. Навчався у Львові і в Парижі. Професор українського (таємного) університету у Львові, співредактор газети «Діло» (1929—1939). Від 1939 р. — завідувач кафедри зарубіжних літератур Львівського державного університету, а в 1940 р. — заступник декана філологічного факультету. У 1940 р. вступив до Спілки письменників України. В 1947 р. звинувачений в націоналізмі, виключений зі Спілки письменників України, звільнений з роботи. У 1954 р. став співавтором збірника памфлетів В. Беляєва «Під чужими прапорами». У 1958—1970 рр. — професор кафедри української літератури Львівського державного університету. Член Спілки письменників СССР.

⁸² Крип'якевич Іван (1886—1967) — український історик, учень М. Грушевського. Академік АН УРСР, професор, директор Львівського інституту суспільних наук АН УРСР. Автор наукових досліджень про українську козацьку державність та Б. Хмельницького, низки підручників з історії України.

⁸³ Йдеться про єп. М. Чернецького. Див. прим. 39.

⁸⁴ Карманський Петро (1878—1956) — поет, представник літературного об'єднання «Молода Муза». Уроки Першої світової війни працював у таборах військовополонених українців у Німеччині й Австрії. Згодом виконував дипломатичну місію УНР у Ватикані. Збирав кошти для підтримки УНР. В 1922—1925 рр. був у Бразилії як представник ЗУНР. Після повернення працював учителем гімназії у Дрогобичі. Від 1939 р. викладав у Львівському державному університеті ім. І. Франка. У 1940 р. став членом Спілки радянських письменників України. У 1944—1946 рр. був директором Меморіального музею І. Франка у Львові.

Покищо в нас ніяких змін не має. Перед кількома тільки днями звільнено на основі Указу з 3-го вересня м. р. 11-ять інвалідів, в більшості такі, що бажали оставатися в Радянському Союзі. Цікаве в тому тільки те, що їм об'явлено, що звільняються вони на основі указу з 3-го вересня і таким чином заяви декого з «начальства», що Указ анульовано чи пак припинено його дію, показалися неточними. Тут в нас осталося ще декілька десятків таких інвалідів, яких підготовано вже для звільнення згідно з цим указом. Та покищо нічого невідомо, чи і їх звільнять та коли.

Перед кількома днями був у нас полковник з Управління табору і сказав, що скоро поїдуть домів польські громадяни, а після них також остатки німецьких громадян, яких тут осталося ще біля півсотні. Виміна нотами між Боном і Москвою свідчить, що виїзд німців правдоподібний. Щодо судьби інших груп, то крім прерізнних сплетень нічого точного не відомо.

З Караганди пишуть мені, що там (— і в першу чергу в Спаску) також очікують великих змін. Надіюся, що тепер між Вами і Славком начнеться «змагання» за дострокове виконання «плану» і що Ви стрінетеся вже скоро. Буду дуже радий, як це дійсно скоро здійсниться.

Від Стефи вже довший час не маю безпосередніх вісток, але зате вона наладнала переписку зі своїми сестрами, і таким чином наш зв'язок не переривається.

Я ще не розглянувся добре на новому місці, довідуюся тільки, що єп. Чарнецький тяжко хворий і що лікар ставить дуже сумні гороскопи.

Надіюся, що тепер матиму змогу частіше Вам написати.

Щиро здоровлю і бажаю всього доброго з нагоди Великодня!

Михайло.

Ця записка була вже готова, коли принесли мені Вашу (7) з 4.V.

Тепер зв'язок буде вже працювати без перешкод. Я психічно приготований на це, що прийдеться не тільки ще довго ждати, але й перешкод буде немало. Надіюся тільки на допомогу, яку обіцяли зорганізувати два друга, які виїхали з Караганди — один до Віндобони⁸⁵, другий ще далше на захід. Стефа написала, що вони вже з нею зв'язалися і зроблять, що буде можливо. Но я Вам

⁸⁵ Латинська назва Відня.

признаюся, що не дуже захоплююся перспективою виїзду і коли б у мене була надія знайти працю у Львові і не було страху опинитися на положенні «прокаженого», я відмовивбися від виїзду. Та поки що приходится ждати і тільки ждати, бо нас про нічого не питають і нічого від нас не залежить.

В понеділок (7.V) постараюсь написати Вам ще дещо.

Щиро здоровлю!

Михайло

Степанів Олена Ивановна, 6 л/о

№ 8⁸⁶

21 травня 1956 р., [Явас]

Вельмишановна Олено Ивановна!

В нас покищо не тільки щодня, а майже що години нові відомості. «Ситуація» міняється немов картинки в кіно. Одне начальство запевняє, що комісія розглядає також і справи осіб без громадянства, друге розкладає руки і заявляє, що в справі нерадянських громадян буде окреме рішення уряду, а комісія їх справ не розглядатиме. Прийдеться підождати вислідів роботи комісії на Вашому терені, де є також особи без громадянства і громадяне чужих держав, щоб справа остаточно вияснилася.

Буду дуже радий, коли Славкові в переїзді до Львова вдасться відвідати Вас, але якщо комісія начне свою працю у Вас, так як говорять, вже післязавтра, то може, Ви виїдете скорше.

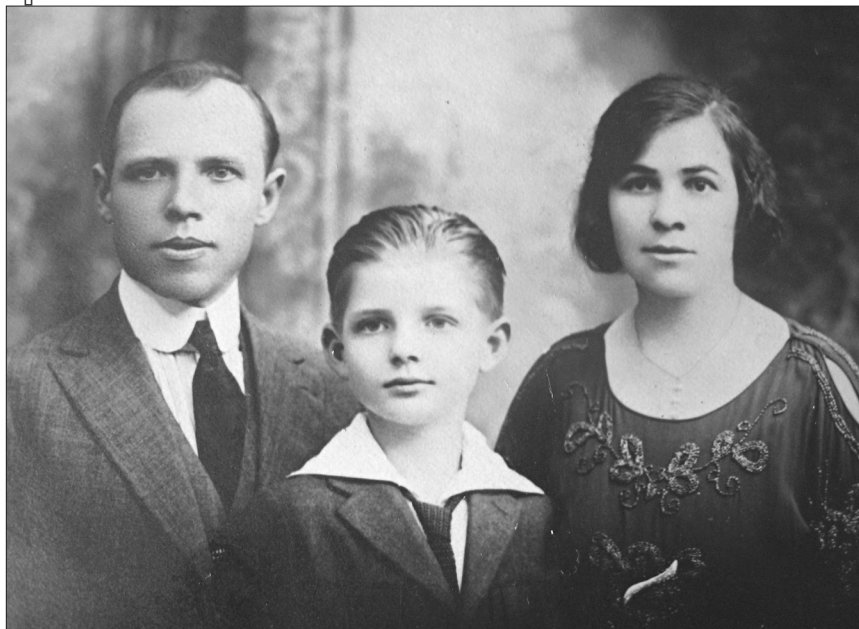
Щодо побачення зі мною то, на жаль, дозволу на побачення тут не дадуть. Тут така практика, що дають дозвіл на побачення тільки батькам чи з батьками, братами і сестрами та дружиною.

Статю в «Огонку» про приїзд Войніч⁸⁷ до Львова та про її зустрічі з Павликом⁸⁸ прочитав щойно тут. На 1 л/п в читальні

⁸⁶ Лист Матчака № 8 не зберігся.

⁸⁷ Войнич Етель-Ліліан (1864—1960) — англійська письменниця, авторка статей про східнослов'янський фольклор і слов'янську музику. У 1895 р. приїздила до Львова, де познайомилася з Іваном Франком та Михайлом Павликом. В 1911 р. видала збірку перекладів Тараса Шевченка з його життєписом «Six lyrics from the Ruthenian of T. Shevchenko». Її повісті «Овід» і «Джек Реймонд» перекладені українською мовою.

⁸⁸ Павлик Михайло (1853—1915) — громадський і політичний діяч у Галичині, письменник, поет, публіцист, журналіст, редактор, видавець, бібліограф, перекладач, філософ, історик, етнограф, фольклорист. Один із засновників Української радикальної партії та її голова з 1899 р., дійсний член НТШ. В 1874—1877 рр., під час

Степан Матчак (+1966), Розалія Сомкайло (+1929) і Віктор Матчак (+1968). Нью-Йорк, 1922 р.

«Огонка» не було. В організованні пересилки революційної літератури через Львів брало участь не мало людей. Між іншими дуже активну і деякий час керівну участь в цьому ділі брав тодішній студент Львівського Університету Іван Макух. Матеріяли про це є в архіві Драгоманова⁸⁹, але мабуть ще довго прийдеться ждати, коли і про це будуть писати.

навчання у Львівському університеті разом з І. Франком був членом Академічного кружка і співробітником його органу «Друг», які під впливом М. Драгоманова перейшли з москвофільських на українські позиції. Павлик став учнем Драгоманова і був речником його ідей аж до смерті. За це був у молоді роки переслідуваний владою. Разом з Франком редагував збірники «Дзвін» та «Молот», у 1879—1882 рр. з Драгомановим у Женеві «Громаду», в 1890—1895 рр. з Франком органи радикальної партії «Народ» і «Хлібороб». У 1895—1905 рр. перший бібліотекар НТШ, згодом редактор радикального «Громадського голосу». У 1914 р. заступник голови Головної української ради.

⁸⁹ Архів Михайла Драгоманова до 1941 р. зберігався в Національному музеї у Львові, коли був переданий до Львівської філії бібліотеки АН УРСР у Львові, зараз — у ЦДІАЛ, як частина фонду М. Павлика, та у фонді НТШ.

Тутешня бібліотека багата. Є тут також не мало книжок на українській мові. В читальні багато журналів. Вечером є що прочитати. Я по давній привычці трачу ще час і на гру в шахмати.

Щодо моєї особисто справи у Відні зроблено все, що було можливе. Остання «формальність» це те, що мій брат⁹⁰, який проживає в ЗДА⁹¹ ще з 1911 року, зложив \$3.000 кавції⁹², це мабуть як забезпечення средств проживання у Відні. Але чи австрійський уряд захоче і зможе постійно та з бажаним натиском пригадувати кому слід про існування таких як я і як реагуватиме на це радянський уряд, це вже друга справа. Нічого іншого не лишається, як тільки терпеливо ждати та вірити, що все йде до кращого. А покищо їздимо на заготівлю торфу, причому ведемо завзяту боротьбу з комарями та мошкою. Щастя, що з Відня прислали добрий «накомарник».

Здоров'я сп. Чер[нецького], на жаль, непоправляється. Він дальше остає в лазареті і стан його дуже важкий.

На 1 л/п і у нашому йдуть приготування до звільнення біля 40 «актірованих» інвалідів. Всіх їх вже питали, куда бажають виїхати після звільнення. Є між ними і радянські і не радянські громадяне та люди без громадянства. Кажуть, що їх мають звільнити до 27 травня. Знайомих між ними немає. Більшість — це так зв. «манджурці».

Очікую від Вас добрих вісток та щиро здоровлю!

Михайло

№ 9

22 травня 1956 р., [Явас]

Вельмишановна Олено Івановна!

Будемо надіятися, що реляція Славка про роботу Комісії в Карагандинській області надто песемістична і що рішення в його справі буде всетаки корисне. Правда, нам по досвіду останніх трьох років приходится рахувати зі всякими несподіванками

Коли я 21.09.54 виїжджав зі Спасска, то начальники працювали зі мною і запевняли, що до місяця буду дома. З цього часу кін-

⁹⁰ Йдеться про брата М. Матчака Степана Матчака (?—1966), одруженого з Розалією Сомкайло (?—1929). Ще у 1920-х рр. виїхав з родиною до США.

⁹¹ ЗДА — З'єдинені Держави Америки, тобто Сполучені Штати Америки.

⁹² Застави.

чається вже не місяць, а другий рік. В указі про амністію з 27.03.53 містилося зобов'язання Міністерства Юстиції до місяця представити на затвердження новий Карний Кодекс, але й досі його не представлено і не затверджено. Таких прикладів, які зроджували надії, а приносили тільки розчарування, много. Що можна вдіяти. Приходиться терпеливо ждати та всетаки надіятися.

Про осіб, якими цікавиться п. Оріся, я в моїх чергових письмах запитаю Стефу і моїх віденських друзів і як тільки одержу відповідь, напишу Вам. Мої відомості про цих осіб очевидно перестаріли. В січні 1947 р. проф. Микола Чубатий⁹³ був в ЗДА, інженер Колтонюк⁹⁴ був в Мюнхені...

Сподіваюся на днях одержати відомості про працю Комісії на 9 л/о. Негайно по одержанню передам їх і Вам. Славкові дякую за привітання!

Щиро здоровлю!

Михайло

Ваші 8 і 9 листи одержав

М.

№ 10

30 травня 1956 р., [Явас]

Вельмишановна Олена Івановна!

Розумію і розділяю Вашу радість з приводу звільнення Славка. Я був переконаний, що його звільнять і не переймався песимістичним настроєм його останнього листа. Ви добре порадили йому, щоб їхав безпосередно у Львів і там оформляв свій побут та підготовився до Вашого приїзду.

У нас покищо все по-старому. Завтра повинні звільнити біля 30 активованих інвалідів. Сьогодні їх фотографували для паспортів і завтра, в четвер, в 9й годині ранку повинні їх відправити на По-

⁹³ Чубатий Микола (1889—1975) — український суспільний і католицький діяч, історик української церкви і права, педагог і публіцист, дійсний член НТШ. Був учасником Листопадового зриву, першим асистентом державного секретаря освіти в уряді ЗУНР. У січні 1919 р. був членом делегації до Києва для проведення злуки ЗУНР і УНР. В 1920—1923 рр. професор Українського (таємного) університету у Львові, Греко-католицької Богословської семінарії, згодом Академії, УВУ та УКУ. З 1939 р. у США.

⁹⁴ Йдеться про Колтунюка Ярослава (1882—1953) — громадського діяча, довголітнього директора страхового товариства «Дністер» у Львові, урядуючого директора кооперативного банку «Дністер», члена управ багатьох галузевих установ, зокрема господарських, члена ЦК УНДО.

тьму. Про Комісію нічого певного не знаємо. Ходять про неї щораз то більше суперечні сплетні. Щораз більше вперто ходять поголо-ски, що Комісія рішає тільки справи тих, які годяться оставати в ССРСР.

Сьогодні одержав я з Відня картку Червоного Хреста і лист авіопоштою, вислані з Відня 8 травня. Пишуть, що на днях знову висилають документи для оформлення мого виїзду в Австрію. Вже раз вислані такі документи (— з Відня вислано їх в Москву при кінці серпня 1955 р. —) десь пропали. Я писав у Відень, що шукаю безнадійно тих документів, і тому вони рішили післати їх вдруге. Чи і цим разом не пропадуть, Бог один знає.

Сподіваюся, що з дороги Славко напише й мені кілька слів. Чи він думає вертати на стару ділянку праці чи продовжуватиме студії медицини?

Щиро Вас здоровлю та бажаю і Вам скорого побачення Славка у Львові!

Михайло

№ 11

26 вересня 1956 р., Явас

Вельмишановна Олено Івановна!

Дуже мене стурбувала вістка про недугу Славка⁹⁵, але наді-юся, що молодий його організм справиться з недугою і він вже скоро верне до здоров'я. Його картку з Ясеня я одержав ще в серпні. Коло мене новостей багато. Дня 6.IX, в останній день своєї в нас роботи, викликала мене комісія і після короткої хаотичної, але зовсім мирної балачки, не прийняла ніякого рішення. Здава-лося, що всі надії розвіялися і що все осталося по-старому. Але вчора вечером (25.IX.) після повернення з праці мені об'явлено, що на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР з 14 вересня ц. р. я звільнений. Тепер чекаю оформлення для відправлення на репатріаційний пункт в Потьмі. Коли поїду, як довго прийдеться ждати в Потьмі, які будуть дальші остановки, звичайно, перед-бачити важко. Сьогодні я вже переглядаю свої «мастки» і готуюся до дороги. Починається новий етап в житті. Що він принесе? На

⁹⁵ Йдеться про Ярослава Дашкевича.

це питання не міг я придумати відповіді за сьогоднішню, безсонну нічку. Важко придумати що-небудь веселого, коли при душі буквально копійки.

Звичайно, на теперішню адресу прохаю вже неписати. Я сам писатиму Вам з кожної моєї остановки.

Наш спільний друг Лис⁹⁶, звільнений, поїхав в Кустанай, хоч бажав вернутися в Станіславську область. В останніх тижнях він працював візником і ми часто з ним зустрічалися.

Прощу вітати знайомих. Славкові бажаю скорого виздоровлення.

Щиро здоровлю

Михайло

№ 12

20 жовтня 1956 р., Потьма

Вельмишановна Олено Івановна!

Життя тут в Потьмі мало різниться від того, що було в Явасі. Приїхав я сюди 29-го вересня і очікую дальшої подорожі в Австрію.

За минулих десять років одні з нас навчилися терпеливо ждати, другі потратили всю терпеливість, треті сталися просто «нахальні», і всім приходиться жити в одному гуртожитку. Сам я живу в невеликій кімнаті, з кількома поляками. Привезли вони немало польських журналів і газет, які цікаво було переглянути. Зокрема дуже цікаво редагований тижневик «Po prostu». В 41-ому номері з 7-го жовтня найшов я цікаві статті про сільське господарство в Польщі і репортаж з подорожі по Швейцарії, Австрії і інших державах західної Європи, в яких багато «гіркої» правди. Всі ці мої польські товариші надіються, що скоро поїдуть в Польщу. В Москві є нова польська репатріаційна Комісія, яка турбується про виїзд поляків з СРСР в Польщу.

Зі знайомих зустрів я тут Грекова⁹⁷, який хоче вертати до своєї дочки у Відні. Вспоминаємо разом давні часи, 1918/19 роки та

⁹⁶ Можливо, це знайомий, про якого йдеться в листі до «Товариша».

⁹⁷ Греков Олександр (1875—1958) — генерал-хорунжий Армії УНР, згодом командувач УГА. Від 1920 р. жив у Відні. В 1948 р. заарештований радянськими спецслужбами, вивезений до Радянського Союзу і засуджений до 25 років ув'язнення. В 1956 р. повернувся до Австрії.

спільних знайомих. Йому вже 82-й рік, але держиться він ще дуже добре. Він приїхав декілька днів ранше мене із Тайшета.

Газети приходять тут тільки центральні. Книжок мало. Це вже, щодо цього, не Явас, де була гарна бібліотека і багато газет та журналів.

Як здоров'я Славка? Надіюся, що його молодий організм переможе недугу і він скоро виздоровіє. Як устроїлися Ви самі?

Прошу передати від мене привітання п. Ірені⁹⁸.

Щиро здоровлю Вас і Славка!

Михайло

Моя адреса: Мордовская АССР, ст. Потьма 2, п. я. 144

№ 13

23 жовтня 1956 р., Потьма

Вельмишановна Олено Івановна!

Буду вам дуже зобов'язаний, якщо Ви зможете подати мені адресу Дениса Лукияновича⁹⁹. Хочу звернутися до нього з проською о деякі книжки.

В мене поки що все по-старому.

Щиро здоровлю Вас і Славка!

Михайло

№ 14

10 листопада 1956 р., Потьма

Дорогі!

Вчора одержав Вашого листа з 2 листопада та бандероль з «Літературною Газетою». Дуже дякую за цю посилку. Давно вже не бачив я Київської «літературки» і з цікавістю прочитаю її, а крім мене ще кількох товаришів. Мої товариші поляки одержують багато журналів з Варшави. Сьогодні прийшли вже числа з кінця жов-

⁹⁸ Тут і далі йдеться про Ірину (Орису) Лежогоубську. У своїх листах до О. Степанів вона декілька разів згадувала про М. Матчака, зокрема, в листі від 4.12.1955 р. писала: «Про Михайла з Ізмар[агду] знаю. Читала декілька його листів, цікаво, чи він приїде?»; в листі від 8.05.1956 р.: «Що з Михайлом? Казала його швагерка, що Ви переписуєтесь»; в листі від 1.06.1956 р.: «Передай привіт панові Михайлові». Листи зберігаються в Меморіальній бібліотеці-архіві Я. Дашкевича у Львові в архіві Олени Степанів.

⁹⁹ Лукиянович Денис (1873—1965) — український письменник, громадський діяч, літературознавець, публіцист і педагог. Довголітній учитель буковинських і галицьких гімназій, до 1939 р. — голова Товариства наукових викладів ім. П. Могили, після Другої світової війни — доцент кафедри української літератури у Львівському університеті.

тня з оглядом цікавих жовтневих подій в Польщі. На загал в таких журналах як «Po prostu» (орган студентів високих шкіл) і «Nowa Kultura» (орган Союзу польських письменників) в статтях широкий розмах і мужество говорити своєму народові правду про це, що твориться в Польщі і в світі.

В мене поки що все по-старому. Ці, що опікуються нами, запевняють нас, що скоро роз'їдемося, але поняття «скоро» в наших умовах, може мати різне значення, а події останніх тижнів мають також вплив на нашу судьбу.

Від Стефи одержав я на днях дві картки, одна з кінця липня, друга з половини серпня. Я маю тепер можливість висилати до неї дві картки кожного місяця.

Зима почалася у нас точно в цей сам день, що й у Вас, але вона тут далеко не така непривітна, як в Казахстані, а якщо б прийшлося їхати, то до станції від нашого будинку всего кілька сот кроків.

Дякую за адрес Д[ениса] Л[укіяновича] і за привітання від Яцкова¹⁰⁰. Прошу при нагоді здоровити його від мене і передати побажання крепкого здоров'я. Чи Марійка¹⁰¹ дальше в Києві? Як її здоров'я? Прошу поклонитися їй від мене.

Ще раз дякую за листа і бандероль і щиро здоровлю

Михайло

№ 15

23 листопада 1956 р., Потьма

Дорогі!

Дуже дякую за бажання і за другий бандероль з газетами. З цікавістю переглядаю «Вільну Україну», шукаючи знайомих прізвищ та місцевостей. Зі мою тут є ще чотирох українців, які корис-

¹⁰⁰ Яцків Михайло (1873—1961) — письменник, член львівського літературного об'єднання «Молода муза». Від 1921 р. був редактором газети «Рідний край», після 1940 р. працював у Львівській бібліотеці АН УРСР.

¹⁰¹ Можливо, йдеться про Марію Фуртак-Деркач. Марія Деркач (1896—1972) — літературознавець, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Шевченка АН УРСР. У 1930-х рр. займалася вивченням творчості Лесі Українки, підготувала до друку її невідомі твори. Від 1939 завідувала рукописним відділом бібліотеки АН УРСР у Львові. В часі Другої світової війни зберегла архів Івана Франка та врятувала від вивезення архівну спадщину Лесі Українки. Від 1951 р. працювала науковим співробітником в Інституті літератури АН УРСР, з 1954 р. — в Інституті суспільних наук у Львові.

тають також з вашої доброти. Є ще Греков, про якого я вже Вам згадував¹⁰², др. прав Наклович Сергей¹⁰³ з Відня, Маркус з Праги та інж. Фурман з Руминії. Греков має у Відні дочку; Накловича батьки і брати також живуть у Відні. Батьки Фурмана проживають в Черновецькій області і він вже написав заявку, що бажає поїхати на Західну Україну і тепер чекає на рішення. Має надію, що через три-чотири дні виїде з відсіля. Також товариші поляки готуються вже в дорогу, сподіваючися, що після відвідин Гомулки¹⁰⁴ в Москві питання їхньої репатріації буде скоро і корисно для них вирішене. Зрештою рух у нас не припиняється. Кожного тижня майже все хтось виїжджає. Події в Польщі та Угорщині пригамували, але на наше щастя не припинили зовсім виїздів, хоч є деякі тривожні сигнали.

Від Стефи одержав я дві картки, остання з другої половини серпня. Жду і від Вас доброї вістки, що й Ваші справи налагоджуються, а впершу чергу повідомлення про добре здоров'я Славка.

Щиро Вас здоровлю

Михайло

№ 16

18 грудня 1956 р., Потьма

Дорогі!

Сьогодні одержав я Вашу посилку газет з 11-го грудня. Дуже дякую за пам'ять. Сам я переживаю чергове розчарування. Мені відмовили дозволу на репатріацію і запропонували виходити на свободу тут на території СРСР. Я відмовився від того і вислав заявки в цій справі до Міністра Внутрішніх Справ і до Президії Верховної Ради СРСР, в яких я пишу: 1) на основі Указу Верховної Ради СРСР з 14 вересня 1956 р. я маю право виїхати там, де я проживав до арештування; 2) що у Відні, де мене арештовано, осталася моя дружина; 3) що там я маю засоби для життя, чого

¹⁰² Див. прим. до листа № 12.

¹⁰³ Наклович Сергій — український громадський діяч у Відні, теж був викрадений з радянської окупаційної зони СМЕРШем. Останній кошовий таємної Віденської «Січі» (1945—1947). З його слів, особисто спалив її архів у подвір'ї церкви Св. Варвари у Відні (Про це він розповідав Г. Сварник під час її перебування у Відні у 1992 р.).

¹⁰⁴ Гомулка Владислав (1905—1982) — польський партійний і державний діяч, в 1943—1948 рр. генеральний секретар ЦК Польської робітничої партії, в 1956—1970 рр. — Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП).

не маю тут; 4) що мені 62 роки і я не можу фізичною тут працюю заробляти на прожиток; 5) що Радянський Уряд завжди обстоював принципи добровільності і гуманності при вирішуванні питання переміщених осіб та воєнних втікачів, а відмова дозволу на виїзд і примусове оставлювання на території СРСР порушає ті два принципи.

Тепер треба ждати на відповідь. Ви добре уявляєте собі, в якому я настрої. Поляки виїхали вчора.

Ще раз дякую за бандероль і прошу не забувати і набудуче.

Щиро Вас здоровлю

Михайло

№ 17

27 грудня 1956 р., Потьма

Дорогі!

Дуже дякую Вам за листа з 17 грудня. Це, що деякі жінки все ще цікавляться мною, не було для мене несподіванкою, бо вони й тут мене турбували ще в перших днях грудня. Це, звичайно, погіршує мої шанси на швидке поладнання з моєю жінкою, але немає вже на це ради. Мабуть, до смерті треба буде мені розплачуватися за старі «гріхи».

Щодо моїх планів, то я вже Вам писав, що мені запропоновано переїхати в який небудь дрогобицький чи інший карагандинський район. Я відмовився від того добродійства. В цій справі я написав у всі можливі інстанції заявки, в яких ще раз прошу дати мені можливість всетаки вернути до моєї жінки, де я проживав до 1947 року. Тепер чекаю на відповідь.

Дуже жалко проф. Зарицького¹⁰⁵, цеї на рідкість талановитої і симпатичної людини. Як здоров'я проф. Івана¹⁰⁶? При нагоді прошу передати йому привітання, якщо він у Львові, а Ви його випадково зустрінете.

¹⁰⁵ Зарицький Мирон (1889—1961) — математик, професор Львівського державного університету, дійсний член НТШ, батько визначної діячки ОУН та УПА Катерини Зарицької. З 1939 р. працював у Львівському університеті, в 1946 р. отримав вчений ступінь кандидата фізико-математичних наук. Роботу у Львівському університеті поєднував з читанням лекцій у Львівському політехнічному інституті та в Ужгородському університеті. Виховував сина Катерини Богдана Сороку, народженого у тюрмі.

¹⁰⁶ Тут і далі йдеться про Івана Петровича Крип'якевича. Матчак називає його «І. П.», «Ів. Пет.», «проф. Іван», «проф. Петрович».

Від кількох днів у нас тут сильні морози, але тихо, без вітру, і тому самі морози не так дошкульні.

Бібліотека тут куди слабша, ніж ця там, де я був ранше. Читаю тепер Майн-Ріда. Центральні газети приходять, хоч не зовсім акуратно. Поза всім скука і ще раз скука.

Дякую за пам'ять та щиро здоровлю

Михайло

№ 18

1 січня 1957 р., Потьма

Дорогі!

З нагоди Нового Року бажаю Вам всього доброго, а передовсім крепкого здоров'я!

З глибокою пошаною

Михайло

№ 19

10 січня 1957 р., Потьма

10.I.1957

Дорогі!

Дуже дякую за бандероль з 4 січня з грудневими газетами.

Марійка¹⁰⁷ написала мені сердечного листа, в якому між іншим пише, що при кінці грудня буде у Львові. Напевно Ви з нею вже бачилися.

Коло мене поки що все постарому. Живемо надіями на скору й гарну весну.

Щиро здоровлю

Михайло

№ 20

19 січня 1957 р., Потьма

Дорогі!

Дуже дякую вам за листа з 7 січня, в якому Ви так щиро та дотепно вираховували всі мої, зрештою загально відомі, симпатії у жіночому світі. Моя дружина звичайно про все це може і знала, але напевно надіялася на «передавлення» і не сподівалася, що ці мої симпатії так довго будуть про мене пам'ятати і згадувати. Шкода, що не зможу дати її прочитати Вашого листа, але я не збираю архівів, абсолютно ніяких.

¹⁰⁷ Йдеться про Марію Фуртак-Деркач.

Очевидно, незнаючи обставин, важко зрозуміти, чому Ром-ко¹⁰⁸ все ще в таборі. Болюче стає, коли довідуємося про щораз то нові втрати з круга близьких знайомих.

Дуже радію вісткою про поправу в проф. Зарицького та про добре здоров'я Івана.

В мене покищо все по-старому. Я відстоюю і далі моє право на репатріацію, понаписував у різні установи і тепер вже приходить терпеливо чекати відповідей. А за десять років чого а чого, але чекати ми навчилися.

Мої друзя і співльокатори, поляки, виїхали, і я вже від одного з них одержав листа з Варшави. Виїхав також Гр[еков] до Відня, але ще не маю від него вістки, як він доїхав. Поляки пишуть, що земляки в перехідному таборі в Бялій-Подляській сприйняли їх «bardzo troskliwie i serdecznie»¹⁰⁹ і через день розіслали їх домі.

Дуже дякую за газети, які ми тут прочитуємо дуже докладно. Прощу не забувати і на будуче.

Щиро здоровлю

Михайло

№ 21

30 січня 1957 р., Потьма

Дорогі!

Дуже дякую за бандероль з січневими газетами. Зокрема цікаве «Наше слово». Вже давніше чув, що виходить така газета, але ще досі її не бачив.

Вчора одержав я також бандероль з новими журналами з Варшави, а саме перші січневі числа «Prostu», «Nowa Kultura», «Kierunki». Широка, всестороння дискусія там продовжується. З великим здивованням читаю про нову хвилю гострого антисемітизму, наслідком чого кількадесят (!) тисяч євреїв збираються покидати Польщу. Nowa Kultura просто пише о «самоліквідації» єврейської спільноти в Польщі. Дивні діла Твої, Господе! Невже поляки нічого не навчилися? Невже жажлива практика гітлеризму так скоро забулася?

В мене поки що все по-старому. Ще раз дякую за газети.

Щиро здоровлю

Михайло

¹⁰⁸ Йдеться про Романа Дашкевича.

¹⁰⁹ Дуже турботливо й сердечно (пол.)

№ 22

21 лютого 1957 р., Потьма

Дорогі!

Дуже дякую вам за бандероль з «Львовской Правдой» і «Вільною Україною», вислану Вами 16 лютого. Звичайно прочитати я ще всіх газет не встиг, але переглянув і бачу дуже багато цікавих матеріалів і статей.

В мене поки що все по-старому. Чекаємо.

Ще раз дякую і щиро здоровлю

Михайло

№ 23

23 лютого 1957 р., Потьма

Дорогі!

Ваш лист прийшов на один день пізніше ніж бандероль. Я давно хотів спитати Вас про Марію МIRONIVNU¹¹⁰ і тепер довідуюся, що вона поїхала в Караганду. Чи випадково не чули Ви про її брата Олександра¹¹¹. Він був зі мною довго в Спаську, потім переїхав у Темер-Тау, а пізніше мій зв'язок з ним порвався. По-моєму він після 17-го вересня 1955 року повинен був переїхати в Станислав, де жила його молодша сестра, бо зі своєю дружиною, яка проживала в Зимній Воді, він щото довго не міг налагодити зв'язку.

Марія Дем'янівна¹¹² звичайно, як завжди, має клопоти. Чого це вона задумала переїхати у Львів, мабуть, з родинних міркувань? У Києві в неї була й робота по-душі і заробіток не малий. Ну, але її видніше.

Міхель¹¹³ це вже справжній спеціаліст. Все в нього добре вироблене, усталене — і форма і стиль. Ну, звичайно, професор. Але в мене часом таке враження, що часто проти своєї волі він робить декому непотрібну рекламу.

Цікаво і несподівано повернулася справа нового Карного Кодексу.

Змістова, продумана промова Семена Васильовича¹¹⁴ в дискусії по цьому питанні в Верховній Раді — зрештою, як і інші промови — не виявляє причини зміни напрямку в цій справі.

¹¹⁰ Про кого саме йдеться, встановити не вдалося.

¹¹¹ Особа не встановлена.

¹¹² Йдеться про Марію Деркач.

¹¹³ Рудницький Михайло (Міхель) — тут натяк на походження Рудницького, мама якого Іда Шпігель була вихрещеною єврейкою.

¹¹⁴ Йдеться про Семена Стефаника. Див. прим. до листа № 3.

В мене все по-давньому. Звичайно, Стефі важко зрозуміти моє положення. У них там спосіб думання дещо інший. До моєї сестри Романки¹¹⁵ напишу при першій можливості.

Ще раз дякую за газети та щиро здоровлю

Михайло

№ 24

27 березня 1957 р., Потьма

Дорогі!

Вашого листа з 14 березня одержав я вже перед кількома днями і дуже прошу вибачити мені, що так запізнююся з відповіддю. Але буває так, що така «хандра» знаходить на людину, що важко її навіть кілька рядків написати.

Дуже дякую за Карагандійську адресу.

Питаєте, що поробляє мій приятель Кереселідзе. Отже, він був разом зі мною і разом зі мною об'явлено йому звільнення. Формально він людина без громадянства. По звільненні дороги наші розійшлися. Я переїхав на Репатріаційний пункт, а він рішався освободитися і вже як звільнений добиватися дозволу виїхати у Францію, де живуть його батьки. Він поїхав в околицю Москви, деякий час жив у містечку Можайську, а потім кілька разів приходилося йому міняти місце побуту, поки з трудом добився дозволу на побут в гор. Калинин, де живе й досі.

Він має в Грузії багато родичів, які допомагають йому, і це дає йому можливість і їздити і жити. Щойно перед двома тижнями він одержав паспорт «для осіб без громадянства» і тепер зложив прохання о дозвіл на виїзд. Пише мені, що прийдеться йому ждати біля двох місяців. Но але, як знаєте, він молодий і грошовитий. Він часто їздить з Калиніна в Москву до ОВІР-у (Отдел Виз и Реестраций), щоб довідуватися про це, як стоять його справи і щоб прискорити полегодження.

Тут у нас ще зима. Снігу далеко більше, ніж було в грудні та січні. Але бувають дуже гарні дні, так що весна незагорами.

Щиро здоровлю Вас

Михайло

¹¹⁵ *Йдеться про Розалію Матчак, сестру М. Матчака.*

№ 25

28 березня 1957 р., Потьма

Дорогі!

Дуже дякую за бандероль з 22 березня. Перед двома днями вислав я Вам листа. Сподіваюся, що Ви вже його одержали.

Щиро здоровлю

Михайло

28. III. 1957

№ 26

28 квітня 1957 р., Потьма

Дорогі!

Дуже прошу поки що не посилати мені бандеролів з газетами. Я звичайно цікавився ними, але деякі мої приятелі зацікавилися ними чи не більше ніж я. Хай отже і передплачують це, що їх цікавить.

Коло мене все по-давньому.

Щиро здоровлю

М

№ 27

14 травня 1957 р., Потьма

Дорогі!

Сьогодні одержав я вашу бандероль з 7 травня. Дуже дякую за неї, але дальших прошу не посилати. Здоров'я в мене погане, загальний стан не покращав, як Ви надіялися, але навпаки погіршився. Прошу не гудити мене, що я при такому настрою Вам не пишу.

Щиро Вас здоровлю!

Михайло

№ 28

21 травня 1957 р., Потьма

Мої дорогі!

Самі Ви добре знаєте, що це значить вісім місяців ждати. Коли я тут приїхав, нас було тут біля півтораєста осіб. Осталось точно десять. Прочі виїхали меншими чи більшими групами. Перед тижнем поїхала група румунів і з ними один українець, Фурман Юрій¹¹⁶, молодий студент хімії, так що українців осталося нас тільки двоїх — Наклович Сергей і я — і обидва ждемо на поворот

¹¹⁶ Особу встановити не вдалося.

у Відень. Треба радуватися, коли від'їздять приятелі, та знова дуже прикро, коли сам постійно лишаєшся.

Передумав я вже всі можливості, і тепер вже нічого нового і на думку не приходить: куди писати, до кого звертатися? Просто не збагнеш, яка тут діє машина та як вона діє?

Я знаю, що у вас напевно своїх турбот не мало, а тут я Вам зі своїми докучаю. Та це тільки, щоб Ви знали, які в мене настрої та дуже не гудили, що Вам не пишу часто.

Марія¹¹⁷ прислала мені п'ятий та четвертий томи Творів Лесі Українки. В п'ятому надрукована дуже цікава переписка Лесі. Я потвердив Марії одержання цих обох томів короткими, чисто формальними картками і більше не пишу до неї; боюся, щоб вона не мала якихось клопотів родинних із за переписки зі мною.

Стефа пише досить часто. Турбується і старається зробити все можливе, щоб мені допомогти.

Вашу адресу я пам'ятаю, так що звичайно не в кожному письмі треба її повторяти.

Я знов пішов на роботу. Минулого року працював на заготовці торфу та на будові, а тепер в огородники записався. Читати маю доволі!

Щиро Вас здоровлю

Михайло

№ 29

28 травня 1957 р., Потьма

Мої дорогі!

Пересилаю Вам для інформації відпис мого письма в МВД. Мені було б цікаво запитати когось, хто добре знає радянську адміністраційну і партійну машину, до кого саме було б доцільно звернутися мені в цій моїй справі. Може у Вас буде колись нагода спитати когось усвідомленого, то я бувби дуже зобов'язаний за таку інформацію. Але це не так уже спішна тепер справа, і якщо б Ви мали сумнів у доцільності того запиту, або могли мати яку-небудь невідгоду з цього приводу, то прошу не турбуватися, а просто спалити всю цю писанину.

¹¹⁷ Йдеться про Марію Деркач.

Сьогодні минає вже вісім місяців від дня мого переїзду в Потьму і все у мене по-давньому. З роботою моєю нічого не вийшло. Нездужаю вже робити цілий робочий день і виповняти норму, хоч минулого року ще справлявся.

Прошу Вас потвердити окремою карточкою одержання цього листа.

Щиро здоровлю Вас

Михайло

Копія листа М. Матчака до МВД СССР

Министерство Внутренних Дел СССР

Тюремный Отдел

От Матчака Михаила

Репатриационный пункт

Мордовская АССР, ст. Потьма 2, п. я. 144

Заявление

Я был арестован органами МГБ СССР 27 февраля 1947 в гор. Вене (Австрия), где я проживал с моей женой. Перевезен 5 марта 1947 г. в Киев, я был на основании Постановления Особого Совещания при МГБ СССР от 26 мая 1948 г. заключен в Исправительно-Трудовой Лагерь МВД СССР.

На основании Указа Верховного Совета СССР от 14 сентября 1956 года я был 25 сентября 1956 г. освобожден из лагеря и направлен на Репатриационный Пункт на ст. Потьма для дальнейшей репатриации в Австрию по месту жительства моему до ареста и по настоящему месту жительства моей жены.

8 декабря 1956 года Администрация Репатриационного Пункта объявила мне, что Тюремный Отдел МВД СССР отказывает мне в репатриации в Австрию и предлагает освободить меня оставляя на территории СССР.

Считаю это указание Тюремного Отдела незаконным по таким причинам:

1. Я жил до ареста в Австрии.
2. Я не был и не являюсь гражданином СССР. В постановлении Особого Совещания при МГБ СССР, на основании которого я содержался в лагере, уточнено, что я несоветский подданный.
3. Все время пребывания в лагерях я состоял на учете как иноподданный. № моего Личного дела в Лагере: Ин:-540.

4. Освобожден я из лагеря как иноподданный на основании специального Указа Президиума Верховного Совета СССР от 14 сентября 1956 года.

5. При освобождении мне было объявлено, что имею право на репатриацию в Австрию по моему местожительству до ареста и по настоящему местожительству моей жены, с которой имею постоянную переписку, которая ожидает меня и где у меня имеются средства для существования.

6. После моего освобождения я был даже без моей дальнейшей просьбы направлен на Репатриационный Пункт для дальнейшей репатриации в Австрию.

7. Австрийское Правительство письмом от 4 мая 1956 г. за № 71.447-12/56 дало свое согласие на мое возвращение в Австрию на постоянное жительство.

8. Министерство Иностранных Дел СССР уведомило Министерство Внутренних Дел СССР о получении согласия Австрийского Правительства на мое возвращение в Австрию и просило учесть это при моем освобождении, что и нашло свое первое выражение в освобождении меня как иноподданного по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 14 сентября 1956 г. и в направлении меня после освобождения на Репатриационный Пункт для дальнейшей репатриации в Австрию.

9. Советское Правительство всегда защищало принцип добровольности и гуманности при решении вопроса перемещенных лиц и военных беженцев. Советское Правительство стоит за решение вопроса этих лиц с учетом их личных интересов.

10. Я постоянно просил и прошу репатриировать меня в Австрию, где я проживал до моего ареста и где осталась моя жена, с которой имею переписку и которая ожидает меня.

В Вене имеются у меня средства для существования, каких не имею в СССР.

11. Принудительное задержание меня после освобождения на территории СССР противоречит принципу добровольности и принципу гуманности, разделяя меня насильственно от моей жены и нарушает мои интересы, принуждая меня оставаться в СССР на положении лишенца, без прав и без средств для существования.

12. Мне 63-й год и по возрасту и по категории физического состояния я инвалид и своим трудом я обеспечить себя не могу. В Вене я имею средства для существования.

13. Решение Тюремного Отдела противоречит Указу Президиума Верховного Совета СССР от 14 сентября 1956 г., согласно которого я имею право на репатриацию по моему местожительству до ареста и по настоящему местожительству моей жены.

14. Принудительное задержание меня после освобождения на территории СССР — это новое для меня наказание без преступления и без суда.

15. Задержание меня как несоветского гражданина против моего желания в СССР противоречит Декларации ООН о правах человека, одним с инициаторов которой было Правительство СССР.

16. Правительство СССР освободило из лагерей и репатриировало за границу в разные государства тысячи людей, как подданных этих государств, так и лиц без гражданства.

17. После моего возвращения в Австрию я не намерен и не буду участвовать в каких бы то ни было действиях, направленных против СССР.

Учитывая вышеизложенное прошу Тюремный Отдел МВД СССР пересмотреть свое решение и дать указание оформить и ускорить мою репатриацию в Австрию.

Михаил Матчак

№ 30

23 червня 1957 р., Потьма

Вельмишановна Олено Івановна!

Дуже дякую за Вашого листа з 10 червня. Попередню картку я також одержав. Я написав довгого листа Генкові¹¹⁸. Двом іншим друзям я написав вже давніше і жду тепер відповіді. Знайомих в М[оскві] на жаль немає.

Співчуваю Марії¹¹⁹. Вона майже постійно в турботах, хоч по її останньому листі було в мене таке вражіння, що під сучасну

¹¹⁸ Особу встановити не вдалося.

¹¹⁹ Правдоподібно, йдеться про спільну знайому Марію Ясеницьку (1909–1993) — лікаря-педіатра, асистента кафедри фізіології Львівського медичного інституту, члена Українського Червоного Хреста, в'язня Берези Картузької і концтабору Песчлаг.

пору життя в неї налаждалося. Тяжка хвороба Пилипа¹²⁰ прийшла очевидно несподівано. При нагоді прошу передати її щирий привіт і щераз подякувати за два томи збірного видання Творів Лесі Українки. Дуже гарне видання.

Сам я тепер у свобідному часі перечитую щераз Джека Лондона. Потроха дещо працюю.

Від Стефи перед кількома днями дві карточки з січня місяця. Очевидно, це не вина почти, що картки йшли так поволі.

В мене поки що все по-давньому.

Щиро здоровлю Вас і Славка.

М

№ 31

12 вересня 1957 р., (Потьма)

Мої Дорогі!

Давненько вже неписав я до Вас. Все ждав, щоб Ви вернули з прогулянки на Говерлю.

Коло мене поки що все по-давньому, але з дня на день треба чекати бурі. Місцева адміністрація табору на днях ще раз запропонувала нам роз'їхатися по СРСР або проситися у Дім Інвалідів. Ми відмовилися від цього і другого. Нам пригрозили, що нас перестануть харчувати і викинуть на вулицю, хоч неповний місяць тому назад той же підполковник заявив нам: «Не турбуйтеся! Чекайте! Скоро поїдете до своїх родин. Був представник із Москви і обіцяв прискорити діло».

Всіх нас таких тут тільки шість осіб — 3 із Австрії і 3 із Західної Німеччини. Всі інваліди, яким нікуди їхати в СРСР, а на склад у Дім Інвалідів не хочуть іти, поки в Австрії зглядно Німеччині є у них родини і средства для прожитку.

На всі наші жалоби і заяви Центральні власті — Президія Верховної Ради, Міністерства, Генеральний Прокурор та ЦК

¹²⁰ Деркач Пилип Максимович (1893—1957) — мовознавець-лексикограф. Під час Першої світової війни служив у Легіоні УСС. Потрапивши в російський полон, перебував у Самарі. Брав участь у листопадових боях за Львів та в українсько-польській війні в 1918 р., був важко поранений і вижив після ампутації ноги в польському таборі завдяки догляду своєї майбутньої дружини Марії Фуртак (згодом відомого науковця). У 1920—1921 рр. студіював германістику в університетах Відня. У 1923 р. одружився у Празі з Марією Дем'янівною Фуртак. Автор кількох словників. Від 1944 р. працював у Львівському відділенні Інституту мовознавства АН УРСР. Помер у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

КПРС — не дали дотепер відповіді. А місцева адміністрація табору, — як попаде, — одного дня обіцяє, що скоро поїдемо до своїх родин, а другого погрожує репресіями.

Створився блудний круг, з якого вийти важко.

Від Австрійського Посольства в Москві одержав я на днях письмо з 23-го серпня ц. р., в якому переслано мені посвідку, що Австрійський Уряд дав мені дозвіл на в'їзд в Австрію. В письмі посольство пише: «Wir haben das sowjetische Ministerium des DuYeren bereits mehrmals auf ihren Fall hingewiesen»¹²¹ — Но остаточної відповіді досі немає.

З газет довідуюся, що в Москву приїхала як туристка Елеонора Рузвельт. Мені здається, що вона є Головою Комітету Оборони Прав Людини при ООН і в цьому характері має оправдане відношення до таких справ, як наша. Дехто з нас тут збирається до неї написати.

Як провели Ви свою туристичну прогулянку? Яку мали погоду?

Тут у нас вже зовсім осіння погода. Помідори купуємо по 2 крб, а яблука по 6-7 крб за кілограм. Думаю, що у Вас не дешевише.

Прошу при нагоді передати привітання Проф. Петровичу та Орісі.

Щиро Вас здоровлю

Михайло

№ 32

19 вересня 1957 р., Потьма

Вельмишановна Олено Івановна!

Сьогодні одержав я Вашу картку з 13 вересня ц. р. Перед кількома днями вислав я Вам короткого листа про це, як стоять мої діла. В добавок хочу сьогодні написати тільки це, що як тепер виявляється всі наші жалоби і заяви, вислані офіційною дорогою через Спецчасть, Адміністрація направляла в Тюремний Відділ МВД, який їх даліше по адресам не вислав і або повертав, або підшивав до актів Справи. Таким чином створився зачарований круг: Тюремний Відділ МВД протизаконно задержує нашу репатріацію. Ми жалуємося вищестоячим органам державної влади на це неза-

¹²¹ Ми вже багато разів зверталися до радянського Міністерства закордонних справ у Вашій справі (нім.).

конне рішення. Але всі наші жалоби і заяви направляються в той же Тюремний Відділ, який видав незаконне розпорядження, і він сам розбирає і рішає жалоби на себе самого, хоч це явно порушує соціалістичну законність і обов'язуючу всюди засаду: *Nemo iudex in causa sua*¹²². Як вийти з того зачарованого круга, тяжко придумати.

Хочу написати котромусь зі знайомих мені депутатів у Верховну Раду, може котрийсь з них передавби одну жалобу в Канцелярію Президію Верховної Ради, а другу в Секретаріат ЦК КПСС. Може, окружною дорогою дійде жалоба по своїй адресі.

Як провели Ви літній відпочинок? Чи були в Карпатах? Може, Славко зустрів там Івася Рахівського¹²³, якому всетаки вдалося поступити в Медінститут.

З нашого сусідства почали невеликими групами від'їжджати домів поляки. Поки що від'їхали група жінок і група чоловіків.

От і всі новості! На яку роботу пішов Славко?

Щиро Вас здоровлю

Михайло

№ 33

10 жовтня 1957 р., Потьма

Вельмишановна Олено Івановна!

Жаль, що не мали Ви нагоди побувати літом в околицях Говерлі. Радію, що Славко здоров і працює. Думаю, що робота йому по-душі.

Дякую Вам, що дали Олі¹²⁴ прочитати мої листи. Тепер вона знає, що я пишу до Вас тай Стефі перекаже. Прошу при нагоді переказати її, щоби вона поки що покинула всі плани поїздки на побачення. В тому відношенні положення точно таке у мене, як було рік тому назад. Побачення відбувається у кімнаті побачень при вартівні. Треба наперед написати заявку і просити поки освободиться кімната, бо визначений графік часто порушується. Готе-

¹²² Немає судді у власній справі (лат.).

¹²³ Йдеться про Івана Коршинського — лікаря, який разом з Матчаком і Дашкевичем відбував термін у таборі в Спаську. Після повернення на Закарпаття одружився з Монцікою (угоркою за національністю), згодом працював хірургом в Ужгороді. Завжди був і залишився українським патріотом. Написав спогади про спільне перебування в таборах з Я. Дашкевичем.

¹²⁴ Йдеться про Ольгу Савицьку. Див. прим. 29.

лю в посольку нема і ждати приходиться на станції. Як правило, дають побачення тільки жінці, чи чоловікові, батькам і дітям. Чи дадуть сестрі жінки — незнаю. При тому якщо й дадуть одноразово на кілька годин, то чи можна при такій ситуації ризикувати таку далеку їзду? Це одно. Але є ще причини іншого рода, які кажуть відмовитися від побачення під теперішню пору. Про це, щоб я міг поїхати на побачення на кілька днів до Олі, на жаль, не може бути й бесіди. Звільнення, воля — все це теорія. А на ділі обставини такі, що деколи про Спасск згадуєш добрим словом. Все це робить всі думки про побачення, хоч як його і бажається після 14-тилітної розлуки, поки що нереальними мріями.

Недавно адміністрація перевела нас з дещо кращого пайка, яким ми користувалися на загально-таборове харчування з сусідньої таборової зони. Це один з дальших, мабуть, засобів натиску на нас через погіршення побутових умовин. Але це загальне харчування зовсім можливе і ця репресія великого вражіння не зробила. Тільки Олі про це не розказуйте, а то вона подумас, що треба мені посилати харчові посилки, а цього рішучо я не бажаю, бо це зовсім мені непотрібно.

В найближчих днях пішлю Вам два мої короткі оповідання¹²⁵. Прошу їх прочитати, виправити, — на всі зроблені зміни згори погоджуюся — якщо буде потрібно, то прошу переписати і передати через знайомих в редакції. Може, хоч тим разом в редакціях поставляться до них прихильніше.

В нас тут почалася погана осінь. Дощ, холодні вітри, треба кожного дня сподіватися снігу. Добре, що я задержав кожушину, — яку весною хотів уже продати — та вальонки і чоботи. Сьогодні приготували замазку до вікон. Завтра приведемо їх до порядку і вставимо другі вікна. Такими дрібними господарськими турботами та читанням заповняємо короткі дні та довгі вечорі.

Я, мабуть, не писав Вам ще про це, що на тутешньому загальному кладбищі є могила о. Горчинського¹²⁶. Могила упорядкована і

¹²⁵ Текстів оповідань М. Матчака не виявлено.

¹²⁶ Горчинський Омелян (1888—1954) — священник УГКЦ. Свою душпастирську діяльність провадив у Духовній семінарії у Львові, був її віце-ректором. Внаслідок проведеної 11 квітня 1945 р. органами НКВД спецоперації був заарештований і вивезений до Комі АССР (Воркута). Помер 27 липня 1954 р., похований на ст. Потьма.

з хрестом та написом. Так розповідали мені ці, що її бачили. Він помер у місцевому домі Інвалідів.

Дуже дякую за привітання від знайомих і їх прощу здоровити. Щиро Вас здоровлю і бажаю всього добра Вам та Славкові.

Михайло

Скарга М. Матчака до Президії ЦК КПРС

20 жовтня 1957 р., Потьма

Президиум ЦК КПСС гор. Москва
от Матчака Михаила
ст. Потьма II, п. я. 144, Мордовская АССР
Жалоба

Я был арестован 27 февраля 1947 г. в Вене (Австрия) органами МГБ СССР и постановлением Особого Совецания при МГБ СССР от 20 мая 1948 года осужден на содержание в Исправительно-Трудовом Лагере сроком на 25 лет за службу в противосоветских воинских частях во время гражданской войны на Украине, за политическую деятельность как один с руководителей Украинской Социалистичной Радикальной Партии в Польще до сентября 1939 года и за сотрудничество в «Украинском Издательстве» во время немецкой оккупации во Львове и Кракове.

Отбыл я около 10 лет наказания и 25 сентября 1956 г. на основании Указа Президиума Верховного Совета СССР я был как иноподданный досрочно освобожден и направлен на Репатриационный Пункт на ст. Потьма II (Мордовская АССР) для дальнейшей репатриации в Австрию по моему местожительству до ареста.

В постановлении Особого Совецания при МГБ СССР, на основании которого я содержался в Лагерях, уточнено, что я несоветский гражданин. Все время пребывания в лагерях я состоял на учете как иноподданный. № моего личного дела в лагере ИН-540. Я родился 28 февраля 1895 г. в Галиции и до 1918 г. был гражданином Австрии, а с 1920 по 1939 г. (по 17.IX.1939) я был гражданином Польши. В Австрии до ареста я проживал с женой как военные беженцы, формально без гражданства.

При освобождении мне было объявлено, что имею право выезда в Австрию, где я проживал до ареста и где осталася моя жена, с которой имею постоянную почтовою переписку и где у меня имеются средства для существования.

Австрийское правительство письмом от 4 мая 1956 г. № 71.447-12/56 дало свое согласие на мое возвращение в Австрию на постоянное жительство. Австрийское Посольство в СССР письмом от 23 августа 1957 г. № 2368 снова подтвердило свое согласие выдать мне визу на въезд в Австрию.

Министерство Иностранных Дел СССР уведомило МВД СССР о согласии Австрийского Правительства на мое возвращение в Австрию и просило учесть это при моем освобождении.

Прошло более года с момента моего юридического освобождения на основании решения верховной власти СССР, но я все еще нахожусь на Репатриационном Пункте и не получаю разрешения на выезд из СССР в Австрию.

Администрация Репатриационного Пункта, ссылаясь на указание Тюремного Отдела МВД СССР, предложила мне освобождение с оставлением на территории СССР без права въезда в Австрию, не объявляя даже мне оснований этого решения.

Это решение Тюремного Отдела МВД является незаконным и негуманным. Оно противоречит указу Президиума Верховного Совета СССР от 14 сентября 1956 года. Оно противоречит многократным заявлениям Советского Правительства, которое стоит за решение вопроса военных беженцев согласно принципам добровольности и гуманности.

Я всегда просил репатриировать меня в Австрию, где я жил до ареста, где осталась моя жена и где у меня есть средства для существования.

По возрасту и по категории физического состояния я инвалид, — мне 63ий год — и собственным трудом я себя обеспечить не могу, а средств для существования в СССР не имею.

Принудительное задержание меня на территории СССР после освобождения из ИТЛ является для меня новым, уже пожизненным наказанием без вины и суда и нарушает основной принцип уголовного законодательства СССР: что нет наказания без преступления и вины.

Я был уже раз осужден за мою противосоветскую деятельность до моего ареста. Отбыл 10 лет наказания в ИТЛ. Был досрочно освобожден по Указу Верховной Власти Советского Государства, а органы МВД СССР снова тепер меня наказывают, не

предъявляя даже обвинения и без какого то не былоб суда. Мне даже не объявляют, за что меня наказывают.

Я жаловался на незаконное указание Тюремного Отдела МВД СССР, на негуманность его указания, но все мои жалобы направляются в тотже Тюремный Отдел МВД для проверки и решения по существу в нарушение основной засады законности: *Nemo iudex in causa sua*. Я не получил ответа ни на одну с моих жалоб.

Обращаюся поэтому к Президии ЦК КПСС как руководящему и контрольному органу с просьбой в имя гуманности дать компетентным органам указание ускорить мою репатриацию в Австрию и выдать мне разрешение на выезд из СССР.

ст. Потьма 2 п. я. 144

20 октября 1957 р.

М. Матчак

№ 34

30 жовтня 1957 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

Дуже дякую за листа з 21 жовтня і за добрі вістки. Чи в оповіданнях Федьковича Ви ненаходили чого непотрібного чи такого, що треба було змінити чи виправити? Літературна редакція буває потрібна.

Ніяких посвідок на забрані в мене годинники (ручний і кишеньковий), долари, золоті монети, банкову книжку і інші цінності в мене не збереглося, бо мені їх і не видали.

В постанові ОСО було виразно написано, що всі цінності і предмети, забрані в мене, конфіскується.

В теперішній моїй обстановці мені рішучо непотрібні такі речі як зол[отий] годинник. Я що правда десять років жив у злагоді з «блатними». Але це саме може тому, що немав таких цінностей, на які вони моглиб полакомитися. Дещо забрали вони в мене в вагоні зак по дорозі з московської пересилки в Карабас і на Карабасівській пересилці — чоботи, капелюх, шаль та інші дрібниці. А тепер «ходики» висять в коридорі, а зрештою радіорепродуктори досить часто подають точний час. Я Вас дуже прошу при нагоді освідомити Олю, щоб вона не посилала мені нічого без моєї виразної просьби. Вона може незовсім вчувається в мою обстановку? Славко знає, як я ходив одітий в таборі навіть тоді,

коли на положенні «придурка»¹²⁷ може й мав деякі можливості. Мені зовсім непотрібно збільшувати мій мішок, а продавати речі я тут нето що відучився, але просто немаю нагоди, бо товариство здебільша непрацює і безгрішне. Мені безсумнівно потрібні посилки з Відня, Мюнхена чи іншої Женеви. Але постійні і систематичні посилки зі Львова «нежелательные».

Пише мені Оля, що вона писала в різні установи письма в моїй справі. Ніяк не можу догадатися, хто їй порадив це зробити, що саме вона писала і в якому характері — як хто?

Неприємно здивувала мене вістка про женитьбу Івана¹²⁸. Він був дуже симпатичний і просто жаль його втрачати. А своєю жєнитьбою він перейшов в інший національний табір, все одно якби він тепер недеклямував і необманював себе.

Книжок і газет є тут доволі. На днях одержав я від одного друга з Варшави бандероль з журналами і газетами. Дуже дякую за Ваше бажання. Але покищо прошу нічого не посилати.

Ще раз щиро дякую за Ваші послуги. Ваш почерк письма я вже добре знаю і пізнаю письма з першого рядка навіть без підпису.

Бажаю вам всього доброго, щиро здоровлю Вас і Славка

Михайло

№ 35

25 листопада 1957 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

Дуже дякую Вам за бажання. В нас тут почалася уже справжня зима. Багато снігу, але морози поки що не великі. Зі старих часів у мене збереглися й вальонки і добрий бушлат та кожушина, хоч і латана, але все-таки є. Та не люблю я зими, хоч і стараюся не піддаватися їй і щоденно відробити своїх дві тисячі кроків. Живу тепер у малій кімнаті (2.80 м x 3.60 м). Зі мною двох товаришів по нещастю: Наклович Сергій, абсолювент юридичного факультету, якого батько Ромуальд і брати живуть у Відні (XVIII, Hockegasse 28) і Аверкиєв Алексей Алексеевич,

¹²⁷ Категорія ув'язнених в таборах, яким вдавалося влаштуватися на легку роботу (Див. дет.: Солженицын А. Архипелаг ГУЛag. Том 2. Глава 9. Париж: YMCA-PRESS, 1973. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.lib.ru/PROZA/SOLZHENICYN/gulag2.txt>.

¹²⁸ Очевидно, йдеться про Івана Коршинського.

русский, торговець (?)¹²⁹, якого жінка Гізеля живе також у Відні (XIII, Hietzinger-Hauptstr. 98/14). Ми так обмінялися віденськими адресами, щоб можна було на всякий випадок зв'язатися і довідатися про судьбу кожного з нас. Тому прошу Вас, при нагоді, подати їх до відома Олі.

Крім звичайної роботи «з області домашньої господарки», стараємося щоденно прочитати центральні часописи — «Правду» і «Известия» і деколи і польські газети [«Trybuna Ludu», «Głos Prasy» і «Sztandar Młodych»], які передають нам знайомі з сусідньої польської зони, в якій коло 120 чоловіків також чекає на репатріацію. (Польки зібрані на 14 л/о). Крім того користуємо з бібліотеки 1-ої зони. А я перечитую ще й ще ці декілька англійських книжок, які збереглися у мене. Це більше для того, щоб не забути зовсім того, що колись зналося. Непевність положення не настроює збирати бібліотеку. Свого часу Міхель¹³⁰ передав був мені п'ять англійських «криміналок», та я оставив їх товаришам у Караганді. Напевно в нього найшлося б дещо нового з німецької чи англійської літератури, але не хочу надокучати йому своїми бажаннями.

Оля переслала мені листа Ані¹³¹. Аня неутимима, але вона оптимістка і своїм оптимізмом піддержує і других. В нас тут поки-що все по-давньому, але надії на корисне полагодження нашої справи не гаснуть. На днях прокурор Мордовської АССР на запит одного з товаришів відповів, що питання репатріації рішається. Товариші, які чекають дозволу виїхати в західну Німеччину, сподіються, що скоро успішно закінчуться німецько-радянські переговори в Москві. Одним словом, всі чекають і надіються. Остання міжнародна Конференція Червоного Хреста в Делі прийняла одноголосно — отже і голосами делегації СРСР — постанову, що всім родинам, розділеним війною чи політичними конфліктами, повинна бути дана можливість з'єдинитися на основі принципів добровільності і гуманності. Нова надія.

Дякую Вам за Вашу добру волю прислати мені дещо до читання, но я прошу поки що цього не робити. Чи є у Львові книгарня, яка б мала відділ «Книга — Поштою»?

Бажаю Вам і Славкові всього доброго та щиро здоров'я Вас
Михайло

¹²⁹ Знак питання поставлений автором.

¹³⁰ Вочевидь, йдеться про Михайла Рудницького.

¹³¹ Особу встановити не вдалося.

№ 36

1 січня 1958 р., (Потьма)

Всього доброго Вам і Славкові в Новому році бажає
Михайло

№ 37

2 січня 1958 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

Дуже дякую за листа з 24 грудня. Відповіді на мої заяви, вислані при кінці жовтня, я ще не одержав. Я вже і не дивуюся, бо і на всі мої попередно вислані заяви не одержав я відповіді. Недавно написав я ще письма до Червоного Хреста в Москві і в Женеві з проханням допомогти мені одержати дозвіл на виїзд в Австрію, покликуючися на постанови 19-ої Міжнародної Конференції Товариств «Червоного Хреста» в Делі. Тепер вже важко мені і придумати, кому ще писати.

Моїм двом товаришам об'явили сьогодні, що в п'ятницю від'їжджають через Биково в Австрію, так що з бажаючих виїхати в Австрію тут остаюся я один. Я рішився даліше ждати в надії, що все таки побідить право і гуманність. Освободитися на території СРСР і ждати на волі на дозвіл на виїзд неможу, бо не маю средств для життя. Треба, отже, ждати в таборі на «Репатріаційному Пункті».

Прошу передати це Олі і просити її, щоб вона переказала це все Ані¹³² і попередила її, що до неї зайде Наклович і розповість все докладно.

Вас прошу ніяких книжок ні газет мені не посилати. Дрібні видання англійських шкільних лектур мене не цікавлять, бо вони дуже адоптовані. З підручників я бачив тільки один, який мені подобався — А. В. Петрова и С. В. Понтович: Учебник английского языка для высших учебных заведений заочного обучения, Москва, 1954. І лише того рода підручник з контрольними відповідями на задачі з лекцій мене цікавить. Якщо будуть потрібні мені які книжки то я Вас попрошу вислати їх мені через книгарню «Книга поштою», але тепер покищо прошу нічого не посилати. Не думаю, щоб у Львові можна тепер найти вида-

¹³² Особу встановити не вдалося.

ний в 1954 р. в Москві підручник, а до читання якійсь англійські книжки, обіцяла мені післати Оля в останній карточці. Прошу переказати Олі, що посилки для нас переконтролюють, як звичайно це робиться в таборі, але дотепер ніяких непорозумінь не було.

Я радий, що Славко здоровий і що працює. Звідкіля Ви берете тепер зимою «бджоляний яд». В нас тут зима покищо не дуже дошкульна. Багато снігу, але морози не сильні. Кланяюся п. Ірені та І. П. Щиро здоровлю Вас і Славка

Михайло

№ 38

27 січня 1958 р., (Потьма)

Шановна Олено Івановна!

Щиро дякую за листа з 19 січня. Моє здоров'я поправляється і я поволе повертаю — як то говорять спортсменці — до повної форми.

Оля найшла і прислала мені наравду дуже добрий — англійсько-польський-німецький підручник, куда кращий ніж цей, що я його називав Вам. Прошу вас більше не шукати для мене підручника, бо він вже тепер мені не потрібний.

Побутова обстановка в мене тепер така, що аж ніяк не настроює до збирання бібліотеки. Оля прислала мені також до читання роман Уельса — Людина невидимка. Дуже цікавий роман.

Від Сергея одержав з Москви дві карточки. Думаю, що він вже дома або в дорозі додів.

Від Стефи одержав я на днях нараз п'ять карток після довгої — більше ніж піврічної перерви. Де вони задержувалися по дорозі, я так і незнаю.

Зима тут в цьому році напрочуд лагідна. Старожили тут давно не пам'ятають такої благодатної погоди.

Я поки що нікуди ще не писав. Просто незнаю ще куда звертатися. Підожду!

Прошу подякувати Ірені і І. П. за привітання і їм від мене кланятися. — Щиро здоровлю Вас і Славка

Мих[айло]

№ 39

16 лютого 1958 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

Прошу подякувати від мене Славкові за турботи з ліками для мене. Здоров'я моє поправилося. Закінчив я перший круг з глюкози та В-12 і це останнє добре мені допомогло. Інсулін не принімаю, бо слідів жовтачки аналізи не показують.

В нас покищо все по-давньому. Сергей¹³³ написав картку з Москви, але до дому ще недоїхав, бодай до сьогодні не маємо про це вістки.

Наші тут опікуни підбадьорують нас, що вже скоро наші справи будуть вирішені. Мої товариші ждуть закінчення німецько-радянських переговорів, які проходять у Москві. Поінформовані їхні родичі в листах запевняють їх, що справи їхні на «добрій дорозі». Ждуть весни.

В Вас тепер цікавий передвиборчий настрій. Чи Семена¹³⁴ видвинули в кандидати?

Прошу здоровити знакомих.

Щиро здоровлю Вас і Славка.

Михайло

№ 40

23 березня 1958 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

Дуже дякую Вам за листа з 9 березня. Радію, що бджілки всетаки Вам допомогли і Ви поправляєтеся після недуги. Цікаво, що наша сучасна медицина часто вдається до прийомів, які знали наші бабки. Я вже давно чув, що від ревматизму помагають удущення мурашок.

Моя печінка успокоїлася. Стефа також прислала мені через Олю таблетки проти хвороби печінки. Чи Славкові докучає деколи печінка, що він пробує на собі лік на її недугу?

В газетах вичитав я, що друзя Семен та Петро¹³⁵ вибрані у Верховну Раду. Я однак немав ніколи ілюзій щодо їх бажання

¹³³ Йдеться про Сергія Накловича.

¹³⁴ Тут і далі йдеться про Семена Стефаника.

¹³⁵ Йдеться про Петра Козланюка (1904—1965) — українського радянського письменника, літературного критика, громадського діяча, депутата Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань.

та можливості допомогти навіть і тим, які їм колись допомагали. Змінився стиль громадської роботи і взаємовідносини між людьми.

Про виставку О[лени] Кульчицької¹³⁶ читав я в «Известиях», а про її недугу писала мені Оля¹³⁷. Це велике щастя, що вона щасливо перенесла важку недугу. Хай поживе ще кілька років щасливо.

Жалко Омеляна Терлецького¹³⁸, якого я згадую завжди, як дуже симпатичну людину.

Чи Василь¹³⁹ і його дружина¹⁴⁰ зможуть ще де працювати? Коли я бачив його на 7-ому, як він приготував програму на Франківську річницю, то він був ще повний енергії до праці, яку знає і любить. Де працює його брат лікар¹⁴¹?

Що це за Левицький, який виставляє тепер на львівській виставці? Чи може це Мирон Лев[ицький]¹⁴², який працював зі мною у видавництві в 1941/43 р.?

¹³⁶ Кульчицька Олена (1877—1967) — художниця-графік, викладач. У 1939 р. працювала в етнографічному відділі музею НТШ у Львові. Від 1945 до 1954 року викладала графіку в Українському поліграфічному інституті ім. І. Федорова у Львові, від 1948 р. — професор книжкової графіки, від 1950 р. — член-кореспондент Академії Архитектури. УРСР. У 1967 р. стала лауреатом Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

¹³⁷ Йдеться про Ольгу Савицьку. Див. прим. 29.

¹³⁸ Терлецький Омелян (1873—1958) — галицький педагогічний діяч і історик. В часи Першої світової війни був співробітником Союзу Визволення України у таборах українських полонених у Німеччині. З 1921 р. дійсний член НТШ, гімназійний учитель у Тернополі й Львові, з 1923 р. член Головної управи «Рідної школи», Учительської громади та головного Відділу товариства «Просвіта». Після Другої світової війни працював у Львівському відділенні Інституту історії України АН УРСР та доцентом Львівського університету. Як представник історичної школи М. Грушевського зазнав переслідувань і був усунений від роботи.

¹³⁹ Йдеться про композитора Василя Барвінського.

¹⁴⁰ Барвінська Наталія (1886—1965) — піаністка, громадська діячка. Дочка Івана Пулюя.

¹⁴¹ Барвінський Олександр (1889—1957) — лікар-фтизіатр, 30 червня 1941 р. входив до складу Державного правління у Львові.

¹⁴² Левицький Мирон (псевдонім: LEV, Лев; 1913—1993) — український письменник-прозаїк, маляр, графік. Член Об'єднання українських письменників «Слово». Працював у видавництвах — у «Батьківщині»; у 1938—1939 рр. — у місячнику «Ми і світ». У 1942—1943 рр. працював в Українському видавництві (разом з М. Матчаком), викладав в Львівській мистецько-промисловій школі. У 1943—1944 рр. — військовий кореспондент газети «До перемоги» дивізії «Галичина». У 1945—1946 рр. викладав у Інсбруку (Австрія). У 1949 р. емігрував до Канади: у Вінніпезі працював редактором «Комаря» (1948—1950), «Українського клубу книжки». З 1954 р. — художній редактор у видавництві Івана Тиктора. Працював мистецьким керівником фільмової фірми «Орбіт», працівники якої намагалися

В нас тут в останніх днях сильні морози, але дні бувають дуже гарні, гріє сонце, так що у воздуху чути вже весну.

Від тих, що недавно від нас виїхали і які вже 21 лютого були дома, ми одержали вістки тільки з Варшави. З дому вони ще нам нічого не писали. А може і писали, але де по дорозі задержалася пошта. Буває!

Щиро здоровлю Вас і Славка!

Михайло

№ 41

9 квітня 1958 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

З нагоди свят бажаю Вам і Славкові всього добра, а в першу чергу крепкого здоров'я.

Щиро здоровлю

Михайло

Р. С. № моєї поштової скритки тепер: п. я. 385/18, ст. Потьма Мордовская АССР

Все проче осталося без зміни — і місце проживання і правне положення!

М

№ 42

1 червня 1958 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Іванівна!

Знова приходиться мені подавати Вам мою нову адресу. Дня 29 травня мене проти моєї волі і без моєї згоди переселили в місцевий Дім Інвалідів. Моя адреса тепер така:

Мордовская АССР, ст. Потьма, Zubovo-Polyanskiy Dom Invalidov

Про тутешнє життя-буття напишу Вам, коли троха приглянуся до всего, що кругом твориться. На положення самого «Дому»,

зберегти на кіноплівці задокументовані матеріали про українські поселення по всьому світі. У 1958 р. в галереї Рор Вольмар у Парижі — його перша самостійна виставка. Інші експонувалися в Торонто, Ватерлоо, Нью-Йорку, Детройті, Оттаві, Едмонтоні, Чикаго, Львові та Києві. В Австралії, зокрема у Канберрі, працював над розписом українських церков. За життя усі томи «Літопису УПА» випускалися з обкладинками, намальованими Левицьким. У 1982 р. вийшла його збірка «Ліхтарі» — про передвоєнний Львів. 2009 р. його вдова, Галина Горюн-Левицька, подарувала колекцію з 119 творів — із них 77 Мирона Левицького, — Національному музею ім. Андрея Шептицького у Львові.

будівлі, внутрішній і зовнішній порядок на перший погляд роблять добре враження.

Так отже я розпрощався з табором і перейшов у систему Соціального убезпечення.

Питання дозволу на виїзд так і осталося поки що не вирішеним і, як мене запевняли начальники з табору, все ще рішається в Москві і буде вирішене незалежно від того, де я проживаю. На всі мої заяви, жалоби і прохання, вислані на різні адреси, я досі не одержав відповіді — ні позитивної — ні негативної. Просто не відповідають. Один тільки Комітет Черв[оного] Хреста в Москві відповів, що звернувся до «компетентних органів» з просьбою прискорити вирішення моєї справи.

Здоров'я моє поправилося і я почуваю себе добре. Я не зрікаюся свого права на виїзд і далі робитиму всі можливі заходи, щоб одержати дозвіл на виїзд.

Як Ваше та Славка здоров'я? Куду вибираєтеся поїхати літом?

Прошу здоровити Ірену та Ів. Пет.

Щиро здоровлю!

Михайло

№ 43

4 червня 1958 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

Дуже дякую за листа з 25 травня. В міжчасі я вже написав Вам, що я змінив адресу і переїхав у «Дім Інвалідів». В перших днях зайнятий тим, що влаштовуюся. Переодягли нас в цивільну одержу, приличного вигляду і ми сміємося один з другого, що недостає тільки краватки і годинника, щоб цілком мати вигляд львівського джентльмена. До власть імущих я ще не пишу. Хочу вяснити, кому писати. Я приготований, що ждати прийдеться довго, але ждати тут не так, може, буде важко, як в таборі.

Бібліотека тутешня досить велика, але я ще не успів познакомитися з нею докладніше, а з укр[аїнських] видань дещо замовлю через книгарню.

Турбує мене це, що Ваше здоров'я знова не зовсім в порядку. Чи немає у Вас можливості поїхати на лікування в який Любін чи інше Черче?

Прошу передати поздоровлення Ірені та І. П. і не забувати відвідувати час до часу Олю, щоб вона менше скучала.

Бажаю всього доброго Вам і Славкові і щиро здоровлю
Михайло
Мордовская АССР, ст. Потьма, Zubovo-Polyanskiy Dom Invalidov

№ 44

29 червня 1958 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

Дуже дякую за листа з 21 червня. Я тут поволі устроююся і привикаю до обставин та до людей. Живу в кімнаті ще з трьома товаришами. З одним, Болдиревим Михайлом Михайловичем, я живу і на Репатріаційному Пункті, а два інші це: Бойчевський Борис Павлович, бувший адвокат, літ 70, як оповідає з Саратовських поміщиків; та Семенов Дмитрій Петрович, бувший царський козацький офіцер, пізніше вчитель в Одесі, також років 70. Оба радянські громадяни, а останній запевняє всіх і о своїм радянським патріотизмі. Всі ми люди спокійні, так що жити буде можна тим більше, що за 12-ть років призвичаїлися до того, що товариства не вибираємо. З Ваших знайомих з 6-того і 14-го поки що не зустрів, але це може й тому, що я за місяць тут життя не зробив майже ніяких знайомих.

Як довго прийдеться мені тут оставати? Все це залежить від органів МВД і КГБ в Москві, які дотепер невідповідали на писані до них жалоби і заяви. Та не тільки ці органи, але й інші власті і установи не дали за два роки побуту на Репатріаційному Пункті жодної відповіді. Тепер, у новій обстановці, починаю писати заново. Поки що написав я до Австрійського Посольства в Москві і одержав пока формальне потвердження, що моє письмо одержано. Потім прийдеться писати ще раз в МВД, а може також у місцеві — згідно республіканські органи міліції. Все це триває місяцями, а то в декого і роками. На це треба бути приготованим.

Часовий виїзд з відсіля, на відпустку, можливий за дозволом Директора і після одержання особистих документів — («вид на жительство») — на які треба також довго ждати.

Чи виїжджають з відси люди? Так, всетаки виїжджають. Поїхало в останньому році декілька в Польщу, декілька в Австрію, в Угорщину та Іспанію. Буду отже ждати і надіятися також і я.

Оля запрошує мене приїхати до Львова на відпустку. Дуже радо це зроблю, але це можливе щойно після одержання особис-

тих документів і після того, як виясниться обстановка, отже не скоріше вересня — жовтня, а то може і пізніше.

Дуже дякую Вам за бажання вислати мені дещо до читання, але поки що прошу ще нічого не посилати. Тут бібліотека досить гарна, зате читальня зовсім не цікава. Крім трьох центральних газет («Правда», «Известия» та «Советская Розсип») декілька зовсім випадкових журналів, нецікавих, за виїмком «Нового Время». Таких журналів як «Международная Жизнь», «Иностранная література» чи навіть «Новый Мир» немає. Але це можна буде направити. Я давно хочу прочитати: Історію України та Історію Української Літератури (до радянський період), а також Крип'якевича: Богдана Хмельницького. Але купувати ці дорогі видання, коли обставини не дозволяють на те, щоб збирати бібліотеку, неможливо. Може можна буде позичити їх на короткий час і переглянути. Вас дуже прошу не наражуватися на лишні витрати.

Славко хай обов'язково їде в Карпати. Де тепер Рахівський Івась¹⁴³. Орісі бажаю гарної погоди, так як і ІІІ. гарних прогулянок.

Щиро здоровлю Вас і Славка

Михайло

№ 45

28 липня 1958 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

Невспів я подякувати за першу бандероль, як уже прийшла друга й третя, одна цікавіша другої. Дуже дякую за всі ці посилки. Дальших прошу не посилати, пока не справлюся з цими. Прошу подякувати Орісі за журнал «Sonntag». В ньому багато для мене нового. Також журнал «Международная экономика» багатий цікавими статтями і замітками.

Якщо комплектуєте деякі з присланих газет чи журналів, то по прочитанні я відішлю їх назад. Тут бажаних читати українські журнали дуже мало. Можна сказати, що майже немає, хоч українців із походження декілька. Тутешні «німці», це за одним виїмком (— балтійський німець —) все бувші російські емігранти, які надиво не завжди і оволоділи німецьку літературну мову.

¹⁴³ Можливо, йдеться про Івана Коршинського.

Більшість тутешнього контингенту це росіяни, поза радянськими громадянами поважна група емігрантів з Маньчжурії.

Написав до мене Олександр Миронич¹⁴⁴ із Караганди. Пише, що Марія Миронівна виїхала до Львова і старається устроїтися там на постійну працю і надіється, що це тепер її вдасться.

Пошта в мене наладналася. Від Стефи одержую листи авіапоштою через 10-12 днів.

Марію Дем'янівну згадую завжди з великою симпатією. Здоровіть її від мене, якщо случайно її зустріните. Уявляю собі, як важко її написати такий життєпис Лесі Українки, який вдовольняє її і її замовника і критику, та при цьому був правдивим.

Дуже радий я, що Славко матиме змогу оглянути Прибалтику. Зокрема Естонія цікава і симпатична.

Мій приїзд на декілька днів у Львів залежить виключно від того, чи одержу потрібний на проїзд документ. Відвідати Вас це, поза відвідинами Олі, мій обов'язок і моя душевна потреба. Щоб тільки одержати дозвіл.

Ще раз дякую за бандероль і щиро здоровлю

Михайло

№ 46

26 серпня 1958 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

Вже кілька днів минуло, як я одержав Вашого листа з 16 серпня. Та я не відписував, очікуючи документального potwierдження тої вістки, з якою Ви мене поздоровляли. Нажаль, і до сьогодні я такого potwierдження не одержав. Чекаю його з дня на день, не терпеливо жду кожного дня, що принесе пошта.

Вам щиро дякую за поздоровлення і побажання.

Адресу, про яку Ви згадуєте, я пам'ятаю, а навіть коли б прийшлося всі записки викидати, то я легко її найду і обов'язково напишу. Та на жаль дотеперішній гіркий досвід каже мені обережно строїти плани. Я приготований, що всетаки треба бути терпеливим і то дуже терпеливим. Звичайно, послідна вістка вивела мене з колії, я менше читаю, більше ходжу і жду.

Щиро здоровлю Вас і Славка.

Михайло

¹⁴⁴ Цю й наступну особу встановити не вдалося.

№ 47

6 жовтня 1958 р., (Потьма)

Вельмишановна Олено Івановна!

Мені вже просто соромно, що так довго не відповідаю Вам на Вашого повного турбот про мене листа з 17 вересня ц. р. Я все чекав і чекаю відповіді з посольства, куда я написав при кінці серпня, бо щойно одержавши цю відповідь, зможу відповісти по суті на порушені Вами питання.

Но нажаль досьогодні відповіді немає. На днях я вислав вже пригадку.

Як тільки одержу відповідь — напишу.

Новостей в нас немає. Гарна осіння погода дозволяє користуватися лісними прогулянками. Читаю Мирного в перекладі на російську мову.

Читати є по достатком, тому прошу нічого не посилати.

Щиро здоровлю Вас і Славка!

Михайло

Статтю присвячено «Книзі фактів», одному з джерел вивчення історії боротьби ОУН(б) та УПА за здобуття Української держави у 40-х рр. XX ст. Досліджено причини та умови створення «Книги фактів», встановлено її упорядників, подано огляд структури Книги та окремих викладених у ній епізодів боротьби українського націоналістичного підпілля у 1941—1943 рр. Також проаналізовано існуючі концепції щодо «Книги фактів» та наказу Крайового Проводу ОУН(б) на західноукраїнських землях ч. 2/43 від 27 жовтня 1943 р.

Ключові слова: «Книга фактів», ОУН(б), УПА, Крайовий Провід ОУН(б), Закерзоння, Ярослав Старух, Володимир-Ігор Порендовський, Василь Галаса, Друга світова війна, АК.

Sergii Riabenko

The Book of Facts. The history of the source

This article is devoted to The Book of Facts, a source of the studying of the history of the OUN(b) and the UPA struggle for the Ukrainian state in 1940s. The author studies the causes and the conditions of the Book of Facts creation, determines its editors, and also examines the structure of the Book and the separated episodes of the Ukrainian nationalist underground struggle in 1941—1943. Also the existent conceptions of the researchers on The Book of Facts and the order of the Land Leadership of the OUN-B No 2/43 of 27/10/1943 are analyzed.

Key words: The Book of Facts, OUN(b), UPA, the Land Leadership of the OUN(b), Zakerksonnia region, Trans-Curzonnia, Yaroslav Starukh, Volodymyr-Ihor Porendovsky, Vasyl Halasa, World War II, AK.

«КНИГА ФАКТІВ». ІСТОРІЯ ДЖЕРЕЛА

6 лютого 2008 р. під час Громадських історичних слухань «Звинувачення проти "Нахтігалю" — історична правда чи політичні технології» представник Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України) Олександр Іщук продемонстрував низку розсекречених архівних документів, які стосувалися антисемейських акцій у Львові на початку липня 1941 р. Серед іншого було оприлюднено фрагмент архівного документа, який зберігається в одній зі справ фонду № 65¹ під назвою «До книги фактів»². Цей документ було вшито співробітниками органів держбезпеки Української РСР у середину справи та позначено в описі як «документ на українском языке», через що він тривалий час залишався непоміченим працівниками ГДА СБ України³.

Віднайдений документ, за словами тодішнього радника Голови СБ України Володимира В'ятровича, демонстрував, зокрема, як німці реалізовували свою антисемейську політику, намагаючись закликати українців до проведення єврейського погрому у липні 1941 р., та негативне ставлення до цього з боку ОУН(б)⁴.

Після оприлюднення документа деякі дослідники оголосили його сумнівним або таким, що начебто мав характер підробки⁵.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 65. — Спр. Ф 9079. — Т. 50. — Арк. 130—131.

² «До книги фактів» — фрагмент документа ОУН(б), вилученого КГБ у вбитих членів ОУН [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/dokumenty-protu-falsyfikacij/19-nahtigal-lviv-1941.html> (25.12.12).

³ У Службі безпеки України відбулись Громадські історичні слухання «Звинувачення проти "Нахтігалю" — історична правда чи політичні технології» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=74369&cat_id=74549.

⁴ В'ятрович В. Кінець «легенди» про «Nachtigall» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=76643&cat_id=81484.

⁵ Зачем украинские власти пытаются обелить бандеровцев? [Електронний ресурс] // Известия. — 2008. — 11 лютого. — Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/333214>; Дюков А. Были ли бандеровцы антисемитами? [Електронний ресурс] // Комсомольская правда (Москва). — 2008. — 15 лютого. — Режим доступу: <http://www.kp.ru/daily/24049/103038/>; Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». — М.: Фонд «Историческая память», 2009. — С. 27—29; Рибаків Д. Марко Царинник: Історична напівправа гірша за одверту брехню [Електронний ресурс] // ЛВ.иа. Избранное для всех — 2009. — 5 грудня. — Режим

Зокрема, російський історик Александр Дюков припустив, що оприлюднений документ є підготовчим матеріалом до так званої «Білої книги» («Книги фактів»), створеним «оунівськими пропагандистами», яким для цього «довелося піти на відверту брехню»⁶. Він зазначав, що наведені у документі твердження та дані, зокрема, щодо обставин замаху на Ярослава Стецька, відмови керівників ОУН(б) співпрацювати з нацистами тощо не відповідають дійсності та є брехливими, а сам документ створено у 1943—1944 рр., коли «ОУН сподівалася отримати підтримку з боку США та Великої Британії, для чого потрібно було “очистити” свою репутацію». З огляду на це, документ визначено Дюковим як фальсифікацію⁷. Джон-Пол Химка також визнав документ сумнівним, припускаючи, що його було написано або переписано після жовтня 1943 р., та піддав критиці представників ГДА СБ України за, начебто, неоприлюднення документа у повному обсязі та вибіркове цитування поза контекстом⁸. У своїх пізніших працях Химка стверджував, що «Книга фактів», до якої відноситься оприлюднений документ, була скомпонована після війни для «коригування» або ж «переписування» сумнівної історичної пам'яті з метою «заперечення того, що будь-які погроми узагалі мали місце на українських теренах під нацистською окупацією», та на цій підставі проголосив її фальшивкою⁹. Подібної точки зору також дотримуються Марко Царинник та Пер-Андерс Рудлінг¹⁰. За твердженням Андрія Портнова,

доступу: http://society.lb.ua/life/2009/11/05/13147_marko_tsarinnik_istorichna_papirp.html; Химка І. П. Правильні та помилкові уроки з нахтігальського епізоду [Електронний ресурс] // Ліва справа. Портал українських лівих. — 2010. — 1 березня. — Режим доступу: <http://livasprava.info/content/view/2290>; Химка І.-П. Українське минуле й українське майбутнє // Страсті за Бандерою: статті та есеї / Упоряд. Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. — К.: Грані Т, 2010. — С. 215.

⁶ Зачем украинские власти пытаются обелить бандеровцев? [Електронний ресурс] // Известия. — 2008. — 11 лютого. — Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/333214>

⁷ Дюков А. Второстепенный враг... — С. 27—29.

⁸ Химка І.-П. Правильні та помилкові уроки з нахтігальського епізоду...

⁹ Himka J.-P. The Lviv Pogrom of 1941. Paper for ASN Convention. — 2011. — April. — P. 3; Himka J. P. The Lontsky Street Prison Memorial Museum. An Example of Postcommunist Holocaust Negationism. Paper presented at «Russian and Ukrainian Nationalism: Entangled Histories». — 2013. — 22—23 April. — P. 25; Химка Дж.-П. Дружественные вмешательства: борьба с мифами в украинской истории XX в. // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. — М.: Новое литературное обозрение, 2012. — С. 430.

«одразу після війни ОУН видала “Книгу фактів”, де вмістила сфальсифікований наказ не брати участі у погромах»¹¹.

Вказані вище дослідники пов’язують створення цього документа та загалом «Книги фактів» з наказом чи то так званим «директивним розпорядженням» Крайового Проводу ОУН на західно-українських землях від жовтня 1943 р. На думку Дж.-П. Химки та Тараса Курила, на підставі цього «розпорядження» здійснювалося «ідеологічно вмотивоване “опрацювання” джерел» та було наказано розпочати «спеціальну збірку документів, які б твердили, що протижидівські погроми і ліквідації проводили самі німці, без допомоги української поліції, а натомість перед розстрілами спонукали жидівський комітет... підтверджувати співвиконність української поліції в акціях»¹², що «знімало б з ОУН тягар вини за участь у погромах»¹³. М. Царинник стверджував, що нібито за цим наказом керівництво ОУН(б) розпочало переписування записів щодо свого ставлення до євреїв¹⁴, а П.-А. Рудлінг звинуватив оунівців у маніпуляціях зі спадщиною, які творять «нерозривний ланцюг, починаючи з 1943 р. і до сьогодні. У жовтні 1943 р. ОУН(б) започаткувала проект перегляду своєї історії, створюючи її нову версію, більш презентабельну для нових союзників. [...] Керівництво ОУН(б) підготувало конкретні інструкції про те, як перевісити відповідальність за погроми та антиєврейське насильство на німців та поляків [...]»¹⁵. Гжегож Россолінський-Лібе вважав, що на підставі цього наказу («вказівки») з обігу мали бути вилучені документи, у яких йшлося про участь української міліції у погро-

¹⁰ Рибаків Д. Марко Царинник: Історична напівправда гірша за одверту брехню...; Rudling P. A. *The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths* // *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*. — 2011. — № 2107. — Р. 14–15.

¹¹ Портнов А. Чи готова Україна дорослішати? Нотатки про Голокост в історичній пам’яті та історичній політиці [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://teatrnn.pl/sprawiedliwi/ua/node/477>

¹² Курило Т., Химка І. Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В’ятровича // *Україна модерна*. — 2008. — Ч. 13 (2). — С. 260.

¹³ Himka J.-P. *The Lviv Pogrom of 1941. Paper for ASN Convention*. — 2011. — April. — Р. 3.

¹⁴ Carynnyk M. *Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929–1947* // *Nationalities Papers*. — 2011. — Vol. 39. — № 3. — Р. 345.

¹⁵ Rudling P.-A. *The OUN, the UPA and the Holocaust...* — Р. 14–15.

мах 1941 р. та її допомогу німцям у втратах євреїв¹⁶. Подібної точки зору дотримується і А. Портнов, вважаючи цей наказ («спеціальне розпорядження крайового Проводу ОУН на західноукраїнських землях») одним з прикладів «практики переписування джерел, до якої не раз вдавалася ОУН»¹⁷ та намаганням створення «єдиної української пам'яті про Голокост»¹⁸.

Утім, демонструючи подібну одноставність в оцінці документа — наказу Крайового Проводу ОУН(б) на західноукраїнських землях (ЗУЗ) ч. 2/43 від 27 жовтня 1943 р., адресованого обласним, окружним та повітовим провідникам ОУН(б) (надалі також — наказ № 2/43)¹⁹, вказані вище дослідники, за винятком М. Царинника, наводять не стільки сам текст документа, скільки доволі тенденційно оформлену цитату з нього, «добросовісно» переписану з роботи Дж.-П. Химки та Т. Курила, навіть не помітивши, що останні вказали неправильну та неповну архівну легенду документа: фонд № 3883 замість фонду № 3833 без зазначення відповідного аркуша архівної справи²⁰. Правильна архівна легенда міститься у роботах М. Царинника, який до того ж наводить фотокопію повного тексту наказу, та Г. Россолінського-Лібе²¹.

Разом з тим, безпосередній аналіз змісту документа дозволяє стверджувати, що у його оцінці дослідники припустилися кількох суттєвих помилок.

Насамперед, наказ № 2/43, незважаючи на вищенаведені твердження дослідників, не вимагав здійснювати вилучення з

¹⁶ Rossolinski-Liebe G. *The «Ukrainian National Revolution» of 1941: discourse and practice of a fascist movement* // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. — 2011. — № 12, 1. — P. 90.

¹⁷ Портнов А. *Історії для домашнього вжитку. Знову і знову* [Електронний ресурс] // *Історична правда*. — 2013. — 18 січня. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/18/108737/>.

¹⁸ Портнов А. *Чи готова Україна дорослішати?..*

¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 28. — Арк. 29; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 9.

²⁰ Курило Т., Химка І. *Як ОУН ставилася до євреїв?..* — С. 260. Слід зазначити, що Дж. П. Химка вже не вперше у своїх роботах подає невірні посилання на цитовані ним джерела та не приділяє належної уваги деталям. Докладніше див.: Рябенко С. *Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки* // *Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху*. — Львів, 2013. — 36. 18. — С. 258—328.

²¹ Carynnyk M. *Foes of our rebirth...* — P. 345—346; Rossolinski Liebe G. *The «Ukrainian National Revolution» of 1941...* — P. 90.

обігу будь-яких документів чи «переписувати джерела» з метою створення якоїсь «більш презентабельної» версії історії ОУН(б). Навпаки, з його тексту чітко видно, що автори ставили перед виконавцями зовсім інші завдання. Зокрема, вимагалася:

«До 20.XI. ц.р. зібрати з терену і передати К. П. [Крайовому Проводу — С. Р.] в формі вичерпуючих протоколярних даних: І. а/ матеріали про протиукраїнські акції[,] аранжовані поляками, б/ протоколи, інструкції, обіжники, письма, /польські, большевицькі, німецькі/, що вказували б на вороже ставлення тих чинників до нашої боротьби та на їх кольоніально-грабіжницьку політику на Україні. в/ Списи²², які стверджували б, що протижидівські погроми і ліквідації переводили самі німці, без співучасті і допомоги укр. поліції, а натомість перед розстрілами спонукували жидівський комітет, чи самих диліквентів підписами стверджувати приявність української поліції і її співвиконність в акціях. г/ Матеріали, що наявно стверджували б ініціювання і співучасть поляків в протижидівських погромах, а водночас їх прислужницько-агентурну роботу німцям в боротьбі проти українців», а також: «зарядити²³ збірку чистих і вповнених документів, що були б помічними при виїзді за кордон», і, крім того, «подати ще інформації, де вказані речі можна набути»²⁴.

Таким чином, наказ № 2/43 насправді переслідував дві мети: збір даних на визначену тематику та документів для виїзду членів оунівського підпілля за кордон.

Варто зазначити, що відомості, про які згадано вище, структури ОУН(б) фіксували ще задовго до появи наказу № 2/43. Так, зокрема, інформація про організовані поляками антиукраїнські акції, а також їхню співпрацю з німецькими структурами для боротьби проти українського національно-визвольного руху починаючи з 1942 р. не тільки збиралася, а й навіть публікувалася бандерівцями у підпільних виданнях²⁵. Крім ОУН(б) подібні антиукраїнські акції відзначали у своїх повідомленнях також струк-

²² *Переліки певних відомостей.*

²³ *Організувати.*

²⁴ *ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 28. — Арк. 29; ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 9.*

тури Українського центрального комітету, що діяли на території Генеральної Губернії²⁶ та навіть керівники радянських партизанських з'єднань на території західних областей України²⁷. Ставлення польських, радянських та німецьких структур до боротьби за створення Української держави також не було таємницею: ще починаючи з 1941 р. воно знайшло своє відображення у різного роду документах, звітах, публікаціях, листівках тощо²⁸. Колоні-

²⁵ Див. наприклад: Витяг з «Огляду суспільно-політичного життя на Західно-Українських землях в грудні 1941 року» про діяльність польського підпілля // Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — Т. 1. Війна під час війни. 1942—1945. — Л: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — С. 149; Витяг з «Інформаційного огляду суспільно-політичного життя на Західно Українських Землях в січні — лютому 1942 року» про діяльність польського підпілля // Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах... — С. 150; Витяг з «Огляду суспільно-політичного життя за місяць квітень 1942 року» про діяльність поляків на теренах Західної України // Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах... — С. 152; Витяг із «Короткого огляду політичних, суспільних, господарських і культурних відносин на ЗУЗ за місяць липень 1942 року» про діяльність польського підпілля // Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах... — С. 158—159; Витяг з «Огляду політичних, суспільних та господарських відносин на теренах Львівської області за місяць червень 1943 року» про діяльність поляків // Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах... — С. 275; Витяг із «Політичного звіту за місяць липень — серпень 1943 року» про ситуацію на Стрийщині // Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах... — С. 276; Витяг із «Огляду політично-суспільних та господарських відносин на теренах Львівщини за місяць липень 1943 року» про діяльність польського підпілля // Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах... — С. 280.

²⁶ Див. наприклад: Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915—1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1. Дослідження. — Чернівці: Букрек, 2011. — С. 483—484; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 36. — Арк. 144—145.

²⁷ Див. наприклад: Донесення керівників з'єднань більшовицьких партизанів Рівненської області секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про спалення поляками й німцями сіл Трипутні й Грані Дубровицького району від 02.05.1943 р. // Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. — К.: Українська видавнича спілка, 2003. — С. 140; Виписка із звіту з'єднання більшовицьких партизанських загонів Рівненської області про становище поляків у червні—липні 1943 р. від серпня 1943 р. // Сергійчук В. Поляки на Волині... — С. 226—229.

²⁸ Див. наприклад: Рапорт № 22 4.VII.1942 р. «Настрої польського суспільства стосовно українців» // Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. — Т. 2. — К.: Видавництво імені О. Теліги, 2005. — С. 51; Архів Центру досліджень визвольного руху (далі — АЦДВР). — Ф. 9. — Т. 2. — Од. зб. 20. — Арк. 1—3; Там само. — Ф. 9. — Т. 2. — Од. зб. 21. — Арк. 1—2; Протокол наради Гітлера з Розенбергом, Ляммерсом, Кайтелем та Герінгом від 16 липня 1941 р. // Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних

ально-грабіжницький характер політики, зокрема німецької, на території України під час Другої світової війни також навряд чи викликатиме заперечення з боку сучасних дослідників. Нарешті, факти участі поляків у єврейських погромах визнаються навіть критиками наказу № 2/43²⁹, тому незрозуміло, яким чином їхня фіксація може вважатися «перевішуванням відповідальності за погроми на поляків»?

З огляду на це, членам оунівського підпілля не було ніякої потреби займатися «переписуванням джерел» чи «фальсифікаціями», оскільки відповідних реальних фактів удосталь існувало й без того, і їх лише треба було зібрати. Саме про це прямо зазначається в інструкції організаційної референтури Крайового Проводу ОУН(б) місцевим осередкам про збір матеріалів антиукраїнського характеру № 2/43 від листопада 1943 р., яка більш повно розкриває зміст наказу № 2/43. У її розділі «А» наводиться перелік матеріалів, які підлягають збиранню та пересилці: різного роду видання, листівки, листи, друки, оголошення, звіти тощо, матеріали німецькі, радянські, польські, причому найціннішими вважалися матеріали, що «нааявно (документально) стверджували б боротьбу організації з німцями чи совітськими окупантами»³⁰. Ма-

матеріалів. Т. 1 / Зібрав і впорядкував В. Косик. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. — С. 176—187; *Справа прилучення Галичини до Генерального губернаторства // Україна у другій світовій війні у документах...* — С. 224—227; *Репорт про діяльність і ситуацію № 4 Айнзацгруп поліції безпеки і СД в РСРП (рапорт від 1.9. по 15.9.1941) // Україна у другій світовій війні у документах...* — С. 276—278; *Міністерство сходу не визнає жодних політичних вимог українців // Україна у другій світовій війні у документах...* — С. 294—297; *Наказ німецької поліції безпеки (СД) знищувати бандерівців без суду від 25 листопада 1941 р. // Україна у другій світовій війні у документах...* — С. 365—367; *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 35. — Арк. 266; *Там само.* — Арк. 268; *Німецька листівка проти ОУН і партизанів-націоналістів // Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф.* — Л.: Априорі, 2008. — С. 186—187; *Листівка газети «Радянська Україна» // Там само.* — С. 187—188; *Зі звернення вищого керівництва УРСР «До населення окупованих районів України» від 21 травня 1943 р. // ОУН і УПА в 1943 р.: документи / Упоряд. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергічук. Відп. ред. С. Кульчицький.* — К.: Інститут історії України, 2008. — С. 130—131.

²⁹ Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes.* — 2011. — Vol. LIII. — № 2—3—4. — P. 236.

³⁰ Інструкція Крайового проводу ОУН (С. Бандери) місцевим осередкам про збір матеріалів антиукраїнського характеру від листопада 1943 р. // *ОУН і УПА в 1943 р...* — С. 282.

теріали мали бути подані в оригіналах або фотовідбитках, а у разі неможливості — у вигляді точних копій, і до них мали бути додані пояснення щодо того, де їх було знайдено, коли та ким видано³¹. Крім того, підлягали збиранню: «різного роду знімки, відбитки, фільми, що виявляли б і схоплювали б: а) політику й методи ворогів супроти українського населення; б) терор (вбивства, морди, підпали, пацифікації...); в) нашу самооборону — боротьбу (бої, могили, по жертвах)...», причому до кожної світлини за можливістю мало бути подано опис зображуваної події, місце, час, «ближчі дані (свідки)», а також «філателістичні вартісні значки»³².

А тому, здійснюючи логічне та системне тлумачення розділу І наказу № 2/43, можна зрозуміти, що стосовно проваджуваних німцями єврейських погромів та ліквідацій без участі української поліції перед керівниками структур ОУН(б) нижчого рівня так само ставилося завдання зібрати вже наявні станом на жовтень 1943 р. матеріали та передати їх Крайовому проводу. Слід також зауважити, що питання збору даних щодо єврейських погромів та ліквідацій займало у переліку встановлених наказом № 2/43 завдань далеко не перше місце. Воно визначалося передостаннім після збору даних про антиукраїнські акції поляків та ставлення німецьких, радянських та польських структур до українського національно-визвольного руху. У згадуваній же вище інструкції питання єврейських погромів та ліквідацій взагалі окремо не розглядалося: розділ «Б», яким встановлювалися конкретні напрямки збору матеріалів, мав назву «До польського питання» та був присвячений збору документальних даних стосовно поляків та польського підпілля (пп. I та II), а також терору німців, радянської влади тощо (п. III) та негативних дій угорців (мадярів) на українських землях щодо українського населення (п. IV)³³. Цим розділом від виконавців ще раз вимагалося за можливості збирати саме документальні дані у формі протоколів, точного опису подій з поданням дати події, місця, прізвищ та інших даних винуватців та постраждалих українців, адреси, дати виготовлення звіту

³¹ Інструкція Крайового проводу ОУН (С. Бандери) місцевим осередкам про збір матеріалів антиукраїнського характеру від листопада 1943 р. // ОУН і УПА в 1943 р... — С. 282.

³² Там само.

³³ Там само. — С. 282—283.

(протоколу, оголошення), свідків події з вказівкою, що подібні дії мали бути вчинені не лише стосовно фіксації діяльності поляків та польського підпілля, а й, у тому числі, щодо терору німців та радянської влади³⁴.

Важливим є й те, що у практиці ОУН(б) подібні документи про збір інформації або даних з тих чи інших питань неодноразово ухвалювалися різними структурами підпілля протягом 1944—1946 рр. Зокрема, інструкцією теренового провідника краю «Схід» Петра Олійника-‘Енея’ та референта пропаганди Степана Драницького-‘Андрія’ ч. 1 від 19 лютого 1944 р., адресованою до виконання другові ‘Круку’, вказувалося на необхідність збору, зокрема, цінних документів, різного роду знімків, що відносяться до революційної боротьби, даних про революційний рух та підпільну боротьбу на терені, включаючи описи боїв, спогади про революційну роботу, життєписи та усі матеріали, що стосуються загиблих відомих осіб підпілля, а також усього того, що «матиме для нас в майбутньому історичну вартість»³⁵. Інструкцією організаційної референтури Крайового Проводу ОУН(б) на ЗУЗ ч. 7/44 від 29 лютого 1944 р. вимагалось утворити у кожній окрузі фотобюро, «яке робило б знімки всіх вартісних для історії подій, речей нпр. спалені села, могили, розстріли українців, бої УНС-у, знімки й протоколи полонених, документи, афіші, листівки, сцени насильної евакуації і т. п.»³⁶. Інструкція, видана навесні 1944 р., передбачала здійснити фіксацію усіх актів польсько-більшевицького терору від часу переходу фронту, причому окремо одні від одних мали подаватися перевірені та неперевірені (непевні) факти³⁷. Інструкція в справі списування якнайбільшою кількістю учасників споминів, репортажів, письмового переповідання окремих фактів, епізодів боротьби ОУН і УПА в останніх роках від вересня 1946 р. зобов’язувала кожного учасника визвольної боротьби найближчим часом приступити

³⁴ Інструкція Крайового проводу ОУН (С. Бандери) місцевим осередкам про збір матеріалів антиукраїнського характеру від листопада 1943 р. // ОУН і УПА в 1943 р... — С. 283.

³⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 28. — Арк. 77.

³⁶ Там само. — Арк. 83.

³⁷ Інструкція про документальну фіксацію антиукраїнських дій, видана навесні 1944 р. // Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах... — С. 526.

до «писання споминів про те, що він, як член ОУН, в останні роки боротьби пережив сам, бачив, чув», причому при написанні вимагалось «послугуватися точними даними» та наголошувалося на тому, що факти мають бути зібрані «дуже точно»³⁸. Нарешті, інструкцією в справі документів про боротьбу вкотре наголошувалося на обов'язку пильного збирання та пересилання усіх документів щодо діяльності українського націоналістичного підпілля, включаючи польські та більшовицькі листівки, відозви, афіши, листи, документи, фотографії ворожого терору, польські та большевицькі газети з будь-якою інформацією про боротьбу українського народу, протоколи розмов, а «місцеві орг[анізаційні] чинники повинні відразу до кожного такого документа дати свої пояснення»³⁹.

Скоріше за все, збирані на підставі наказу № 2/43 та інших інструкцій відомості надалі мали використовуватися, насамперед, для підготовки публікацій у підпільній пресі, а також різного роду відозв та листівок для населення. Адже протягом осені 1943—1944 рр. ОУН(б) та Українська повстанська армія (УПА) вели активну боротьбу проти німців та їхніх союзників, структур польського підпілля та Армії крайової (АК), радянських партизанів, а після переходу фронту — органів радянської держбезпеки. Не останню роль у цій боротьбі відігравав і так званий пропагандистський напрямок⁴⁰.

Аналогічні документи щодо збору та фіксації даних на певну тематику існували у польському підпіллі, а також у Радянському Союзі (СРСР), де вони затверджувалися на офіційному рівні органами влади.

Наприклад, наказом Львівської команди АК від 11 лютого 1944 р. передбачалося, зокрема, «у випадку мордів польського населення сейчас подавати відомості до обводу [області — С. Р.], якщо є [в] місті фотографічний апарат зробити знімку помордованих. В іншому випадку приїде фотограф з обводу. Виконану знімку

³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 88. — Арк. 755—756.

³⁹ Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2002. — Том 34: Лемківщина і Перемищина. Політичні звіти (Документи). — С. 810—811.

⁴⁰ Див. наприклад: Патріляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.): Монографія / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — С. 336—337.

переслати в найкоротшому часі до обводу враз з описом випадку»⁴¹.

В СРСР указом Президії Верховної Ради від 2 листопада 1942 р. було утворено спеціальну Надзвичайну державну комісію з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників, на яку покладалися обов'язки, зокрема, проведення якомога повнішого обліку фактів убивств мирних громадян та насильства окупантів над населенням, фактів вивезення на роботу до Райху, шкоди, спричиненої гітлерівцями населенню, державному та колективному майну, фактів розкрадання та знищення художніх, культурних та історичних цінностей тощо⁴².

Так само, як і українське націоналістичне підпілля, польські та радянські структури використовували отримані дані, насамперед, з пропагандивною метою. Наприклад, в офіційній радянській пресі під час Другої світової війни періодично публікувалися так звані «повідомлення Надзвичайної державної комісії», що являли собою узагальнення зібраних на різних територіях відомостей та матеріалів за певний час⁴³.

З огляду на це зрозуміло, що у контексті подібних актів українського та польського підпілля, органів влади СРСР наказ № 2/43 стосувався виключно зібрання наявної на момент його появи інформації, і жодних вимог до виконавців щодо фальсифікацій відомостей або документів, тим більше, для створення «Книги фактів» не ставив. Тому вищевказані припущення дослідників щодо наказу № 2/43 є необґрунтованими та безпідставними, оскільки інакше доведеться визнати, що подібні польські та

⁴¹ Витяг з наказу команди округи Ль. Де. 8/оп. 11.2.1944. Відпис з польського дня 15.IV.1944 // АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 38. — Од. зб. 25. — Арк. 1; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — Вид. 2-е, доп. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — С. 209—210.

⁴² Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г. / под ред. к. ю. н. Ю. Мандельштам. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. — С. 96—98.

⁴³ Див. наприклад: Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. О преступлениях гитлеровских захватчиков в Литовской Советской Социалистической Республике // Красная звезда. — 1944. — № 298 [5978]. — С. 2—3; Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. О злодеяниях немцев на территории Львовской области // Красная звезда. — 1944. — № 302 [5982]. — С. 2—3.

радянські документи так само мали на меті здійснення фальсифікацій, а усі отримані на їх підставі дані та відомості скеровані на переписування джерел та історії загалом.

Другою важливою обставиною є те, що сам по собі наказ № 2/43 не мав прямого відношення ані до оприлюдненого у 2008 р. ГДА СБ України документу, ані до «Книги фактів» в цілому. Як зазначається в його преамбулі, для збору відповідних даних та передачі їх Крайовому Проводу встановлювався термін до 20 листопада 1943 р.⁴⁴ Натомість документ під назвою «До книги фактів» та й сама «Книга фактів» були створені значно пізніше. У самій «Книзі фактів терору німецьких і большевицьких окупантів та боротьби проти них Організації українських націоналістів і Української повстанської армії, як теж інших, звязаних з цим подій» (надалі також — «Книга фактів» або Книга), віднайдений у ГДА СБ України після 2008 р., вказується, що її видано у квітні 1947 р. підпільним видавництвом «Перемога»⁴⁵. Укладачем Книги був Володимир-Ігор Порендовський-‘К. Вірлинів’⁴⁶. Певне відношення до її створення також мали крайовий провідник ОУН(б) на Закерзонні Ярослав Старух-‘Стояр’ та підпільник-друкар на псевдо ‘Мак’⁴⁷. Деяка інформація щодо планів, часу та місця створення Книги наводиться також у документах бандерівського підпілля та у спогадах самого В.-І. Порендовського.

Так, у звіті від 28 грудня 1948 р., складеному Миколою Радейком-‘Кримом’⁴⁸, зазначається, що у січні 1946 р. під час організації видавничого осередку при Крайовому Проводі на Закер-

⁴⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 28. — Арк. 29; ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 9.

⁴⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 230зв.

⁴⁶ Там само. — Арк. 202зв; Там само. — Ф. 6. — Спр. 75172фп. — Т. 1. — Арк. 73, 179, 181; Порендовський В.-І. У кігтях СТЕПЛАГУ (Кенгір 1949—1954). Спогади. — Львів: Сполом, 2005. — С. 6.

⁴⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 204зв; Там само. — Ф. 6. — Спр. 75172фп. — Т. 1. — Арк. 74—75; Там само. — Т. 2. — Арк. 99; Порендовський В.-І. В підпільних редакціях (1945—1947). — Машинопис спогадів, зберігається у АЦДВР. — С. 118—119. Готується до друку.

⁴⁸ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 16. — Од. зб. 6. — Арк. 1—26; Там само. — Ф. 9. — Т. 17. — Од. зб. 120. — Арк. 1—5; Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2004. — Т. 40: Тактичний відтинок УПА 27 й «Бастіон»: Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина (Документи і матеріали). — С. 279; Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — С. 42;

зонні⁴⁹ між крайовим провідником Я. Старухом, його заступником та референтом пропаганди Василем Галасою-‘Зеноном’⁵⁰, а також провідниками І (Перемищина-Лемківщина) та ІІ (Ярославщина-Любачівщина) округ Мирославом Гуком-‘Григором’ та М. Радейком поблизу Перемишля відбулася розмова стосовно організації та завдань такого осередку⁵¹.

Микола Радейко-‘Крим’, провідник
ІІ округи ОУН(б) та керівник
редакційного звена крайового проводу
ОУН(б) на Закерзонні

Мирослав Гук-‘Григор’, провідник
І округи ОУН(б) на Закерзонні
та організатор друкарні
ім. Я. Старуха

⁴⁹ Про організаційну структуру видавничого осередку на Закерзонні див.: Літопис УПА. — Торонто, 1987. — Том 16: Підпільні журнали Закерзонської України, 1945—1947. — С. 10—11.

⁵⁰ Галаса В. Наше життя і боротьба... — С. 5, 40—41, 66—67. Після арешту Степана Левицького-‘Щасливого’ органами німецької держбезпеки від літа 1943 р. перебував на посаді обласного провідника ОУН(б) на Перемищині (АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 17. — Од. зб. 120. — Арк. 1; Літопис УПА. — Т. 34. — С. 827). Навесні 1945 р., після реорганізації Закерзонського краю, був призначений заступником крайового провідника ОУН(б). У 1947 р. виконував також обов’язки крайового референта пропаганди (Літопис УПА. — Т. 40. — С. 13).

⁵¹ Літопис УПА. — Т. 34. — С. 825; Літопис УПА. — Т. 40. — С. 279; Галаса В. Наше життя і боротьба... — С. 58, 66—67, 76—77. Згідно зі спогадами Марії Савчин-‘Марічки’, Я. Старух прибув на Перемищину після різдвяних свят 1946 р. (Літопис УПА. — Торонто; Львів, 1995. — Т. 28: Марія Савчин («Марічка»). Тисяча доріг (спогади). — С. 102).

Під час розмови йшлося про те, «щоби зібрати й видати окремими книгами розкидані у різних звітах, записках, споминах, описах, репортажах документи-факти доби УПА. Книга мала обіймати документи боротьби українського народу проти німецьких, большевицьких і польських окупантів та факти ворожого терору. Період німецької окупації в Україні мав творити першу книгу, чи радше книги»⁵². Фактична робота над такими збірками документів була розпочата після 20 січня 1946 р. на Любачівщині поблизу села Люблинець.

Планами організаторів видавничого осередку передбачалося охопити спеціальною книгою період німецької окупації, а після того в окремому томі або навіть томах представити боротьбу українського підпілля проти радянських та польських структур на Закерзонні⁵³. Йшлося не стільки про одну-єдину «Книгу фактів», скільки про створення цілого циклу документальних збірок на відповідні теми, об'єднаних під такою умовною назвою.

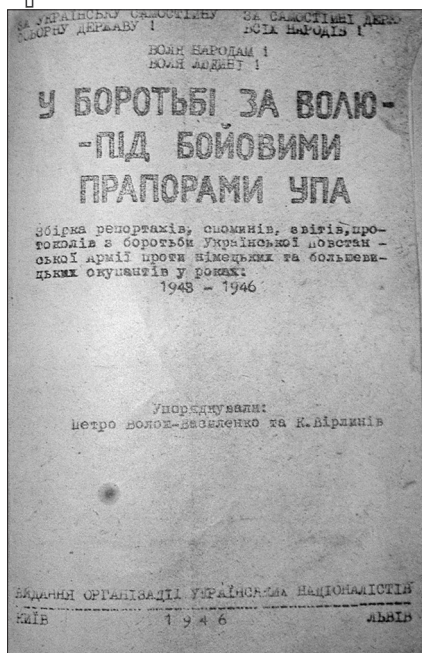
Як вказується у звіті М. Радейка, джерелом для створення таких книг мали бути усі наявні на той час у розпорядженні українського підпілля на Закерзонні звіти та друковані видання, зокрема, з архівів Я. Старуха та В. Галаси⁵⁴. Однак фактично робота над створенням книг велася на підставі дуже скупих матеріалів різноманітного характеру (звітів, репортажів, спогадів, записів, статистики, видань), — «все некомплектне з різних теренів та з різного часу»⁵⁵. Незважаючи на звернення упорядників до структур українського підпілля, потрібні матеріали були одержані далеко не всі й не з усіх теренів. Через це даних для створення першої з запланованих книг, що мала охоплювати період німецької окупації, виявилось замало, і, як зазначається у звіті М. Радейка, фактично створювати її на той момент не було з чого. Тому було прийняте рішення виготовити першою збірку, що стосувалася боротьби на Закерзонні. Для цього усім тамтешнім окружним провідникам та командирам відтинків було надіслано повідомлення з проханням надати усі звіти та статистичні матеріали, а також «провести акцію у відділах УПА і куцах за збирання описів боїв, споминів,

⁵² АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 17. — Од. зб. 120. — Арк. 1.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. — Арк. 1—2.

Обкладинка крайового видання збірки «У боротьбі за волю — під бойовими прапорами УПА». 1946 р.

переживань і цікавіших епізодів з життя в УПА поодиноких стрільців і командирів»⁵⁶. Таку збірку під назвою «У боротьбі за волю — під бойовими прапорами УПА» було видано 1946 р. та влітку наступного року разом з іншими матеріалами доставлено вояками УПА до Західної Німеччини, де 1949 р. її було перевидано⁵⁷. Наступними в окремому томі мали бути опубліковані матеріали про події на Закерзонні до серпня 1945 р., які складалися з близько 200 сторінок машинописного тексту та включали, зокрема, «багату статистику». Ці матеріали було зібрано та передано членам видавничого осередку підпільником на псевдо 'Володар'⁵⁸ восени 1946 р., однак плани щодо їх видання так і не були реалізовані⁵⁹.

Створення, власне, самої «Книги фактів» розпочалося не раніше червня 1946 р., коли на Зелені Свята (Трійцю) її упорядник В.-І. Порендовський прибув до видавничого осередку на Закерзонні⁶⁰. Зі спогадів самого Порендовського випливає, що завдання підготувати хронологічний реєстр фактів з їх коротким описом на основі підпільних звітів він отримав від Я. Старуха у жовтні або листопаді 1946 р.⁶¹ Створен-

⁵⁶ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 17. — Од. зб. 120. — Арк. 2.

⁵⁷ ААЦДВР. — Ф. 9. — Т. 17. — Од. зб. 120. — Арк. 2. *У боротьбі за волю — під бойовими прапорами УПА*. — Авґсбург: Вид. ТПН ОУН «На сторожі», 1949. — С. 1, 7–8.

⁵⁸ *Скоріше за все, йдеться про керівника технічного осередку II округи Рудольфа Попандзюка (Літопис УПА. — Т. 40. — С. 493; Порендовський В. І. В підпільних редакціях (1945–1947)... — С. 128). Див. також: Літопис УПА. — Том 16. — С. 13.*

⁵⁹ АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 17. — Од. зб. 120. — Арк. 2.

⁶⁰ Там само. — Арк. 3.

⁶¹ Порендовський В. І. В підпільних редакціях (1945–1947)... — С. 110, 113.

ня «Книги фактів» відбувалося у криївці, збудованій на березі р. Танви у білгорайських лісах (Пуща Ружанецька) неподалік мосту в Глухах⁶². Джерелом для написання Книги були різноманітні підпільні звіти з архіву Я. Старуха, які у більшості походили з території України, а у меншості — з Закерзоння. На основі цих звітів В.-І. Порендовський займався створенням та редагуванням короткого опису подій, у той час як 'Мак' «вписував дату, місцевість» та допомагав друкувати готові примірники тексту. Таким чином, кожен запис у «Книзі фактів» складався з дати, назви місцевості та короткого опису події, обсягом від двох до понад двадцяти рядків. Використовувані для роботи матеріали з архіву Я. Старуха та вже готові сторінки Книги зберігалися у двох бляшаних банках, закопаних неподалік від криївки⁶³.

Згідно зі спогадами В.-І. Порендовського, опрацювання «Книги фактів» тривало загалом близько восьми місяців, і станом приблизно на травень 1947 р. роботу ще не було завершено⁶⁴. Однак, 15 березня 1947 р. підпільне видавництво «Перемога» було повідомлене про висилання першої частини Книги⁶⁵, а 22 березня 1947 р. готовий примірник цієї першої частини надіслали видавництву для організації друку накладом у 200 примірників, з яких

Володимир-Ігор Порендовський-
'К. Вирлинів', упорядник «Книги
фактів». Львів, 1943 р.

⁶² АЦДВР. — Ф. 9. — Т. 17. — Од. зб. 120. — Арк. 4; Порендовський В. І. В підпільних редакціях (1945—1947)... — С. 63, 149.

⁶³ Порендовський В. І. В підпільних редакціях (1945—1947)... — С. 118—119.

⁶⁴ Там само. — С. 135.

⁶⁵ Літопис УПА. — Т. 40. — С. 471.

Василь Галаса-‘Орлан’, заступник крайового провідника та референт пропаганди Закерзоння. 1942 р.

30-40 призначалося для Закерзоння, а 160 мали бути передані «догори»⁶⁶. Ця частина мала бути надрукована найближчим часом, «дуже старанно, у великому аркушевому форматі, зі старанною коректою» і, по можливості, на двокартковому папері⁶⁷. Робота над іншими частинами Книги тривала й після квітня 1947 р. Ці частини також мали бути невдовзі надіслані до друку та надруковані у першу чергу⁶⁸. Втім, їх так ніколи й не було випущено. За інформацією, наведеною у протоколі допиту В.-І. Порендовського від 23.04.1949 р., вищезазначена перша частина «Книги фактів» була єдиною з трьох частин,

підготовлених до публікації, яка фактично була видана⁶⁹.

Як зазначалося вище, укладачі мали намір опублікувати Книгу досить великим як для підпільного видання накладом. У протоколі допиту В.-І. Порендовського від 12.04.1949 р. навіть наводиться інформація про начебто видання першої частини «Книги фактів» накладом у 600 примірників⁷⁰. Однак, мабуть, ця інформація є перебільшенням. Наразі точно відомо про існування лише двох видрукованих машинописним способом примірників Книги⁷¹. Один з них був переданий М. Радейку разом з іншим архівом наприкінці серпня 1947 р., і у подальшому планувалося організувати його пересилку на Захід, а другий при відході з Закерзоння мав при собі В.-І. Порендовський, і його було відібрано у нього під час арешту

⁶⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 197.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Літопис УПА. — Т. 40. — С. 471, 473.

⁶⁹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75172фп. — Т. 1. — Арк. 73.

⁷⁰ Там само. — Арк. 43.

⁷¹ Порендовський В.-І. В підпільних редакціях (1945—1947)... — С. 119.

чеською поліцією у вересні 1947 р.⁷² На думку Порендовського, саме цей примірник пізніше було передано до колишнього архіву КГБ (тепер — ГДА СБ України)⁷³, де він зберігається у даний час. Доля другого примірника наразі залишається невідомою, однак можливо, що він був знищений разом з іншими матеріалами з архіву В.-І. Порендовського, закопаними у бляшаних банках на березі р. Танви⁷⁴. З огляду на це, питання кількості надрукованих примірників Книги та їхньої долі потребує подальшого з'ясування.

Таким чином, з вищенаведеного випливає, що «Книга фактів», до якої належить і оприлюднений ГДА СБ України документ, не була ані єдиною, ані навіть першою з числа подібних збірників. Збір матеріалів для її складання вівся з різних теренів у 1946 р., тобто більш ніж через 2,5 роки після закінчення терміну, що відводився наказом № 2/43 для збору та пересилання даних до Крайового Проводу. Тому, як зазначалося раніше, цей наказ не мав прямого відношення до створення Книги, а намагання окремих дослідників ув'язати між собою ці два документи є необґрунтованими та помилковими.

Таким самим необґрунтованим та безпідставним є й інший висновок про те, що «Книга фактів» начебто мала на меті «коригування сумнівної історичної пам'яті», «переписування джерел», «очищення репутації» або іншу «відверту брехню». Навпаки, укладальники добре усвідомлювали недостатній характер наявних у їхньому розпорядженні матеріалів для створення повної та всебічної картини німецької окупації та боротьби проти неї українського націоналістичного підпілля. Через це у тексті Книги було прямо зазначено, що дані, на яких вона базується, є неповними та «зібрані з деяких звітів підпільних українських публікацій»⁷⁵. У передмові «від видавництва» вказувалося, зокрема, що «перший випуск «Книги фактів», який оце видаємо, є дуже скупий своїм змістом і має багато недомагань. У наших руках не було жодних архівних ані інших подібних матеріалів, з яких можна би було виготовити якслід того роду книгу. Тому видаючи цей випуск, за-

⁷² ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75172фп. — Т. 2. — Арк. 45; Там само. — Арк. 127; Порендовський В.-І. В підпільних редакціях (1945—1947)... — С. 136, 150, 153, 157.

⁷³ Порендовський В.-І. В підпільних редакціях (1945—1947)... — С. 151.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 201.

Ярослав Старух-‘Стояр’, член
Проводу ОУН(б) та крайовий
провідник Закерзоння

кликаємо всіх друзів, які дістануть його у свої руки, надіслати негайно свої справлення, доповнення й архівні матеріали, щоб можна було видати скоро повну книгу фактів»⁷⁶.

За своєю структурою «Книга фактів» складається з 60 сторінок машинописного тексту, які включають: уривки з оунівського часопису «До зброї» з фрагментами наказу командира УПА Дмитра Клячківського-‘Клима Савура’ від 31 серпня 1943 р. та відозв УПА⁷⁷; витяги з постанови Третьої конференції ОУН(б)⁷⁸; фрагмент з новели Василя Стефаника «Сини»⁷⁹; цитати з Симона Петлюри, Миколи Міхновського, Юрка (Михайла) Колодзінського, С. Даженського⁸⁰, вірші Олександра Олеся

«Ми не кинемо зброї своєї»⁸¹, Василя Пачовського «Гімн безсмертної батави»⁸², Г. Ярославенка «Україно, несемо твій стяг!»⁸³; передмови від В.-І. Порендовського⁸⁴ та Я. Старуха⁸⁵. Однак найбільший інтерес для дослідників становить, мабуть, хронологічний опис подій за час від березня 1941 р. до кінця 1943 — початку 1944 рр. Він займає більшу частину Книги (сторінки 9—55) та за

⁷⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 201зв.

⁷⁷ Там само. — Арк. 203—203зв., 228—228зв.

⁷⁸ Там само. — Арк. 228зв—230зв.

⁷⁹ Там само. — Арк. 203зв.

⁸⁰ Там само. — Арк. 230зв.

⁸¹ Там само. — Арк. 202.

⁸² Там само. — Арк. 203. На основі цього вірша був створений «Марш УПА-Захід». Докладніше про нього див.: наказ Ч. 17 від 1 січня 1946 р. по оперативній групі УПА Захід (ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 85зв).

⁸³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 204.

⁸⁴ Там само. — Арк. 202зв.

⁸⁵ Там само. — Арк. 204—204зв.

задумом упорядників мав продовжуватися у наступних подібних книгах⁸⁶.

Слід зазначити, що події у цьому описі подаються доволі точно, а наведені там деталі знаходять підтвердження в інших джерелах. Такими, наприклад, є згадки про акції бандерівського підпілля 22—30 червня 1941 р., скеровані на зрив радянської мобілізації, напади на установи органів держбезпеки, підготовку та утворення на залишених радянськими частинами територіях українських органів влади, події у Львові 30 червня 1941 р., пов'язані з проголошенням Акту відновлення Української держави (надалі — Акт 30 червня), конференції та наради членів українського націоналістичного руху влітку та восени 1941 р., маніфестації на підтримку Акту 30 червня, арешти членів Українського державного правління (УДП) та активістів ОУН(б), організацію військових підстаршинських шкіл, рух Похідних груп на схід тощо⁸⁷. Разом з тим, в окремих записах «Книги фактів» наявні деякі неточності, які стосуються переважно дат та цифр втрат українського населення, зокрема, під час енкаведистських розстрілів в'язнів. Наприклад, у записі про II Великий Збір ОУН(б) у Кракові вказується, що він «відбувся в м[ісяці] березні—квітні 1941 р.»⁸⁸, хоча насправді він відбувався на початку квітня 1941 р. Втім, у цьому випадку така неточність у датуванні може бути пояснена не тільки можливою відсутністю у розпорядженні укладачів необхідних матеріалів про роботу II Великого Збору, а й тим, що у ньому брали участь 16 делегатів з території «підрадянської» України⁸⁹, які прибули до Кракова лише напередодні збору⁹⁰, а усі підготовчі заходи для його проведення формально також здійснювалися у березні 1941 р. У ще одному записі вказується, що в грудні 1941 р. «в м. Житомирі був убитий гештапівцями Осип Марчак, родом зі Стрийщини, заслужений член ОУН, організатор і провідник Житомирщини»⁹¹. Однак дані про час та обставини загибелі обласно-

⁸⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 205—228.

⁸⁷ Там само. — Арк. 205—208.

⁸⁸ Там само. — Арк. 205.

⁸⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 4. — Арк. 21.

⁹⁰ Косик В. Розкол ОУН у світлі документів. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. — С. 29.

⁹¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 208.

го провідника ОУН(б) на Житомирщині Романа Марчака є доволі суперечливими. Так, у донесенні поліції безпеки та СД про події в СРСР від 8 грудня 1941 р. № 143 вказується, що у цей час у Житомирі айнзацкомандою 5 було заарештовано 4 членів ОУН(б), серед яких згадується Симон Марчук, та наводяться деякі дані, отримані від нього під час допиту⁹². На думку дослідника Володи-мира Косика, може йтися саме про Романа Марчака⁹³. Проте, в донесенні поліції безпеки та СД про події в СРСР від 30 березня 1942 р. № 187 повідомляється про арешт у Житомирі провідних членів ОУН та про те, що обласний провідник Роман Марчак був застрелений при спробі втечі, а під його ліжком було знайдено пістолет та набої⁹⁴. Тож укладальники «Книги фактів» за відсутності у їхньому розпорядженні даних про конкретну дату смерті Р. Марчака могли пов'язати цю подію з часом, коли останнього разом з іншими учасниками підпілля було заарештовано органами німецької безпеки.

Незважаючи на помилку в імені, доволі точною є інформація про арешт німцями в Житомирі у другій половині липня 1941 р. голови «Українського Обласного Державного Правління Андрія Луцюка»⁹⁵ (голови Житомирського обласного правління Івана Луцюка). Про арешт Луцюка «по кількох тижнях успішної праці»⁹⁶ згадується у звіті учасника бандерівського підпілля на псевдо 'Паша' про діяльність ОУН(б) на Волині, Київщині та Поділлі від 7 серпня 1941 р.⁹⁷, а також у спогадах керівника Північної похідної групи ОУН(б) Миколи Климишина⁹⁸; те ж саме зазначається у роботах деяких сучасних дослідників⁹⁹.

⁹² *Донесення поліції безпеки та СД про події в СРСР №143 від 8 грудня 1941 р. // Україна у другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 2 / Зібрав і впорядкував В. Косик. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. — С. 70—74.*

⁹³ *Там само. — С. 70.*

⁹⁴ *Донесення поліції безпеки та СД про події в СРСР №187 від 30 березня 1942 р. // Україна у другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 2... — С. 152.*

⁹⁵ *ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 207.*

⁹⁶ *Івана Луцюка було призначено головою Житомирського обласного управління 10 або 11 липня 1941 р. (Українське державотворення: Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів / Упор. О. Дзюбан. — Львів; К.: Піраміда, 2001. — С. 222).*

⁹⁷ *ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 45.*

⁹⁸ *Климишин М. В поході до волі. Спомини. Том 1. — Детройт: Українська книгарня, 1987. — С. 362.*

Щодо тих подій, про які упорядники не мали точних даних або ці дані були недостатніми, у тексті Книги робилися відповідні примітки. Так, наприклад, після запису про напад відділу УПА на шосе Ковель—Брест на колону німецьких автомобілів, під час якого загинули вищі офіцери німецької поліції та партії, одним з яких міг бути начальник штабу СА Віктор Люте, міститься заувага про те, що «точніших даних про убитих у цій акції гітлерівських достойників наразі немає. Щодо вістки про Віктора Люте, то він дійсно в тому самому часі загинув. Але в німецькій пресі було проголошено, що він загинув у самоходовій [автомобільній — С. Р.] катастрофі, десь у Німеччині. [...] Досі не перевірено і невідомо, як дійсно було з цією подією, себто, хто властиво був убитий у цій акції, — чи цей Віктор Люте, чи може інший партійний чиновник з подібним прізвиськом. — Справа ця вимагає в'яснення тих, які брали участь у цій акції й перевіряли здобуті документи...»¹⁰⁰.

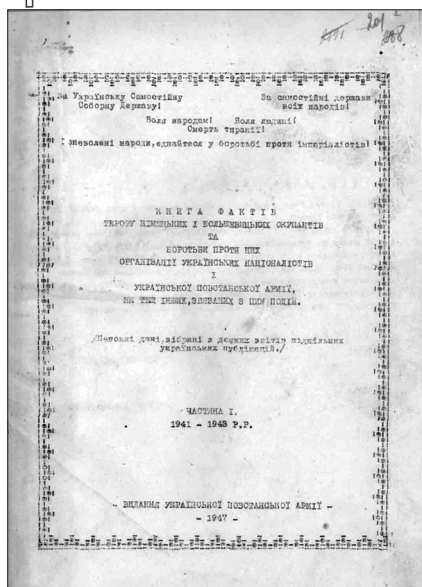
Разом з тим слід зазначити, що критика окремими дослідниками інших фрагментів «Книги фактів» є здебільшого безпідставною та надуманою. Так А. Дюков зазначає, що, на його думку, не відповідає дійсності інформація про замах на голову УДП Я. Стецька, вчинений агентом гестапо, оскільки «сам Стецько у датованій літом 1941 р. «Автобіографії» пише, що замах було вчинено «польськими колами», а гестапо у відповідь на цей замах вжило каральних заходів проти поляків»¹⁰¹. Однак твердження А. Дюкова ґрунтується на джерелі, яке визнається більшістю дослідників таким, що носить суперечливий характер, не відображає справжніх поглядів Я. Стецька, а обставини його оприлюднення та наведена у ньому інформація ставлять під сумнів його автентичність¹⁰². Крім того, відповідні підозри щодо причетності до організації замаху німецьких органів безпеки (гестапо) або радянських структур ви-

⁹⁹ Жилюк В. *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1945 рр. Монографія.* — Рівне: Волинські обереги, 2008. — С. 45.

¹⁰⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 216.

¹⁰¹ Зачем украинские власти пытаются обелить бандеровцев?..; Дюков А. *Второстепенный враг...* — С. 28.

¹⁰² Рябенко С. *Слідами «Львівського погрому» Джона Пола Химки...* — С. 303—304; Городецький О. Звідки беруться міфи від ПР про «фашистів» [Електронний ресурс] // *Історична правда.* — 2013. — 4 червня. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/06/4/125283/>.

Титульний аркуш «Книги фактів»

словлював у післявоєнних спогадах сам Стецько¹⁰³, хоча документальні джерела за липень 1941 р. й не подають конкретної інформації про замовників та виконавців цього злочину¹⁰⁴.

«Сумнівність» іншого запису за липень 1941 р., у якому йдеться про відмову від співпраці з нацистами Івана Климова-‘Легенди’, Дюков намагається «обґрунтувати» за допомогою Інструкції № 6 крайового провідника ОУН(б) на ЗУЗ І. Климова-‘Легенди’ щодо українзації кадрів в адміністративно-господарській, політичній та військовій справі «від серпня 1941 р.», у якій, зокрема, використовується гасло «Хай живе Адольф Гітлер!»¹⁰⁵. Однак тут

дослідник з метою надання своїм припущенням більшої «ваги» не тільки навмисно відсуває дату появи цієї інструкції на серпень 1941 р. (хоча авторами збірника, на який він тут посилається, її датовано просто «літом 1941 р.» та виходячи з її змісту, вказується, що вона не могла з’явитися пізніше 31 серпня 1941 р.)¹⁰⁶, а й не досить точно відтворює відповідне гасло, а зміст запису у «Книзі фактів» взагалі перекидає та надміру спрощує. Насправді у ньому йдеться про наказ Климова-‘Легенди’ членам ОУН(б) «не виконувати зарядження німецьких військових властей про здачу зброї, не здати зброї, але заховати всю зброю у магазинах, до-

¹⁰³ Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. — Торонто: Гомін України, 1967. — С. 263.

¹⁰⁴ Українське державотворення... — С. 164.

¹⁰⁵ Зачем украинские власти пытаются обелить бандеровцев?.; Дюков А. Второстепенный враг... — С. 28.

¹⁰⁶ ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1. / Упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 452—454, 482—483.

бувати всіма засобами нові запаси зброї і заховувати їх. — Одночасно з тим таємним наказом для членів ОУН, він проголосив, зі своїм підписом, друковану відозву до українського народу в подібному дусі, щоб не здавати німцям зброю і зберігати її на оборону української державности»¹⁰⁷, про його відмову з'явитися на «важну конференцію», яку він вважав за «підступ, щоб його арештувати»¹⁰⁸, та про його протест стосовно німецької окупаційної політики та попередження, що її продовження матиме для німців у майбутньому конкретні негативні наслідки¹⁰⁹. Варто зазначити також, що згадувана у цьому записі друкована відозва (наказ) до українського народу насправді існувала та уперше з'явилася у Львові ще 1 липня 1941 р. У ній вимагалось «знести всю зброю і передати Укр[аїнському] військові або віддати відділам Української державної служби безпеки, б) чужинцям зброї не давати»¹¹⁰. Крім того, відозва ОУН(б) від 6 липня 1941 р. закликала українців задержати «у своїх руках зброю, що ви її здобули від ворога», а також здобувати зброю від ворога, збирати її на місцях боїв, відкопувати зі сховків, не нищити її та не марнувати¹¹¹. Цю обставину зафіксувало також німецьке донесення № 9 про діяльність і ситуацію айнзацгруп поліції безпеки і СД в СРСР за час від 1 до 31 січня 1942 р., у якому вказувалося, що у липні 1941 р. у заклику 'Легенди' містилася вимога створення українського війська, для озброєння якого знайдена радянська зброя мала приховуватися, а не здаватися німцям¹¹².

Утім, наразі найгострішої критики зазнає запис, датований 4—7 липня, який стосується пропозиції німецької служби безпеки (гестапо) українським колам організувати у Львові триденний

¹⁰⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 206зв.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Наказ начальника коменданта Української національної революційної армії І. Климова (Є. Легенди) про створення армії для захисту Української держави // Українське державотворення... — С. 131.

¹¹¹ Відозва ОУН (С. Бандери) із закликами до українців збройно боротися з окупантами за самостійну соборну Українську державу від 6 липня 1941 р. // ОУН в 1941 році... — С. 290—291.

¹¹² Донесення про діяльність і ситуацію №9 Айнзацгруп поліції безпеки і СД в СРСР за період з 1 січня по 31 січня 1942 р // Україна у другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 2... — С. 111.

єврейський погром, від якої керівні чинники ОУН(б) відмовилися через її провокативний характер¹¹³. З огляду на те, що цей запис, а також докази на користь його начебто «сумнівного характеру» доволі часто згадуються у різних джерелах, існує потреба зупинитися на них дещо докладніше. Основні аргументи критиків зводяться до неправильного датування у документі погрому та німецького запрошення його розпочати кількома днями по тому, як він відбувся¹¹⁴, а також начебто перебування ОУН(б) влітку 1941 р. на радикально антисемітських позиціях та документально-го підтвердження участі українських націоналістів 30 червня та на початку липня 1941 р. у знищенні львівських євреїв¹¹⁵.

Теза про радикально антисемітський характер програмних документів ОУН(б) при здійсненні логічного та системного тлумачення останніх не знаходить свого підтвердження, докази «участі українських націоналістів у знищенні львівських євреїв» є суперечливими та часто сприймаються без належного критичного аналізу їх у сукупності, а тлумачення таких доказів окремими дослідниками є доволі тенденційним¹¹⁶. Що стосується наведених вище дат, то можна погодитися з критиками, що станом на 4 липня єврейський погром та ексгумаційні заходи у в'язницях Львова загалом завершилися. Але, як зазначалося вище, наявна неточність у датуванні могла бути викликана відсутністю у розпорядженні укладачів «Книги фактів» архівних документів, необхідних для визначення дати погрому та пов'язаних з цим пропозицій німецьких органів безпеки. Слід врахувати також, що з точним визначенням такої дати існували труднощі не лише у членів оунівського підпілля, а й у багатьох післявоєнних та сучасних дослідників, незважаючи на те, що в їхньому розпорядженні перебувала значно більша кількість документальних джерел. Зокрема, за твердженням Г. Россолінського-Лібе, «погром розпочався 30 червня чи навіть раніше [sic!]»¹¹⁷, Яків Гонігсман датує його початок

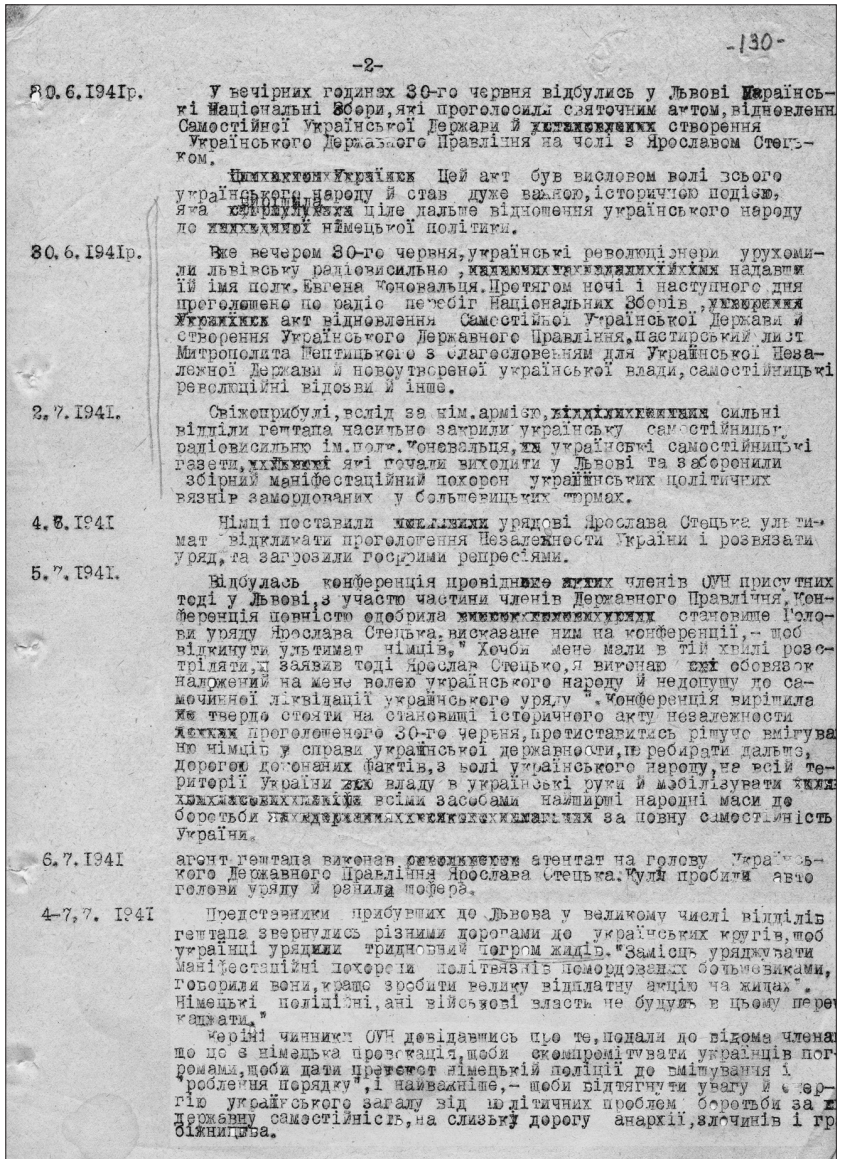
¹¹³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 206.

¹¹⁴ Химка І.-П. *Українське минуле й українське майбутнє...* — С. 215; Химка І. П. *Правильні та помилкові уроки з нахтігальського епізоду...*

¹¹⁵ *Зачем украинские власти пытаются обелить бандеровцев?..*; Дюков А. *Второстепенный враг...* — С. 27—28.

¹¹⁶ Рябенко С. *Слідами «Львівського погрому» Джона Пола Химки...* — С. 299—324.

¹¹⁷ Rossolinski Liebe G. *The «Ukrainian National Revolution» of 1941...* — P. 101.

Фрагмент документа «До книги фактів». Світлину взято з офіційного сайту СБ України

2 липня¹¹⁸, Філіп Фрідман визначає його тривалість від 30 червня до 3 липня¹¹⁹, Венді Лавер — часом від 30 червня до 5 липня¹²⁰, автори «Нарисів з історії єврейського народу» — 2—3 липня¹²¹, а Ярослав Грицак взагалі початком липня 1941 р.¹²²

Однак незалежно від того, чи мала тут місце неточність у датуванні подій, чи наведена у Книзі інформація стосувалася іншого погрому, вказана там позиція керівництва ОУН(б) повністю відповідала п. 17 постанови II Великого збору ОУН(б), у якому організація погромів розглядалася як чинник, покликаний відвернути увагу народних мас від головного завдання — здобуття Української держави¹²³, а також іншим програмним документам Організації. Про існування ще у передвоєнний час зобов'язуючої вказівки членам ОУН(б) не брати участі у жодних погромах, незважаючи на негативне ставлення до євреїв, згадується також у праці під назвою «Із думок членів», написаній не пізніше літа 1942 р.¹²⁴

Крім самої «Книги фактів» та оприлюдненого 2008 р. документа під назвою «До книги фактів»¹²⁵, зміст якого повторює сторінки 10—12 Книги¹²⁶, а також згадуваного вище супровідного листа до підпільного видавництва «Перемога»¹²⁷, у ГДА СБ України зберігаються ще як мінімум три фрагменти документів, що мають відношення до Книги. Перший фрагмент під назвою «Факти»¹²⁸ за

¹¹⁸ Гонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства 1941—1944 // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2009. — № 58. — С. 163.

¹¹⁹ Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2009. — № 58. — С. 127.

¹²⁰ Prof. Wendy Lower. Local Participation in the Crimes of the Holocaust in Ukraine: Forms and Consequences [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.bpb.de/files/GVP6SN.pdf>.

¹²¹ Очерки по истории еврейского народа / Под ред. проф. С. Эттингера. — Тель-Авив: Ам овед, 1972. — С. 706.

¹²² Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни // Незалежний культурологічний часопис «І». — 1996. — № 8. — С. 62.

¹²³ Із постанови II Великого збору ОУН у Кракові з програмою боротьби за незалежність України в умовах війни // Українське державотворення... — С. 11. Слід, однак, враховувати, що у цій постанові від квітня 1941 р. «зайнтересованою» стороною визначалися не німці, а «московсько-більшевицький уряд».

¹²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 7. — Арк. 507, 508зв. Автором цієї праці значиться 'М. Гомін', можливо, йдеться про Я. Старуха.

¹²⁵ ГДА СБ України. — Ф. 65. — Спр. Ф 9079. — Т. 50. — Арк. 130—131.

¹²⁶ Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 205зв—206зв.

¹²⁷ Там само. — Арк. 197.

¹²⁸ Там само. — Арк. 198.

винятком одного абзацу повністю повторює зміст передмови Я. Старуха¹²⁹. Враховуючи наявні у ньому численні машинописні закреслення, він є або чернеткою цієї передмови, або, навпаки, пізніше зробленим витягом з «Книги фактів». Другий невеликий фрагмент повторює останній абзац запису за липень—серпень 1941 р. на с. 13 Книги за винятком дати, яка вказана тут як «22.7.1941 р.», перший абзац запису за серпень 1941 р. на с. 13—14 Книги, а також містить абзац з передмови Я. Старуха, відсутній у раніше згаданій копії¹³⁰. Можливо, цей фрагмент так само є пізнішим витягом. Нарешті, останній фрагмент під назвою «Від видавництва» та з приміткою «опрацьовуючий збірку “Книги фактів” К. Вірлинів» є дуже подібним до однойменної передмови до Книги¹³¹, проте відрізняється від неї деякими деталями. Зокрема, у ньому вказується, що цей випуск є пробним та «призначений головно для внутрішнього вжитку наших організаційних і військових кадрів як основна орієнтаційна схема для їх випрацювання й надіслання потрібних доповнень»¹³². З огляду на наявні машинописні закреслення та правки, так само можна припустити, що йдеться про чорновий варіант передмови до «Книги фактів».

Утім, ймовірно також, що вказані документи є так званими «малими доповненнями» до тексту Книги, які, згідно з відповіддю, адресованою другові Василю¹³³, кілька разів висилалися до підпільного видавництва «Перемога»¹³⁴.

Слід відзначити, що робота над різного роду збірниками, подібними до «Книги фактів», велася не тільки в оунівському підпіллі на території Закерзоння. Наприклад, восени 1947 р. на території воєнної округи УПА «Буг» (Львівщина) було видано так звану «одноднівку» під назвою «Літопис УПА» зі спогадами учасників національно-визвольної боротьби¹³⁵, а 1949 р. — другий номер «Літопису УПА»¹³⁶, у передмові до якого розміщувався заклик до учасників визвольної боротьби «надсилати до Редакції свої спомини з

¹²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 84. — Арк. 204—204зв.

¹³⁰ Там само. — Арк. 199, 207—207зв.

¹³¹ Там само. — Арк. 201зв.

¹³² Там само. — Арк. 200.

¹³³ Можливо, йдеться про Василя Галасу (Літопис УПА. — Т. 40. — С. 13).

¹³⁴ Літопис УПА. — Т. 40. — С. 473.

¹³⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 70. — Арк. 499—528.

¹³⁶ Там само. — Арк. 473—498.

боротьби відділів УПА і бойових груп ОУН, свої дневники, описи боїв, оповідання, вірші, повстанські пісні, нові народні пісні про визвольну боротьбу»¹³⁷. У Західній Європі ще починаючи з 50-х років ХХ ст. Закордонними частинами ОУН (ЗЧ ОУН) здійснювалася підготовка та випуск збірок документів, статей та доповідей, об'єднаних у серію «Бібліотека Українського Підпільника». Перші томи цієї серії містили витяги з програмних документів ОУН, документи, спогади та інші джерела, присвячені боротьбі УПА, включаючи хронологічний опис бойових дій за 1943—1950 рр., подібний до того, що наводиться у «Книзі фактів»¹³⁸. Інформація з зазначених збірників доволі активно використовується у працях не тільки українських, а й закордонних дослідників¹³⁹.

Пізніше, у 1970-х роках у Північній Америці було започатковано серію «Літопис УПА», де мали бути зібрані та видані окремими томами історично важливі матеріали, документи та спогади учасників УПА¹⁴⁰. Ця серія так само починалася з опрацювання та оприлюднення наявних у розпорядженні укладачів спогадів та нечисленних інших джерел у діаспорі, однак поступово поповнювалася та розширювалася за рахунок отримання доступу до нових документальних та архівних джерел спочатку з-за кордону, а після 1991 р. і з України. Серія видається й по сьогоднішній день. Наприклад, у першій (основній) серії «Літопису УПА» ще починаючи з часів її видання в українській діаспорі друкувалися не

¹³⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 70. — Арк. 475зв.

¹³⁸ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 р. Збірка документів / Бібліотека Українського підпільника. — Ч. 1. — [Б. м.]: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. Збірка документів за 1942—1950 рр. Ч. 1 / Бібліотека Українського підпільника. — Ч. 6. — [Б. м.]: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1957; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. Бойові дії УПА за 1943—1950 рр. Ч. 2 / Бібліотека Українського підпільника. — Ч. 7. — [Б. м.]: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1960.

¹³⁹ Див., наприклад: Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»... — С. 300, 306, 317—318, 332—334, 347; Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942—1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii.* — Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006. — S. 191, 194—197, 199—200, 202, 204—207.

¹⁴⁰ Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2005. — Т. 42: Літопис УПА — Історія. Документи і Матеріали. — С. 12.

тільки матеріали, власне, українського підпілля, а й німецькі, радянські, польські, чеські та словацькі документи й матеріали, які стосувалися українського визвольного руху¹⁴¹.

Так само, як «Книга фактів», вказані вище серії є за своєю формою післявоєнними компіляціями, створеними на основі інших джерел не тільки після закінчення Другої світової війни, а й навіть через багато років після описуваних подій. Однак це жодним чином не заважає сучасним дослідникам використовувати їх у роботі. У наш час навряд чи будь-яка ґрунтовна та фахова розвідка на тему боротьби підпілля ОУН та УПА під час війни обійдеться без посилань на «Літопис УПА». Те, що наразі не всі оригінальні джерела, на підставі яких створювалася «Книга фактів», є у розпорядженні істориків та введені у науковий обіг, сам по собі не може бути перешкодою для її використання у дослідженнях та здійсненні її комплексного аналізу.

Зрештою, факт оприлюднення вже після завершення Другої світової війни очевидцями подій різного роду спогадів, часом навіть у формі художніх або публіцистичних творів, жодним чином не заважає критикам «Книги фактів» користуватися подібними джерелами, причому доволі часто сприймаючи викладену там інформацію некритично та без здійснення її усебічного аналізу¹⁴². Тому навряд чи післявоєнний характер Книги є підставою для застосування до неї іншого підходу та визнання її такою, що «має статус лише трохи вищий, ніж досє, яке Яд Вашем нібито має на Шухевича та Нахтігаль»¹⁴³.

¹⁴¹ Див. наприклад: *Літопис УПА. — Торонто, 1983. — Том 6: УПА в світлі німецьких документів, 1942—1945; Книга перша: 1942—липень 1944; Літопис УПА. — Торонто, 1983. — Том 7: УПА в світлі німецьких документів, 1942—1945; Книга друга: серпень 1944—1945 (продовження шостого тому); Літопис УПА. — Торонто, 1991. — Том 21: УПА в світлі німецьких документів, 1941—1943; Книга третя: червень 1941 — травень 1943; Літопис УПА. — Торонто, 1992. — Том 22: УПА в світлі польських документів; Книга перша: Військовий суд Оперативної групи «Вісла»; Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2002. — Том 38: Петро Й. Потічний. Архітектура резистансу: Криївки і бункри УПА в світлі радянських документів; Літопис УПА. — Торонто; Львів, 2010. — Том 48: УПА в світлі словацьких та чеських документів (1945—1948); Книга перша: рейди УПА в документах війська та апарату безпеки ЧСР (1945—1946).*

¹⁴² Див. наприклад: Himka J. P. *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes. — 2011. — Vol. LIII. — № 2—3—4. — P. 217—219, 221; Рябенко С. Слідами «Львівського погрому» Джона Пола Химки...*

¹⁴³ Химка І. П. *Правильні та помилкові уроки з нахтігальського епізоду...*

«Книга фактів» була однією зі спроб написання документальної історії змагань ОУН(б) та УПА за здобуття Української держави. Вона укладалася на Закерзонні на підставі наявних матеріалів силами українського підпілля, яке тоді ще продовжувало активну боротьбу проти Польщі та СРСР на українських етнічних землях. Важливу роль у цій боротьбі відігравали інформаційний та пропагандивний напрямки, оскільки радянські та польські органи влади та навіть деякі емігрантські структури різними способами намагалися заперечити факт існування українського підпілля або ж применшували його діяльність. Тому очевидно, що у процесі спростування таких тверджень відповідну роль мали відігравати «Книга фактів» та інші збірники, цикл яких вона, за задумом упорядників, мала започаткувати, і які мали суттєво розширювати та доповнювати її зміст. Однак ця обставина не може бути приводом ані для того, щоб зробити весь масив джерел та документації, залишених українським визвольним рухом, не вартим довіри, ані для маніпуляцій з Книгою та іншими пов'язаними з нею документами з боку окремих дослідників, які, навіть не намагаючись дослідити належним чином суть питання, висловлюють тенденційні та необґрунтовані припущення щодо призначення Книги та її змісту.

«Книга фактів» є одним з документальних джерел, яке підлягає використанню та аналізу дослідниками історії українського визвольного руху поряд з іншими джерелами, створеними до, під час та після Другої світової війни. Натомість поспішність в оцінці тих чи інших джерел без належного комплексного їх аналізу дуже часто призводить до неправильних висновків.

Василь Футала

*Доктор історичних наук, професор
кафедри нової та новітньої історії
України Дрогобицького державного
педагогічного університету імені
Івана Франка*

У статті проаналізовано праці сучасних українських дослідників, присвячені руху українських націоналістів у 1929—1939 рр. Виокремлено основні напрямки досліджень, персоніфіковано науковий доробок істориків, окреслено коло недостатньо вивчених питань і перспективні напрями подальших наукових пошуків.

Ключові слова: історіографічний аналіз, український націоналізм, ОУН, ідеологія, революційна діяльність.

Vasyl' Futala

The reflection of history of the OUN in 1929—1939 years in modern Ukrainian narrative

The paper explores the works of contemporary Ukrainian researchers devoted to movement of Ukrainian nationalists in 1929—1939. It is determined the main directions of research, personalized scientific contribution of historians, circled insufficiently studied issues and promising directions for further scientific searches.

Key words: historiographical analysis, Ukrainian nationalism, OUN, ideology, revolutionary activity.

ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОУН 1929–1939 рр. В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ НАРАТИВІ

Український націоналістичний рух 20—30-х рр. XX ст., уособленням якого була Організація Українських Націоналістів, віддавна привертає увагу дослідників, які належать до різних шкіл і напрямів у системі історичної освіти. Науковий інтерес до цього суспільно-політичного феномену зріс після 1991 р., коли в академічному полі України на чільне місце висунулися питання, пов'язані з національно-визвольною боротьбою нашого народу, персональним внеском його видатних представників у процес нації- і державотворення. За понад два останні десятиліття вивчення діяльності ОУН нагромадилося чимало фахової літератури, яка потребує адекватного історіографічного аналізу. Без перебільшення можна стверджувати, що нині спостерігається великий дисбаланс між зростанням кількості публікацій з означеної проблематики та їх історіографічним осмисленням. Тому метою статті є показати приріст наукових знань з історії українського націоналізму у сучасній вітчизняній історіографії, виявити питання, які не знайшли повного розв'язання у працях вчених та накреслити перспективи подальших наукових пошуків.

У незалежній Українській державі історія ОУН вивчається за декількома напрямками. Один із них — світоглядні й політичні настанови Організації. У дусі традицій національного канону історієписання цей аспект проблеми проаналізувала Марія Мандрик. На її думку, український націоналізм не був радикально новою ідеологією і абсорбував у себе ідеологічні конструкції попередньої доби, хоча його фундатори заперечували такий зв'язок. Це заперечення проявлялося в різкій критиці народницької, консервативної та демократичної доктрин. Крім того, український націоналізм з'явився як результат складної взаємодії і взаємопроникнення західноєвропейської політичної традиції. Він виник і розвивався на тлі подібних загальноєвропейських та світових процесів, при цьому формуючи свою специфіку як чинник інтеграції та консолідації життя нації, що змагав до побудови української державності¹.

¹ Мандрик М. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу / передмова Василя Вериги. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. — С. 329.

У контексті етнодержавницького нарративу представили своє бачення світоглядних засад українського націоналізму Я. Дашкевич² та А. Кентій³, положення і висновки яких мають концептуальне значення. У цій же системі наукових координат О. Стасюк простежила еволюцію ідейно-політичних орієнтирів ОУН⁴. Авторка довела, що трансформаційні процеси в ідеологічній сфері розпочалися ще задовго до знаменитого у цьому плані III Великого Збору ОУН СД (серпень 1943 р.). Вперше серйозна дискусія про доцільність і можливі межі світоглядних й тактичних змін в Організації розгорнулась у націоналістичній пресі в другій половині 1930-х рр., коли у зв'язку з наближенням Другої світової війни ОУН постала перед проблемою конкретних державотворчих дій. Саме в цей час у середовищі її ідеологів зародилися ідеї і концепції, які у післявоєнній стратегії українського підпілля стали пріоритетними.

Поглиблене вивчення інтелектуальних джерел ОУН пов'язуємо із таким напрямом історичної евристики як «донцовознавство». Коло авторів, які цікавляться постаттю Д. Донцова, надзвичайно широке (воно охоплює представників різних соціогуманітарних наук): Я. Дашкевич, І. Шліхта, О. Баган, В. Лісовий, Р. Безсмертний, С. Квіт, М. Чугуєнко, В. Кириленко та ін. Характерно, що вони здебільшого трактують політичні погляди Д. Донцова з перспективи історії ідей, а ідеологію українського націоналізму у широкій порівняльній площині, яка розглядає інші явища такого типу в масштабі загальноєвропейської думки. Серед цієї когорти вчених виділяється своїм доробком С. Квіт, який у своїй книзі⁵ основну увагу зосередив на діяльності Д. Донцова як редактора «Літературно-наукового вістника» (1922—1932) і «Вістника»

² Дашкевич Я. *Нація та націоналізм: теоретичні проблеми та історіографічні висновки* // *Україна в минулому* / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. [ред. кол.: Я. Дашкевич та ін.]. — Київ; Львів, 1996. — Вип. 9. — С. 177—185.

³ Кентій А. В. *Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.)*. — К.: *Ін-т історії України НАН України*, 1998. — С. 3—17.

⁴ Стасюк О. *Еволюція ідейно-політичних орієнтирів ОУН* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. — Вип. 11: *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / [Голова редколегії Я. Ісаєвич, упоряд. і відп. ред. Ю. Сливка]. — Львів, 2004. — С. 56—77.

⁵ Квіт С. *Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет: Монографія*. — К.: РВЦ «Київський університет», 2000. — 260 с.

(1933—1939), на естетичних й ідеологічних засадах цього інтелектуального видання, на появі такого феномену української літератури, як «вістниківство», а також на значенні спадщини Донцова для сучасної України. На переконання дослідника, діяльність Донцова «позитивно відбилася на широті й глобальності українського національного думання». Особливо відзначено виховну роль донцовських писань. Відтак автор слушно резюмує: «Без орденського проводу, без націоналістичного резистансу з його ідеалізмом і послідовністю у відстоюванні українських національних інтересів неможливо собі уявити нашу історію ХХ ст.»⁶.

Свідченням невщухлого інтересу до ідеології «чинного націоналізму» Д. Донцова є чергова успішно захищена у 2005 р. в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка кандидатська дисертація. Її авторка І. Шліхта на прикладі життєвого шляху Д. Донцова розвинула ідею Р. Шпорлюка про вирішальний взаємовплив доктрин марксизму та націоналізму, що мав місце на теренах Російської імперії після революції 1917 р. Виходячи з аналізу концепції націоналізму Донцова, доведено, що риси українського «інтегрального націоналізму», виділені Дж. Армстронгом на основі вивчення ідеології ОУН, не можуть претендувати на високий ступінь узагальнення. Запропоновано нове трактування ідей Донцова 1921—1939 рр.: його концепція розглядається як специфічний варіант радикального націоналізму, для якого властиве захоплення демократичною формою державного устрою. З'ясовано, що Донцов був послідовним речником ідеї українсько-польського порозуміння⁷.

З аполітичних позицій ідеологію ОУН проаналізував Г. Касьянов⁸. Згідно з його спостереженнями, перші програмні документи Організації були скоріше маніфестом, деклараціями, аніж докладно продуманою стратегічною програмою. Деталізація і з'ясування програмно-ідеологічних питань відбувалися на сторінках націона-

⁶ Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет: Монографія. — К.: РВЦ «Київський університет», 2000. — 231 с.

⁷ Шліхта І. В. Дмитро Донцов як ідеолог і теоретик українського націоналізму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. — К., 2005. — 18 с.

⁸ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 63 с.

лістичних видань. Процес ідеологічного «дозрівання» тривав аж до кінця 1930-х рр. на тлі справжнього тріумфу тоталітарних режимів і рухів у Європі, неухильного погіршення українсько-польських відносин в Західній Україні і посилення тиску на українське суспільство, катастрофічних для українців подій у радянській Україні. Усе це не могло не позначитися на ідеології ОУН. Ідеологічні настанови набули значно радикальнішої тональності та спрямування. При цьому еміграційна частина діячів ОУН дедалі глибше поринала в ідею корпоративізму. Натомість ідейні шукання «крайовиків» були менш систематизованими і явно несли на собі відбиток донцовського націоналізму. Разом із тим, Г. Касьянов зауважив: між донцовським «чинним націоналізмом» і т. зв. «організованим націоналізмом» ОУН існували доволі серйозні розбіжності передовсім у тому, що «організований націоналізм» з усіма його крайнощами пропонував певну конструктивну політичну програму і риси систематизованого світогляду, політичної доктрини, а «чинний націоналізм» Д. Донцова був передусім зразком тотальної критики, нігілізму, йому бракувало елементів конструктивної програми⁹.

Один із ключових теоретико-методологічних аспектів націоналізму ОУН — ідентифікація Організації. Представники етнодержавницького напрямку української історіографії не погоджуються із запозиченою з англомовної літератури дефініцією «інтегральний націоналізм» на означення ідеології і політики ОУН. Наприклад, С. Квіт зауважив, що визначення «український націоналізм» уже само по собі заперечує доцільність застосування іншої термінології¹⁰. Натомість дослідники, зорієнтовані на західні концептуальні конструкції, легко сприйняли поняття «інтегральний націоналізм». Це характерно для досліджень Г. Касьянова, Я. Грицака, К. Бондаренка, С. Тарана, Ю. Киричука, певною мірою А. Кентія та ін. Значення слова «інтегральний» для них є цілком зрозумілим: такий, що поєднує частини у цілість, тобто вирізняється цілісним підходом до дійсності, свого роду універсальний. Хоча ці автори

⁹ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 11–20.

¹⁰ Квіт С. Націоналізм і релігія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kvit.ukta.kiev.ua/2011/12/націоналізм-і-релігія/>

й відзначають вплив фашистських ідей на ідеологію і практику українського націоналізму, вони не схильні ототожнювати його з націонал-соціалізмом і фашизмом.

Здавалося б, що теоретичні розробки репрезентантів постмодерністської парадигми, особливо Г. Касьянова, вичерпали питання про ідеологічні засади ОУН. Однак О. Зайцев, який успішно дебютував у цій проблематиці в середині 1990-х рр., своїми найновішими публікаціями розвіяв ці уявлення. На основі великого пласту первинних джерел, праць українських та зарубіжних авторів вчений набагато ширше, ніж його попередники, показав загальноєвропейський суспільно-політичний контекст, у якому відбувався процес становлення та розвитку українського націоналізму, кинув свіжий погляд на «чинний націоналізм» Д. Донцова як нову ідеологію, усебічно розглянув вплив фашизму на принципи, організаційні засади й політичний стиль ОУН, вніс новизну у питання про місце Організації у типології націоналістичних рухів Європи міжвоєнного двадцятиліття¹¹. На його думку, рухи на зразок ОУН, хорватської «Усташі», Внутрішньої македонської революційної організації та ін. були особливими різновидами «інтегрального націоналізму» бездержавних націй, що мали революційний характер і ставили за головну мету здобуття власної держави. Навівши паралелі на конкретні організаційні взірці національно-визвольних рухів, автор дійшов висновку, що український націоналізм був найбільше споріднений з націоналізмом хорватським. І далі запропонував термін «усташизм» на означення ідеології та політичної поведінки ОУН. Гадаємо, що у царині інтелектуальної історії такий зразок постановки проблеми та її розв'язання вартий уваги. Однак важко погодитися з іншим, надто претензійним, висновком: «Незалежна Держава Хорватія 1941—1945 рр. — добра модель того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху, якби вона була створена»¹². Дослідник не врахував той очевидний факт, що союз ОУН і Німеччини був ситуативним. Українські націоналісти не ставили собі за мету добитися протекторату Третього Райху на кшталт

¹¹ Зайцев О. *Український інтегральний націоналізм (1920—1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. Монографія.* — К.: Критика, 2013. — С. 155—237.

¹² Там само. — С. 323—326.

урядів Хорватії чи Словаччини. Проголошення Акту створення Української Держави 30 червня 1941 р. відбулося без згоди німецьких властей і було демонстрацією самостійницької політики українського визвольного руху.

Предметом дослідження О. Лисенка став такий важливий аспект ідеології українського націоналізму, як релігійне питання та ставлення ОУН до нього. В одній із публікацій автор слушно зауважив, що, незважаючи на зриму невідповідність ідеології націоналізму ряду християнських положень, його теоретики зверталися до релігії як до форми світосприйняття і морально-етичної системи, визнавали релігійні організації важливим чинником державотворчих процесів¹³. Водночас дослідник навів численні випадки, коли ідеологи хибно тлумачили окремі засади християнства, поверхово їх сприймали або зовсім ігнорували. У результаті це спричинило глибокі суперечності між християнським гуманізмом та націоналізмом ОУН. Якщо релігійний світогляд, на думку автора, дає людині право вибору: вірити чи не вірити, остерігатися гріха чи не боятися його, знаючи, що все у волі Божій і за все потрібно нести відповідальність, то ідеологія і практика ОУН такої альтернативи не давала. Націоналістична доктрина перетворювала людей на слухняне знаряддя реалізації задумів керівництва, на своєрідних «зомбі», позбавлених права апелювати до вищих засад людського співіснування, здатності усвідомлювати гріховність власних вчинків, права на сумнів і докори сумління¹⁴. Проте характерний для аналізованої праці критицизм суттєво знівельовав зважений загальний висновок автора. На його думку, в умовах європейської геополітики 20—40-х рр. XX ст. боротьба ОУН за досягнення головної мети — відродження української державності — була приречена на конфліктні ситуації з Церквою й нехтування етичними принципами¹⁵.

Питання про роль релігійного фактору в ідеологічному та організаційному становленні й розвитку українського націоналізму знайшло відображення в колективній монографії львівських іс-

¹³ Лисенко О. Є. *Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині XX ст. // Український історичний журнал. — 2000. — № 6. — С. 30.*

¹⁴ Там само. — С. 34.

¹⁵ Там само. — С. 49.

ториків — О. Зайцева, О. Бегена та В. Стефаніва¹⁶. Стверджується, що у багатьох доктринах, постановах, ідеологічно-виховних та пропагандистських матеріалах оунівці використовували християнські зразки¹⁷. Не можна не погодитися й з іншою тезою: еволюція ідеології ОУН від праворадикальної у міжвоєнний період до правої, але більш демократичної під час Другої світової війни, відбулася в тому числі й під впливом морального авторитету духовенства Греко-католицької Церкви (ГКЦ)¹⁸. Суперечності між ГКЦ і ОУН, на думку істориків, були спричинені розбіжностями ідеологічних засад радикального націоналізму зі світоглядними та етичними основами християнської релігії, намаганням ОУН утвердити свій повний вплив на українське суспільство, осудженням Церквою терористичних дій націоналістів (особливо терору проти тих українців, які не поділяли цілей і методів націоналістичного руху) та різним розумінням шляхів і темпів руху до національного самовизначення, що призвело до звинувачень, з одного боку, в угодовстві, а з іншого — в екстремізмі¹⁹.

Хоч автори й намагалися аналізувати, давати оцінки і характеристики суто в академічному полі, з нейтральних позицій (особливо це характерно для О. Зайцева), тим не менше роботу написано з католицької перспективи. Наприклад, у висновках немає вичерпної відповіді на таке питання: чи могла бути іншою лінія політичної поведінки націоналістичної організації в тогочасній геополітичній ситуації? Якби дослідникам вдалося віднайти листування Є. Коновальця та А. Шептицького (яким, до речі, у спекулятивних цілях оперували радянські історики), то це значно розширило б наші уявлення про співпрацю українських націоналістів із Церквою.

У стилі офіційного радянського історієписання охарактеризували ідеологію і політичну програму ОУН відомі дніпропетровські історики В. Іваненко та В. Якунін. Їхня монографія «ОУН і УПА у

¹⁶ Зайцев О., Беген О., Стефанів В. *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920—1930-ті роки)* / [за заг. ред. О.Зайцева]. — Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. — 384 с.

¹⁷ Там само. — С. 258—259.

¹⁸ Там само. — С. 244.

¹⁹ Там само. — С. 249—265, 341—344.

Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології», що є своєрідною відповіддю на «Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА»²⁰, всуціль просякнута духом критицизму. Автори прагнули переконати читача, що ідеологія ОУН зароджувалася як різновид українського фашизму і знаряддя майбутньої тоталітарної держави на кшталт націонал-соціалістичної гітлерівської Німеччини²¹.

Упереджено висвітлили рух українських націоналістів публіцист В. Поліщук, який у числі перших виступив проти «Фахового висновку...»²², автори колективної монографії, укладеної Ю. Козловим²³ та інші представники лівих сил. Слабо володіючи сучасними методами і засобами дослідження, вони, як раніше радянські історики, вдалися в основному до жанру пропагандистської публіцистики, викривальної риторики та моралізаторства.

В останні декілька років у контексті офіційної політики історичної пам'яті в Україні активізувалося обговорення питань, які прямо чи опосередковано пов'язані з ідеологічними та програмними засадами ОУН. Ідеться про гострі суперечки з приводу героїзації чи засудження С. Бандери, визнання чи невизнання спадщини ОУН та УПА. Поштовхом до дискусії стала епістолярна полеміка З. Когута та І.-П. Химки. Перший автор доводить, що рух українських націоналістів був рухом національно-визвольним, а відтак його не слід ототожнювати з фашизмом²⁴. Натомість другий автор безапеляційно стверджує, що ОУН була типово фашистською, злочинною організацією, а тому українцям не варто приймати її

²⁰ *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. 2-е стереотипне вид.* — К.: Наук. думка, 2005. — 53 с.

²¹ *Іваненко В. В., Якунін В. К. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: Монографія.* — Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2006. — С. 107.

²² *Поліщук В. Гора породила мишу. Бандерівську: Критика «Звіту робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН і УПА (історичний висновок)» / Всеукраїнське громадське об'єднання «Інтелекція України за соціалізм», «Антифашистський комітет України».* — К., 2006. — 76 с.

²³ *Бандеризация Украины — главная угроза для России / [автор-сост. Ю. К. Козлов].* — М.: Яуза-пресс, 2008. — 480 с.

²⁴ *Когут З. Український націоналізм // Страсті за Бандерою: статті та есеї / упоряд.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак.* — К.: Грані-Т, 2010. — С. 145.

спадщину за основу своєї ідентичності²⁵. Відомий київський історик Ю. Шаповал доволі обґрунтовано і в коректній формі вказав «своєму приятелеві професору Химці» на його обмежену уяву про український самостійницький рух. Свою ключову думку, яка спрямована проти концепції Химки, автор висловив так: «полеміка про Бандеру та його спадщину — це не полеміка про те, чи був він злочинцем і ксенофобом, а про те, чи бути Україні державою. Вже тому Бандеру та його спадщину не викинути на те, що комуністична пропаганда називала “смітником історії”»²⁶.

Помірковані позиції щодо лідера ОУН(р) займають Я. Грицак, А. Портнов, В. Расевич, американський історик українського походження О. Мотиль²⁷ та ін. Вони вважають, що С. Бандера, попри його радикалізм, є символом антиколоніальної боротьби. Натомість для В. В'ятровича (і не тільки для нього) С. Бандера не лише символ, а й національний герой. Така оцінка є наслідком не стільки політичних уподобань історика, скільки ґрунтового знання предмета дослідження. Останнє дозволило йому спростувати численні стереотипи про історичного персонажа, причому як старі (Бандера — терорист, зрадник, колаборант), так і нові (деструктивний політик та розкольник, авторитарний лідер тощо)²⁸.

За останні півтора десятиріччя відбулося суттєве прирощування знань з історії становлення та діяльності ОУН. Насамперед слід відзначити науковий доробок відомого архівіста А. Кентія. Його вже згадана монографія 1998 р., що побудована в основному на матеріалах т. зв. «Українського празького архіву», суттєво доповнила дослідження істориків української діаспори. Учений докладніше розглянув організаційну структуру націоналістичної організації, вніс деякі корективи щодо персонального складу Крайової екзекутиви ОУН, охарактеризував взаємини націоналістів з

²⁵ Химка І.-П. *Українське минуле й українське майбутнє // Страсті за Бандерою... — С. 217; Зенон Когут — Іван Химка. Україністи та Бандера: розбіжні погляди // Критика. — 2010. — Ч. 3—4. — С. 11.*

²⁶ Шаповал Ю. *Про визнання і знання [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://krytyka.com/cms/front_content.php?idart=202*

²⁷ Грицак Я. *Клопоти з пам'яттю // Страсті за Бандерою... — С. 346—357; Портнов А. Контекстуалізація Степана Бандери // Там само. — С. 388—393; Расевич В. Постає у «чорно-білих» кольорах // Там само. — С. 110—120; Мотиль О. Україна, Європа і Бандера // Там само. — С. 175—194.*

²⁸ В'ятрович В. *Бандера: старі та нові міфи // Страсті за Бандерою... — С. 50—64.*

українськими легальними партіями та емігрантськими центрами, торкнувся питання причин конфлікту «крайовиків» із закордонним Проводом. Висвітлюючи зовнішньополітичні орієнтири руху українських націоналістів, учений зауважив, що в тогочасній міжнародній ситуації орієнтація ОУН на III Райх була вимушеним кроком²⁹. Цей правильний висновок А. Кентія дисонує із тезою авторів підручника з новітньої історії України для студентів історичних факультетів: «Німецькі націоналісти були для українських націоналістів справжнім взірцем. Особливо симпатизували оунівці націонал-соціалістам»³⁰.

Праці І. Гаврилів, О. Дарованця, М. Посівнича, Я. Цецика, В. Ходака, М. Гавришко поглиблюють наявні знання про різні напрями революційної діяльності ОУН та репресивні акції польської влади проти українського визвольного руху. У полі зору дослідників перебувають історія створення та функціонування мілітарних (парамілітарних) структур націоналістичної організації, форми і методи військової підготовки її членів. Зокрема, М. Посівнич довів, що у процесі реалізації власної воєнної доктрини ОУН підготувала значну частину західноукраїнського суспільства до збройної боротьби за незалежність України під час і після Другої світової війни³¹. Багатою на фактичний матеріал є стаття О. Стасюк, у якій показано місце і роль націоналістичних часописів та підпільних видань у формуванні національної свідомості західних українців³².

Помітне місце в сучасному українському історичному наративі посідає саботажна акція 1930 р. Серед учених домінує погляд, що антиурядовий виступ організували УВО і ОУН у відповідь на польську політику колонізації західних земель України. Наприклад, М. Швагуляк довів, що тогочасний народний рух мав яскра-

²⁹ Кентій А. В. *Нариси історії Організації українських націоналістів...* — С. 74–76.

³⁰ *Новітня історія України (1900–2000): Підручник / упорядники: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Вища школа, 2002. — С. 302.*

³¹ Посівнич М. *Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках.* — Львів: Видавнича фірма «Афіша», 2010. — С. 272.

³² Стасюк О. *Видавнича діяльність ОУН міжвоєнного періоду // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редкол. Я. Ісаєвич. — Львів, 2000. — Вип. 7. — С. 377–386.*

во виражене національне забарвлення³³. Водночас окремі дослідники, визнаючи за українськими націоналістами невелику частину саботажів, не відмовляються від висловленого раніше погляду, що селянський рух 1930 р. був стихійним і мав винятково соціальну природу³⁴.

Авторитетні дослідники намагаються глибше з'ясувати причини, мету і наслідки терористичних актів УВО і ОУН. Так, Я. Грицак слушно зауважив, що радикалізація українського руху у 1930-х роках була зворотнім боком усе більшого відходу польського режиму від демократії, наростання судової і поліцейської сваволі. Учений першим із вітчизняних дослідників увів до наукового обігу статистичні дані про політичні замаху і вбивства, здійснені націоналістичним підпіллям за 1921—1939 рр. Жертвами бойовиків стали 25 поляків, 36 українців, один росіянин і один єврей (всього 63 особи). Із цієї статистики Я. Грицак зробив такий висновок: терор УВО і ОУН був спрямований не тільки проти зовнішнього, а й проти внутрішнього ворога, насамперед проти тих, хто виступав за нормалізацію відносин з польським урядом³⁵. Проте мусимо зауважити, що у статті О. Мотиля, на яку покликається львівський історик, ідеться про «вбивства і спроби вбивства визначних польських й українських особистостей»³⁶.

На думку А. Кентія, закордонний Провід не завжди погоджувався з терористичною діяльністю крайових націоналістів. Є. Коновалець і його найближче оточення, хоч і не заперечували потреби революційних дій, але виступали проти крайнього радикалізму³⁷. Вважаємо, що й дотепер остаточно не з'ясовані такі моменти: з чієї ініціативи (закордонного чи крайового Проводу ОУН) було піднято саботажну акцію 1930 р., які були мотиви замаху на відо-

³³ Швагуляк М. «Пацифікація»: польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність // Швагуляк М. *Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії* (др. пол. XIX — пер. пол. XX ст.). — Львів: Тріада плюс, 2013. — С. 467—473.

³⁴ Васюта І. К. *Політична історія Західної України (1918—1939)*. — Львів: Каменярь, 2006. — С. 249—250.

³⁵ Грицак Я. Й. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст.*: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. — К.: Генеза, 2000. — С. 199.

³⁶ Motyl A. J. *Ukrainian nationalist Political Violence in Inter-War Poland, 1921—1939* // *East European Quarterly*. — March 1985. — Vol. XIX. — № 1. — P. 50.

³⁷ Кентій А. В. *Нариси історії Організації українських націоналістів...* — С. 50, 60.

мого польського політика Т. Голувка, хто замовив убивство та виконав його. Додаткових знань вимагає питання про т. зв. «архів Сеника». Погляди на цей аспект проблеми сучасних українських істориків, так само, як і діаспорних, є контрверсійними. Зокрема, А. Кентій, М. Посівнич, І. Гаврилів та інші вважають празьку частину архіву ОУН, що потрапила до рук польської поліції 1933 року, реальною³⁸. І. Підкова і Р. Шуст дотримуються думки, що зізнання окремих підсудних на Варшавському процесі ОУН були фактично сфабриковані³⁹. С. Кульчицький питання про «архів Сеника» оминає, але стверджує, що зради з боку окремих членів Проводу ОУН не було⁴⁰.

І. Дерев'яний започаткував ґрунтовне вивчення питання щодо проникнення в ОУН радянської агентури⁴¹. Основними джерелами його наукової розвідки стали документи, що зберігаються у фондах «Архіву ОУН» у Києві. До них належить листування Є. Коновальця з Я. Барановським та П. Судоплатовим протягом 1936—1937 рр., а також спогади членів ПУНу (Д. Андрієвського, Я. Барановського, Р. Сушка, О. Сеника та ін.) про події 1933—1938 рр., пов'язані з роботою агентів радянської розвідки В. Хом'яка та П. Судоплатова. І. Дерев'яний виділив три етапи у проведенні операції зі знищення Є. Коновальця. Загибель лідера ОУН, як слушно зауважив дослідник, обезголовила націоналістичний рух та прискорила розкол у його рядах. Але вона також підштовхнула до формування нової структурної одиниці в ОУН — Служби безпеки.

Ця проблема знайшла дальший розвиток у монографії В. Косика, у якій досліджуються методи боротьби радянських спецслужб з українським націоналізмом у 1933—1943 рр. На думку

³⁸ Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів... — С. 53—54; Посівнич М. Молодість Степана Бандери // Степан Бандера: документи й матеріали (1920—1930 рр.) / [упор. М. Посівнич]. — Львів: Б.в., 2006. — С. 21; Гаврилів І. Західна Україна у 1921—1941 роках: нарис історії боротьби за державність: монографія. — Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. — С. 245—246.

³⁹ Довідник з історії України. Видання в трьох томах / [за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста]. — К.: Генеза, 1993—1999. — Т. 1. — 1993. — С. 81.

⁴⁰ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. — С. 312. — (Україна крізь віки. — Т. 11).

⁴¹ Дерев'яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 102—117.

автора, однією з причин прискішеного вбивства Є. Коновальця було його рішення скликати Збір ОУН за участю представників з України. Збір мав, між іншим, упорядкувати внутрішньоорганізаційні питання, зокрема розв'язати проблему персонального складу ПУН та усунути непорозуміння між «Закордоном» та «Краєм». Це, безперечно, суперечило планам «Центру» в Москві, метою якого було не лише послаблення, а й взагалі знищення націоналістичної організації, а відтак, й українського націоналізму⁴².

В останні роки виокремився новий напрям у дослідженні українського націоналістичного руху — вивчення історії його спеціальних підрозділів. Одним із засновників цього напрямку є Д. Веденєєв. Його численні праці побудовані на багатому фактичному матеріалі, насамперед архівних джерелах, включаючи фонди Держархіву Служби безпеки України. Помітним історіографічним фактом стала монографія Д. Веденєєва та Г. Биструхіна, у якій розглядається розвідувальна, контррозвідувальна та бойова діяльність націоналістичних організацій. Звернувши значну увагу на контакти УВО та ОУН зі спеціальними підрозділами іноземних держав, насамперед Німеччини, автори слушно зауважили: «Головною метою співробітництва слід вважати бажання, за умов нестачі власних сил, залучити військово-політичні, оперативні та матеріальні можливості держав-противників основних ворогів націоналістичного руху для досягнення стратегічної мети ОУН — відновлення незалежності України»⁴³. Втім, не всі висновки дослідників є обґрунтовані. Так, їхнє судження про неможливість існування націоналістичного підпілля на східноукраїнських землях більше подібне на гіпотезу, ніж на доведений факт⁴⁴. До того ж, використання вторинних джерел призвело до фактологічних помилок, зокрема, коли йдеться про чисельність ОУН, дату вбивства націоналістами відомого польського політика Т. Голувка або трактування позиції Про-

⁴² Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933—1943. Дослідження методів боротьби. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2009. — С. 87.

⁴³ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920—1945. — К.: Генеза, 2006. — С. 352.

⁴⁴ Там само. — С. 113—115.

воду українських націоналістів (ПУН) щодо подій у Карпатській Україні 1939 р.⁴⁵

У праці Д. Веденєєва і О. Лисенка показано історичне підґрунтя пронимецької орієнтації українських самостійницьких сил. Крім того, автори акцентували увагу на такій складовій тактики ОУН, як намагання диверсифікувати контакти із зарубіжними державами та їх спецслужбами⁴⁶.

Вітчизняні історики вивчають й участь українців у німецько-польській війні 1939 р. та антипольські виступи ОУН у цей час. Ця проблема привернула увагу М. Швагуляка, А. Руккаса і Т. Гривула⁴⁷. Проте найбільше долучився до цієї справи М. Посівнич, який довів: активні дії відділів ОУН у вересні 1939 р. мали характер збройного повстання проти Польщі⁴⁸. За підрахунками автора, скоординовані виступи пройшли у 20-и повітах та 183-х населених пунктах Західної України, а у бойових діях брало участь близько 8 тис. повстанців⁴⁹.

Інший напрям наукових досліджень, який динамічно розвивається, — створення біографічних нарисів про відомих діячів націоналістичного руху. Великим кроком на цьому шляху стали Всеукраїнські наукові конференції, що відбулися у Прикарпатському національному університеті ім. В. Стефаника і були присвячені 100-літтю від дня народження Р. Шухевича та С. Бандери. У наукових збірниках, опублікованих за підсумками роботи конференцій, містяться змістовні статті про різні аспекти суспільно-політичного життя західних українців у 1920—30-х рр. Важливі

⁴⁵ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920—1945. — К.: Генеза, 2006. — С. 109, 117, 126—127.

⁴⁶ Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920—1950-ті рр.) // Український історичний журнал. — 2009. — № 3. — С. 132—146.

⁴⁷ Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Швагуляк М. Історичні студії... — С. 549—574; Руккас А. Участь українців-воїнів Польської Армії у вересневій кампанії 1939 р. // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23—24 вересня 1999 р., Львів, 2001. — С. 142—146; Гривул Т. Протипольське повстання на Західній Україні у вересні 1939 р. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — Острог, 2003. — Вип. 3. — С. 230—237.

⁴⁸ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН.... — С. 242.

⁴⁹ Там само. — С. 267.

штрихи до історичного портрета Р. Шухевича внесли розвідки І. Гаврилів, О. Лисенка, М. Литвина, О. Марущенка та Н. Надурак, М. Посівнича, Ю. Шаповала⁵⁰. Концептуально-методологічні засади українського визвольного руху першої половини ХХ ст. та місце у ньому С. Бандери розкривають статті О. Удода, О. Реєнта та О. Лисенка⁵¹. Соціальні умови, середовище, фактори, які вплинули на формування світогляду, становлення особистості керівника ОУН(р), розглядають І. Андрухів та В. Марчук, А. Сова, М. Посівнич⁵². Крім того, останній автор присвятив цьому питанню ґрунтовніше дослідження⁵³.

Спростувати вигадки радянської тоталітарної історіографії про український самостійницький рух і С. Бандеру поставив собі за мету Р. Частий. Його книга написана у легкій для сприйняття і засвоєння пересічними російськомовними громадянами формі. Для автора С. Бандера — «видатна людина, завдяки своїй фанатичній вірі, за яку віддав своє життя, завдяки своїй мужності і силі волі, організаційним здібностям, енергії та іншим якостям, принесеним на вівтар незалежної України»⁵⁴.

Добрим підґрунтям для створення всебічного життєпису Р. Шухевича можна вважати дисертаційне дослідження М. Вахули.

⁵⁰ Гаврилів І. Український націоналіст: бойовий шлях Романа Шухевича // *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис* (далі: *Галичина*). — Івано-Франківськ, 2008. — № 14. — С. 181–189; Лисенко О. Військова діяльність Романа Шухевича // *Там само*. — С. 25–30; Литвин М. Громадсько-політична й державотворча діяльність Романа Шухевича // *Там само*. — С. 20–24; Марущенко О., Надурак Н. Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі (1929–1940) // *Там само*. — С. 196–202; Посівнич М. Діяльність Романа Шухевича в бойовій референтурі УВО-ОУН (1923–1938 рр.) // *Там само*. — С. 189–196; Шаповал Ю. Роман Шухевич і політика пам'яті в сучасній Україні // *Там само*. — С. 30–35.

⁵¹ Удод О. Постать Степана Бандери у контексті офіційної політики пам'яті: джерелознавчі та історіографічні проблеми // *Галичина*. — Івано-Франківськ, 2009. — № 15–16. — С. 21–26; Реєнт О., Лисенко О. Бентежний дух: ескізи до портрета С. Бандери // *Там само*. — С. 17–21.

⁵² Андрухів І., Марчук В. Початок активної політичної діяльності та перший арешт Степана Бандери (за матеріалами кримінальної справи) // *Там само*. — С. 579–586; Сова А. Діяльність Степана Бандери в організації «Пласт» // *Там само*. — С. 260–265; Посівнич М. Діяльність Степана Бандери в Крайовій екзекутиві ОУН (1930–1934 рр.) // *Там само*. — С. 303–309.

⁵³ Посівнич М. Степан Бандера — життя, присвячене свободі. — Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2008. — 112 с. (Серія «Події і люди». Кн. 3).

⁵⁴ Частий Р. В. Степан Бандера: мифы, легенды, действительность. — Харьков: Фолио, 2007. — С. 379.

Застосування методу психологічного аналізу дало змогу авторові ствердити: Р. Шухевич був своєрідним і самобутнім типом борця-підпільника, який як поєднував у собі загальні ідеї ОУН, так і залишався особистістю, здатною мислити незалежно від партійних канонів та ідеології; саме ця риса виділяє його з ряду вищого керівного складу українського визвольного руху⁵⁵. Маловідомі сторінки з раннього періоду активного політичного життя Р. Шухевича (а саме його діяльність у молодіжній організації «Пласт») розкривають публікації А. Сови⁵⁶.

Спробу комплексно дослідити діяльність Р. Шухевича в контексті українського національно-визвольного руху другої чверті ХХ ст. здійснила Г. Бондаренко. Авторка довела, що у своїй оцінці перспектив визвольної війни українського народу історичний персонаж пройшов шлях від політичного романтизму, з притаманною йому вірою в можливість створення суверенної української держави, до політичного реалізму, з властивим йому усвідомленням невідворотності ліквідації радянським тоталітарним режимом українського повстанського руху, який обмежувався за нових обставин історичним завданням зміцнення самої традиції визвольної боротьби українського народу⁵⁷. За спостереженнями Г. Бондаренко, становлення Р. Шухевича як зрілого діяча українського національно-визвольного руху відбувалося від середини 1920-х до кінця 1930-х рр.⁵⁸

Дослідники почали звертати увагу на вивчення передумов формування характеру та світогляду керівників визвольного руху, зокрема, впливу родинного оточення на становлення особистості. Значний резонанс у наукових колах України та серед широкого читацького загалу викликали праці П. Арсенича, Г. Бурнашова,

⁵⁵ Вахула М. Є. Роман Шухевич — військовий і політичний діяч: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. — Львів, 2010. — С. 16.

⁵⁶ Сова А. Юнацькі та молоді роки Романа Шухевича // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2007. — Зб. 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — С. 101—158; Роман Шухевич — пластун. Юнацькі та молоді роки Головного Командира Української Повстанської Армії / [упоряд. А. Сова]. — Київ; Львів; Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2007. — 168 с.

⁵⁷ Бондаренко Г. Б. Роман Шухевич у національно-визвольному русі України другої чверті ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. — К., 2010. — С. 6—7.

⁵⁸ Там само. — С. 14.

Б. Яневича⁵⁹ та відомого дрогобицького журналіста і краєзнавця Р. Пастуха⁶⁰.

У полі зору дослідників перебувають найближчі соратники та співробітники Є. Коновальця. Завдяки праці О. Кучерука сучасний читач може отримати уяву про постать Р. Ярого. Автор довів, що усунувши з поста керівника військової референтури УВО О. Думина, Р. Ярий зосередив у своїх руках великі повноваження (керував розвідкою, був військовим референтом, контролював окремі фінансові потоки), і вплив його на діяльність Організації досягнув своєрідного апогею, він став фактично другою особою після Є. Коновальця⁶¹. Щоправда, дослідник не зміг однаковою мірою висвітлити всі аспекти політичної біографії історичного персонажа. Зокрема, фрагментарно показано участь Р. Ярого в далекосхідній акції та подіях у Карпатській Україні. В окремому розділі книги висвітлюються обставини замаху бойовиків ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. О. Кучерук розглядає цю справу під кутом зору «розсварення» Німеччини і Польщі, а відтак конфлікту між Є. Коновальцем і Р. Ярим⁶². Однак ця думка не оригінальна, свого часу її висловлювали українські радянські (В. Чередниченко, С. Даниленко) та зарубіжні (Г. Роос, Г.-А. Якобсен, Є. Люксембург) історики. Зв'язок між замахом на польського міністра і Німеччиною відкинули В. Косик і, що дуже важливо, польські дослідники Р. Тожецький та В. Желенський.

До недавнього часу у нашому розпорядженні були стислі і схематичні описи біографії військового та політичного діяча, члена Проводу українських націоналістів М. Капустянського. Лише стараннями київського історика М. Ковальчука заповнено прогалину у вітчизняній біографістиці⁶³. Великий пласт нововіднайдених архівних документів у поєднанні з інформацією, почерпнутою з мемуарної літератури, дав змогу висвітлити непростий життєвий шлях українського генерала, який, за влучним висловом авто-

⁵⁹ Арсенич П., Бурнашов Г., Янович Б. Степан Бандера та його родина. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. — 368 с.; Арсенич П. Рід Шухевичів. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. — 264 с.

⁶⁰ Пастух Р. Родинний архів Степана Бандери. — Дрогобич: Коло, 2008. — 152 с.

⁶¹ Кучерук О. Рико Ярий — загадка ОУН. — Львів: ЛА «Піраміда», 2005. — С. 43—52.

⁶² Там само. — С. 92—105.

⁶³ Ковальчук М. Генерал Микола Капустянський (1881—1969). — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. — 128 с.

ра, «крізь усе своє життя проніс відданість національній справі» (з анотації до книги).

На науковому рівні сьогодні вивчають діяльність О. Ольжича, Р. Сушка К. Зарицької, М. Лебеда, П. Федун, С. Ленкавського, В. Тимчія-Лопатинського⁶⁴. І. Гловацький першим здійснив спробу істрико-правового дослідження судового процесу над О. Басараб⁶⁵. Автор показав, що О. Басараб стала символом українських революціонерів у боротьбі з польською владою, на її мужності і твердості характеру виховувалися нові покоління українців. Співробітники Центру досліджень визвольного руху у Львові О. Дарованець, В. Мороз і В. Муравський провели велику археографічну роботу з метою створення біографічного довідника про учасників націоналістичного руху 1920—1930-х рр. У додатку до третього видання книги П. Мірчука «Нарис історії ОУН» дослідники вмістили понад тисячу біографічних довідок⁶⁶. До цієї справи долучився Г. Дем'ян публікацією «Матеріали до Енциклопедії “ОУН і УПА”»⁶⁷.

Отже, синтез зібраної наукової інформації дав змогу виокремити три групи сучасних українських дослідників історії ОУН. До першої віднесено представників етнічно орієнтованого національного наративу (Я. Дашкевич, А. Кентій, С. Квіт, О. Стасюк, В. В'ятрович, М. Посівнич, О. Сич та ін.), до другої — їхніх непримиренних опонентів, зазвичай тих, хто перебуває у полоні пропагандистських стереотипів комуністичної доби (В. Іваненко, В. Яку-

⁶⁴ Іванишин П. Олег Ольжич — герольд нескореного покоління. — Дрогобич: «Відродження», 1996. — 220 с.; Овод Х. Полковник Роман Сушко (1894—1944): На вишанування його пам'яті. — Торонто: Б.в., 2006. — 305 с.; Онишко Л. Катерина Зарицька: Молитва до сина. — Львів: Світ, 2002. — 176 с.; Романюк М. Петро Федун — «Полтава» — провідний ідеолог ОУН та УПА. — Львів; Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2009. — 128 с.; Сич О. Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. — 160 с.; Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-Лопатинський. — Львів: Афіша, 2004. — 256 с.

⁶⁵ Гловацький І. Ю. Політичний судовий процес Ольги Басараб та «басарабіців». Історико-правове дослідження. Монографія. — Львів: ЛЮІ, 2004. — 208 с.

⁶⁶ Дарованець О., Мороз В., Муравський В. Націоналістичний рух 1920—1930-х років (матеріали до біографічного довідника) // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. Видання третє, доповнене / [відп. ред. В. Мороз]. — К.: Українське видавництво, 2007. — С. 611—856.

⁶⁷ Дем'ян Г. Матеріали до Енциклопедії «ОУН і УПА» // Визвольний шлях. — 2002. — Кн. 9. — С. 55—61; Кн. 10. — С. 34—37, 40—52.

нін, О. Войцеховський (О. Поліщук), Г. Ткаченко, В. Поліщук та ін.; сюди зараховано й І.-П. Химку, на творчості якого сильно позначилися марксистські інтерпретації), а до третьої — науковців, які прагнуть дотримуватися відстороненої позиції (К. Бондаренко, Я. Грицак, Г. Касьянов, Ю. Киричук, О. Зайцев, А. Портнов та ін.). Характерно, що праці представників останньої групи, хоч і написані здебільшого під впливом зарубіжних історичних шкіл, не позбавлені «україноцентризму» (тобто, їхня «незаангажованість» є відносною, особливо, коли йдеться про різні версії та варіації прочитання української минувшини). Натомість прихильники лівої ідеї відкидають цей науковий підхід, трактуючи його як принцип «націоналістичної партійності».

Аналіз пам'яток минулого засвідчив, що зусиллями вчених національно-державницького напрямку зруйновано створений радянською тоталітарною історіографією та окремими зарубіжними дослідниками негативний стереотип ОУН. Історики ввели до наукового обігу чимало невідомих раніше історичних фактів, поглибивши тим самим дослідження пропагандистської, бойової та зовнішньополітичної діяльності націоналістичної організації. Порівняно з доробком представників української діаспори, сучасна історична наука володіє значно більшою інформацією про лідерів та активних діячів національно-визвольного руху 20—30-х рр. XX ст.

Водночас існують проблеми, які потребують подальших наукових пошуків. Зокрема, історикам слід продовжувати вивчення підпільно-революційної діяльності націоналістичної організації, зовнішньої політики Проводу українських націоналістів, остаточно розв'язати питання про празьку частину архіву ОУН. Додаткових знань вимагає проблема антипольських виступів ОУН до 17 вересня 1939 р. У цьому зв'язку треба проаналізувати роль радянських диверсійно-саботажних груп. На сьогоднішній день немає ґрунтовних наукових біографій Є. Коновальця і С. Бандери (трохи краще виглядає справа з політичним портретом Р. Шухевича). Наш час вимагає введення до наукового обігу не тільки нових імен і нових біографічних фактів, а й аналізу складного внутрішнього світу наших співвітчизників. При цьому важливо максимально використати матеріали особового походження, бо саме вони дають можливість глибше зрозуміти, як та чи інша особистість жила,

діяла, мислила відповідно до моральних, етичних, політичних імперативів часу. Будемо сподіватися, що найближчим часом побачимо нове, комплексне дослідження про рух українських націоналістів у міжвоєнне двадцятиліття. Передбачаємо, що ідеологічні й політичні основи діяльності ОУН (зокрема, такі аспекти, як взаємини Організації з військовими структурами Третього Райху, історична спадщина ОУН) і надалі залишатимуться предметом полеміки в українському академічному середовищі. Причому акцент дискусій буде зміщуватися з фактологічного на теоретико-методологічний рівень.

Михайло Ковальчук

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

На підставі спогадів і архівних документів відтворено історію збройного протистояння між військовими силами Центральної Ради та прихильниками радянської влади у Катеринославі в січні 1918 р. Показано вплив політичної боротьби на розгортання збройного конфлікту, докладно висвітлено перебіг військових операцій.

Ключові слова: українська революція, Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, радянська влада.

Mikhailo Kovalchuk

Military fighting in Ekaterinoslav (January 1918)

On the basing of memories and archival documents author researches the history of military confrontation between armed forces of Centralna Rada and proponents of soviet power in Ekaterinoslav in January of 1918. Author investigates the influence of political struggle for the launch of armed conflict, reconstructs in details the course of military actions.

Key words: Ukrainian revolution, Ukrainian Centralna Rada, Ukrainian People's Republic, soviet power.

ЗБРОЙНА БОРОТЬБА В КАТЕРИНОСЛАВІ (СІЧЕНЬ 1918 р.)

Перша українсько-радянська війна 1917—1918 рр. й досі залишається «білою плямою» в історії національно-визвольних змагань. У радянські часи дослідження цієї теми було неможливим через державно-адміністративні перепони, створені з ідеологічних причин. Тривалий час українські дослідники, не маючи доступу до архівних документів, також не могли займатися повноцінним вивченням історії збройного конфлікту між Центральною Радою та Раднаркомом. Нариси з історії українських збройних сил 1917—1921 рр. містили лише уривчасті, здебільшого неточні відомості з цієї теми¹. В сучасній історіографії, незважаючи на часті звертання науковців та публіцистів до проблематики національно-визвольної боротьби, перша українсько-радянська війна не знайшла належного висвітлення. В історичній літературі домінують загальні відомості з цієї теми, запозичені з праць діаспорних або й радянських дослідників. Кілька нарисів з історії збройного конфлікту між Раднаркомом та Центральною Радою, надруковані упродовж останніх десятиліть, не вийшли за межі науково-популярного жанру² або ж через фрагментарність і величезну кількість фактологічних помилок не можуть вважатися повноцінними науковими дослідженнями³. Відтак, чимало важливих, визначальних подій першої українсько-радянської війни донині залишається в тіні бою під Крутами. До таких, зокрема, належить і дводенне протистояння між прихильниками Центральної Ради та Раднаркомом в Ка-

¹ Див.: Прохода В. *Вождь та військо* // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). — Прага: Накладом Міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі, 1930. — С. 109—148; *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.)* / Під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва та ін. — Львів: Вид-во І. Тиктора, 1936. — 804 с.; Удовиченко О. *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921*. — Вінніпег, 1954. — 206 с.

² Романчук О. *Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РСФСР і Центральною Радою*. — К.: Знання, 1990. — 62 с.

³ Див.: Тинченко Я. *Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918)*. — Київ, Львів, 1996. — 376 с.; Його ж. *Українські збройні сили. Березень 1917 — листопад 1918 (організація, чисельність, бойові дії)*. — К.: Темпора, 2009. — 480 с.

теринославі, яке суттєво вплинуло на перебіг збройної боротьби в Україні в січні 1918 р.

Катеринослав на час революції був одним з головних центрів політичного життя Наддніпрянщини й Північного Приазов'я. У промислово розвинутому місті налічувалося кілька десятків тисяч робітників, значна частина яких брала активну участь у революційних подіях. Наприкінці 1917 р. радянський уряд відводив катеринославському пролетаріатові важливу роль в організації військових операцій проти донської «контрреволюції» на чолі з Олексієм Каледіним. Але встановлення в Катеринославі радянської влади було прямим викликом урядові Української Народної Республіки. Якщо появу в Харкові загонів Раднаркому наприкінці грудня 1917 р. більшовики пояснювали необхідністю організації бойових дій проти Каледіна, то захоплення Катеринослава радянськими військовими силами робило конфлікт Раднаркому з Центральною Радою незворотнім. Невипадково вуличні бої, що спалахнули в Катеринославі між прихильниками радянської влади та уряду УНР на початку січня 1918 р., були особливо запеклі. Тож, спираючись на документи й спогади сучасників, ми спробували реконструювати перебіг цього першого повномасштабного збройного зіткнення в історії українсько-радянського конфлікту.

Наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. становище у Катеринославі було надзвичайно загостреним. Більшовики, маючи більшість у Раді робітничих й солдатських депутатів, виступали за встановлення в місті радянської влади. Формально Катеринослав залишався під українською владою, але фактично Рада робітничих і солдатських депутатів ігнорувала розпорядження уряду УНР. Наприкінці грудня 1917 р. з ініціативи місцевих більшовиків та анархістів було створено військово-революційний штаб та військово-революційне бюро, які намагалися здійснювати керівництво частинами катеринославської залоги. Вже 1 січня 1918 р. Рада заявила про намір діяти «у повній однастайності з усіма військово-революційними силами, що оперують проти Каледіна». Катеринослав було оголошено «на становищі військово-революційної бази пролетаріату і селянських сил, що мобілізуються проти Каледіна»⁴. 4 січня цю постанову було опубліковано в катеринославській пресі. А вже наступного дня місцевий більшовицький часопис «Зоря» закликав Раду робітничих і солдатських депутатів

взяти владу в місті до своїх рук і повідомив про зайняття радянськими загонами наркома Володимира Антонова-Овсієнка Лозової, Павлограда і Синельникового⁴.

Але керівники катеринославських більшовиків на чолі з Еммануїлом Квірінгом уникали збройного конфлікту з урядом Української Народної Республіки, сподіваючись, що влада в місті перейде до Ради без бою. Лише настрої робітників найбільшого у Катеринославі промислового підприємства — Брянського заводу — мимоволі підштовхував декого з них до дій. Серафима Гопнер у спогадах визнавала: «Вже доводилося рахуватися з тим, що озброєні брянці, не дочекавшись наказу Військово-революційного штабу, організованого спеціально для керівництва збройною боротьбою, виступлять передчасно»⁵. Втім, керівники штабу сподівалися, що навіть в разі передчасного виступу на допомогу повсталим наспіють радянські загони В. Антонова-Овсієнка.

31 грудня нарком В. Антонов-Овсієнко доручив Павлу Єгорову, загін якого просувався в напрямку Лозова — Павлоград — Синельникове, домовитися з катеринославським військово-революційним штабом про організацію повстання у місті. У перших днях січня В. Антонов-Овсієнко отримав листа від члена катеринославського військово-революційного штабу, анархіста Давида Гопнера. Останній прохав виділити червоногвардійцям Катеринославу кілька панцерників і скаржився на нерішучість місцевих більшовицьких керівників. Нарком повторно доручив П. Єгорову, загін якого вже зайняв Павлоград і Синельникове, організувати повстання у Катеринославі⁷. Виходячи з повідомлень катеринославських більшовиків, В. Антонов-Овсієнко оцінював співвідно-

⁴ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. — Т. 3. — К.: Политиздат, 1957. — С. 81; Революционное движение в военных округах. Март 1917 г. — март 1918 г. — М.: Наука, 1988. — С. 406.

⁵ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. — Т. 3... — С. 82—83; Гопнер С. Від березня 1917 до березня 1918 року // У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав, 1987. — С. 253.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 290. — Арк. 58.

⁷ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). — Ф. 8415. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 69, 71; Антонов-Овсеев В. Записки о гражданской войне. — Т. 1. — М., 1924. — С. 99.

шення сил в місті таким чином: «У Катеринославі 5000 червоної гвардії й Сердюцький полк, симпатії якого на нашому боці. Проти нас до 1500 гайдамаків, артилерія нейтральна»⁸. Нарком не мав сумнівів, що прихильники Центральної Ради не зможуть протистояти об'єднаним силам радянських загонів і місцевим робітничим загонам червоної гвардії.

Та навіть за присутності на Катеринославі військових сил Раднаркому керівники катеринославських більшовиків не зважувалися на збройний переворот у своєму місті. Місцеві анархісти вже готувалися самотужки організувати повстання, коли на початку січня з Петрограда повернувся один з чільних катеринославських більшовиків, Василь Аверін. Колишній робітник Брянського заводу, він був членом РСДРП(б) з довоєнним стажем, брав активну участь у революційних подіях, зокрема й у російській столиці. Рішучий прихильник збройного перевороту, В. Аверін відразу ж взяв до своїх рук справу підготовки повстання у Катеринославі⁹.

Зі складу військово-революційного бюро було виключено представників українських організацій, а саме бюро перейменовано на військово-революційний комітет. До складу ВРК увійшли анархісти Гаврило Грінбаум (голова) і Д. Гопнер, більшовики В. Аверін, С. Гопнер та Яков Епштейн. Повстання планувалося підняти відразу ж після різдвяних свят, як тільки робітники вийдуть на заводи. З командиром радянського загону в Лозовій (Єгоровим) було домовлено, що збройний виступ відбудеться 10 січня 1918 р.¹⁰.

Спільно з президією Ради робітничих і солдатських депутатів ВРК намітив заходи для мобілізації усіх військових сил у Катеринославі проти Центральної Ради. Безпосереднє керівництво «революційними» загонами покладено на військово-революційний штаб, який відразу ж оголосив, що усі катеринославські робітники й

⁸ Антонов-Овсенко В. *Записки о гражданской войне*. — Т. 1... — С. 98–99; *Директивы командования фронтов Красной армии (1917–1922 гг)*. Сборник документов: в 4-х т. — Т. I. — М.: Воениздат, 1971. — С. 27–28.

⁹ Аверин В. *Борьба за советскую власть (Катеринослав 1917–1918 г.)* // *Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 — октябрь — 1922*. — Катеринослав, 1922. — С. 84; *Потанов М. На шляху широкім*. — К., 1961. — С. 118–119; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. I. — Спр. 1155. — Арк. 44.

¹⁰ ГАРФ. — Ф. 8415. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 87; Антонов-Овсенко В. *Записки о гражданской войне*. — Т. 1... — С. 106.

вояки «мобілізуються і за першим наказом військово-революційного штабу мають бути готовими до виступу». Без відома штабу заборонялися будь-які пересування військових частин. Крім того, усіх начальників і командирів частин катеринославської залози було оголошено звільненими з посад, а воякам запропоновано негайно приступити до виборів командного складу¹¹. Начальник залози міста полковник Нестор Каратєєв, хоча й ставився вороже до більшовиків, не міг протидіяти розпорядженням військово-революційного штабу.

Оскільки розпропагандовані 228-й, 229-й і 271-й запасні полки (колишньої російської армії) на цей час вже остаточно розклались, єдиною військовою силою в розпорядженні ВРК залишалася червона гвардія. Найбільший червоногвардійський загін створено на Брянському металургійному заводі. Червона гвардія існувала також на трубопрокатному заводі, на заводах Рудзького, Гантке, «Шодуар», «Сиріус» та ін. Всього, у Катеринославі налічувалося близько 2 000 червоногвардійців. Напередодні різдвяних свят усім робітникам, які співчували радянській владі, було видано рушниці¹².

Оскільки командир катеринославської червоної гвардії Трофим Бондарьов виїхав до Росії, керівництво червоногвардійцями перейшло до рук Михайла Потапова, начальника загальноміського штабу червоної гвардії. Залізничник за фахом, 29-річний росіянин Михайл Потапов уславився як енергійний організатор робітничих формувань, хоча й не мав жодного військового досвіду¹³. Керівництво червоногвардійськими загонами здійснювали 4 районні штаби. Перший, що діяв на Брянському заводі, був найчисельнішим. Другий штаб було створено в Амур-Нижньодніпровську, на лівому березі Дніпра. Третій охоплював невеличкі підприємства, а четвертий керував червоногвардійцями-латишами, які працювали на різних заводах і фабриках міста.

¹¹ Кошелев С. *Борьба за власть // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей.* — Днепропетровск, 1927. — С. 122; *Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов).* — Днепропетровск, 1957. — С. 244—245.

¹² Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. П-24. — Оп. 1. — Спр. 348. — Арк. 5.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1215. — Арк. 119; Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. Р-3493. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 75.

Військові сили Центральної Ради у Катеринославі складались з частин 3-ї Катеринославської дивізії, яка перебувала на стадії формування. Оскільки начальник дивізії полковник Петро Черський так і не прибув на місце служби, замість нього було призначено підполковника Дмитра Абриньбу. 32-річний офіцер-генштабіст, Дмитро Абриньба походив з дворян Полтавської губернії. Отримавши під час служби в російській армії численні ордени та бойові відзнаки, в 1917 р. він приєднався до українського руху й командував українізованими частинами¹⁴. За свідченням сучасника, Д. Абриньба був палким українським патріотом і водночас рішучим противником «демократизації» армії¹⁵.

Формування Катеринославської дивізії гальмувалося через нестачу людей й відсутності коштів. 9-й Сердюцький полк ім. П. Орлика (командир — Чекаленко) налічував 2 000 багнетів, 10-й Гайдамацький полк (командир — поручник Сергій Єфремов) — лише 1 000. Гарматна бригада, що формувалася з підрозділів 5-го запасного гарматного дивізіону, а також 130-ї, 40-ї, 59-ї й 58-ї легких позиційних батарей для стрільняння по повітряному флоту, була нечисленною (її командир, полковник Володимир Первозванський також не прибув на місце служби). Командувач Одеським військовим округом наказав звести 228-й, 229-й і 271-й запасні полки в один полк і підпорядкувати його командиру 3-ї Катеринославської дивізії. Управління 5-ї запасної бригади належало розформувати, а її майно та особовий склад влити до Катеринославської дивізії. Крім того, до складу дивізії мала увійти 480-та ополченська дружина, переформована в батальйон. Але ці частини й підрозділи вже фактично не підлягали наказам української влади.

Настрій української залоги був несприятливим для уряду УНР. Сердюцький полк ім. П. Орлика проголосив нейтралітет в політичній боротьбі. «Мене послали до «сердюків» і я всю ніч під Різдво проводив з ними бесіди, — згадував один з катеринославських більшовиків. — Все ж вони не дали згоди піти за нами, але запевнили, що в разі виступу гайдамаків вони ні за нас, ні проти нас не

¹⁴ *Российский государственный военно-исторический архив (далее — РГВИА). — Ф. 409. — Оп. 1. — П/с. 396а. — Л. 10б. — 9; Там само. — Ф. 2067. — Оп. 1. — Д. 2986. — Л. 157.*

¹⁵ *Див.: В обличчю пам'яті борців // Літопис червоної калини. — 1932. — Ч. 4. — С. 22.*

підуть»¹⁶. В 10-му Гайдамацькому полку лише частина вояків була готова битися з більшовиками.

Крім регулярних військових частин, у Катеринославі існували добровольчі вільно-козацькі формування. Сформований братами Горобцями робітничий курінь налічував 700 осіб, загін Вільного козацтва в Амур-Нижньодніпровську — близько 200¹⁷. На відміну від більшості вояків української залоги, козаки були сповнені рішучості боронити Центральну Раду від більшовиків. Серед них було чимало фронтовиків, знайомих з військовою справою. У прилеглих селах (Діївка, Сухачівка, Нові Кодаки та ін.) налічувалося не менше 200 Вільних козаків, в сусідніх Новомосковському та Верхньодніпровському повітах також існували вільно-козацькі осередки¹⁸.

Вважаючи свої сили недостатніми для збройного зіткнення з більшовиками, представники української влади очікували допомоги з Києва чи Одеси. Але 9-та кавалерійська дивізія, спрямована до Катеринослава, так і не прибула. За наказом командувача Одеського військового округу генерала Юрія Єлчанінова, підполковнику Д. Абриньбі було підпорядковано дислоковані в Херсоні та Миколаєві 44-й і 45-й запасні полки. Але обидва полки були радше натовпом розпропагандованих вояків, які бажали якомога швидше демобілізуватися. Підрозділи 11-го Українського полку й панцерники перебували в Олександрівську, а формування 12-го полку лише поволі починалося в Маріуполі. Щоправда, до складу 3-ї Катеринославської дивізії належав ще 2-й кінний полк ім. І. Сірка (командир — штабс-капітан Янчевський). Цей полк було сформовано наприкінці грудня 1917 р. з

¹⁶ Новіков А. Катеринославський Жовтень // У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав, 1987. — С. 261.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 320. — Арк. 20; Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 833. — Арк. 186; Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 122; Суханов А. «Заднепровье» (1913—1917 гг.) // Летопись революции. — 1923. — № 4. — С. 111.

¹⁸ ДАДО. — Ф. Р-3493. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 10—11; Горб А. Червона гвардія м. Катеринославу (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад. — Б.м.в., 1933. — С. 47; Різників З. З історії УВК в Новомосковському повіті // Українське козацтво. — 1978. — Ч. 1—2 (46—47). — С. 31; Авраменко Н. Спомини запорожця. — К.: Темпора, 2007. — С. 221; Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 5235. — Оп. 1. — Спр. 1596. — Арк. 18.

чотирьох маршових сотень 8-го запасного кінного полку в Новогоріївську.

Українські діячі та борці за «пролетарську революцію» не могли передбачити вислід майбутнього збройного зіткнення на вулицях Катеринослава. Будь-які цифри щодо чисельності військових сил обох сторін були умовними: настрій бійців важив більше, аніж їхня кількість. Українська залога чисельно переважала сили ВРК, але заледве третина вояків погоджувалась виступити проти більшовиків. Водночас далеко не всі з кількох тисяч катеринославських червоногвардійців бажали проливати свою чи чужу кров в ім'я влади Рад. Ті ж, хто був готовий до кровопролиття, здебільшого погано володіли зброєю й не мали належного військового вишколу.

Організатори повстання розраховували на допомогу з боку радянських загонів В. Антонова-Овсієнка. Але місто, якому судилося в найближчі дні стати ареною збройної боротьби, було розташоване на правому березі Дніпра, а радянські загони перебували на лівому. Залізничний міст через Дніпро знаходився у північній частині Катеринослава, однаково віддалений від розміщених в центрі міста українських військ й зведеного за межами передмістя Брянського заводу, головної цитаделі революонерів. Міст сполучав Катеринослав з Амур-Нижньодніпровськом, який зі сходу огинала річка Самара, що впадала в Дніпро нижче за течією. Біля ст. Ігрені обидва її береги з'єднував залізничний міст. Повсталим потрібно було взяти під свій контроль Амур-Нижньодніпровськ, а також мости через Дніпро і Самару, щоб ешелони з радянськими загонами могли дістатися до Катеринослава. Це завдання могло виявитися заважким для червоної гвардії, якби озброєним робітникам протистояв вмілий і організований противник.

Прагнучи зміцнити свої сили, підполковник Д. Абриньба вирішив перевезти до Катеринослава один з панцерників, які знаходилися в Олександрівську. Довідавшись про це, у головному штабі катеринославської червоної гвардії вирішили відібрати машину ще на під'їзді до міста. «Ми виставили засади на станціях Ігрені і Нижньодніпровськ з тим, щоб при появі ешелону з бронемашиною затримати його і забрати броньовик, — згадував Михайл Потапов. — Але ми прорахувались. Ми сподівалися, що автобронема-

шина міститиметься на відкритій платформі, але виявилось, що вона була поставлена у великий закритий вагон»¹⁹. Ввечері 6 січня панцерник прибув до Катеринослава. Це був «Гуркіт» (рос. «Гро-хот») — броньована машина марки «Рено», озброєна двома кулеметами і невеличкою траншейною гарматою.

Панцерник було розміщено в гаражі пожежної частини, неподалік вокзалу. Вже наступного дня «Гуркіт» почав патрулювати довжелезний Катерининський проспект, головну вулицю міста. Заклопотані приготуванням до Різдва перехожі не надто зважали на броньовану машину, зате організаторів повстання її поява надзвичайно занепокоїла. «Панцерник, чесно кажучи, був поганенький, згори відкритий, але моральне значення його було величезним», — свідчив Е. Квірінг²⁰.

На час різдвяних свят підприємства не працювали, і переважна більшість робітників перебували вдома. У Раді робітничих і солдатських депутатів побоювались, що українські війська скористаються моментом, щоб захопити Брянський завод, на якому перебувала лише сотня червоногвардійців. Один з чільних катеринославських більшовиків, А. Новіков, згадував: «В Раді я застав т. Ройзенмана, який нервово ходив по кімнаті. Потім стали збиратися ще члени президії і революційного комітету. Почали радитись: як бути, що зробити з броньовиком? В цей час до нас приходить завідуючий гаражем — «дідусь», як його всі називали, і каже, що броньовик стоїть у нього в гаражі. Броньовик, казав він, на ходу, його можна вивезти, охороняє його варта з 4-х гайдамаків з офіцером»²¹.

Будинок пожежної частини, де стояв панцерник, знаходився неподалік губернаторського палацу, який займала Рада робітничих і солдатських депутатів. Відтак, було вирішено відправити на розвідку надійну людину, здатну не викликати підозр і за допомогою алкоголю «знешкодити» охоронців. Виконати це завдання зголосився рядовий 152-ї команди ви здоровців Ільченко — матрос, що співчував більшовикам. «Дідусь» відразу ж провів від-

¹⁹ Потапов М. Червона гвардія Катеринослава // Удні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав, 1987. — С. 275.

²⁰ Квірінг Э. Некоторые поправки к воспоминаниям о Екатеринославском Октябре // Летопись революции. — 1928. — № 2(29). — С. 141.

²¹ Новіков А. Катеринославський Жовтень. — С. 262.

чайдуха до гаража²². Оскільки настрій в охорони був святковий, в хід швидко пішло вино, яке Ільченко приніс з собою й гостинно запропонував українським воякам. Більшовики напружено чекали звісток в Раді робітничих і солдатських депутатів. Один з них так описував подальші події: «Через годину, не більше, повертається тов. Ільченко і каже: «Ура, хлопці, — клює, робота піддається, гайдамаки випили і ще можуть випити». Момент був вдалий, і було вирішено ще раз відправити Ільченка в гараж, давши йому на допомогу загін, який мав захопити панцерник»²³. Загін складався з кількох десятків червоногвардійців, а також бойовиків від Бунду та дружини анархістів.

Озброєні робітники залягли в садку біля пожежної частини, поки Ільченко продовжував «частувати» охоронців. Коли ж українські вояки остаточно втратили пильність, червоногвардійці за умовним знаком Ільченка зі зброєю наготові увірвалися до гаража. Заскочених зненацька охоронців і «дідуся», який імітував опір викрадачам, робітники зв'язали, позатикавши їм роти ганчірками²⁴. Завівши мотор, панцерник викотили на вулицю. Лише коли «Гуркіт» забуксував у снігу, частина охорони, що перебувала в караульному приміщенні на другому поверсі, помітила викрадачів і відкрила їм вслід безладний вогонь²⁵. Одного з червоногвардійців було смертельно поранено, поки мотор машини встигли знову завести, й панцерник виїхав на бруківку.

Оскільки не всі бойовики могли розміститися на панцернику, більша їх частина вирушила до Брянського заводу пішки. В районі Озерного базару групу червоногвардійців затримала українська стежа. Тим часом «Гуркіт» безперешкодно дістався Брянського заводу. Червоногвардійці загнали броньовану машину у снарядно-пресовий цех, подалі від сторонніх очей. На випадок несподіванок на заводі було встановлено бойове чергування й розставлено кулемети²⁶.

²² ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1416. — Арк. 24; Там само. — Спр. 1099. — Арк. 21; ДАЛО. — Ф. Р-3493. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 82.

²³ Кошелев С. *Борьба за власть...* — С. 123.

²⁴ ДАДО. — Ф. Р-3493. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 5–6; Новиков А. *Катеринославський Жовтень...* — С. 263.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1155. — Арк. 45; Там само. — Спр. 1091. — Арк. 112.

Місцезнаходження викраденого панцерника не залишилось таємницею для українського командування. 8 січня підполковник Д. Абриньба звернувся до Ради робітничих і солдатських депутатів з проханням повернути броньову машину, викрадену робітниками Брянського заводу. Але Рада відповіла, що брянці їй не підкоряються. «День минув у чеканні сигналу про виступ. Чекали нападу гайдамаків», — згадував І. Семенов, член загальноміського штабу червоної гвардії²⁷.

Переконавшись, що мирно полагодити інцидент не вдасться, підполковник Абриньба почав готуватися до збройного зіткнення. Та марно старшини в українських полках намагалися роз'яснити воякам цілі боротьби з більшовиками. Орликівці й більшість гайдамаків дотримувалися нейтралітету, настроїв гарматчиків також був ненадійним²⁸. Не більше 150–200 вояків, переважно гайдамаків, були готові захищати уряд УНР від більшовиків. У робітничих районах було мобілізовано Вільне козацтво; до міста викликано вільно-козачі відділи з Діівки та Сухачівки.

Складені з добровольців бойові відділи зайняли телеграф, пошту, вокзал і центральну телефонну станцію. На дахах деяких будинків на Катерининському проспекті було встановлено кулемети. Викликані з Діівки та Сухачівки вільні козаки закріпилися на Озерному базарі, неподалік вокзалу. Таким чином, військові сили Центральної Ради блокували райони, які з'єднували центр міста з Чечелівкою, Кайдаками і Брянським заводом. Рада, ВРК і штаб червоної гвардії, що знаходилися в губернаторському палаці, опинилися відрізаними від своєї основної бази — Брянського заводу. Увесь район до Аптекарської балки й Керосинної вулиці в бік Чечелівки охоронявся українськими стежами. Три 3-дюймові гармати, взяті з 2-ї батареї 5-го запасного гарматного дивізіону,

²⁶ ДАДО. — Ф. Р-3493. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 5—6; Там само. — Спр. 23. — Арк. 7—8; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1099. — Арк. 22; Кошелев С. *Борьба за власть*. — С. 124; Горб А. *Червона гвардія м. Катеринославу (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад*. — 1933. — С. 61—62.

²⁷ Семенов І. *Незабутнє // Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославіщині)*. — Дніпропетровськ, 1957. — С. 242.

²⁸ Аверин В. *Екатеринослав в 1917—1918 году // Октябрьская революция. Первое пятилетие*. — Х.: Госиздат, 1922. — С. 587; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1497. — Арк. 4.

було встановлено в полі біля Монастирського лісу, звідки вони могли обстрілювати Брянський завод²⁹.

Вранці 9 січня Д. Абриньба передав на Брянський завод ультиматум з вимогою до 12 год. повернути викрадений панцерник і здати зброю. В іншому разі український командувач погрожував розпочати гарматний обстріл заводу.

Революційний штаб брянців терміново викликав на завод керівників катеринославського ВРК К. Грінбаума та В. Аверіна. Водночас було скликано екстренні збори представників усіх цехів спільно з заводським комітетом. «Після короткої інформації про те, що сталося, без обговорення, одноголосно було вирішено відкинути ультиматум і вжити всіх можливих заходів, щоб підготувати належний опір упродовж часу, який залишився в нашому розпорядженні», — згадував В. Аверін³⁰. Ухвалено було скликати на завод робітників за сигналом заводського гудка.

Отже, брянці не збиралися виконувати вимоги українського командування. Рівно опівдні батарея біля Монастирського лісу зробила три гарматні постріли по заводу. Перший снаряд влучив у барак полонених австрійців (6 осіб загинуло, 28 було поранено), другий розірвався на терені заводської лікарні, а третій поцілив у заводську трубу. Після цього батарея була змушена припинити вогонь: вояки полку ім. П. Орлика зажадали від Д. Абриньби негайно припинити обстріл заводу, погрожуючи в іншому разі виступити на боці більшовиків. Підполковник був змушений поступитися і передати гармати під охорону орликівців³¹.

За кілька хвилин після того, як обстріл припинився, пролунав заводський гудок, який скликав на бій борців за «владу трудящих». А вже невдовзі до заводу почали прибувати озброєні робітники. Переважна більшість з них ще нічого не знала про події, які сталися у ці різдвяні дні³². Лише утаємничені в план повстан-

²⁹ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. Р-3493. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 6; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1155. — Арк. 45; Там само. — Спр. 1091. — Арк. 114.

³⁰ Аверин В. Октябрьская революция в Екатеринославе // *Летопись революции*. — 1927. — № 5–6 (26–27). — С. 121.

³¹ Потапов М. Червона гвардія Катеринослава. — С. 277; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 115.

³² Аверин В. *Екатеринослав в 1917 — 1918 году*. — С. 587; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 705. — Арк. 15.

ня розуміли, що боротьба починається раніше, аніж очікувалося. Як тільки у величезному мостовому цеху заводу зібралось кілька тисяч робітників, В. Аверін зачитав їм перекладений російською мовою ультиматум українського командування. «Аверін після доповіді про ситуацію, що склалась, поставив перед робітниками питання: чи повернути броньовик чи битися? — описувала події С. Гопнер. — Збори, як один, голосували за те, щоб битися. Вони ухвалили резолюцію, в якій робітники поклялись не здаватися, дати бій і перемогти. Цього ж вечора на заводі відбувся ще один мітинг, на якому більше 1 000 озброєних робітників теж голосували за бій. Такі ж мітинги були проведені на залізничному вузлі та на інших заводах»³³.

Після брянців найбільший за чисельністю загін червоної гвардії вдалося зібрати на Трубному заводі. Один з червоногвардійців згадував: «До заводу почали збігатися робітники, червоногвардійці. Мені довелося керувати видачею робітникам зброї, патронів, виділяти старшин десятків. Старшинами призначали робітників — колишніх солдатів, демобілізованих з армії. Одержавши зброю, патрони, робітники розходились по своїх цехах. Наш ревком був зв'язаний телефоном зі всіма цехами заводу. За розпорядженням Брянського районного ревштабу, з цехів негайно ж виступила група озброєних робітників для формування бойових загонів»³⁴.

Член загальноміського штабу червоної гвардії свідчив, що на Брянському заводі зібралось 400-500 червоногвардійців. Саме брянці були ударною силою повстання. Менш чисельні загони інших заводів мали виконувати функції допоміжних відділів й наступати слідом за брянцями³⁵. Лише в Амур-Нижньодніпровську червона гвардія мала діяти самостійно: очікувалось, що тамтешні червоногвардійці нейтралізують місцеве Вільне козацтво, візьмуть під контроль залізничний міст й підтримають своїх катеринославських товаришів.

³³ Гопнер С. Від березня 1917 до березня 1918 року // Удні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав, 1987. — С. 253.

³⁴ Козлов П. Назустріч вирішальним подіям // Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). — Дніпропетровськ, 1957. — С. 283.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1215. — Арк. 119; Семенов І. Незабутнє... — С. 243.

Відрізана від зв'язку з Брянським заводом Рада робітничих і солдатських депутатів опинилася у скрутному становищі. Українські вояки займали пошту, що знаходилася майже навпроти губернаторського дому, в якому розміщувалися Рада і військово-революційний штаб. Лише широкий Катерининський проспект відділяв обидва будинки один від одного. Втім, двоповерховий губернаторський дім мав високу кам'яну огорожу, яка забезпечувала певний захист його оборонцям. Цих останніх спершу було небагато — кілька десятків червоногвардійців, а також відділи з дружин Бунду, польських та єврейських соціалістів. «Але коли на Брянці проревів тривожний гудок, сталося несподіване, — згадував один з червоногвардійців. — До Ради, яка знаходилася через вулицю напроти пошти, почали сходитися робітники заводу, які жили в центрі міста і навіть ремісники, з проханням дати їм зброю для захисту штабу від гайдамацького нашествия. Звичайно, їм негайно було роздано зброю, і утворений таким чином бойовий загін, чоловік з 150, було розставлено в місцях, звідки швидше всього могли з'явитися гайдамаки»³⁶.

З настанням сутінків вулиці в центрі міста майже спорожніли, припинився рух трамваїв, згасла електрика. Однак українські вояки, закріпившись на пошті, не поспішали атакувати будинок Ради. До виконкому Ради прибули представники міської думи з проханням мирно врегулювати конфлікт. В губернаторському домі відбулося екстренне засідання виконкому. «Засідання було важливе, серйозне, — згадував один з більшовиків. — Кожний з присутніх дуже нервував. Майже ніхто не сидів — ходили, жестикулювали, сперечались, намагаючись переконати один одного»³⁷. Засідання перервалось, коли з вулиці пролунали рушничні постріли. Перестрілка була нетривалою, кожна сторона втратила одного вбитого.

Член більшовицької фракції Ради так описував атмосферу, що царювала в губернаторському домі після першої збройної сутички: «В будинку і на подвір'ї Ради — шум, галас. Всі хотіли командувати, кожний пропонував якийсь свій план, кожний горів бажанням зробити щось корисне, допомогти. То тут, то там лунали окремі несподівані постріли — через невміле поводження зі

³⁶ ДАДО. — Ф. Р-3493. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 7.

³⁷ Новіков А. Катеринославський Жовтень... — С. 264.

зброєю. Минуло ще півгодини, і стрілянина розпочалась знову. На вогонь гайдамаків з пошти наші дружно відповідали. Знову стихало»³⁸. Оборону губернаторського дому очолили керівник бойової дружини анархістів Бакунін і начальник загальноміського штабу червоної гвардії М. Потапов. Вночі до захисників Ради приєдналися 15 осіб кримінальної зовнішності, які прийшли від анархістів. Їхню допомогу прийняли³⁹.

Спроба більшовиків підняти на повстання полк ім. П. Орлика була безуспішною: орликівці зберігали дружній до радянської влади нейтралітет. Е. Квірінг згадував: «Я особисто цю ніч провів у казармах полку Орлика, намагаючись викликати його на виступ. Замість виступу полковий комітет вирішив почати переговори з гайдамаками, поставивши вимогу негайно припинити воєнні дії і повернути захоплені у робітників 10 кулеметів»⁴⁰.

В. Аверін та К. Грінбаум залишалися на Брянському заводі, керуючи підготовкою робітників до виступу. До вечора зі складу червоногвардійців було виділено загони, кожен з яких налічував 50-100 осіб і отримав власне бойове завдання. Перші кілька загонів було направлено на Кайдаки для ліквідації вільно-козачого відділу, який засів у районі Озерного базару. Загін силою в 100 червоногвардійців мав зайняти ст. Горяїнове, на захід від Катеринослава, і не допустити до міста ешелони з українськими військами з Києва чи Одеси. Інший загін мав опанувати вокзал і залізничну станцію, ще один — пробитися до центру міста, для захисту Ради робітничих і солдатських депутатів. Крім того, окремі групи по 20-80 червоногвардійців охороняли підступи до Брянського заводу⁴¹.

На Кайдаках вільно-козака сотня відкрила вогонь по двом червоногвардійським загонам, які намагалися оточити козаків. Після нетривалої перестрілки вільні козаки склали зброю. 75 козаків, в тому числі й курінний отаман Кравченко, потрапили до поло-

³⁸ Новіков А. Катеринославський Жовтень... — С. 264.

³⁹ Кошелєв С. Борьба за власть. — С. 129.

⁴⁰ Квірінг Е. Катеринославська Рада і Жовтнева революція // Удні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав, 1987. — С. 229—230.

⁴¹ Аверин В. Октябрьская революция в Екатеринославе. — С. 121; Потапов М. Червона гвардія Катеринослава... — С. 277; Семенов І. Незабутнє. — С. 243; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1155. — Арк. 46; Там само. — Спр. 1215. — Арк. 119—120; Там само. — Спр. 741. — Арк. 26.

ну. Червоногвардійці втратили 1 вбитого і 4 поранених. Спроба брянців використати в цьому бою захоплений панцерник була невдалою. Призначений начальником броньованої машини червоногвардієць згадував: «Не доїжджаючи до Кайдаків, біля так званої канави, панцерник застряг в калюжі багна, і їхати далі не уявлялося можливим. Червоногвардійці, що знаходилися на панцернику — чоловік дванадцять — зіскочили з панцерника і побігли великою вулицею до будинку Тихонова на допомогу червоногвардійцям. Ціною значних зусиль мені вдалося завести панцерник і повернутися назад на завод, оскільки години до десятої вечора курінь було розбито і червоногвардійці поверталися на завод»⁴².

Тим часом червоногвардійський загін безперешкодно зайняв ст. Горяїнове. Ніяких ешелонів з військами Центральної Ради в околицях помічено не було, вільні козаки з Верхньодніпровська також не турбували червоногвардійців. Сум'яття виникло, коли інший червоногвардійський загін, що охороняв Брянський завод з боку Брянської колонії, прийняв у нічній темряві своїх товаришів на ст. Горяїнове за українських вояків. Від «дружнього вогню» загинув один червоногвардієць, перш ніж непорозуміння з'ясувалося⁴³. Не ризикуючи вв'язуватися в нові нічні сутички, керівники повстання вирішили відкласти подальші бойові дії на ранок. Ніч на Брянському заводі минула спокійно, червоногвардійці відпочивали й готувалися продовжити бій наступного дня.

В центрі міста боротьба натомість лише розпочиналася. О 21 год. українське командування по телефону запропонувало оборонцям Ради скласти зброю, але останні відхилили пропозицію. Після цього українські вояки незначними силами атакували губернаторський дім з боку пошти. Відстрілюючись з усіх вікон та саморобних бійниць у цегляному паркані довкола обложеного будинку, червоногвардійці відбили натиск⁴⁴.

⁴² ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 705. — Арк. 15—16.

⁴³ Рухман М. В боях за владу Рад // Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). — Дніпропетровськ, 1957. — С. 152.

⁴⁴ Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад... — С. 66; Квиринг Э. Некоторые поправки к воспоминаниям о Екатеринославском Октябре // Летопись революции. — 1928. — № 2 (29). — С. 142; Аверин В. Октябрьская революция в Екатеринославе // Летопись революции. — 1927. — № 5—6 (26—27). — С. 121.

Але становище оборонців Ради залишалось критичним. М. Потапов згадував: «Будинок Ради, який ми обороняли, було заблоковано юнкерами і гайдамаками (насправді юнкерів у складі українських військ в Катеринославі не було — М. К.), зв'язок з заводом порушено, наша спроба зв'язатися з заводами не вдалася, відправлені товариші не повернулися. Гайдамаки по телеграфу пропонували нам здатися і скласти зброю, але ми в свою чергу також пропонували їм здатися і скласти зброю, по телефону здебільшого вів переговори т. Каверін Вася. На всі спроби юнкерів і гайдамаків здобути нас приступом, ми відповідали жорстоким рушничним вогнем, вони виставили проти нас бомбомет, але він суттєвої користі не приносив, оскільки снаряди вибухали передчасно, не досягаючи цілі, лише псували прекрасні дерева і дроти на головному проспекті, але все-таки помітно відчувалося, що перевага була на їхньому боці й облогу довелося нести нам у напруженому стані, з нашого боку вже було троє вбитих і декілька пораниених бійців»⁴⁵. Один з червоногвардійців свідчив у спогадах: «Вбитих ми зносили в окрему кімнату Ради, а пораниеним тут же робили перев'язку. Лікарів і сестер у нас не було, і наші комунарки справлялися самі з цими обов'язками в якості сестер, достаючи зі своєї аптечки необхідні для перев'язки матеріали»⁴⁶.

Опівночі знову спалахнув бій. Цього разу українські вояки спробували обійти губернаторський дім й захопити кінотеатр, в якому засів бойовий відділ анархістів. «Гайдамаки здійснили спробу захопити кінотеатр і під час перебіжки гайдамаків через проспект, нами з бійниць було відкрито біглий рушничний вогонь по гайдамаках і їхня спроба захопити кінотеатр провалилася. Ця спроба їм дорого обійшлася, вони втратили вбитими і пораниеними більше десяти чоловік», — згадував М. Потапов⁴⁷. Червоногвардійці цього разу втратили лише кількох бійців важко пораниеними.

Українським воякам все ж вдалося зламати опір бойовиків-анархістів і зайняти кінотеатр. О 3 год. ночі гайдамаки і вільні козаки знову атакували губернаторський дім. Їх зустріли дружнім вогнем з бійниць та вулиці. «Щойно гайдамаки скомандували

⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 116.

⁴⁶ Кошелев С. Борьба за власть... — С. 127.

⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1091. — Арк. 117.

“ура” і кинулись в наступ, наш загін, який ще не був у рукопашних боях, спочатку перелякався, — згадував учасник оборони Ради. — Тов. Бакунін скомандував: “Назад ні кроку!” — і сам перший, тримаючи по револьверу в кожній руці, рушив в наступ на противника. Наші дали залп. Гайдамаки відступили, залишивши 4-х вбитих»⁴⁸. Та коли наступ було відбито, випадкова куля влучила в Бакуніна. Смертельно поранений керівник оборони Ради помер на руках своїх товаришів⁴⁹.

Близько 5 год. ранку українське командування знову запропонувало захисникам Ради скласти зброю. Та замість капітуляції, в губернаторському домі почали готуватися до бою. «Підняли всіх на ноги, перевірили, чи є набої у всіх бійців. В кого було їх багато, ми частину відібрали і передали тим, в кого їх було мало, — згадував червоногвардієць. — Рівно через 15 хвилин здійснюється ракета, а слідом за нею починається кулеметний і бомбометний обстріл будинку Ради. Наші відповідали з рушниць по будинку пошти, і коли противник робив перебіжку з будинку театру “Колізей” на пошту, то наші вдарили залпом по перебіжчикам і цим залпом було вбито 8–9 чоловік. Всі вони впали і не піднялися з землі»⁵⁰.

Українське командування запропонувало обложеним припинити бойові дії на дві години, щоб забрати тіла вбитих і підібрати поранених. Виснажені оборонці Ради охоче пристали на цю пропозицію. На цей час набої та запаси продуктів у них майже скінчилися. Член штабу червоної гвардії так описував становище всередині губернаторського дому: «На верхньому поверсі у вікнах скло було вибите гайдамацькими кулями і підлога була всяна уламками скла. На нижніх поверхах будинку було темно, як і в дворі. Нагорі, в одній з кімнат, горіла керосинна лампочка і біля телефону чергувало декілька чоловік наших товаришів»⁵¹. Зв'язку з Брянським заводом і Амур-Нижньодніпровськом не було. Багатьом захисникам Ради становище здавалося безнадійним.

⁴⁸ Кошелев С. *Борьба за власть...* — С. 129.

⁴⁹ Там же. — С. 130; Горб А. *Червона гвардія м. Катеринослава (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад...* — С. 66.

⁵⁰ Кошелев С. *Борьба за власть...* — С. 130.

⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. I. — Спр. 1215. — Арк. 127.

Міська дума, не полишаючи надії врегулювати конфлікт, запропонувала обом сторонам своє посередництво для мирних переговорів. Підполковник Д. Абриньба погодився припинити бойові дії, але лише за умови здачі більшовиками зброї й розпуску червоної гвардії. Проте делегатам думи вдалося переконати українського командувача зустрітися з представниками військово-революційного штабу в приміщенні думи, для з'ясування можливості мирних переговорів⁵².

Керівники повстання на Брянському заводі погодилися на переговори з українським командуванням. «Пропозицію ми прийняли з умовою надання нам права розмови телефоном з містом... Нам було гарантовано недоторканість делегації», — згадував В. Аверін⁵³. Але вислана з Брянського заводу делегація зникла безвісти, як потім з'ясувалось, біля пошти делегати були затримані українськими вояками⁵⁴. Глухої ночі В. Аверін та К. Грінбаум виїхали до думи, щоб особисто взяти участь в переговорах. У центрі міста їх також затримали. В. Аверін згодом свідчив: «Напроти штабу петлюрівців, незважаючи на наші протести, нас взяли до полону, зав'язали очі обом, відвезли в штаб до чергового офіцера поодинці й знову з зав'язаними очима відправили в різні кімнати. Так ми, поодинці, в очікуванні розстрілу проспали до ранку»⁵⁵.

Незалежно від брянців, обложені в губернаторському домі захисники Ради також пристали на переговори. Лідери катеринославських більшовиків вирішили скористатися цією можливістю, щоб виграти час до прибуття в Катеринослав радянських загонів⁵⁶. Член штабу червоної гвардії І. Семенов, зустрівши Е. Квірінга вже в приміщенні думи, почув від нього саме цю думку: «Тоді мені Квірінг повідомив, що він спільно з іншими членами міськкому партії більшовиків веде переговори з командуванням гайдамаків, які вимагають негайно припинити збройну боротьбу, здачі зброї, розпуску червоної гвардії тощо, тобто цілковитого підпорядку-

⁵² ДАДО. — Ф. Р-3493. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 6.

⁵³ Аверин В. *Екатеринослав в 1917—1918 году...* — С. 588.

⁵⁴ Луговой А. *Эпоха бури и натиска* // *Звезда*. — 1921. — № 29. — С. 42.

⁵⁵ Аверин В. *Борьба за советскую власть (Катеринослав 1917—1918 г.)* // *Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 — октябрь — 1922. — Катеринослав, 1922.* — С. 85.

⁵⁶ Квининг Э. *Некоторые поправки к воспоминаниям о Екатеринославском Октябре...* — С. 142.

вання влади Центральній Українській Раді та її органам на місцях — губернській раді. Наша мета, сказав Квірінг, зараз затягти переговори з ними, оскільки перевага військової сили на боці гайдамаків, але до нас на підмогу з боку Синельникового просуваються загони московських червоногвардійців і задніпровці. Щойно лишень москвичі до Нижньодніпровська просунуться і рушать до Амуру, тоді ми пред'явимо ультиматум гайдамакам, які засіли на пошті, щоб вони здалися, а поки що до них не треба виявляти гарячки»⁵⁷.

Тієї ж ночі у Катеринославі було отримано перші звістки про наближення радянських загонів В. Антонова-Овсієнка. Головний комісар Катерининської залізниці, більшовик Степан Власенко, одержав відомості, що на ст. Ігрень прибув бронепотяг разом з відділом московських червоногвардійців. Він відразу ж повідомив про це Е. Квірінга та інших катеринославських більшовиків⁵⁸.

Не маючи жодної інформації про події в Амур-Нижньодніпровську й на лівобережжі, у військово-революційному штабі могли лише здогадуватись, чому задніпровські червоногвардійці не поспішають на допомогу обложеним захисникам Ради. Червона гвардія в Амур-Нижньодніпровську за чисельністю майже не поступалася брянцям, тож могла відіграти вирішальну роль в ході вуличних боїв з прихильниками Центральної Ради.

Насправді звістка про ультиматум українського командування й наступні події на Брянському заводі стала несподіванкою для керівників задніпровських червоногвардійців. День був святковим, підприємства не працювали, жодного бойового чергування на заводах не було. Робітники, які мешкали в місті, не могли за першим покликом дістатися до штабу червоної гвардії. Ті ж, хто знаходився в Амур-Нижньодніпровську, внаслідок святкування Різдва часто не могли тримати в руках зброю. Керівники червоної гвардії побоювались, що отаман місцевого Вільного козацтва Чорнобай скористається ситуацією і завдасть удару першим. Начальник штабу задніпровської червоної гвардії згадував: «На протязі години в штаб прибуло близько 20 чоловік. Я непокоївся, нас Чорнобай міг

⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1215. — Арк. 126–127.

⁵⁸ Власенко С. В боях за радянську владу в Катеринославі // Удні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав, 1987. — С. 284; ЦДАГО України. — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 1215. — Арк. 127.

голими руками взяти, основний кістяк залишався в місті й його вже не пустили додому. Щойно я повернувся до штабу, негайно віддав розпорядження увесь легковий транспорт заводу вислати в штаб, тому в наше розпорядження прибули 6 чи 8 фаєтонів. Посадивши на фаєтони командирів загонів, я їм дав завдання без бійців не повертатися, це значно допомогло, за години підступи до мосту було зміцнено, патрулі на певних спостережних пунктах було розставлено, а решту направили в клуб цвяхарів і вклали спати, не роздягаючись»⁵⁹.

Втім, отаману Вільного козацтва також не відразу вдалося зібрати своїх людей. Тим часом, основні сили задніпровської червоної гвардії (кілька сотень бійців) зосередились на заводі «Сиріус». Взявши під свій контроль залізничну станцію й міст через Дніпро, червоногвардійці до вечора витіснили вільно-козачі відділи з Амур-Нижньодніпровська. Вже вночі частина козаків спробувала прорватися через міст до Катеринослава, але була відбита. Решта вільних козаків відступила до ст. Ігреня, де й закріпилася. Розташування будинків, парканів та штабелів дров забезпечувало їм зручну позицію для оборони. Та головне, поки ст. Ігреня займали вільні козаки, загони В. Антонова-Овсієнка не могли дістатися Катеринослава. Радянський дослідник А. Горб писав: «Спираючись на зв'язки з людністю околиць сіл, "вільні козаки" могли, не приймаючи нерівного бою, то розсіваяючись, то збираючись знову, руйнувати залізничну колію та відрізувати Катеринослав від зв'язку із ст. Синельникове й Харковом»⁶⁰.

Тож замість пробиватися до Катеринослава, штаб задніпровської червоної гвардії вирішив кинути усі свої сили на здобуття ст. Ігреня. Лише зайнявши цю станцію, червоногвардійці могли зв'язатися з силами В. Антонова-Овсієнка і забезпечити їх прибуття до Катеринослава.

Таким чином, перший день повстання не приніс борцям за радянську владу вирішальної переваги. Брянці не змогли скористатися наслідками своєї перемоги на Кайдаках і поки що відсиджувалися за містом. Задніпровська червона гвардія також не поспішала залишати лівий берег Дніпра. В. Аверіна та К. Грінбаума було за-

⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 320. — Арк. 21.

⁶⁰ Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад... — С. 68.

арештовано; Рада перебувала в облозі, що загрожувала ось-ось скінчитися капітуляцією. Втім, нечисленні захисники української влади були виснажені не менше від своїх противників. Варто було брянцям і задніпровцям перейти до активних дій, не кажучи вже про прибуття до міста радянських загонів В. Антонова-Овсієнка, щоб становище сил Центральної Ради стало критичним.

Хоча виступ у Катеринославі стався днем раніше від запланованого, П. Єгоров все одно готувався вирушити на допомогу повсталим. Отримавши вже 9 січня звістку про ультиматум робітникам Брянського заводу, він телеграфував В. Антонову-Овсієнку: «Далі можна очікувати, що гайдамаки виконають свій ультиматум. Екстрено висилайте відповідні сили, в тому числі мають бути відправлені панцерні майданчики»⁶¹.

П. Єгоров не випадково прохав надіслати йому підкріплення. Під час боїв за Павлоград і Синельникове його загін налічував близько 1400 бійців, але на той час з них лишилася ледве третина. Переважна більшість харківських червоногвардійців і вояки 30-го запасного полку повернулася до Харкова. У розпорядженні Єгорова залишилися бронепотяг № 2 і відділ московських червоногвардійців (430 бійців). Щоправда, у Лозовій та Павлограді до цих сил приєдналися місцеві червоногвардійці (300 бійців), відділ чорної гвардії з Олександрівська (150 бійців) та загін шахтарської червоної гвардії (300 бійців)⁶². Крім того, на допомогу П. Єгорову В. Антонов-Овсієнко надіслав сотню петроградських червоногвардійців під команду Полякова. Разом усі ці сили налічували 1300 бійців, але Єгоров вважав, що може покладатися лише на москвичів і петроградців.

Вже 9 січня бронепотяг № 2 за наказом П. Єгорова побував на ст. Ігрень. Жодних військ на станції не було, і бронепотяг безперешкодно повернувся до Синельникового. Місцеві залізничники відразу ж повідомили про це до Катеринослава, а опівночі до ст. Ігрень вже виїхав загін червоногвардійців. Але на цей час станцію зайняли вільні козаки. Залізничний тор на під'їзді до Ігрені було розібрано, а потяг з червоногвардійцями обстріляно. Виско-

⁶¹ ГАРФ. — Ф. 8415. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 101.

⁶² ЦДАВО України. — Ф. 1042. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 55–55зв.; Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 1. — С. 109; Лукьянов Х. Красная гвардия Донбасса. — Сталино, 1958. — С. 74.

чивши з вагону, червоногвардійці вступили в бій з вільними козаками. Останні не вчинили значного опору й склали зброю; після невеличкого імпровізованого мітингу всіх їх відпустили, взявши обіцянку не виступати більше проти радянської влади. Червоногвардійці повернулися до Синельникового, маючи кількох поранених⁶³. П. Єгоров телеграфував В. Антонову-Овсієнку: «Чекаю від вас резерву — необхідний»⁶⁴.

Вранці 10 січня на ст. Ігрені прибув невеличкий червоногвардійський відділ з Амур-Нижньодніпровська (16 бійців). Загін спершу безперешкодно зайняв станцію, але був змушений відступити під натиском вільних козаків, що з'явилися з боку Ігренської колонії. Поблукавши в околицях залізниці, червоногвардійці повернулися через замерзлу Самару до Амур-Нижньодніпровська⁶⁵. Скерувати на ст. Ігрені більші сили штаб задніпровської червоної гвардії не зміг, оскільки саме в цей час вільно-козачий загін атакував Амур-Нижньодніпровськ. Козаки намагалися прорватись до залізничного мосту, але під кулеметним вогнем втратили кількох вбитих і відступили. Водночас на вимогу штабу червоної гвардії місцеві залізничники підготували до виїзду ремонтний потяг, що мав полагодити залізницю в районі ст. Ігрені. «Години до 10 ранку залізничники обладнали аварійний потяг і зажадали від нас охорону, — згадував начальник штабу червоної гвардії П. Гудима. — Але не встиг потяг дійти до горяйського мосту, як його сильно обстріляли, двох чи трьох наших бійців поранило, і потяг повернувся назад. Довелося збільшити охорону і дати кулемет»⁶⁶.

Для експедиції на ст. Ігрені було сформовано загін з 200 задніпровських червоногвардійців. Його командир згадував: «Миттю загін повантажився у вагони. Настрій змінювався лихоманкою: усі метушилися, кричали, віддавали розпорядження; нетерпляче чекання породжувало паніку. Невміле поводження зі зброєю привело до зайвих, непотрібних жертв»⁶⁷.

⁶³ Горб А. Червона гвардія м. Катеринославу (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад... — С. 68.

⁶⁴ ГАРФ. — Ф. 8415. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 112.

⁶⁵ Горб А. Червона гвардія м. Катеринославу (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад... — С. 68.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 320. — Арк. 24.

⁶⁷ Суханов А. «Заднепровье» (1913 — 1917 гг.) // Летопись революции. — 1923. — № 4. — С. 111.

Без особливих зусиль червоногвардійці розсіяли сторожову охорону біля мосту через Самару, але неподалік ст. Ігрень потрапили під перехресний обстріл. Поспіхом залишивши ешелон, задніпровці залягли й півгодини вели перестрілку з вільними козаками, що закріпилися в Ігренській колонії⁶⁸. Скориставшись чисельною перевагою, червоногвардійці обійшли колонію і атакували козаків з флангу. Командир загону згадував: «Бігти довелося близько версти, спершу перебіганням, а потім безладною лавою, щоб сховатися за кам'яні стайні й дров'яні укріплення. У цей час зачастили кулемети. Охоплюючи з правого крила лобовим ударом, наша лава вибила гайдамаків, що засіли там. Розстрілювали всіх, хто потрапляв під руку, переслідуючи до самого настання темряви. З нашого боку був один вбитий і двоє поранених»⁶⁹. П. Гудима писав, що вільні козаки мали «чоловіки зо три вбитих, яких вони кинули в кущах, і кількох чоловік поранених, двох чи трьох поранених петлюрівців взяли до полону та підібрали штук 12–15 карабінів»⁷⁰. Поки команда ремонтного потягу лагодила залізничний тор, козаки спробували контратакувати, але були відбиті й відійшли на Новомосковськ.

Таким чином, червоногвардійці остаточно закріпилися на ст. Ігрень. Залізничний тор було швидко полагоджено, і до станції прибув з Синельникового бронепотяг № 2, на якому було 100 московських червоногвардійців. Саме ці сили й складали авангард загону П. Єгорова, висланий на допомогу катеринославській червоній гвардії⁷¹. Бронепотяг без перешкод дістався до Амур-Нижньодніпровська, щоб звідти дістатися до Катеринослава, на вулицях якого другий день поспіль точилися бої.

Тим часом похмурий світанок 10 січня захисники обложеної катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів зустріли з невеселими почуттями. Учасник оборони згадував: «Коли зовсім розвиднілось, я оглянув будинок Ради. Скло повилітало з усіх шибок. Біля кожного вікна було по кілька чоловік. Вони стріляли по пошті. Було сиро, мрячно. Люди перемерзли, дрижали.

⁶⁸ Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад. — С. 69; Суханов А. «Заднепровье» (1913–1917 гг.). — С. 111.

⁶⁹ Суханов А. «Заднепровье» (1913–1917 гг.). — С. 111–112.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 320. — Арк. 24–25.

⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 4712. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 26.

Я вийшов за ворота Ради на Воскресенську вулицю з тим, щоб перевірити наші пости. На вулиці не видно було нікого. Але коли я проходив повз будинки, вгору по Воскресенській, до мене раз у раз виходили з парадного ходу майже кожного будинку озброєні робітники. Багато серед них було шодуарівців, які жили в місті»⁷². «До ранку 28 грудня (10 січня за н. ст. — М. К.) боеприпаси і продукти харчування у нас майже вичерпалися, юнкери і гайдамаки оточили нас, — свідчив М. Потапов. — Позбавлені зв'язку, ми не знали, що відбувається в місті — на заводах, фабриках»⁷³.

У цей час до Ради прибув посланець Брянського заводу, М. Брянський (Бреславський). Один з захисників Ради згадував про розмову з ним: «Я заявив Мирону, що у нас немає набоїв і хліба, а також бійців. Він відповів, що Брянський завод, тобто наш штаб, зовсім не знав про те, що у нас були бої з гайдамаками всю ніч і що в нас є вбиті й поранені, а ми лишень від нього дізналися, що і в них в свою чергу були бої з гайдамаками в районі Кайдаків, де стояв курінь гайдамаків, і що цей курінь було цілковито розбито і полонено брянцями... Після розмови про стан справ тов. Бреславський обіцяв все передати брянцям і попрохати їх якомога швидше вжити заходів для надання нам допомоги. З цими словами він пішов від нас. Нам було вже веселіше, тому що зв'язок з брянцями налагоджено»⁷⁴.

Невдовзі з Брянського заводу прибув панцерник з кількома ящиками набоїв, рушницями і продовольством. Оборонці Ради з піднесенням зустріли звістку про те, що опівдні брянці планують спільно з задніпровцями розгорнути наступ на центр міста, а також про наближення до Катеринослава загонів В. Антонова-Овсієнка. Залишивши підбадьорених захисників Ради чекати підмоги, «Гуркіт» повернувся на Брянський завод. За годину українські вояки знову атакували будинок Ради, але після тривалої перестрілки були змушені відступити.

Тим часом українське командування за наполяганням міської думи звільнило К. Грінбаума та В. Аверіна з-під арешту. Останній згадував: «...Ми вирушили до Думи, де застали нашу фрак-

⁷² Новіков А. Катеринославський Жовтень... — С. 265.

⁷³ Потапов М. Червона гвардія Катеринослава... — С. 277.

⁷⁴ Кошелев С. Борьба за власть... — С. 131.

цію — щоправда, не всю. Там були тт. Квірінг, Бек, Гопнер та інші товариші. Стали ми радитися і обговорювати, як бути: починати переговори чи відтягнути їх під різними приводами до приїзду москвичів з артилерією, які знаходилися в ешелонах за 45 верст від Катеринослава. Суперечок було чимало. В результаті — вирішено було не вести переговорів під тим приводом, що командування противника порушило дану обіцянку щодо недоторканості нашої делегації і що внаслідок арешту ми не знаємо, яке зараз становище у робітничих кварталах»⁷⁵.

Після тривалої суперечки Аверін і Грінбаум переконали представників українського командування, що їм потрібно ознайомитися з настроями брянців, перш ніж вести переговори. Обом було видано перепустки для проїзду на Брянський завод. Та прибувши до брянців, керівники повстання почали готувати червоногвардійців до загального наступу.

Опівдні до міста прибув з лівого берега Дніпра бронепотяг № 2 з московськими червоногвардійцями. На під'їзді до вокзалу бронепотяг було обстріляно українською артилерією (прямим влученням виведено з ладу одну з чотирьох його гармат)⁷⁶. Але це не перешкодило москвичам спільно з сотнею брянців зайняти вокзал. З Амур-Нижньодніпровська надійшли загони задніпровської червоної гвардії. На цей час червона гвардія Брянського заводу вже була готовою до вирішального наступу. Всього в районі вокзалу й Озерного базару зосередилося не менше 600 червоногвардійців, які почали наступати на центр міста.

Частина озброєних робітників просувалася Катерининським і Пушкінським проспектами, інша частина — Петроградською вулицею, обходячи пошту з тилу. Після 15 год. червоногвардійські загони почали прибувати в центр міста, долаючи опір гайдамаків і вільних козаків. «Гуркіт» їхав попереду лави, підтримуючи червоногвардійців гарматним і кулеметним вогнем. З міського саду панцерник обстріляв позиції українських вояків. Його командир згадував: «Чисто випадково мені вдалося визначити вогневу точку противника, яка знаходилася на даху пошти (слухове вікно). Я встановив сорокавосьмиміліметрову гармату системи “Гочкіс”,

⁷⁵ Аверин В. *Екатеринослав в 1917–1918 году...* — С. 588.

⁷⁶ ГАРФ. — Ф. 8415. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 118; ЦДАВО України. — Ф. 4712. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 26.

що знаходилася в мене на панцернику, і дав дві черги пострілів по п'ять снарядів, і вогневу точку противника було придушено, тобто ліквідовано»⁷⁷.

Хоча всі українські військові сили було стягнуто до центру міста, загонам червоної гвардії вдалося з боями зайняти вулиці, прилеглі до губернаторського дому. До 16 год. хлібозавод, млини, типографія вже були в руках червоногвардійців. Відділи робітників зайняли Воскресенську й ріг Олександрівської вулиць, захищаючи будинок Ради від обходу з нагірної частини міста. Зайшовши через Петроградську вулицю, червоногвардійці оточили пошту й почали приготування до штурму останніх позицій противника.

Військово-революційний штаб телефоном передав українському командуванню ультиматум з вимогою очистити будинок пошти⁷⁸. На цей час жодних надій на допомогу з Києва чи Одеси у жменьки захисників української влади вже не лишилося. Від вояків 10-го Гайдамацького полку і підрозділів гарматної бригади, які тримали нейтралітет, чекати підмоги також не доводилося. Сердюки, побачивши, чия бере, погодилися нести спільно з червоногвардійцями охорону катеринославського вокзалу⁷⁹. Обложені на пошті вояки спробували прорватися на Катерининський проспект, але червоногвардійці відбили атаку. Після цього українське командування вирішило розпочати з противником переговори про перемир'я.

Близько 19 год. вечора до Ради прибула мирна делегація в складі членів міської думи й представників штабу Катеринославської дивізії. Однак керівники військово-революційного штабу погоджувались припинити бойові дії лише за умов складення українськими вояками зброї й арешту всіх, хто виступив проти радянської влади⁸⁰. Опівночі делегація штабу передала ці умови українському командуванню (захисники пошти помилково обстріляли делегатів, кількох чоловік було легко поранено). Щоб підштовхнути прихильників Центральної Ради до капітуляції, червоногвардійці зробили два гарматних постріли по будинку пошти. За півгодини українське командування прийняло умови військово-

⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 705. — Арк. 17.

⁷⁸ Там само. — Спр. 1215. — Арк. 127—128.

⁷⁹ Аверин В. Октябрьская революция в Екатеринославе. — С. 123.

⁸⁰ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. — Т. 3. — С. 98; Кошелев С. Борьба за власть... — С. 132.

революційного штабу. Будь-який збройний опір радянській владі припинявся. Вояки Гайдамацького полку мали здати зброю й перейти до казарм сердюків до з'ясування їх подальшої долі Радою робітничих і солдатських депутатів. Охорону пошти перебирали червоногвардійці та орликівці⁸¹.

Член штабу червоної гвардії І. Семенов так описував капітуляцію українських вояків: «З отриманням цієї відповіді, червоногвардійці підійшли до пошти і почали при абсолютній тиші входити всередину її приміщення. Гайдамацька частина знаходилася на верхньому поверсі будинку пошти. Червоногвардійці вломилися в двері майже юрбою, зайняли нижній поверх будинку. Нікому й на думку не спало вжити засобів безпеки, з огляду на можливість засідки з боку гайдамаків, адже вони могли кинути дві-три бомби в таке скупчення людей і була б маса жертв з нашого боку. Але все обійшлося. Гайдамаки вирішили здатися і не воювати з нами і сиділи сумирно в темних кімнатах. На наш вигук “Давайте світло” звідкілясь принесли кілька керосинних ламп і освітили кімнати пошти»⁸². «Коли я подивився на вікна і на їхній телеграфний апарат, то мені впало у вічі руйнування як результат нашої перестрілки. Все тут було буквально посічено кулями, і не було живого місця на будинку», — згадував інший червоногвардієць⁸³.

В будинку пошти зброю склало 10 українських старшин і близько 300 вояків. Червоногвардійці відправили останніх в казарми Сердюцького полку, а офіцерів зачинили в одній з кімнат на верхньому поверсі пошти. Палаючи бажанням розправитись з «контрреволюціонерами», юрба озброєних робітників увірвалася до кімнати, де утримувались полонені старшини. І. Семенов, лаконічно написавши у спогадах, що «долею офіцерів ми вже не цікавилися», висловив припущення, що над ними було вчинено самосуд⁸⁴. Член катеринославської губернської ради, який зміг дістатися до Києва, повідомив на засіданні Центральної Ради, що наступного дня після зайняття міста більшовики розстріляли

⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 833. — Арк. 183; Кошелев С. *Борьба за власть*. — С. 132–133; Горб А. *Чувства гвардії м. Катеринослава (Дніпропетровське) в боротьбі за владу Рад...* — С. 73.

⁸² ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1215. — Арк. 129.

⁸³ Кошелев С. *Борьба за власть...* — С. 133.

⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1215. — Арк. 130.

9 гайдамацьких старшин⁸⁵. Один з червоногвардійців згодом стверджував, що розстріляно було близько 80 полонених, а решту відпущено⁸⁶. За іншим свідченням, полонених на Кайдаках вільних козаків відпустили під чесне слово, що вони більше не битимуться проти радянської влади⁸⁷. Радянський комісар Катерининської залізниці, С. Власенко, також стверджував, що гайдамаків було роззброєно і розпущено⁸⁸.

Втрати червоногвардійців у вуличних боях в Катеринославі були порівняно невеликими. Повсталі втратили 11 вбитих і 44 поранених, загін П. Єгорова — близько 10 вбитих і 20 поранених⁸⁹.

Після капітуляції військ Центральної Ради влада в Катеринославі перейшла до Ради робітничих і солдатських депутатів. Е. Квірінг, голова Ради і лідер катеринославських більшовиків, згадував: «28 грудня (10 січня за н. ст. — М. К.) ми вже були повними господарями в місті. Негайно були зайняті всі державні установи: державний банк, коли я не помиляюсь, уже до цього охороняв караул полку Орлика. Скрізь були призначені свої комісари»⁹⁰. 11 січня до Катеринослава прибув П. Єгоров з основними силами свого загону. Того ж дня він доповідав В. Антонову-Овсієнку: «Зараз місто зайняте нашими військами, роззброюємо окремі частини гайдамаків, але їхні сили вийшли з міста і окопуються в лісі, взявши з собою дві гармати. Панцерний потяг Зайцева зі мною в Катеринославі, завтра дамо бій, загони петроградський і московський зі мною, для розвитку подальшої операції чекаю від Вас [підкріплення], оскільки доводиться на кожній станції залишати охорону. Зараз у місті спокійно, організовано ВРКомітет, із засідання якого я й підійшов до апарату... Місто не здам, але очікую від Вас ще частини»⁹¹.

⁸⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х т. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 2. — С. 94.

⁸⁶ Кошелев С. Боротьба за владу... — С. 136.

⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1155. — Арк. 46.

⁸⁸ Власенко С. В боях за радянську владу в Катеринославі... — С. 284.

⁸⁹ ГАРФ. — Ф. 8415. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 120; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1155. — Арк. 49; Рухман М. В боях за владу Рад // Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). — Дніпропетровськ, 1957. — С. 154; Кошелев С. Боротьба за владу... — С. 134.

⁹⁰ Квірінг Е. Катеринославська Рада і Жовтнева революція // Удні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав, 1987. — С. 230.

⁹¹ ГАРФ. — Ф. 8415. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 120.

Рештки сил підполковника Д. Абриньби, не затримуючись за містом, відійшли в напрямку на П'ятихатки. Оскільки дати їм бій не вдалось, П. Єгоров спрямував увесь свій запал на батарею 5-го запасного гарматного дивізіону, яка відмовлялась передати гармати червоній гвардії. За наказом Єгорова, батареїців було скликано на мітинг, а оточені червоногвардійцями артилерійські казарми взяв на приціл бронепотяг⁹². Один з червоногвардійців так описував подальші події: «Мітинг тривав кілька годин, вояки погоджувалися віддати гармати, але командний склад був проти. Знову починався мітинг, але коли мітингувальники побачили неподалік від казарми червоногвардійську лаву, а снаряди почали падати неподалік від казарми (нині Байдукова), поблизу гарматних казарм, це москвичі стріляли з бронемайданчика, тоді й командування погодилося здати гармати, але прохали, щоб повернули коней і зброю, їх прохання було задоволене»⁹³.

Вільно-козачий відділ, що відступив з Амур-Нижньодніпровська на Новомосковськ, було розсіяно силами павлоградської червоної гвардії. Один з червоногвардійців згадував: «Що ж стосується новомосковських гайдамаків, що тривожили нас з боку Василівки та інших місцевостей, то для їхньої ліквідації було відправлено у Новомосковськ загін червоногвардійців на чолі з тов. Скирдою, який встановив революційний лад і до приїзду катеринославського загону знаходився у Новомосковську»⁹⁴.

Поява у придніпровському краю українського загону, що відступав з Катеринослава, сполошила місцевих революціонерів. Група анархістів-комуністів Кам'янського навіть звернулася до катеринославського ВРК з проханням видати їм зброю «для захисту революції й боротьби з гайдамаками»⁹⁵. Але гайдамаки прослідували до Знам'янки, не роблячи спроб закріпитися у Верхньодніпровську, де з ними міг з'єднатись курінь місцевого Вільного козацтва. І хоча П. Єгоров був впевнений, що Центральна Рада

⁹² Терещенко Н. *Незабываемые дни // Железнодорожники Екатерининской в борьбе за власть Советов. Воспоминания, биографии, документы.* — Днепропетровск, 1958. — С. 90.

⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1155. — Арк. 49.

⁹⁴ Швед А. *Революционные события в Павлограде (март 1917 — март 1918 г.) // Летопись революции.* — 1927. — № 4(25). — С. 113.

⁹⁵ ГАРФ. — Ф. 8415. — Оп. 1. — Д. 17. — Л. 97.

зосереджує війська для наступу на Катеринославі, нечисленний «загін Абриньби», як його називали в українських зведеннях, був єдиною військовою силою, що прикривала південну Київщину від наступу радянських загонів.

Таким чином, внаслідок дводенної збройної боротьби Катеринославі перейшов до рук прихильників радянської влади. Військове керівництво УНР не спромоглося вчасно підтримати нечисленних оборонців української влади в Катеринославі. Відсутність підкріплень і нейтралітет частини української залоги не дозволили гайдамакам і вільним козакам зберегти за собою ініціативу в ході вуличних боїв. Прибуття до міста авангарду радянського загону П. Сторова остаточно схилило чашу військового успіху на бік противників Центральної Ради.

Зайняття Катеринослава стало значним військовим успіхом для більшовиків. Нарком В. Антонов-Овсієнко не мав сумнівів, що залучення катеринославських пролетарів до боротьби з Каледіним дозволить змінити становище на донському фронті на користь червоних. Крім того, в разі ескалації збройного конфлікту з Центральною Радою, що виглядало тепер практично неминучим, радянські загопи отримали змогу не лише розірвати залізничне сполучення Наддніпрянщини з Приазов'ям, а й розгорнути наступ вглиб Правобережної України. Тож втрата такого важливого адміністративного і промислового центру як Катеринославі значно погіршувала не лише політичне, а й військове становище УНР.

Марта Гавришко

Кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху.

У статті висвітлено форми, методи, перебіг і результати інформаційно-пропагандистської кампанії ОУН в Європі та Америці, пов'язаної з відстоюванням прав української національної меншини у Речі Посполитій на початку 1930-х рр. Проаналізовано значення Ліги Націй у вирішенні польсько-українського конфлікту того часу.

Ключові слова: ОУН, ПУН, Ліга Націй, українське питання, Євген Коновалець, Євген Онацький.

Marta Havryshko

OUN activities in the international arena in the case «pacification» in Halychyna in 1930

The article deals with the forms, methods, progress and results of campaigns of OUN in Europe and USA related to upholding the rights of the Ukrainian minority in Poland in early 1930. The importance of the League of Nations in Polish-Ukrainian conflict of that time is analyzed.

Key words: OUN, PUN, League of Nations, Ukrainian question, Eugen Konovalets, Eugen Onatskyj.

ЗАХОДИ ОУН НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ У СПРАВІ «ПАЦИФІКАЦІЇ» В ГАЛИЧИНІ У 1930 р.

Національне питання, виражене у вільсонівському праві націй на самовизначення, стало одним з підставових принципів формування версальсько-вашингтонської міжнародної системи після закінчення Першої світової війни. Водночас через непослідовність втілення національного принципу при формуванні нових державних утворень на уламках імперій мільйони людей або опинились поза межами своїх країн, або ж були позбавлені права утворити власну національну державу. Все це виявилось зручним маніпулятивним інструментом в руках різних політичних сил та джерелом численних міжнаціональних конфліктів, що стали прологом нового воєнного протистояння у світі і набрали особливо драматичних форм під час Другої світової війни. До таких невирішених національних проблем належало й українське питання, увага до якого вкотре загострилась у зв'язку з проведенням польською владою карально-репресивної акції щодо українців Галичини у 1930 р. Останні, позбавлені суб'єктності на міжнародній арені, намагались використати весь арсенал доступних засобів з метою захисту своїх прав.

Попри існування комплексних спеціальних досліджень проблеми пацифікації¹, її історичного контексту², участі ОУН у саботажній кампанії³, яка послужила приводом до репресій, поза увагою

¹ Швагуляк М. «Пацифікація»: польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. — Львів: [б. в.], 1993 — 52 с.; Виздрік В. Політика колонізації та «пацифікації» Польщею західноукраїнських земель в 30-х рр. ХХ ст. // Держава та армія: [збірник наукових праць]. — Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2000. — С. 79—84; Скакун Р. «Пацифікація»: Польські репресії 1930 року в Галичині. — Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2012. — 172 с.; Mazur G. Problem racyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r. // *Zeszyty Historyczne*. — № 135. — 2001. — S. 3—39.

² Юрик Ю. Протистояння ОУН і польської держави (1929—1935 рр.) // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Кульчицький*. — Вип. 13. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. — С. 356—407; Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939*. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. — 262 s.

³ Мірчук П. *Нарис історії ОУН. 1920—1930 роки*. — 2-е вид, доповн. — Львів, 2003. — 642 с.; Посівнич М. *Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929—1939 роках*. — Львів: Афіша, 2010. — 368 с.; Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939*. — Lublin, 2003. — 433 s.

більшості істориків залишається роль українських політичних сил в еміграції у вирішенні українсько-польського конфлікту початку 1930-х рр. за допомогою міжнародних важелів. У зв'язку з цим варто відзначити праці польського історика Анджея Земби, який дослідив заходи української еміграції в Канаді і Великій Британії, пов'язані з «пацифікацією»⁴. У дослідженні Романа Сироти також заторкнуто питання діяльності українського лобі в офіційному Лондоні в широкому контексті ставлення англійської суспільно-політичної думки до українського питання у міжвоєнний час⁵.

Метою цієї статті є висвітлити головні напрямки і форми діяльності українського націоналістичного руху за кордоном, пов'язаної з порушення Польщею прав української національної меншини у Галичині внаслідок проведення «пацифікації».

Кінець 1920-х рр. ознаменувався глибокою економічною і політичною кризою у Речі Посполитій. Вона призвела до посилення президентської вертикалі влади та зменшення ролі парламенту. Разом з тим наростало невдоволення українців колонізаційною політикою офіційної Варшави у Галичині та наступом на їхні політичні, економічні і культурні права. Яскравим виразом невдоволення українців стала так звана «саботажна акція», що полягала у підпалах польських маєтків, руйнуваннях комунікаційних ліній влітку—восени 1930 р. Усі акції М. Швагуляк поділяє на три типи: найменш чисельну групу становили підпали, здійснені самими польськими власниками задля одержання страхових компенсацій; другу частку являла собою невелика кількість організованих, але частіше стихійних акцій, здійснених селянами під впливом комуністичної пропаганди, третя частина саботажів була здійснена націоналістами⁶. На сьогодні в історіографії існує чимало версій щодо ролі в цій акції націоналістичного підпілля: від визнання

⁴ Zięba A. *Pacyfikacja Małopolski Wschodniej w 1930 roku i jej echo wśród emigracji ukraińskiej w Kanadzie* // *Przeźdzwastulecia XIX i XX w.: studia historyczne ofiarowane prof. W. Felczakowi*. — Kraków 1993. — S. 78–92; Zięba A. *Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurencji polityczni (do roku 1932)*. — Kraków. Księgarnia Akademicka, 2010. — 790 s.

⁵ Сирота Р. Британські ліберали, Роберт Вільям Сітон-Вотсон і «Нещаслива нація» (Дослідження з історії проукраїнського руху у Великій Британії в 1919–1939 роках) // *Вісник Львівського університету. Серія історична* / [відп. ред. Р. Сирота]. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — Вип. 38. — С. 293–368.

⁶ Швагуляк М. «Пацифікація»: польська репресивна акція у Галичині 1930 р... — С. 13.

ОУН головним ініціатором і організатором саботажів до ставлення до підпалів як таких, що були ініційовані Юнацтвом ОУН без погодження з ПУН. Так чи інакше, ОУН взяла на себе повну відповідальність за саботажну акцію у краї.

З метою приборкання українців у Галичині польська влада упродовж 19 вересня — кінця листопада 1930 р. провела масштабну карально-репресивну акцію — «пацифікацію» («умиротворення») із залученням великої кількості поліційних сил, військових частин 6-го корпусу війська польського та молодіжних організацій польських консерваторів (так зв. «стрільців»)⁷. Акція була спрямована на знищення українських культурно-освітніх осередків, господарських установ та зрив участі українських політичних сил у виборах до польського парламенту, призначених на 16 листопада 1930 р. Масового характеру набули арешти і ув'язнення провідних українських політичних діячів, зокрема представників найбільшої західноукраїнської партії — Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Такі дії польської влади свідчили не лише про авторитарні тенденції у суспільно-політичному житті країни, а й про грубе порушення Польщею усіх міжнародних зобов'язань щодо захисту прав української національної меншини, взятих 28 червня 1919 р. у зв'язку з підписанням так званого «Малого Версальського трактату». Зважаючи на це, українські політичні сили різних ідеологічних таборів вважали необхідним порушити цю справу на міжнародній арені. Велику активність у цих заходах виявили українські націоналісти. Вже у середині жовтня 1930 р. Провід українських націоналістів почав розробляти план масштабної протестаційної акції закордоном, в реалізації якого брали участь осередки ОУН у різних країнах.

На той час організаційна мережа ОУН за кордоном була представлена так званими теренами, які поділялись на держави, а ті своєю чергою — на відділи. Останніх було близько 20 на кінець 1929 р., до їхнього складу входило 500 осіб. Зокрема, у Чехословаччині — 250; у Франції — 150; в Болгарії — 30, в Німеччині — 14 членів⁸. В документах ОУН за серпень 1929 р. знаходимо інформацію

⁷ Скаун Р. «Пацифікація»: Польські репресії 1930 року в Галичині... — С. 55—57.

⁸ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. Від Української військової організації до Організації Українських Націоналістів. 1920—1942. — К., 2005. — С. 83.

про членів ОУН в різних європейських містах: у Данцігу — Андрій Федина, в Брюсселі — Дмитро Андрієвський, у Загребі — Г. Калюжний, в Люксембургу — О. Твардовський, у Парижі — Микола Капустянський, в Берліні — Ріко Ярій і Михайло Селешко, в Подебрадах — Микола Сціборський, у Празі — Осип Бойдуник⁹. Акція проти польського терору на західноукраїнських землях стала доброю нагодою перевірити організованість закордонних структур ОУН. У спеціальних обіжниках за підписом організаційного референта М. Сціборського, призначених для секретарів держав, округ та провідників відділів ОУН на місцях наказано координувати протестаційні акції, спонукати різні емігрантські організації — культурні, політичні, економічні, а також окремих осіб, — надсилати телеграми з протестом до Ліги Націй, до урядів тих держав, де вони перебували, і регулярно звітувати про результати¹⁰. З метою реалізації цього завдання українські націоналісти за кордоном налагодили співпрацю з Організацією державного відродження України у США, Стрілецькою Громадою, Союзом українців-самостійників та Українським національним об'єднанням у Канаді, з Українським культурним об'єднанням у Болгарії, Українською національною радою в Бельгії, Українським клубом у Швейцарії, Українсько-Литовським товариством у Литві, Українською Громадою у Франції, Комітетом для національної пропаганди в Австрії, українською Громадою в Італії, Українською академічною громадою, Українським допомоговим комітетом в Німеччині тощо. Потенційним партнером ОУН в її діяльності на міжнародній арені у справі «пацифікації» були й різні українські політичні сили, як за кордоном, так і в Західній Україні. Однак історія взаємин між ними була доволі непростю. Зокрема, як зазначає дослідник О. Зайцев, після утворення ОУН на початку 1929 р. в її Проводі продовжували змагатися два підходи у ставленні до ДЦ УНР та українських партій: жорстка лінія В. Мартинця та М. Сціборського і поміркованіша — Д. Андрієвського. Перша полягала у різкому протиставленні ОУН іншим політичним групам, яких звинувачували в «угодовстві», полонофільстві і зрадництві. Інша група наполягала на об'єктивному розмаїтті

⁹ *Statni ustředni archive v Praze (dali — SUA). — Ruske a ukrajinske emigrantske spolky a organizace v ČSR (dali — RUEO).* — Karton 9. — Inv. č. 93. — L. 326.

¹⁰ *SUA. — RUEO v ČSR.* — K. 10. — Inv. č. 93. — L. 677.

українського політичного спектра¹¹. Погіршення взаємин ОУН з націонал-демократами в Галичині на початку 1930 р. полягало в тому, що на думку членів ПУН, УНДО, як «теж націоналістична» організація, була головною перешкодою для зростання ОУН у Галичині. Детонатором конфлікту між ОУН та українськими політичними силами стала «саботажна акція». Головні політичні партії Галичини — УНДО, Українська соціалістично-радикальна та Українська соціал-демократична — виступили зі спільною заявою, в якій засудили дії українського підпілля. Близькою до них була позиція уряду УНР. Попри широку пресову полеміку, шквал взаємних звинувачень, особисті контакти між ними продовжували зберігатись. Вони були необхідними для координації зусиль на міжнародній арені у справі захисту українських національних прав. З цього приводу Є. Коновалець в листі до Д. Андрієвського від 27 грудня 1930 р. заявляв, що ОУН не може без погодження з Українською Парламентською Репрезентацією «придприймати яких-небудь кроків або висилати яких-небудь заяв» до міжнародного співтовариства¹².

Представники ОУН стали організаторами і координаторами роботи так званих протестаційних комітетів, які об'єднували членів різних українських емігрантських організацій у різних країнах, в яких ОУН як організація не була представлена. Один із найбільших протестаційних комітетів діяв у Чехословаччині. Він був створений у жовтні 1930 р. для висловлення протесту проти антиукраїнського терору і мав назву Контактний комітет. До комітету увійшло понад 60 політичних, громадських і культурних організацій, що діяли в ЧСР, у т.ч. від ОУН у ЧСР та Академічної громади, де секретарем управи був член ОУН Микола Ніцкевич¹³. Для безпосередньої підготовки справи протесту обрано Центральний виконавчий комітет на чолі з Петром Макаренком, з яким Є. Коновалець

¹¹ Зайцев О. Ставлення ОУН до спроб українсько-польського порозуміння (1929—1934) // *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. — 2012. — Вип. 5. — С. 60—61.

¹² Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 27 грудня 1930 р. // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів* / редкол. В. Верига та ін. Т. 2. Ч. 2. Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським; [упоряд.: Ю. Черченко, наук. ред. Н. Миронець]. — К.: Вид-во Олени Теліги, 2007. — С. 197.

¹³ Жив'юк А. Між ендеками й більшовиками: Микола Ніцкевич в українському націоналістичному русі 1920—1940-х рр. // *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. — 2010. — № 2 (35). — С. 223.

підтримував особистий зв'язок. В середовищі ОУН діяльність протестаційних комітетів розглядали не лише з точки зору ведення ефективної проукраїнської пропаганди за кордоном, а й як можливість об'єднання розрізнених українських угруповань, в якому націоналістам належала б ключова роль. Р. Ярий вважав, що усі зусилля Є. Коновальця у Лізі Націй переслідували мету збільшення його особистого авторитету та авторитету ОУН загалом серед української еміграції¹⁴. 19 січня 1931 р. в Женеві відбулася нарада представників протестаційних комітетів з дев'яти європейських країн (Німеччини, Бельгії, Швейцарії, Австрії, Болгарії, Італії, Франції, Литви, ЧСР, Данцігу)¹⁵. Тут були присутніми члени ОУН Володимир Мартинець, Д. Андрієвський, Макар Кушнір, Р. Ярий, Є. Онацький, О. Бойків¹⁶. Вирішено на основі існуючих протестаційних комітетів створити постійні комітети пропаганди в різних країнах світу, які мали б здійснювати підготовчу роботу до заснування об'єднаного центру для всіх українських емігрантських осередків в Європі¹⁷. Ідею такого об'єднання вдалося втілити у життя лише в січні 1932 р. шляхом утворення Європейського об'єднання українських організацій на чужині (ЄОУО). Генеральним секретарем організації став Д. Андрієвський.

Головні напрямки діяльності протестаційних комітетів Д. Андрієвський поділяв на пропагандистські та політичні: «Метою української пропаганди є ствердити перед чужинцями і довести їм факт існування України як нації, наявність всіх впливаючих з того факту висновків, як от культурна самостійність, політичні змагання і то на всіх українських землях. В той час як політика на міжнародньому терені, спираючись на відповідній пропаганді, має шукати практичного попертя та признання змагань українського народу, узгіднення його зі сторонніми чинниками»¹⁸. При чому Д. Андрієвський вважав, що «пацифікація» була лише приводом для широкомасштабної зовнішньополітичної акції ОУН на міжна-

¹⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 789. — Арк. 8.

¹⁵ SUA. — RUESO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 12.

¹⁶ Ibidem. — L. 211.

¹⁷ Мандрик М. Український націоналізм : становлення у міжвоєнну добу. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. — С. 204.

¹⁸ SUA. — RUESO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 214.

родній арені, в ході якої вдалося б порушити перед міжнародною громадськістю українське питання у всій його складності. В цьому контексті важливу роль відігравало акцентування на необхідності створення самостійної держави на всіх українських етнічних землях. У зв'язку з цим Д. Андрієвський наголошував, що потрібно описувати не лише становище українців у Речі Посполитій, а й колоніальний характер політики большевицького режиму в Радянській Україні і стверджувати необхідність «чинної боротьби з ним»¹⁹.

Головними формами протестаційної діяльності українських організацій В. Мартинець вважав: 1) повідомлення в українській та іноземній пресі; 2) телеграми, меморіали; 3) віча; 4) брошури²⁰. Поряд з тим існував широкий арсенал неопублічних заходів, що полягали у налагодженні контактів з представниками різних політичних кіл в Європі.

У середовищі ОУН констатували відчутний брак інформації про українське питання за кордоном. Більшість повідомлень в іноземних ЗМІ базувались на інформації з польської та большевицької преси, яка хибувала упередженістю і необ'єктивністю. Відтак важливим напрямком діяльності ОУН за кордоном стала інформаційна кампанія в іноземній пресі. Для цього ПУН призначив М. Кушніра відповідальним за встановлення зв'язків з іноземними журналістами²¹. Ключову роль у цьому контексті відігравали тодішні інформаційно-пресові бюро ОУН у Берліні, Брюсселі, Женеві²². Своє пресове бюро та радіостанцію націоналісти мали у Литві²³, а також активно співпрацювали з українським пресовим центром, створеним Яковом Макогоном у Лондоні. Провідним у час акції ОУН на міжнародній арені у справі «пацифікації» стало женецьке бюро. Оскільки саме в Женеві відбувались найважливіші міжнародні форуми того часу, тут перебував штаб Ліги Націй. Сам Є. Коновалець переїхав у Женеву на постійне проживання у березні 1930 р. Женевське бюро видавало «Бюлетень української

¹⁹ SUA. — RUEO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 215.

²⁰ Ibidem. — L. 605.

²¹ Бойків О. Моя співпраця з Полковником // Життя і смерть полковника Коновальця. — Львів: Червона Калина, 1993. — С. 120.

²² ДАІФО. — Ф. 68. — Оп. 2. — Спр. 155. — Арк. 72.

²³ Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 724. — Арк. 52.

інформації» французькою та англійською мовами²⁴. Перше число часопису з'явилося 11 листопада 1930 р. накладом 1000 примірників²⁵.

Уявлення про організацію роботи інформаційних центрів ОУН дає лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 9 листопада 1930 р., в якому адресант інформує про те, що в Бюро у Брюсселі щотижня виходять комунікати в кількості 400 примірників з дододанням одного аркушу документів (листів, пастирських листів тощо), які розсилаються до Женеви (50 штук), Рима (50 шт.), Парижа (100 шт.)²⁶. Пізніше у цьому бюро друкувались статті на міжнародні теми, меморандуми і відозви ОУН, які також розсилались за відповідними адресами. Видруковані в бюро інформаційні матеріали різними мовами ОУН надсилала до 18 редакцій українських видань за кордоном, а також іноземним ЗМІ²⁷. Серед заокеанських видань особливо активно ОУН співпрацювала з такими часописами як «Свобода» (США, Нью-Йорк), «Україна» (США, Чикаго), «Народне слово» (США, Пітсбург), «Америка» (США, Філадельфія), «Український голос» і «Українська стрілецька громада» (Канада, Вінніпег), «Україна» (Аргентина), «Український хлібороб» (Бразилія)²⁸.

Окрім масових розсилок друкованих матеріалів до іноземних ЗМІ, оунівці налагоджували контакти з представниками різних видань за кордоном, які вели рубрики подій у Центральній і Східній Європі. Зокрема, тісною була співпраця ОУН з французьким істориком і публіцистом, автором низки праць з історії України, який реферував українські справи у журналі «Ле Монде Славе» Рене Мартелем²⁹. ОУН підтримувала постійний контакт із журналістом «Манчестер Гардіан» Ф. А. Войгтом. Останній опублікував у

²⁴ Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН // *Організація Українських Націоналістів. 1929—1954: зб. статей у 25-ліття ОУН / обкл. й граф. оформ. Ю. Кульчицького. — [Париж]: Вид. Першої Укр. Друк. у Франції, 1955. — С. 146.*

²⁵ Бачина-Бачинський Є. Євген Коновалець у Женеві. Витяг із щоденника // *Коновалець та його доба. — Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. — С. 709.*

²⁶ Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 9 листопада 1930 р. // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів... — С. 171.*

²⁷ Протестна акція проти польського терору // *Розбудова нації. — 1930. — Ч. 11—12. — С. 292.*

²⁸ SUA. — RUESO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 263.

²⁹ Збірник документів і матеріалів... — С. 167.

цьому часописі від 21 листопада 1930 р. статтю про «пацифікаційну» акцію, яка сколихнула англійське суспільство³⁰. Д. Андрієвський наприкінці 1930 р. налагодив співпрацю з редакціями кількох бельгійських часописів. У жовтні 1930 р. розлога стаття Є. Онацького «Зразки польської політики у Східній Галичині» була видрукована на шпальтах таких італійських часописів як «Іль Ляворо Фашиста», «Іль Пополю ді Трієте», «Л'ора»³¹. Часопис молодіжного крила фашистської партії Італії «Антиєвропа» друкував матеріали, надані ОУН, статті Д. Андрієвського та Є. Онацького. Також останній тісно співпрацював з головним редактором часопису «Іль Джорнале Д'італія» В. Гайдою, який часто друкував матеріали про польсько-українські відносини³².

Про зацікавлення світової преси подіями в Галичині свідчить той факт, що тільки до кінця 1930 р. опубліковано близько 413 лише німецькомовних статей на українську тематику у часописах Німеччини, Австрії, Швейцарії, Чехословаччини, Литви, Угорщини, Польщі, Туреччини, Румунії, Югославії, Канади³³. 18 листопада 1930 р. В. Мартинець писав Є. Онацькому: «штурмування нами поодиноких редакцій чеських, видавання бюлетенів, розмови з поодинокими діячами мали той наслідок, що вдалося нам пролізти до великої частини чеської преси і то найповажніших органів, і навіть дотеперішні до поляків дуже лояльно наставлені органи помістили ряд статей чи заміток у прихильному для нас дусі»³⁴.

Одночасно з цим представники ОУН постійно моніторили польські ЗМІ на предмет пропаганди, викривлення інформації та відвертої маніпуляції фактами щодо українського питання. Показовим у цьому контексті є стаття представника ОУН у Подебрадах Н. Ніцкевича у провідній газеті українців Америки «Свобода». У ній автор проаналізував інформацію, наведену в кількох десятках польських

³⁰ Копія листа Є. Коновальця до Р. Ярого від 13 січня 1932 р., надіслана Д. Андрієвському // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів... — С. 288.

³¹ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Рік 1930. — Буенос-Айрес: Вид-во М. Денисюка, 1954. — Т. 1. — С. 244.

³² Там само. Роки 1931—1932. — Торонто: Новий Шлях, 1981. — Т. 2. — С. 97.

³³ Хроніка. Протестна акція проти польського терору // Розбудова нації. — 1930. — Ч. 11—12. — Листопад—грудень. — С. 292—315.

³⁴ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Рік 1930... — С. 237.

часописів, виступи послів і міністра внутрішніх справ у Сеймі, опублікував численні факти з приводу технології проведення «пацифікації», а також навів статистику постраждалих від неї³⁵.

Важливу роль у підвищенні інформованості іноземців про українську проблему відігравали невеличкі брошури, які видавала ОУН. Зокрема, навесні 1931 р. у Празі побачила світ так звана «чорна книга» — збірник документів про польську акцію «умиротворення», надрукований різними мовами: німецькою, французькою, англійською, чеською і литовською³⁶. Відповідальним за підготовку до друку цієї брошури під назвою «На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі» був тодішній референт пропаганди ПУН В. Мартинець³⁷. У брошурі містився опис «пацифікаційної» акції з усіма свідченнями очевидців, жертв, лікарів, судові документи, інтерпеляції українських послів, звіти, описи іноземців про події в Україні, а також відомості про протестаційну акцію українців за кордоном.

Протестаційні комітети були також організаторами різноманітних масових заходів: віч, протестаційних акцій, маніфестацій. Наприклад, у вічі, організованому 6 грудня 1930 р. у Відні взяло участь 4 тис. осіб³⁸. Найбільш широко такі заходи відбувались у містах США і Канади. Це були марші (дефіляди) вулицями з українськими національними прапорами, транспарантами. Вінцем таких акцій було прийняття резолюцій та меморіалів, адресованих Лізі Націй, урядам Канади, США, Франції та інших країн. Наприклад, українська діаспора у Канаді надіслала близько 200 резолюцій до офіційної Оттави з вимогою виступити на захист українців, які живуть у Речі Посполитій. Як наслідок, влада Канади посприяла у передачі до Секретаріату Ліги Націй двох петицій від української діаспори з протестом проти польського терору³⁹. З території США до Ліги Націй загалом вислано 400 різноманітних звернень у справі «пацифікації»⁴⁰.

³⁵ Ніцкевич М. Польська санаційна преса, урядові та політичні чинники про пацифікацію на Західній Україні // *Свобода*. — 1931. — Ч. 54. — 7 березня.

³⁶ Мірчук П. *Нарис історії ОУН. 1920–1930 роки...* — С. 255.

³⁷ *SUA. — RUESO v ČSR.* — К. 11. — Inv. č. 93. — L. 56.

³⁸ *Ibidem.* — L. 214.

³⁹ Скакун Р. «Пацифікація»: Польські репресії 1930 року в Галичині... — С. 138.

⁴⁰ *За океаном // Діло.* — 1931. — Ч. 34. — 15 лютого.

Важливим важелем протестаційної акції були різноманітні петиції і звернення до міжнародних організацій, урядів різних країн. Однією з перших відозв націоналістів, яку члени ОУН поширювали за кордоном з метою ознайомлення міжнародної громадськості з ситуацією у Західній Україні, була відозва Команди УВО, видана у листопаді 1930 р. чотирма мовами (англійською, французькою, німецькою, італійською), в якій стверджено, що українські землі передані польській владі всупереч волі українського народу, тому західні країни несуть відповідальність за теперішнє становище української національної меншини в Західній Україні. Також наголошено, що «розв'язка східньо-європейської проблеми без узгодження національних змагань українців стріне завжди чинний спротив українського народу, а зокрема українських активістів, що будуть боротися до останньої краплі крові за самостійність і соборність України»⁴¹. Головним автором тексту цієї брошури за дорученням Є. Коновальця був М. Сціборський. Його редагували і неодноразово обговорювали Є. Коновалець, В. Мартинець, Є. Онацький, О. Бойків, М. Кушнір⁴². Врешті проект документа був схвалений на нараді ПУН 19 жовтня 1930 р. у Женеві⁴³. Робота над текстом спровокувала серйозну внутрішню дискусію в ПУН стосовно основних напрямків і методів діяльності націоналістичного підпілля, в тому числі щодо співіснування УВО та ОУН. Зокрема, Д. Андрієвський висловлював застереження щодо тези про те, що ПУН вважає саботажні акції «неминучими і доцільними». Він не погоджувався з думкою, що ОУН має взяти на себе відповідальність за саботажні акції підпілля в Галичині, які називав «жакерією», побоюючись, що це викличе негативну реакцію у європейських політичних колах⁴⁴. Натомість голова ПУН, відповідаючи йому, наголосив, що сам доволі критично ставиться до останнього періоду діяльності УВО, однак вважає ці дії загалом доцільними: «коли б не діяльність Спілки, то не було б теж

⁴¹ *Хроніка. Протестна акція проти польського терору. Розбудова нації. — 1931. — Ч. 1—2. — Січень—лютий. — С. 49.*

⁴² *Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 24 листопада 1930 р. // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів... — С. 180.*

⁴³ *Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 30 листопада 1930 р. // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів... — С. 187.*

⁴⁴ *Там само. — С. 177.*

цієї активізації українського питання за кордоном, яке ми зараз всі реєструємо»⁴⁵.

21 грудня 1930 р. ПУН надіслав ноти у справі становища українців в Галичині, меморандуми про східноєвропейські справи і супровідні листи з різними матеріалами до міністерств закордонних справ 27 держав: Австрії, Бельгії, Великобританії, Болгарії, Іспанії, Естонії, Фінляндії, Греції, Угорщини, Італії, Японії, Латвії, Литви, Голландії, Румунії, Швейцарії, Швеції, Чехословаччини, Югославії, Канади, США, Єгипту, Туреччини, Аргентини, Ірландії, Ватикану⁴⁶. У цих матеріалах Провід ОУН описував становище української національної меншини у Польщі, порушення останньою міжнародних зобов'язань щодо українців, зокрема, внаслідок проведення «пацифікації»; вимагав розслідувати наведені факти у спеціальній комісії, а також зобов'язати польський уряд відшкодувати українцям завдані збитки. Разом з тим у документах підкреслювалася важливість української проблеми як ключового питання на Сході Європи і необхідність створення сильної української держави, що відповідатиме інтересам Заходу.

27 жовтня 1930 р. Є. Онацький від свого імені як колишнього секретаря Української Центральної Ради вислав телеграму-звернення на адресу папи Пія XI, а також передав її з супровідними матеріалами головному редакторові друкованого офіційного Святого Престолу «Обсерваторе Романо» графу Делля Торе⁴⁷. У зверненні висловлювалось прохання втрутитись у ситуацію з переслідуванням поляками українського греко-католицького населення у Галичині⁴⁸. Свою діяльність у Ватикані Є. Онацький координував із о. Левом Глинкою, який вчився тоді у Папському Григоріанському університеті в Римі. Зокрема, Глинка пересилав Є. Онацькому фото і матеріали, які стосувались побитих греко-католицьких священників із Західної України, перекладені ним на італійську мову⁴⁹. Реагуючи на тривожні сигнали від української сторони,

⁴⁵ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 19 листопада 1930 р. // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 181.

⁴⁶ *Провід Українських Націоналістів. Звідомлення. Ч. 1. // Розбудова нації. — 1931. — Ч. 1–2. — Січень—лютий.* — С. 28.

⁴⁷ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Рік 1930... — С. 208.

⁴⁸ Там само. — С. 210.

⁴⁹ *SUA. — RUESO v ČSR. — K. 10. — Inv. č. 93. — L. 526.*

Апостольський престол звернувся до офіційної Варшави з вимогою пояснення репресій щодо духовенства Галичини, що свідчило про порушення статей 2, 20 та 22 конкордату, укладеного між Ватиканом і Другою Річчю Посполитою у 1925 р.⁵⁰

Головною метою широкомасштабної протестаційної акції ОУН у той час було добитись винесення українського питання на засідання чергової Асамблеї Ліги Націй, що мало відбутись у січні 1931 р. Саме ця організація мала найбільші важелі впливу у вирішенні подібних до польсько-українського конфліктів. Член Проводу ОУН М. Кушнір, гостро критикуючи неефективність Ліги Націй та її нездатність вповні виконувати одну з найважливіших своїх функцій, що стосувалась захисту прав національних меншин у Європі, акцентував на тому, що ця обставина не повинна була розхолоджувати Організацію. Він наголошував: «Шляхом одповідно поставленої інформаційної служби й пропаганди треба постійно ознайомлювати провідні чинники Ліги з українською справою»⁵¹.

Головним способом добитись включення українського питання до порядку денного Ліги Націй, згідно з офіційними процедурами, було надіслання меморандумів, протестів, звернень до її Секретаріату від різних офіційних інституцій. Тому важливим об'єктом української пропаганди стали міжнародні організації різного характеру, які потенційно могли звернутись до Ліги Націй в українській справі. Представники ОУН намагались нав'язати особисті контакти з членами цих організацій і таким чином добитись від них підтримки українських національних прагнень. Зокрема, дружина Є. Коновальця Ольга та громадська діячка, перекладачка, публіцистка Ганна Чикаленко-Келлер звернулись до керівництва міжнародної жіночої Ліги миру і свободи з проханням порушити українське питання від імені Ліги перед Лігою Націй⁵². За особливим дорученням Є. Коновальця його особистий секретар О. Бойків налагодив контакти з членкинею Ліги, впливовою англійською парламентаркою від Лейбористської партії Мері Шіпшенкс. Під час особистих зустрічей,

⁵⁰ ДАІФО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 733. — Арк. 46.

⁵¹ Дніпрянський Б. *Ліга Націй та Україна // Розбудова нації. — 1930. — Ч. 3—4. — Березень—квітень. — С. 91.*

⁵² SUA. — RUESO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 196.

як згадував О. Бойків, міс Шіпшенкс цікавилась історією українського народу, розпитувала, «які права мали українці в Австро-Угорській монархії і чи Польща прибільшила, а чи применшила ті права»⁵³. У листопаді 1930 р. М. Шіпшенкс разом зі своєю колегою по Лізі австрійкою Гелен Оппенгаймер вирушили до Галичини з метою ознайомлення з реальною ситуацією з правами української національної меншини. Є. Коновалець у листі до В. Мартинця від 8 листопада 1930 р. наполягав, аби крайовий комендант УВО Богдан Гнатович-‘Лісовик’ попередив про їхній приїзд активних учасниць українського жіночого руху, громадських і політичних діячок Олену Шепарович і Мімену Рудницьку, чиї контакти Є. Коновалець надав Шіпшенкс⁵⁴. За результатами своєї поїздки М. Шіпшенкс опублікувала резонансну статтю у «Манчестер Гардіан», яка викликала гостру дискусію у Королівському інституті міжнародних відносин у Великобританії.

Паралельно з тим українські націоналісти встановили контакт з організацією Міжнародної опіки над дітьми⁵⁵ та Міжнародним Комітетом Червоного хреста (МКЧХ). Відповідальним за це призначили О. Бойківа. Він періодично зустрічався з секретарем МКЧХ Брауном. Під час однієї з таких зустрічей 15 листопада 1930 р. О. Бойків передав йому пастирське послання за підписами митрополита Андрея Шептицького та інших греко-католицьких єпископів від 30 жовтня 1930 р. із засудженням «пацифікації», яке в ОУН переклали на французьку мову, а також деякі фотоматеріали з підтвердженням злочинів польської влади⁵⁶.

Ще однією впливовою міжнародною організацією того часу, яка могла вплинути на вирішення української проблеми була Унія товариств Ліги Націй, створена у січні 1919 р. з різних організацій, які співпрацювали з Лігою Націй. Ліонська конференція 1924 р. остаточно припинила членство Західноукраїнського товариства Ліги Націй в Унії⁵⁷. Попри це українці намагались збері-

⁵³ Бойків О. *Моя співпраця з Полковником...* — С. 123.

⁵⁴ *SUA. — RUESO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 177.*

⁵⁵ *Ibidem. — L. 193.*

⁵⁶ *Ibidem. — L. 501.*

⁵⁷ Соляр І. *Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939): монографія.* — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. — С. 280.

гати зв'язок з цією інституцією на рівні особистих контактів з її представниками. 13—15 жовтня 1930 р. Унія проводила засідання у Данцигу. У виступі на засіданні комісії у справах національних меншин представниця Голландії Бакер ван Боссе порушила питання про «пацифікацію» і пов'язану з цим ситуацію в Галичині, закликаючи учасників форуму дослідити всі обставини цієї справи⁵⁸. Націоналісти вирішили скористатись таким зацікавленням українським питанням і 19 грудня 1930 р. Д. Андрієвський надіслав листа Головному секретареві Унії з матеріалами щодо «пацифікації», який своєю чергою пообіцяв передати їх в Комітет Сходу Європи⁵⁹. Д. Андрієвський високо оцінював перспективи співпраці з Унією, вважаючи її авторитетною міжнародною установою. З іншого ж боку важливість такої співпраці з Унією він обґрунтовував необхідністю протистояти тодішнім політичним суперникам ОУН: «насамперед дамо відчутти УНР, що вони не є безконтрольними на міжнародному терені і мусять рахуватися з націоналістами. Далі ми можемо запобігти викривленню, звуженню української справи, чого доводиться чекати від УНР. Ми дамо зрозуміти і полякам, що годі нас оббріхувати і експлуатувати, як то вони звикли робити з Шульгіном. Досі ціла справа вивчення проблеми Сходу Європи в Унії йшла під їх проводом. З тим треба боротись»⁶⁰. На початку лютого 1931 р. Д. Андрієвський передав секретареві Унії Петицію Української Парламентської Репрезентації (УПР), дві петиції М. Рудницької, а також петицію англійських парламентарів у справі «пацифікації», надісланих до Ліги Націй, звіт Союзу українських кооператив в Галичині з описом економічних наслідків пацифікації, свідчення українських галицьких політиків, зокрема, Степан Біляка, Володимира Когута, Володимира Кохана, Дмитра Паліїва, Володимира Целевича та інших, які після арештів 1930 р. відбували ув'язнення у тюрмі в Бересті⁶¹. Всі матеріали перекладе-

⁵⁸ *Справа відомих подій у Сх. Галичині на Міжнародному Конгресі Прихильників Ліги Націй* // Діло. — 1930. — Ч. 235. — 22 жовтня.

⁵⁹ *Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 25 грудня 1930 р.* // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 193.

⁶⁰ *Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 25 грудня 1930 р.* // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 194.

⁶¹ *Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 7 лютого 1931 р.* // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 205.

но французькою мовою. Також Д. Андрієвський передав спеціальну ноту бельгійській делегації Унії з надією на сприяння⁶². Після обговорення українського питання на черговому засіданні Комісії національних меншин Унії, що відбувалось 14–16 лютого 1931 р. у Брюсселі, вирішено створити спеціальну підкомісію, завданням якої стала підготовка звіту щодо «пацифікації». До її складу увійшли українці Олександр Шульгин, Станіслав Стронський та заступниця голови Комісії національних меншин голландка Бакер ван Боссе⁶³. Остання була призначена відповідальною за підготовку доповіді з українського питання. Тому Д. Андрієвський налагодив з нею тісні контакти і вів активне листування⁶⁴. Разом з тим українці не полишали спроби відновлення українського філіалу Унії товариств для Ліги Націй у Львові. Чергова спроба закінчилась невдачею у серпні 1931 р., коли польська влада відмовилась реєструвати це товариство, мотивуючи свою заборону неправильним оформленням проекту статуту, який нібито суперечив польському законодавству⁶⁵. Відомості про цей інцидент М. Рудницька просила Є. Коновальця передати безпосередньо голові Унії⁶⁶, з яким той підтримував контакти.

З понад 700 інтервенцій (звернень, листів, телеграм, резолюцій, інформацій, петицій), які надійшли у Лігу Націй у справі «пацифікації»⁶⁷, прийнятими до розгляду були лише кілька. Однією з перших серед прийнятих була петиція української діаспори з м. Омекур у Франції від 17 жовтня 1930 р. Вплив українських націоналістів, які мали осередок в цьому місті, на змістове наповнення петиції проявився в тому, що велика частина документа була присвячена опису обставин загибелі від рук польської поліції 30 вересня 1930 р. крайового провідника УВО Юліана Головінського⁶⁸.

⁶² Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 18 лютого 1931 р. // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів... — С. 208.

⁶³ SUA. — RUESO. — К. 11. — Inv. č. 93. — L. 71.

⁶⁴ Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 5 лютого 1931 р. // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів... — С. 203.

⁶⁵ З документів часу // Діло. — 1931. — Ч. 182. — 15 серпня.

⁶⁶ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 22 серпня 1931 р. // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів... — С. 252.

⁶⁷ Українські петиції до Ліги Націй // Діло. — 1931. — Ч. 34. — 15 лютого.

⁶⁸ ДАІФО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 724. — Арк. 91.

Серед прийнятих до розгляду українських звернень до Ліги Націй був меморандум, схвалений Центральним виконавчим комітетом у ЧСР в січні 1931 р.⁶⁹ Текст меморандуму підготував у Женеві особистий секретар голови ПУН О. Бойків, переклад на французьку здійснила Г. Келлер-Чикаленко. Меморандум видруковано у 220 примірниках, до нього також додали 20 фотографій та книгу про пацифікацію, видану в ЧСР⁷⁰. Усі видатки покрити Є. Коновалець. У меморандумі містилась вимога скасувати рішення Ради амбасадорів від 15 березня 1923 р. і дати західним українцям «новий політичний устрій», який відповідатиме їхнім прагненням. Також містилась вимога утворити тимчасову слідчу комісію, вимагати від Польщі відшкодування всіх збитків, а також забезпечити представництво українців у всіх комісіях і нарадах Ліги Націй, на яких розглядатиметься українська справа⁷¹. Вимога ревізії повоєнного статусу Галичини стала головним лейтмотивом цієї петиції і водночас тим, що найбільше відрізняло її від петицій, поданих українськими політиками Галичини, які наполягали лише на дотриманні Польщею своїх зобов'язань згідно з «Трактатом про меншини». Для того аби обґрунтувати неправомірність перебування українських земель у складі Речі Посполитої, ОУН замовила експертний висновок з цього питання у професора Гентського університету ван Овербека⁷². Разом з тим, Провід ОУН за посередництвом Андрія Федина-‘Сака’ брав участь у формуванні «м’яких» текстів петицій, які подали до Ліги Націй М. Рудницька та УПР за підписом 17 українських послів і сенаторів⁷³.

Попри намагання Польщі уникнути винесення справи пацифікації на міжнародне обговорення Ліги Націй остання таки звернула увагу на проблему української національної меншини у Польщі, яка з 1923 р. багатьом міжнародним політикам здавалась ефемерною і не вартою уваги. 19 січня 1931 р. на 11-й сесії Асамблеї Ліги Націй вирішено утворити Комітет Трьох (постійно засідав у Лон-

⁶⁹ Мандрик М. *Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу...* — С. 153.

⁷⁰ *SUA. — RUESO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 424.*

⁷¹ *Ibidem. — L. 399.*

⁷² Андрієвський Д. *Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів. 1929—1954: зб. статей у 25-ліття ОУН. — [Париж]: Вид. Першої Укр. Друк. у Франції, 1955. — С. 146.*

⁷³ *SUA. — RUESO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 92.*

доні) з представників Норвегії (Юхан Мовінкель), Італії (Массімо Пілотті) та Великобританії (Артур Гендерсон, який одночасно був головою Ради Ліги Націй)⁷⁴. В середовищі ОУН утворення цього комітету сприйняли з великою надією. «Можна сподіватись, — вважав Є. Онацький, — що висліди праць цього Комітету Трьох дадуть можливість Лізі Націй, яка стала, нарешті, на шлях охорони меншин, зупинитися над українською справою на травневій сесії»⁷⁵.

ОУН намагалась налагодити контакти з членами Комітету Трьох. Велику надію в націоналістичних колах покладали на італійську сторону, оскільки вважали, що ревізійні настрої політичного керівництва Італії можуть сприяти актуалізації української справи. Пошуком та налагодженням контактів з італійським політикумом займався Є. Онацький, який викладав українську мову на факультеті східних народів Римського університету, брав активну участь у міжнародних форумах, громадських слуханнях, в численних бесідах з італійськими політиками, журналістами та науковцями⁷⁶. Зокрема, ще 29 жовтня 1930 р. Є. Онацький писав Є. Коновальцеві: «Нарешті можемо відсвяткувати перемогу бодай на одному фронті... Муссоліні — з нами»⁷⁷. Оптимізм адресанта пов'язувався із заявою дуче, яку він зробив напередодні про «експорт» фашизму на Схід та інтереси Італії у Східній Європі. З метою підтвердження своїх оптимістичних прогнозів Є. Онацький постійно шукав контактів з вищими партійними і політичними колами Італії. Зокрема, протягом лютого—березня 1931 р. мав зустрічі з італійським представником у Комітеті Трьох М. Пілотті, високопоставленим італійським чиновником маркізом Діною, членом Вищої Фашистської ради, головою римської Трибуни Форжесом Деванцаті, директором Департаменту Східної Європи у МЗС Італії Питталесом, міністром корпорацій Джузеппе Боттаї. У розмовах з ними українець просив, аби Італія вимагала від Польщі дотримання міжнародних зобов'язань щодо за-

⁷⁴ *SUA. — RUESO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 331; Олесницький Я. Женева. Вражіння очевидця // Діло. — 1931. — Ч. 23. — 1 лютого.*

⁷⁵ *Онацький Є. На міжнародні теми // Розбудова нації. — 1931. — Ч. 1—2. — С. 52.*

⁷⁶ *Пехів В. Італійський вектор зовнішньої політики ОУН [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://194.44.242.244/portal/natural/VNULP/Armia/2008_612/23.pdf.*

⁷⁷ *SUA. — RUESO v ČSR. — K. 10. — Inv. č. 93. — L. 575.*

хідноукраїнських земель, взятих нею у 1923 р. Поза тим не виключав можливості позбавлення Польщі мандату на управління українськими територіями і делегування цього права «одній з Великих Держав», наприклад, Італії, яка мала свої інтереси у Центральній і Східній Європі⁷⁸. Усі італійські співрозмовники Є. Онацького, на його думку, виражали велике зацікавлення становищем українців, просили постійно надсилати інформаційні матеріали, однак вважали цю проблему «складною для вирішення»⁷⁹. У зв'язку з активними заходами Є. Онацького О. Бойків писав йому 30 листопада 1930 р., що ОУН має чітко висловлюватись проти «польсько-большевицького імперіалізму», але робити однозначні ставки на ревізіоністський чи протилежний йому табір є небезпечним: «треба писати так, щоб ні французи, ні англійці не зробили висновку, що ми не бажаємо з ними рахуватись, що ми йдемо назустріч Німеччині або Італії»⁸⁰. Подібну думку висловив і Д. Андрієвський, наголошуючи, що основним аргументом українців було недотримання Польщею міжнародних договорів, тому питання ревізіонізму з боку ОУН не слід порушувати, особливо зважаючи на відсутність з італійського боку яких-небудь гарантій⁸¹.

ОУН докладала значних зусиль для організації численних публічних заходів, конференцій з українського питання за участю політиків, журналістів і громадських діячів з різних країн. Один таких заходів був проведений 20 січня 1931 р. у Женеві в будинку Міжнародної Ліги миру і свободи. Серед впливових доповідачів виділялись М. Шіпшенкс та Евальд Амменде, секретар Конгресу Національних меншин, який наголосив, що українці будуть лояльними до польської влади за умови виконання нею всіх зобов'язань⁸². Після офіційної частини Є. Коновалець влаштував спеціальний прийом для 80 учасників заходу⁸³.

⁷⁸ SUA. — RUESO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 72.

⁷⁹ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931—1932... — С. 36.

⁸⁰ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Рік 1930... — С. 256.

⁸¹ Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 22 лютого 1931 р. // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів... — С. 211.

⁸² Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931—1932... — С. 24.

⁸³ Бачина-Бачинський Є. Щоденник з Женеви // Життя і смерть полковника Коновальця. — Львів: Червона Калина, 1993. — С. 138.

Суттєвою перешкодою у позитивному вирішенні українського питання в рамках Ліги Націй, на думку ОУН, були спроби діалогу між українцями та поляками у Західній Україні, розпочаті у лютому 1931 р. З цього приводу Д. Андрієвський писав Є. Коновальцеві 5 лютого 1931 р.: «Для мене не підлягає сумніву, що вони [поляки — М.Г.] всіма силами і то під натиском французів, старатимуться залагодити справу погромів у себе вдома, вирвати якусь угоду від наших послів і коли не цілковито не допустити справи на обговорення в Женеві, то в кожному разі вибити з рук українців зброю»⁸⁴.

ОУН пропонувала легальним політичним партіям в Галичині займати вичікувальну позицію, підкріплену посиленням закордонної протипольської акції.

21—22 травня 1931 р. на засіданні Комітету Трьох розглядались лише документи, надані польською стороною. Як наслідок 23 травня оприлюднено комюніке, в якому підкреслювалося, що найкращим способом вирішення проблеми було б внутрішнє порозуміння між українцями і поляками. Тому розгляд цього питання вирішили перенести на пізніший час⁸⁵. У «поясненні» до цього комюнікату ПУН наголошував, що апелювання до потреби порозуміння українців і поляків у цьому документі не враховує позицію УПР про примарність шансів на таке порозуміння⁸⁶. Разом з тим, Є. Коновалець без песимізму сприйняв головні формулювання в оприлюдненому комюніке, називаючи їх «неостаточними», тому вважав за необхідне продовжити пропаганду українського питання на міжнародній арені⁸⁷. Також наголошував, що в комюнікаті йдеться не про «пацифікацію», а про українську проблему загалом, що можна вважати позитивним сигналом українцям, чиї національні прагнення були почутими. Позитивним було також продовження роботи Комітету Трьох, — наголошував голова ПУН⁸⁸.

⁸⁴ Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 5 лютого 1931 р. // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 203.

⁸⁵ *SUA. — RUESO v ČSR. — K. 11. — Inv. č. 93. — L. 16.*

⁸⁶ *Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931—1932...* — С. 107.

⁸⁷ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 27 травня 1931 р. // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 240.

⁸⁸ *Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931—1932...* — С. 107.

Погоджувався з такою оцінкою і Є. Онацький, який вважав, що через підписання австро-німецької угоди та підготовку чергової конференції з роззброєння напередодні травневої сесії Ліги Націй склалась вельми несприятлива для обговорення українського питання міжнародна кон'юнктура. Є. Онацький наголошував, що на кількох таємних засіданнях Ради Ліги англійський та італійський міністри закордонних справ стояли на твердій позиції вирішити українську справу в Польщі, яка, на їхню думку, становила загрозу європейському миру⁸⁹. Таке переконання Є. Онацького частково сформувалось в результаті його розмови з представником Італії в Комітеті Трьох М. Пілотті; про це він повідомив Є. Коновальця 5 червня 1931 р. Пілотті роз'яснював, що Комітет Трьох чекатиме на результати польсько-українських переговорів. Разом з тим радив українцям посилити свою аргументацію і надати комісії більше матеріалів⁹⁰. Подібні думки озвучив Є. Онацькому представник МЗС Італії Питталес під час особистої зустрічі⁹¹. Певну надію на сприяння італійського представництва у позитивному вирішенні українського питання породжували не лише слова підтримки з боку впливових італійських чиновників, висловлені у приватних розмовах, а й публікації офіційних ЗМІ. Зокрема, 15 травня 1931 р. в часописі, близькому до італійського МЗС, «Іль Джорнале Д'італія», з'явилась стаття «Панорами Женевських засідань. Національні і мілітарні проблеми», в якій містилась згадка про розгляд справи «пацифікації» у Лізі Націй і висловлювалась думка про те, що Італія однозначно домагатиметься дотримання міжнародних договорів при вирішенні справ національних меншин у Східній Європі⁹². Також 15 травня 1931 р. Б. Муссоліні, перебуваючи у Женеві на сесії Ліги Націй, виступив з рішучою вимогою до уряду Польщі щодо дотримання прийнятих нею зобов'язань, які стосувалися української меншини. Того ж дня Є. Онацький надіслав листа Є. Коновальцеві, в якому оцінив виступ італійського лідера як великий успіх української націоналістичної дипломатії.

⁸⁹ Онацький Є. *На міжнародні теми // Розбудова нації*. — 1931. — Ч. 5—6. — С. 149. *SUA. — RUESO v ČSR*. — К. 11. — Inv. č. 93. — L. 42.

⁹⁰ *Ibidem*. — L. 52.

⁹² Онацький Є. *За виконання меншостевих договорів // Діло*. — 1931. — Ч. 114. — 26 травня; Онацький Є. *У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931—1932...* — С. 82.

На початку 1932 р. відбулася урочиста акція обміну прапорами між урядом Італії і представниками ОУН. У цей же час Є. Онацький мав зустріч із директором відділу Східної Європи у Міністерстві закордонних справ Італії П'єтро Квароні⁹³.

Паралельно ОУН зробила спробу інтенсифікувати контакти з британськими політичними колами, які виявляли прихильність до української справи. З цією метою М. Рудницька вирушила до Лондона, попередньо узгодивши основні тези своїх виступів з Є. Коновальцем і Д. Андрієвським. У листі до Є. Онацького від 3 червня 1931 р. М. Рудницька ділилась враженнями про ряд зустрічей з англійськими політиками і журналістами, зокрема з міс Будман — секретарем Унії демократичного контролю, що в січні 1931 р. організувала петицію на захист українського населення, яку підписали 65 депутатів британського парламенту та окремі представники Ліберальної та Лейбористської партій, до Ліги Націй з проханням втрутитись у ситуацію, що склалась з правами української національної меншини у Польщі⁹⁴. Також повідомляла про виголошені нею доповіді на українську тематику в Палаті Громад та Інституті Закордонних справ Великої Британії⁹⁵.

Попри тривалий розгляд українського питання у Лізі Націй в середовищі ОУН дедалі більше наростало переконання, що вона не зможе стати ефективним інструментом вирішення справи «пацифікації», про що відверто говорили у дипломатичних колах Італії та Великобританії. З цього приводу Є. Коновалець писав Є. Онацькому 5 червня 1931 р., що головним завданням ОУН є «підготовка широких мас до національної революції», тому «з тієї точки погляду ми теж не можемо кермувати акцією перед Союзом Народів і брати за неї відповідальність. А тільки по змозі наших сил її попірати, при чому ведення її мусять перебрати на себе інші угруповання»⁹⁶. В цьому контексті варто розглядати і допомогу ОУН в підготовці чергової петиції УПР до Ліги Націй,

⁹³ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 25 лютого 1933 р. // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 349.

⁹⁴ Сирота Р. Британські ліберали, Роберт Вільям Сітон-Вотсон і «Нещаслива нація»... — С. 307.

⁹⁵ SUA. — RUESO. — К. 11. — Inv. č. 93. — L. 42.

⁹⁶ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931–1932... — С. 129.

поданої у липні 1931 р. Її текст готували в основному Д. Андрієвський і М. Рудницька. Цю ж петицію у формі резолюції УПР, прийнятої на її засіданні 2 липня, ПУН переклав різними мовами і надіслав низці європейських політиків, зокрема, англійських та італійських⁹⁷.

18 вересня 1931 р. відбулось засідання Комітету Трьох під головуванням англійського представника Роберта Сесіля, який змінив на цій посаді А. Гендерсона. На ньому вирішено перенести розгляд українського питання на січневу сесію Ліги Націй. Наступного дня, 19 вересня, Рада Ліги Націй затвердила це рішення⁹⁸.

Ще однією спробою українців вплинути на рішення Ліги Націй у справі «пацифікації» в рамках міжнародного форуму можна вважати виступи українських представників на 7-му Конгресі національних меншин, що відбувався 29—31 серпня 1931 р. у Женеві. Українську сторону тут представляли М. Рудницька і Zenon Pelenський, які наголошували на необхідності захистити українську національну меншину за допомогою Ліги Націй⁹⁹. Позицію українців дещо послабила серія терористичних актів, здійснених ОУН у краї в той час, а особливо вбивство 29 серпня 1931 р. ОУН польського посла Тадеуша Голувка. Ймовірно, рішення про цей атентат приймала КЕ ОУН, причому без погодження з ПУН. Адже у спеціальному комунікаті Є. Коновальця з цього приводу від 3 вересня 1931 р. зазначено: «Я маю підставу допускати, що це вбивство є наскрізь провокативним актом. Хто саме був інспіратором того акту, годі мені щось певного сказати»¹⁰⁰. Виходячи з цього, Є. Коновалець наголошував на потребі у закордонній пропаганді ОУН відмежовуватись від цього вбивства, натякаючи на те, що інспіраторами його могли бути большевики. Італійський представник у Комітеті Трьох М. Пілотті також просив Є. Онацького подавати у Лігу Націй вирізки з різних українських часописів, в яких висловлювалося б однозначне засудження вбивства

⁹⁷ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931—1932... — С. 153.

⁹⁸ Бачина-Бачинський Є. Євген Коновалець у Женеві. Витяг із щоденника... — С. 717; Українські справи в Женеві // Діло. — 1931. — Ч. 212. — 23 вересня.

⁹⁹ Конгрес національних меншин. Перший день нарад // Діло. — 1931. — Ч. 196. — 3 вересня.

¹⁰⁰ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931—1932... — С. 193—194.

Т. Голувка¹⁰¹. Незважаючи на спроби ПУН виправити «іміджеві втрати» для своєї організації на міжнародній арені від дій молодих бойовиків, які санкціонувала КЕ ОУН на ЗУЗ, українська національна меншина в Галичині остаточно втратила монополію на статус жертви в очах світової громадськості. Цьому сприяла і потужна польська кампанія у ЗМІ, що полягала у підкресленні зв'язків українських націоналістів і спецслужб іноземних держав. Польські урядові кола, звинувачуючи німецьку сторону у фінансуванні терористичної діяльності українських бойовиків у Галичині, покликалися на опубліковані у польській пресі фотографічні відбитки документів, що нібито засвідчували зв'язки ОУН та окремих діячів УНДО з Міністерством закордонних справ Німеччини і Райхсвером¹⁰². Також польська преса звинувачувала Є. Коновальця у зв'язках з націонал-соціалістами. Цю інформацію передрукували впливові часописи: женевський «Журналь де націон» і паризький «Тен»¹⁰³. Подібні повідомлення польська сторона використовувала не лише з метою дискредитації українського визвольного руху, а й в інформаційній кампанії проти самої Німеччини, яка саме в цей час актуалізувала питання становища німецької національної меншини на території Речі Посполитої. У внутрішній документації Міністерства внутрішніх справ Речі Посполитої того часу неодноразово підкреслено насторожуючу синхронність заяв міністра Ваймарської республіки Готфріда Тревірануса у Лізі Націй щодо становища німців у польській Верхній Сілезії та активізації терористичної діяльності УВО в Галичині з одночасною актуалізацією української проблеми на міжнародному форумі¹⁰⁴.

Суттєве згортання співпраці ОУН та УВО з Абвером, Райхсвером та Міністерством закордонних справ Німеччини на чолі з Юліаном Куртіусом восени 1931 р.¹⁰⁵ з ініціативи перш за все німецької сторони, а також опубліковані у швейцарській пресі офіційні спростування Є. Коновальця та німецької делегації у Женеві щодо

¹⁰¹ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931–1932... — С. 204.

¹⁰² Archiwum Akt Nowych. — Ambasada RP w Berlinie. — Sygn. 3676. — K. 87.

¹⁰³ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 29 жовтня 1931 р. // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів... — С. 271.

¹⁰⁴ ДАІФО. — Ф. 68. — Оп. 2. — Спр. 155. — Арк. 75.

¹⁰⁵ Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. — S. 115.

інформації у польських ЗМІ¹⁰⁶ не змогли кардинально згладити негативний ефект від повідомлень про сам факт такої співпраці, що загалом шкодило українській справі на міжнародній арені.

Підготовка до січневої сесії Ліги Націй сприяла посиленню координації зусиль націоналістичних пресових бюро з інформаційними центрами різноманітних організацій українців в еміграції. Головними завданнями вважали: подавати в іноземну пресу статті, надсилати матеріали усім іноземним ЗМІ, досліджувати польську пропаганду і їй протистояти, прочитати ряд публічних лекцій про українську справу, використовувати можливості радіо, добиватися порушення українського питання у парламентах країн Європи, нав'язати контакти з делегатами країн, які братимуть участь у засіданні Ради Ліги Націй¹⁰⁷. В цьому ж контексті варто розглядати ініційовані ПУН телеграми від різних українських організацій на адресу американського президента Герберта Гувера, який 23 жовтня зустрічався у Вашингтоні з прем'єр-міністром Франції П'єром Лавалем. Таку телеграму, зокрема, вислав 17 жовтня Є. Онацький від імені української «Громади» в Італії як її керівник¹⁰⁸.

19 січня 1932 р. Д. Андрієвський передав японському послу у Брюсселі Наотаке Сато меморандум в українській справі. У ньому йшлося про важливість створення української держави на противагу радянській Росії, яка постійно загрожуватиме, на думку автора, впливові Японії на Далекому Сході. Першим етапом створення такої держави могло б бути державне утворення на західноукраїнських землях, яке знаходилося б під протекторатом Ліги Націй, а не Польщі¹⁰⁹.

29 січня 1932 р. відбулось засідання Ради Ліги Націй. Наотаке Сато виступив з доповіддю, в якій хоча й критикував польську владу за методи національної політики і ненадання українцям відшкодування за «пацифікацію», але намагався виправдати ці дії терористичною діяльністю українців у краї, звинувативши їх у намаганні використати Лігу Націй для пропаганди проти Польщі.

¹⁰⁶ Довкола «ревелаций» *«Ілюстрованого Курєра Подзєнного»* // Діло. — 1931. — Ч. 206. — 15 вересня.

¹⁰⁷ SUA. — RUESO. — К. 11. — Інв. є. 93. — Л. 98.

¹⁰⁸ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931—1932... — С. 236.

¹⁰⁹ Там само. — С. 209.

Після нетривалого обговорення доповідь Сато одностайно схвалили. У зв'язку резолюцією Ради Ліги Націй, Є. Онацький наголошував на її компромісному варіанті для усіх сторін. Відсутність різких формулювань він пояснював процедурними особливостями механізму прийняття рішень у Ліги Націй, які мали ухвалюватись одноголосно. В такому випадку Польща могла б заблокувати рішення, з яким не погоджувалась¹¹⁰.

Очевидно, Провід ОУН не плекав ілюзій щодо січневого засідання Ліги Націй. Не було віри у задоволення більшості вимог українців, висловлених у численних зверненнях до цієї інституції. Тому майбутню сесію розглядали радше як чергову нагоду актуалізувати українське питання на міжнародній арені. Однак не всі в націоналістичному середовищі були готовими до такого результату більше ніж дванадцятимісячної праці. Не дивно, що велику зневіру викликало рішення Ліги Націй у одного з координаторів міжнародної акції ОУН Д. Андрієвського. Не приховуючи своїх емоцій, в листі до Є. Коновальця від 4 лютого 1932 р. він писав: «Вас не здивує, коли я скажу, що рішення Союзу Народів мене приголомшило. Думаю, що гіршої постанови Рада винести не могла. Зрештою, самі обставини були проти нас, а тут ще Сато з його політикою. Правда, що розголос, який ми зробили зі справою зажалень зостанеться нашим активом, але остаточний вислід цілої кампанії скандальний»¹¹¹. Автор листа вважав, що ОУН повинна зробити належні висновки з цього та переглянути свої позиції і методи діяльності. Також наголошував, що негативне рішення Ліги Націй серйозно зашкодить авторитетові ОУН, яка розділяє провину за нього з іншими політичними силами. Більш оптимістично результати січневого засідання Ради Ліги Націй оцінював Є. Коновалець, розглядаючи їх перш за все як моральну перемогу українців, які змусили Європу не просто згадати про невирішену українську національну проблему, а й спровокували серйозну політичну дискусію щодо цього на найвищих трибунах міжнародних організацій¹¹².

¹¹⁰ Онацький Є. На міжнародні теми // *Розбудова нації*. — 1932. — Ч. 1–2. — Січень—лютий. — С. 40.

¹¹¹ Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 4 лютого 1932 р. // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 291.

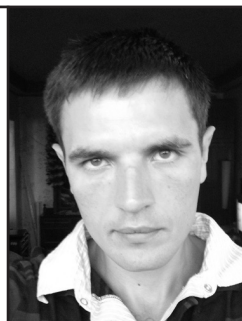
¹¹² Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 8 лютого 1932 р. // *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів...* — С. 293.

Таким чином, попри нелегальний статус ОУН, об'єктивно слабку її інституціоналізацію за кордоном на початку 1930-х рр. і обмеженість ресурсів, які з цього випливали, українські націоналісти зуміли організувати в Європі потужну пропагандистську кампанію і привернути увагу міжнародної громадськості не лише до становища української національної меншини у складі Речі Посполитої, а й до української проблеми загалом, яка залишалась однією з ключових національних проблем у міжвоєнній Європі.

Доволі стримана реакція Ліги Націй на жорстку репресивно-каральну акцію польської влади щодо українців під час «пацифікації» була одним із чинників, який утвердив українських націоналістів у думці про неефективність та нежиттєздатність цілої Версальсько-Вашингтонської системи та її механізмів врегулювання національних проблем. Дедалі очевиднішою ставала орієнтація ОУН на ті країни, які вимагали її перегляду.

Ярослав Антонюк

*Кандидат історичних наук, науковий
співробітник Українського інституту
національної пам'яті*

У статті на основі краєзнавчого матеріалу, архівних документів та спогадів очевидців показано роль чеської колонії Купичів (нині територія Турійського району Волинської області) в українській визвольній боротьбі. Головну увагу зосереджено на подіях українсько-польського конфлікту 1943—1944 рр. та функціонуванні військової бази Армії Крайової у цьому населеному пункті. Подано альтернативну польській історіографії версію участі чеської громади Купичева у міжнаціональному протистоянні. Доведено, що чехи намагалися дотримуватися нейтралітету, порушуючи його лише під тиском обставин. Спростовано твердження про вороже ставлення підпілля ОУН та УПА до чеської національної меншини.

Ключові слова: українська визвольна боротьба, чеська колонія, Купичів, Волинська трагедія, українсько-польський конфлікт.

Yaroslav Antonyuk

Volyn Czechs in the Ukrainian liberation movement (on the example of the Kupychiv colony)

In the article on local history materials, archival documents and memories of Czech investigated the role Kupychov colonies (now the territory Turiysky district of Volyn region) in the Ukrainian liberation struggle. The main attention is focused on the events of the Ukrainian-Polish conflict of 1943—1944 biennium and operation of AK base in this village. Posted, alternative polish historiography, the Czech version of the participation of the community in Kupycheva ethnic confrontation. Proved that they tried to remain neutral. Breaking it only under pressure. Refuted allegations of hostile underground OUN and UPA with Czech national minority.

Key words: ukrainian liberation struggle, Czech colony, Kupychov, Volyn tragedy, Ukrainian-Polish conflict.

ВОЛИНСЬКІ ЧЕХИ В УКРАЇНСЬКІЙ ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ (НА ПРИКЛАДІ КОЛОНІЇ КУПИЧІВ)

Невід'ємною частиною української визвольної боротьби були національні меншини. Живучи поруч, вони безпосередньо впливали на події спільного минулого. Досі однією з маловивчених проблем вітчизняної історії є роль волинських чехів у цій боротьбі. Зокрема, найбільш суперечливою є оцінка їхньої позиції у подіях Волинської трагедії 1943—1944 рр.

Чеська колонія у с. Купичів Турійського району Волинської області була одним з найбільших поселень цієї національної меншини в регіоні. Крім того, в цьому селі діяла польська «пляцувка» АК. Цей факт впродовж десятиліть використовувався як доказ співпраці поляків та чехів проти УПА. Приміром, заступник голови Ради національної пам'яті професор Гжегош Мотика стверджує: «Населене чехами село Купичів, яке відверто підтримувало польську сторону, виставило чоту на підтримку дислокованого у селі гарнізону АК»¹. Доктор історії, співробітник Інституту національної пам'яті (Польща) Леон Попек вважає, що «великий загін самооборони Засмики — Купичів вистояв завдяки допомозі чехів, які в критичний момент виступили на боці поляків»².

Проте існує й інша точка зору, представлена у працях українських істориків Світлани Шульги, Івана Ольховського та Івана Пущука. Вони припускають, що чехи дотримувалися в протистоянні нейтралітету. Подальше дослідження історії чеської колонії Купичів допоможе розкрити ще одну маловідому сторінку українсько-польського конфлікту.

Інформативними серед історіографічних досліджень є краєзнавчі праці Михайла Купчинського, Павла Рудецького та Олексія Златогорського³. Їх доповнюють роботи чеських авторів — Йосефа-Вацлава Томан-Томанека та Станіслава Тошнера⁴. Цікаво, що оцінка однакових подій 1943—1944 рр. у них суттєво відрізняється.

¹ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр. — К.: Дух і літера, 2013. — С. 115.

² Вавилова Е. Синдром памяти // 2000. — 2009. — 3—9 апреля.

Будинок чеха Буяльського, де восени 1943 р. розміщувався штаб польської пляцувки

З'ясування позиції чехів у Волинській трагедії є неможливим без аналізу їхньої ролі в українській визвольній боротьбі. Тому, на нашу думку, доцільним є короткий екскурс у минуле чеської громади Купичева.

Поразка польського повстання 1863 р. різко змінила ставлення російської влади до католицької шляхти. На Волині поляки почали масово та за безцінь розпродавати свої землі. Це й стало причиною появи тут на початку 60-х рр. XIX ст. перших чеських колоністів.

Після прийняття 10 червня 1870 р. імператором Олександром II спеціальної постанови Комітету міністрів «Про оселення чехів

³ Купчинський М. Купичів. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 2000. — 29 с.; Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 2003. — 336 с.; Купчинський М., Купчинська Ю. Наша рідна школа. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 2005. — 396 с.; Руденький П., Златогорський О. З історії чеської колонії у с. Купичів Турійського району (за матеріалами експедиції Волинського краєзнавчого музею 2002 р.) // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура — шлях до себе. — Луцьк, 2003. — С. 117 — 118.

⁴ Томан-Томанек Й. Квіти гніву: вірші, хроніка. — Луцьк, 1999. — 64 с.; Tošner S. Kupačovi se bránil // Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel. — 1992. — 2 listopada.

на Волині» колонізація значно посилилася⁵. Документ передбачав, що за умови прийняття російського підданства колоністам надаватимуться пільги у придбанні землі, дозвіл на заснування власних шкіл, звільнення від оподаткування та несення військової служби. Навесні 1870 р. представники сімдесяти чеських сімей, Йозеф Машек і Франц Фрідріх, уклали договір з польським поміщиком Олександром Загурським на купівлю 3600 га землі в селі Купичів. Уже в 1872 р. кількість поселень колоністів на Волині настільки зросла, що було створено чеську Купичівську волость⁶.

Уряд Російської імперії розглядав чехів як своєрідну перешкоду полонізації краю. Згідно з указом від 1881 р. землі на Волині могли набувати у власність лише православні, але не поляки. Тому багато чехів з Купичева перейшло у православ'я, зберігаючи при цьому свою національну ідентичність. Так, у «Списку населених пунктів Волинської губернії» за 1906 р. згадується два Купичева: український (96 дворів, 747 осіб) і чеський (181 двір, 1132 осіб)⁷.

Опинившись у складі Другої Речі Посполитої, чехи, як нетитульна нація, разом з українцями зазнавали полонізації. Тому спільними зусиллями намагалися їй протидіяти. У 1938 р. за вимогою чехів було звільнено директора школи — поляка Яна Куниша⁸, на зміну якому призначили ліберальнішого Вільгельма Скоморовського⁹.

Як і українці, чехи зазнавали окатоличення. Особливу активність у цьому процесі виявляв заступник війта гміни чех Адольф Ледвін¹⁰. Згідно з проведенням у 1931 р. переписом, в Купичеві мешкало православних — 734 осіб, католиків — 533, євангелістів — 155 та іудеїв — 236¹¹.

⁵ Шпиталенко Г. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX — початок XX ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 14.

⁶ Рудецький П. З історії чеської колонії у с. Купичів Турійського району... — С. 118.

⁷ Купчинський М. Купичів... — С. 8.

⁸ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район. — Луцьк: Волин. обл. друк, 2009. — С. 88.

⁹ Купчинський М. Наша рідна школа... — С. 27.

¹⁰ Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (далі — Архів Управління СБ України у Волинській обл.). — Ф. П. — Спр. 9776. — Арк. 18.

¹¹ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга. Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району у 1939—1945 роках. — Луцьк: Волин. обл. друк., 2011. — С. 112.

Оркестр чеських пожежників. Купичів, 1930-ті рр.

Поступово традиційно москвофільські настрої чехів трансформувалися у прорадянські (від 1926 р. у Купичеві діяв осередок КПЗУ)¹². З огляду на це, село спокійно сприйняло прихід Червоної армії у вересні 1939 р. В той час декілька сімей польських урядовців з Купичева було депортовано (зокрема, родини вїта Грабовського, землевласників Поморських та начальника поліцейного постерунку Вітовського)¹³. Водночас, з чеської громади була виселена лише одна сім'я — Вацлава Лешнера. Співчуючи полякам, чехи дозволяли їм забрати з собою максимум майна, за що зазнали критики з боку районного радянського активу¹⁴.

До німців чеська громада також поставилася лояльно. Пригощали солдатів пивом та накрили святковий стіл¹⁵.

¹² *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / ред. П. Торонько. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — С. 710.*

¹³ *Ольховський І. Кривава Волинь... — С. 113.*

¹⁴ *Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне... — С. 48.*

¹⁵ *Спогади Кафки Марії Францієвни, 1916 р.н., уродженки та мешканки с. Купичів Турійського р-ну. Записано 15 січня 2010 р. Антоном Я. М. // Особистий архів автора.*

У перші тижні німецької окупації в Купичеві було утворено поліційну дільницю та дві сільські управи — українську та чеську. Останню очолював Богуслав Кучер.

Із запровадженням німцями примусового вивозу молоді на роботи до Німеччини чехи намагалися влаштувати своїх співвітчизників на державну роботу у містах. Проте наштотувались на сильну протидію поляків, які контролювали окупаційну адміністрацію. За словами очевидців цих подій, через це частина чехів орієнтувалася на союз з українцями¹⁶.

Керівництво ОУН(б), як свідчить рішення військової конференції у жовтні 1942 р., також намагалося заручитися їхньою підтримкою¹⁷. Нерідко чехи та оунівці співпрацювали. Наприклад, восени 1942 р. у чеській сім'ї в Купичеві мешкав Ковельський окружний провідник ОУН Сергій Манько-‘Ящур’¹⁸.

У цей час чеський поет Йосеф Томан-Томанек з Купичева написав свої проукраїнські патріотичні вірші¹⁹.

Дружиною суспільно-політичного референта Ковельської округи ОУН, редактора підпільного часопису «Інформатор» Теодора Шоломницького-‘Федора Одрача’ була чешка з Купичева, де він певний час мешкав. Згодом її з 14-річним сином схопили

Теодор
Шоломницький-‘Федір Одрач’

¹⁶ Спогади Легнер Ємілії Йосипівни, 1905 р.н., уродженки с. Купичів Турійського р-ну. Записано 2 квітня 2005 р. Антонюком Я. М. // Особистий архів автора.

¹⁷ Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942—1945. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 4. — Частина перша / Упор. Б. Гронек, С. Кокін та ін. — Варшава; Київ, 2005. — С. 208.

¹⁸ Архів Управління СБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5455 — Арк. 35.

¹⁹ Томан-Томанек Й. Квіти гніву... — 64 с.

поляки та утримували як заручників. Лише у 1946 р. їм вдалося виїхати до Чехословаччини²⁰.

Брат голови чеської Купичівської сільської управи Юзеф Кучер навесні 1943 р. перейшов до УПА. Певний час він очолював школу мінерів, а згодом командував роєм кавалерії загону ім. Богуна. Декілька чехів працювало у господарських майстернях загону УПА «Січ» в с. Вовчак Турійського р-ну²¹.

Автори тогочасних звітів УПА доповідали, що чехи охоче допомагають повстанцям та виконують покладені на них господарчі обов'язки²².

За даними Єви та Владислава Семашків, у квітні 1943 р. представники чеської підпільної організації «Актив» відмовилися співпрацювати з УПА. Після цього українські повстанці, на думку вказаних авторів, стратили сім чехів²³, серед яких були Вацлав Горак, Владислав Урбан, Мірослава Новотна, Йозефі Франтішка Кердови та ще двоє невідомих²⁴.

Ця інформація викликає сумнів, адже УПА цінувала дружні відносини з чехами, тому така незначна обставина не могла змінити її планів. Проводити терор відносно традиційно мирних чехів у повстанців не було підстав. Чехи продовжували лояльно ставитися до УПА. Наприклад, у травні 1943 р. в Купичеві підрозділ українських повстанців зібрав для своїх потреб медикаменти²⁵. У звіті суспільно-політичної референтури з Володимирщини за липень 1943 р. повідомлялося: «Чеське населення до українських визвольних змагань відноситься прихильно, воно співпрацює з українцями, підпорядковується нашій організації, а часом бере участь в нашій боротьбі»²⁶.

²⁰ Марчук І. *Короткий життєпис Федора Одрача* // *Український визвольний рух* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2004. — Зб. 4. — С. 25.

²¹ Спогади Легнер Ємілії Йосипівни...

²² Стародубець Г. *Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 — поч. 1946 років)*. — Тернопіль, 2006. — С. 112.

²³ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 113.

²⁴ Tošner S. *Kupičov se bránil* // *Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel*. — 1992. — 2 listopada.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 3.

²⁶ Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / упор. В. М. В'ятрович. — Т. 1. *Війна під час війни. 1942—1945*. — Львів, 2011. — С. 227—228.

Окрім цього чехи намагались примирити ворогуючі у той час українську і польську сторони. Через своїх представників — ксьондза Бонавентуру Бушминського, директора школи Вільгельма Скоморовського та начальника пошти Секерського, — чехи намагались організувати переговори між УПА та поляками. Так, 17 липня 1943 р. між Купичевом та Літином, на хуторі біля будинку Івана Печерука, зустрілися дві делегації. З української сторони представниками були начальник штабу «Січі» Погребняк-«Коршун» та двоє організаційних провідників ОУН. Очевидно, що однією з умов проведення переговорів було припинення збройних нападів УПА, адже 16 липня 1943 р. сотенний Микола Марценковський-«Чорний» звільнив ув'язнених в с. Сушибаба поляків, а в с. Сви-нарин відпустили польського вчителя Станіслава Додулевича²⁷. На жаль, домовитися про припинення кровопролиття не вдалося.

Надалі «Актив» почав налагоджувати контакти з польською «пляцувкою» у с. Засмики Ковельського р-ну. За версією Станіслава Тошнера, безпосередньою причиною переходу чехів на польську сторону було вбивство українцями чеської сім'ї Вирлових з сусіднього с. Туличів. Однак, за однією з версій, у цьому випадку мала місце провокація. Іван Пушук стверджує, що ці особи загинули під час каральної операції на село відділу СС та польської поліції з Ковеля, а не від рук українців²⁸.

Як засвідчують документи, повстанці намагались захистити цивільне населення (в тому числі чеське) від німців. У політичному звіті з терену «Болото» (Ковельщина) зазначається: «Дня 24 липня 1943 р. в села Туличів, Літин і Радовичі виїхали німці силою до 500 людей на 100 автах. Спалили ціле село Туличів, половину села Літин і 50 господарств в Радовичах. Вбили кількост цивільних людей, переважно стариків і дітей. Тоді поспіли повстанці й почали обстрілювати німців з гарматки, крісів і кулеметів. Вбито поверх 100 німців і знищено 10 авт. По стороні повстанців було 22 вбитих. Німцям помагали в бою літаки і вони вдержались в тих силах до вечора, а ввечері під натиском повстанців відступили з награваним майном. Між німцями було багато поляків. Трупів не можна

²⁷ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга... — С. 17—18.

²⁸ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 91.

було розпізнати, бо були дуже змасковані»²⁹. За іншими даними, того дня в урочищі Абісінія поблизу с. Літин німці втратили від 84 до 100 осіб. Було захоплено кілька вантажівок, польову кухню та радіостанцію³⁰. Очевидець подій Петро Цехош, який дивом врятувався від загибелі (куля пройшла навиліт через шию) згадував, що карателі розмовляли між собою польською мовою³¹.

У той час поляки поширювали серед чехів чутки, нібито німці за доносом українців повинні були знищити Купичів, а лише помилково спалили Туличів. Це ж підтверджує книга Семашків, де лише замість липня чомусь названо 23 серпня 1943 р.³². Тісні зв'язки «Активу» з іншою підпільною чеською протинімецькою організацією «Бланік» робили ці чутки доволі правдоподібними³³.

Причину утвердження позицій польського підпілля у Турійському р-ні, зокрема, чеському Купичеві, пояснюють протоколи допитів керівника Військової округи «Тури» Юрія Стельмашука-‘Рудого’: «Знищення поляків повинно було відбутися з 25-го на 30-те серпня 1943 р. Завдання було виконане в усіх районах, крім Турійського. ‘Сосенко’ доручив провести акцію ‘Бескиду’, але той не наважився напасти на уже створений та озброєний півтисячний польський загін...»³⁴.

Однією з причин відступу був несподіваний удар 31 серпня 1943 р. в тил силам УПА, поблизу с. Грушівка Ковельського р-ну, підрозділу Армії Крайової поручника Владислава Чермінського-‘Яструба’³⁵. Колишній вояк УПА Анатолій Домарницький згадував: «Перемучена і виснажена голодом та холодом розвідка дала знати про небезпеку аж тоді, як на віддалі 200 метрів ззаду нас застудали ворожі кулемети. Почався нерівний бій на невідгінних дуже для нас позиціях. Поляки рушили в атаку. Їх — сила велика, нас — лише сотня. Від дерева до дерева, відстрілюючись, почали

²⁹ ЦДАВО України. — Спр. 3838. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 4.

³⁰ Ольховський І. Командир «Сосенко» // Українська газета. — 2008. — 18—31 грудня.

³¹ Спогади Цехоша Петра Степановича, 1934 р.н., уродженця с. Зугмунтівка Турійського р-ну, мешканця м. Українка Обухівського р-ну Київської обл. Записано 20 січня 2013 р. Антоном Я. М. // Особистий архів автора.

³² Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга... — С. 113.

³³ Томан-Томанек Й. Квіти гніву: вірші, хроніка... — С. 47.

³⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 22085. — Арк. 95—96.

³⁵ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... — С. 102.

ми лишати позиції. Вдалося вивратися з поля бою лише горетці юнаків. Востаннє зобачив я тоді пошматовані тіла чотового 'Чорного' і ройового 'Корча', а побічних тіла стрільця 'Шаблі' та інших своїх друзів. Коли я добігав до головного штабу, здавалося мені, що пройшов день, але це було лише кільканадцять хвилин. Сотня за сотнею рушили на помсту, але було запізно»³⁶. За польськими даними, у тому бою загинуло близько двадцяти повстанців та один вояк АК³⁷. Дані УПА про втрати, на жаль, невідомі.

Михайло Фіалка-«Сокіл»

Про дальший хід польсько-українського конфлікту на Турійщині Юрій Стельмащук свідчив: «У жовтні 1943 р. на Волинь приїздив командуючий Північної округи — 'Клим Савур', який наказав знищити поляків Турійського р-ну. Я зібрав 400 чоловік, але цього разу поляків врятували німці. До Турійська прибуло півтори тисячі солдат для боротьби з УПА. Мій заступник 'Вовчак' вів з ними триденний бій в районі сіл Радовичі і Літин. Так як сили були нерівні, він змушений був відступити»³⁸.

Внаслідок боїв 7—9 вересня 1943 р. під Радовичами³⁹ під впливом агітації УПА дезертирувало 13 солдат зі складу литовського гарнізону Купичева⁴⁰. Через небезпеку остаточного розкладу підрозділу, німецьке командування наказало йому негайно по-

³⁶ Домарницький А. Волинь у боротьбі за волю України // Бюлетень ОУН в Австралії. — 28 червня 1992. — № 11. — С. 3—5.

³⁷ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... — С. 102.

³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 22085. — Арк. 95—96.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 25.

⁴⁰ Петренко Р. За Україну, за її волю (Спогади)... — С. 172.

Шум Олексій-‘Вовчак’

вернутися до Ковеля⁴¹. Після цього, з метою захисту містечка, 9 вересня 1943 р. чехи відправили свою делегацію на чолі з пастирем Яном Єлінеком, до коменданта Ковельського інспекторату АК у с. Засмики. На переговорах вони домовилися про взаємодію⁴².

Увечері 11 листопада 1943 р. Купичів зайняли відділи поручників АК Владислава Чермінського-‘Яструба’, Міхала Фіалки-‘Сокола’ та Станіслава Кандзелеви-‘Кані’⁴³. З цього часу містечко стало головним осередком АК на Ковельщині. На його території розміщувалися штаби, шпиталі та навіть радіостанція, яка через Варшаву підтримувала зв’язок з польським еміграційним урядом⁴⁴.

Також з нього проводилися каральні операції щодо місцевого українського населення.

У листі коменданта округи Ананія Закоштуя-‘Василя’ до командира відділу УПА Олексія Шума-‘Вовчака’ від 11 листопада 1943 р. зазначалося: «Організаційна робота є неможливою з огляду на поляків, котрі поширюють свої дії з с. Купичева на околишні села: Клюськ, Гаруша, Задиби, Радовичі, Чорніїв, Новий Двір, Озеряни, Сушибаба, Літин, Дожва, Каролінка та ін. В згаданих селах ляхи грабують майно і мордують населення, котре масово втікає в південні частини району»⁴⁵.

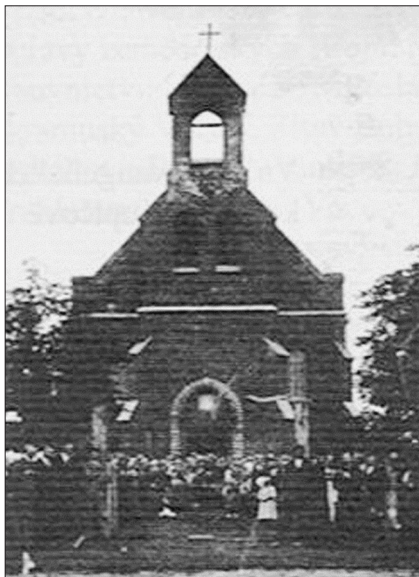
⁴¹ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 114.

⁴² Tošner S. *Kupičov se bránil* // *Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.* — 1992. — 2 listopada.

⁴³ Льюшин І. *Волинська трагедія 1943—1944 рр.* — Київ: [б. в.], 2003. — С. 224.

⁴⁴ Пушук І. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район...* — С. 97.

Незважаючи на співпрацю з поляками, у першій хвилі винищення місцевою «пляцувкою» українців чехи участі не брали. Як згадує мешканка с. Купичів Олена Піснюк (Заславська), «коли німці залишили село, його захопили поляки з Засмик (Ковельський р-н)... Українці стали втікати. Але не всі. Деякі осталися — і тоді поляки почали їх вбивати. Через тиждень чи два тижні вони стали палити українське село. Чехів поляки не зачіпали»⁴⁶. Серед поляків, які керували винищенням місцевих українців, був уже згадуваний директор школи Вільгельм Скоморовський⁴⁷.

Костел св. Вацлава. 1930-ті рр.

Жертвами поляків стали переважно літні люди, які не захотіли втікати. Згідно з довідкою Купичівської сільської ради за 1944 р., від рук «польських націоналістів» загинуло 43 мешканці. Серед них була чешка Віра Свобода, а також поляки Вацлав і Льодзя Врубелі, які підозрювалися у співпраці з УПА⁴⁸.

12 листопада 1943 р. курінь УПА Порфирія Антонюка-‘Сосенка’ за підтримки двох гармат, а також групи селян з косами та вила-

⁴⁵ Літопис УПА. Нова серія / ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] — Київ: Торонто. — Т. 11: Мережа ОУН(б) та запілля УПА та території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) Документи і матеріали. — 2007. — С. 114.

⁴⁶ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 93.

⁴⁷ Спогади Купчинської Юлії Тимофіївни, 1931 р. н., уродженки та мешканки с. Купичів Турійського р-ну. Записано 5 вересня 2007 р. Антонюком Я. М. // Особистий архів автора.

⁴⁸ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 96; Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга... — С. 121; Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис... — С. 53.

Костел св. Вацлава. 2013 р.

ми розпочав наступ на Купичів. Сліди обстрілу ними польського костелу збереглися донині. Бій тривав від обіду до пізнього вечора. Відкинути повстанців відділам АК вдалося лише поблизу будинку Боярського. Значно допомогли цьому збудовані раніше німцями траншеї та бункери, а також неорганізованість наступаючих⁴⁹.

У хроніці підстаршинської школи загону ім. Богуна про цю операцію повідомляється: «13. XI.43 р. перша чота під командуванням чотового 'Крука' виїжджає на Купичів на польську банду, де в порозумінню з іншими відділами ведуть наступ. В тому часі польська банда, яка зайшла в с. Засмики, приходить на допомогу і розбиває 19. XI.43 р. нашу заставу з півночі в с. Чорніїв. Після кількохгодинного бою ми відступили. Як нам донесло цивільне населення, яке нам сприяє, ворог втратив від 50 до 60 вбитими і багато пораненими. В нашій чоті було двоє ранених»⁵⁰. За іншими даними, загинуло три стрільці з чоти 'Степового' та двоє отримали поранення⁵¹.

«Хроніка бойового життя підрозділів загону ім. Богуна для Української пресової служби 1943—1944 рік», складена 'Волоцюгою', повідомляє: «Дня 12. XI.43 р. в містечку Купичеві відбувся бій з польськими грабіжниками; вбито 8-х ляхів, з нашої сторони 3-х вбито і 2-х легко поранено»⁵². Командир сотні 'Бескид' звітував, що здобув у бою під Купичевом три гвинтівки, два нагани та знищив шістьох поляків. У зв'язку зі «стратегічною важливістю цього пункту», він пропонував додатково скерувати до нього чоту з с. Блаженик, яка б блокувала поляків зі сторони с. Радовичі Турійського р-ну»⁵³.

Після цих подій чехи з навколишніх сіл переїхали до Купичева та почали озброюватися. Так, вони закупили в угорського гарнізо-

⁴⁹ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 114.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 47.

⁵¹ Сергійчук В. *Трагедія Волині.* — К., 2009. — С. 155.

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 3939. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 26.

⁵³ Там само. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 38.

ну м. Ковель 150 гвинтівок, набої до них, кілька пістолетів та кулемет. Групу самооборони з 32 осіб очолили Богуслав Яєдвін та Олександр Духачек⁵⁴.

Збереглися свідчення, що у листопаді 1943 р. незначна частина чехів брала участь у нападах на українські села. Мешканець с. Дожва Турійського р-ну Петро Бондарчук згадував, що чехи з його села, Прокупа, Яроушек, Прохацький та Миловш, які переїхали до Купичева, забили українця Люкляна Бондарчука з дружиною, а їхній будинок спалили⁵⁵. Проте подібні випадки були поодинокими.

Відділи УПА й надалі не полишали спроб захопити «пляцувку» АК. Наступний штурм відбувся 21 листопада 1943 р. У ньому повстанці використали саморобний панцерник на тракторних гусеницях з танковою баштою, споряджений малокаліберною гарматою. Танк зламався, а на допомогу полякам з Засмиків прибули відділи АК Владислава Чермінського-‘Яструба’ та Міхала Фіалки-‘Сокола’, які ударили в тил повстанцям. Не маючи змоги продовжувати наступ, повстанці відступили⁵⁶.

У хроніці сотні УПА ім. Мазепи, складеної заступником командира сотні ‘Соколом’, повідомляється про цей штурм Купичева: «Дня 21.XI.43 р. перша сотня ‘Орлика’ виступила в наступ на поляків в м. Купичів. Втрачено крісової амуніції 985 штук. Стрілен автоматами 175 штук. На полі бою оставлено танку з браку горючого, танка зостала знищена нашими козаками ‘Котляром’ і ‘Василевом’ під вогнем ляхів. Добули гарматку із танку, а танку

Саморобний танк загону УПА в ім. Богуна зроблений на базі тягача СТЗ-5 та корпусу Т-26. Захоплений поляками. Купичів, грудень 1943 р.

⁵⁴ Tošner S. Kupičov se bránil // Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel. — 1992. — 2 listopada; Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис... — С. 57.

⁵⁵ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 91.

⁵⁶ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... — С. 115.

спалили. Під час цього зістав поранений стрілець 'Козак'. В наступі поляків числом 300 осіб, а козаків сотні 'Орлика' 50 осіб, не зачіпаючи інші сотні. Бій тягнувся від 9-ї ранку до години 8-ї вечора. В бою ворог втратив понад 175 осіб. З нашої сторони нікого»⁵⁷. Відомо, що рій 'Цвіта' у цьому бою знищив 40 ворогів⁵⁸.

Надалі, щоб ворог не здійснив контрнаступ, повстанці виставили навколо Купичева свої застави. Так, у хроніці підстаршинської школи загону ім. Богуна повідомляється: «21.XI.43 р. друга чота держала заставу в с. Чорніїв від Купичева, де є польські укріплення, залишені німцями до 18.XII.43 р.»⁵⁹.

Про наступний штурм Купичева згадується у звіті військового кореспондента 'Запорожця' з загону ім. Богуна: «Із загону кінотчиків виїхало десять козаків, кулеметна тачанка та обслуга важкого і легкого мінометів. 24.XI.43 р. ця група від'їхала в бій до Купичева, де і провела його»⁶⁰. У звіті кавалерійського відділу загону ім. Богуна повідомляється: «Сотня кінотчиків 24.XII.43 р. від'їхала в бійку з поляками до Купичева. Одна частина сотні заїхала зі сходу, а інша з заходу. Ця частина, яка була з західної сторони Купичева, 25.XII.43 р. наскочила на польську заставу. Кулемет розпочав огонь. Один польський верховець остався забитий та декілька ранені; під сильним наскоком поляків наша чота відступила без жодних втрат»⁶¹. Інший звіт загону ім. Богуна повідомляє: «24.XII.43 р. перша чота під командуванням вишкільного 'Чорноморця' виїжджає на Купичів, де разом з іншими відділами мають провести наступ. Чота займає заставу в Літині. 25.XII.43 р. наші війська розпочали наступ. Ляхи під натиском військ 'Вовчка' в Засмиках зіткнулися з нашою заставою в Літині. Друга частина ляхів з Купичева, яка йшла їм на поміч, вдарила по наших ззаду. Ми були змушені відступити, залишаючи вбитим ройового 'Довбача' і двох ранених, котрих опісля підібрали — 'Сколу' і 'Дніпра'»⁶².

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3939. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 56.

⁵⁸ Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. — Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. — С. 155.

⁵⁹ Там само. — Арк. 47.

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3939. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 20.

⁶¹ Там само. — Арк. 35.

⁶² Там само. — Арк. 50.

Після цього бою поляки спалили залишки українського Купичева. Загинуло 26 осіб, які раніше не втекли, сподіваючись, що їх ніхто не зачепить через добрі стосунки з чехами та поляками⁶³.

Надалі УПА відмовилася від спроб захопити Купичів. Ситуація вимагала реагувати на важливіші загрози. З півночі на базу загону ім. Богуна «Січ», що знаходилася в с. Вовчак Турійського р-ну, насувалися підрозділи дивізії радянських партизан ім. Сидора Ковпака на чолі з Петром Вершигоровою. Протягом 26—28 січня 1944 р. «повстанська республіка» була повністю знищена⁶⁴. Союзниками радянських партизан у цих боях були вояки 27-ї піхотної Волинської дивізії АК з Купичева⁶⁵. Невдовзі, 7 березня 1944 р., на хуторі Почекайка поблизу с. Красностав Володимир-Волинського р-ну командир «Січі» Порфирій Антонюк-‘Кліщ’, ‘Сосенко’ був розстріляний Військовим трибуналом УПА за недбалу організацію оборони та переговори з німцями⁶⁶.

У цей час поляки продовжували організовувати каральні операції на довколишні українські села — Нири, Дожву, Чорнів, Осекрів та ін. Під час нападу 26 січня 1944 р. вони вбили чимало

Порфирій Антонюк-‘Кліщ’, ‘Сосенко’

⁶³ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 114—115.

⁶⁴ Антонюк Я. *Волинська «Січ» — головна база запілля УПА-Північ в 1943–1944 рр. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна в історичному вимірі» (Житомир, 21–22 травня 2010 р.). — Житомир, 2010. — С. 75–78.*

⁶⁵ Петренко Р. *За Україну, за її волю (Спогади)* / Р. Петренко; ред. Г. Петренко, передм. Т. Гунчак. — Торонто; Львів, 1997. — Літопис УПА. — Т. 27. — С. 205.

⁶⁶ Ольховський І. *Командир «Сосенко»* // *Українська газета*. — 2008. — 18–31 грудня.

купичівських біженців: в с. Маковичі — Якова Котюка та трирічну Євгенію Тавотну на руках її матері Анастасії Патріарх, що була одружена з чехом; в с. Мочулки — сліпого діда Кирила Печерука, а у с. Вітоніж — Дмитра Січкарука⁶⁷.

Біженець з Купичева Михайло Купчинський згадував про цю операцію поляків: «Ранок. Чути стрілянину. Люди вискакують із домівок і втікають: хто пішки, хто кіньми. В кожного щось у руках: хліб, одяг... Поляки біжать з лісу і на ходу стріляють по людях. То справа, то зліва хтось падає. Одні кричать — значить поранені, інші піднімаються й біжать далі. Поранених поляки добивають, доколюють штиками, ножами»⁶⁸.

Однією з останніх жертв Купичівської «пляцувки» була Ганна Заславська, яка повернулася у лютому 1944 р. додому за харчами для дітей⁶⁹.

На початку лютого 1944 р. до Купичева прибули червоні партизани Антона Одухи. Після цього поляки перестали вбивати українців⁷⁰. Кущовий розвідник СБ Степан Бочнюк з с. Ревушки Турійського р-ну оповістив про це в інформаційному звіті своєму керівнику — ‘Недобитому’, який базувався в с. Свинарин⁷¹. Про це ж повідомляється в «Інформації про ситуацію на заході Волинської обл.» за лютий 1944 р.: «Поміж селами Білін (Володимир-Волинського р-ну — Я. А.) — Купичів є зв’язок. На їхню думку (польських полонених — Я. А.), в Купичеві польський центр. До Купичева часто з’їжджаються червоні партизани. Від червоних поляки дістали амуніцію»⁷².

У цей час в Купичеві та навколишніх селах сконцентрувалися значні формування 27-ї Волинської дивізії піхоти АК: загін

⁶⁷ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 115.

⁶⁸ Купчинський М. *Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис...* — С. 19.

⁶⁹ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 115.

⁷⁰ Купчинський М. *Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис...* — С. 12.

⁷¹ *Архів Управління СБ України у Волинській обл.* — Ф. П. — Спр. 9190. — Арк. 12—13.

⁷² *Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА...* — С. 458.

⁷³ Ільошин І. *Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.).* — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 324.

Міхала Фіалки-‘Сокола’ — 420 осіб, Владислава Чермінського-‘Яструба’ — 400 осіб та Мартіана Крокая-‘Сивого’ — 380 осіб⁷³. Згідно з домовленостями з Червоною армією вони мали захопити залізничні станції Туропин та Турійськ, відрізавши зв’язок німецьких військ між Ковелем та Володимиром-Волинським⁷⁴.

Село двічі, 7 і 22 лютого 1944 р., бомбардували з літаків німці⁷⁵. Від вибухів загинуло двоє поляків⁷⁶. Після цього, за домовленістю з радянськими партизанами, 27-ма піхотна Волинська дивізія АК зайняла земляні укріплення у Свиначинському лісі, який покинув загін УПА «Січ»⁷⁷. Про ці події йшлося у «Вістках з Турійського району»: «Дня 6.III.1944 р. поляки, що були в Купичеві, вийшли і зайняли села: Осекрів, частину Мочулок (хати під лісом), Муковичі, Осьмиговичі. Друга частина відійшла в напрямі ліса і зайняла села: Ревушки, Вовчак і Домінопіль. Рух поляків у напрямі Домінополя і на краю ліса помітний від сторони с. Свічев голим оком»⁷⁸. У «Вістках з району Оздютичі» за 1944 р. подається інша версія подій: «18.III. німці розбили польську партизанку в Купичеві. Польські недобитки повтікали в Свиначинський ліс»⁷⁹.

У містечку тоді залишилися лише чехи. Тому під час чергового бомбардування 9 квітня 1944 р. загинули представники цієї національної меншини — Вацлав Єнік, Владіслав Калівода та Богуслав Навотни⁸⁰.

Через три дні війни Ярцевської дивізії Червоної армії зайняли село. Українське населення, яке багато місяців переховувалося від поляків, почало повертатися. Ось як про ці події згадує місцевий житель Леонід Шворак: «Ми тоді були в біженцях у Вітоніжі. Від поляків рятувалися. Чуємо, що десь на Луцьк, Рожище стріляють з гармат. Туди літають літаки і бомблять. Проійшло день-два, і

⁷⁴ Ільюшин І. Протистояння УПА і АК в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 212.

⁷⁵ Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис... — С. 12—13.

⁷⁶ Пуцук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 97.

⁷⁷ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... — С. 122.

⁷⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 45.

⁷⁹ Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА... — С. 456.

⁸⁰ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга... — С. 115.

Преображенська церква. 1930-ті рр.

появилася військо. В основному піхота і верхом їхали. Видно, техніка дорогами йшла. А тут із Солотвинського і Гончебрідського лісу піхота. Багато. У нас міняли коней. Кращих забирали, гірших давали. Бувало, гірші міняли ще раз на гірші. Нічого не скажеш — війна. Офіцери цього не дозволяли робити. Але все це робилося. Армія направ-

лялася у бік Купичева»⁸¹.

27 квітня 1944 р. у Купичеві відбувся трагічний випадок. На переповнене червоноармійцями село налетіло 50 радянських літаків⁸². Внаслідок тривалого бомбардування загинуло чимало військових та цивільних. Офіційні дані невідомі донині. У той день згоріло понад 200 будівель⁸³. Пожежа знищила Преображенську церкву (побудовану 1753 р.)⁸⁴.

У цей час Служба безпеки ОУН проводила масштабну ліквідацію осіб, які могли б активно співпрацювати з радянською владою. Не оминула вона і чехів. В інструкції СБ від 1 січня 1944 р. зазначалося: «Сексотів і комуністів чехів ліквідувати, але найтихіше, щоб тієї роботи ніхто не знав. Арешт чехів може бути без порозуміння з чеським проводом. Крім того, потрібно приступати до арешту, лише маючи матеріали, щоб ми себе не скомпрометували»⁸⁵. Так, у серпні 1944 р. за зв'язок з червоними партизанами оунівцями було вбито чеську сім'ю Градеця (4 особи) та Йозефа Машека⁸⁶.

Коли Червона армія вступила на територію Волині, чехи масово вступали до бригади Людвіка Свободи. Згідно з призовни-

⁸¹ Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис... — С. 12—13.

⁸² Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 97.

⁸³ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга... — С. 115.

⁸⁴ Купчинський М. Купичів. Історико-краєзнавчий нарис... — С. 13.

⁸⁵ Державний архів Рівненської області. — Ф. Р-30. — Спр. 32. — Арк. 280.

⁸⁶ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 97.

⁸⁷ Гофман І. Чехи на Волині. Основні відомості. — Прага: [б. в.], 1998. — С. 22.

ми протоколами, зголосилося 11451 осіб. Приходили цілими родинами, батьки із синами, старші зменшували собі роки, а молодші збільшували»⁸⁷.

Чехословацький корпус брав участь у Карпатсько-Дуклянській операції, пізніше — у звільненні Моравії та Праги. Загалом у його складі загинуло, померло від ран або пропало безвісти понад 1100 волинських чехів⁸⁸.

Відносно волинських чехів у журналі Проводу ОУН на ПЗУЗ «Інформатор» за 1946 р. зазначено: «Численні чехи-колоністи, що оселились на Україні вже понад 100 років тому, живуть окремо дружньою сім'єю в добросусідських відносинах з українцями. До нашого руху ставляться прихильно, допомагають скільки мають змоги. В кожній справі, що торкається загально-сусідського життя, радяться з нами. Тепер перед ними стоїть питання виїзду в Чехословаччину, що дуже турбує їх і непокоїть»⁸⁹.

Навесні 1947 р. СРСР і Чехословаччина провели акцію обміну населенням⁹⁰. Багато чехів ще раніше, у складі Червоної армії, виїхало на свою історичну Батьківщину. Переселення не погіршило взаємин з українцями. Так, 25 грудня 1947 р. православній церковній громаді с. Купичів було передано колишній чеський храм євангелістів-реформістів⁹¹.

Чеський євангелістський храм. Купичів

⁸⁸ Шульга С. Антифашистський рух волинських чехів // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — 2009. — Вип. 15. — С. 157.

⁸⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 22. — Арк. 162—163.

⁹⁰ Шульга С. Оптація українців, чехів та словаків у другій половині 40-х — на початку 50-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. — 2012. — № 11. — С. 56.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 116.

На зміну волинським чехам приїхали українці-русини з Пряшівщини. Через повну економічну залежність поселенців від радянської влади, підпілля ОУН поставилося до них з недовірою⁹². У згаданому вже журналі «Інформатор» повідомлялося: «Останнім часом більшовицька влада запропонувала переселенцям оселятися на землях чехів, які вже виїхали чи мають виїхати до Чехословаччини, з умовою, що перед тим, як оселитися на господарстві чехів, мають подати заяву на вступ до колгоспу»⁹³.

Незважаючи на відірваність купичівських чехів від землі своїх предків, вони намагаються підтримувати з нею зв'язок. Майже щороку, починаючи від 1967 р., відвідують Купичів, а у Празі виходить газета «Купичівський голос»⁹⁴.

Отже, аналізуючи позицію купичівських чехів в українській визвольній боротьбі, можна виділити певні особливості. Найбільш характерною рисою цієї етнічної групи було шанування влади і водночас співчуття пригнобленим. Навіть місцеві учасники чеського руху Опору не переходили до збройної боротьби, а займали переважно вичікувальну позицію. Олександр Лавер зазначив, що понад 33-м тисячам волинських чехів вдалося зберегти мир з українцями у часи трагедії⁹⁵. Хоча більшість чехів намагалася стояти осторонь українсько-польського конфлікту, вихор трагічних подій, який не оминув їх поселення, не дозволив повною мірою це здійснити. Беззастережну підтримку волинських чехів отримало визволення Червоною армією від німецьких окупантів їх історичної Батьківщини. Тому вони активно її підтримали, а згодом, без конфлікту з місцевим населенням та радянською владою, переїхали до Чехословаччини.

⁹² Ванат І. Волинська акція. Обмін населенням між Чехословаччиною і Радянським Союзом навесні 1947 року. — *Пряшів: Союз русинів-українців в Словацькій Республіці*, 2001. — С. 72—73.

⁹³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 22. — Арк. 162—163.

⁹⁴ Рудецький П. З історії чеської колонії у с. Купичів Турійського району... — С. 118.

⁹⁵ Лавер О. Про людські втрати в українсько-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. — К., 2001. — Вип. 9. — С. 57.

*Магістр зв'язків з громадськістю,
Національний університет «Києво-
Могилянська академія»*

У статті розкрито роль гауптштурмфюрера СС Вільгельма Вірзінга у репресіях Гестапо проти ОУН(б), ОУН(м), верхівки УНРА на території Німеччини й України протягом 1942—1944 рр., висвітлено його подальшу долю і обставини притягнення до кримінальної відповідальності після війни.

Ключові слова: Гестапо, Вірзінг, Вольфф, Мюллер, Шульце, антинацистська боротьба ОУН.

Ihor Bihun

Wilhelm Wirsing's activity against Ukrainian nationalist movement in times of the Second World War.

The article contains a study of SS-Hauptsturmführer Wilhelm Wirsing's role in Gestapo repressions against OUN (Bandera-movement), OUN (Melnyk-movement), Ukrainian People's Revolutionary Army leaders in Germany and Ukraine throughout 1942—1944, and Wirsing's further destiny and criminal prosecution circumstances of him after the war.

Key words: Gestapo, Wirsing, Wolff, Müller, Schulze, OUN anti-Nazi struggle.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЛЬГЕЛЬМА ВІРЗІНГА ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ В ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Гауптштурмфюрер СС Вільгельм Вірзінг. 1950 р.

24 січня 1951 р. в м. Нюрнберг-Фюрті у Західній Німеччині відбулося судове засідання у справі гауптштурмфюрера СС Вільгельма Вірзінга. Йому інкримінували участь у 15 допитах, на яких він сам або інші особи за його наказами застосовували тортури. Жертвами цих тортур під час Другої світової війни були українські націоналісти.

В українській історіографії до недавнього часу майже не було робіт, присвячених діяльності В. Вірзінга. Більш-менш докладно роль Вірзінга в розгромі бандерівського підпілля на території Німеччини і у Львові в 1942—1943 рр., а також об-

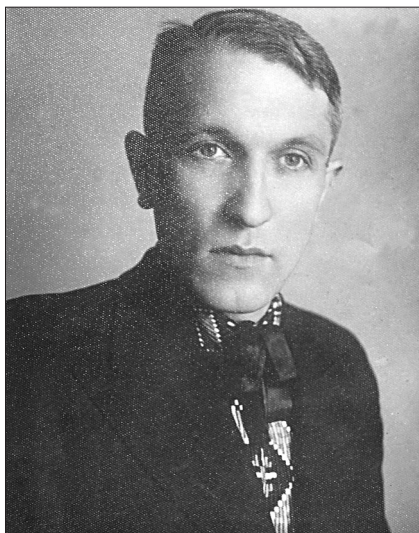
ставини його викриття й засудження висвітлив Степан Мудрик¹. Подібний нарис, ґрунтуючись на статті Олега Лисяка в «Українському самостійнику», зробив Володимир Макар, доповнивши його маловідомими деталями викриття гестапівського офіцера після війни². Окремі згадки про Вірзінга є в наукових і популярних біографічних публікаціях про осіб, які були в нього на допитах: Івана Клімова³, Галину Столяр⁴, Ярослава Старуха⁵, Володимира Федака⁶, Олега Ольжича⁷, Нестора Процика⁸, Івана Шевчука⁹,

¹ Мудрик-Мечник С. *Закордонні частини ОУН: внутрішні справи і діяльність в еміграції (причинки до історії)*. — Львів: Галицька видавнича спілка, 1996. — С. 18—20.

² Макар В. *Кат Вірзінг // Макар В. Спомини та роздуми — Т. 2. Бойові друзі: кн. 1.* — Торонто; Київ: [б.в.], 2001. — С. 88—93.

Галина Столяр – кур'єр Проводу ОУН(б) між Німеччиною і Львовом

Ярослав Старух – організаційний референт Проводу ОУН(б)

Володимир Федак — тереновий провідник ОУН(б) в Німеччині 1943 р.

Олег Ольжич — заступник Голови ПУН, в.о. Голови ПУН ОУН(м) на українських землях

Мирона-Івана Карпинця¹⁰ та ін. В загальних рисах про боротьбу В. Вірзінга проти українських націоналістів коротко писав Володимир Косик¹¹. Процесу над Вірзінгом торкався Микола Омелюсік¹². Про участь В. Вірзінга в допитах діячів Організації Українських Націоналістів (мельниківців) в 1944 р. йдеться у статті Юрія Зайцева¹³. Дмитро Веденєєв і Геннадій Биструхін зарахували заходи Служби безпеки Закордонних частин (СБ ЗЧ) ОУН з викриття В. Вірзінга в 1949 р. до успішних операцій оунівської спецслужби¹⁴.

Першу групу джерел, використаних у цьому дослідженні, становлять документи німецьких спецслужб, де висвітлюється хід їхнього протиборства з підпіллям ОУН (бандерівців), і радянське агентурне донесення, що містить деякі подробиці життя В. Вірзінга під час Другої світової війни¹⁵. Автор також використав доку-

³ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. — Б.м.в: Сучасність, 1987. — С. 37—38; Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943—49. Довідник. — Нью-Йорк, 1994.

⁴ Солонинка М. Вдесяти роковини смерті Г. Столяр // Гомін України — 1952. — № 52 (188) — 27 грудня. — С. 2; Визначні українські жінки: матеріали і гутірки — Вип. 24. — Нью-Йорк, 1967 — С. 83—84.

⁵ Мороз В. Ярослав Старух (нарис життя і діяльності) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 21. Ярослав Старух. Документи і матеріали — Київ; Торонто, 2012.

⁶ Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. — Торонто: Вид-во «Новий шлях», 1991 — С. 177—178; В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / ред. М. Г. Марунчак. — Вінніпег, 1990. — С. 1033.

⁷ Зінкевич О. Олег Ольжич. Шляхи життя, творчості й боротьби // Олег Ольжич. Вибрані твори. — К.: Смолоскип, 2007. — С. 397; Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. — Торонто: Вид-во «Новий шлях», 1991. — С. 177.

⁸ Кичук Г. «Ти прости, рідний краю, за розлуку з тобою!» // Медична академія. — 2012. — № 19 (324). — 6 жовтня. — С. 10.

⁹ В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / ред. М. Г. Марунчак. — Вінніпег, 1990. — С. 1035.

¹⁰ Там само. — С. 1045.

¹¹ Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 284—285.

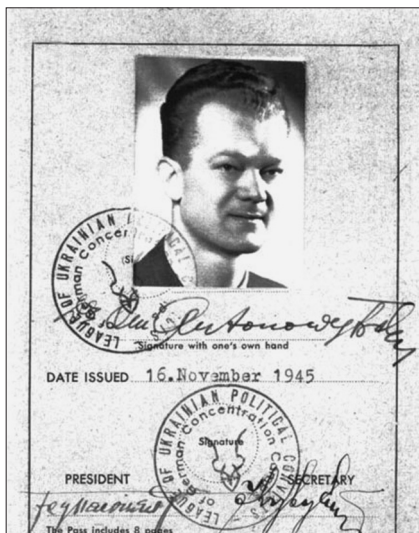
¹² Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році // Літопис Української Повстанської Армії — Т. 1. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 1. — Торонто, 1978. — С. 40.

¹³ Зайцев Ю. Просвітянка Євгенія Зелінська — політв'язень двох тоталітарних режимів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. — Вип. 19. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. — С. 494—497.

¹⁴ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та УПА і радянських сил спецоперацій. — К.: К.І.С., 2007. — С. 230.

Іван Шевчук — кур'єр Проводу
ОУН(б)

Посвідчення члена Ліги українських
політв'язнів Омеляна Антоновича

менти з архівної кримінальної справи В. Вірзінга, яка складається з п'яти томів загальним обсягом у 900 сторінок і зберігається в Державному архіві Нюрнберга¹⁵.

Інша категорія джерел — це спогади осіб, яких допитував В. Вірзінг або його співробітники: членів ОУН(б) — Омеляна Антоновича, Олени Вітик, Богдана Казанівського, Петра Ковальського, Богдана Криницького, Володимира Леника, Володимира Лобая, Теодора Пелеха, Степана Семенюка, Ярослава Старуха, Володимира Стахова, Ярослава Стецька, Івана Тимчука, Володимири Турчиняк, Івана Шевчука; членів ОУН(м) — Дмитра Андрієвського, Олександра Бойкова, Томи Лапичака, Володимира Мартинця, Євгена Онацького, Михайла Селешка; командира Української

¹⁵ *Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) /упор. В. Косик — Т. 2: 1941—1942. — Львів, 1998; Т. 3: 1942—1943. — Львів, 1999; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 43—44.*

¹⁶ *Staatsarchiv Nürnberg (StAN), Staatsanwaltschaft Nürnberg-Fürth. — I 2959, Band I—V.*

Олена Вітик

*Теодор Пелех — організатор УНС у
Жовківському р-ні Львівщини*

*Степан Семенюк — зв'язківець
Проводу ОУН(б) у Львові*

Володимира Турчиняк

народно-революційної армії (УНРА) Тараса Боровця¹⁷. Додаткові відомості про В. Вірзінга і його жертв можна знайти у спогадах Дмитра Куп'яка, Дмитра Недовоза та Лідії Лугової¹⁸.

До третьої групи джерел слід віднести повоєнні публікації в пресі української діаспори, що висвітлювали заходи ЗЧ ОУН і Ліги українських політв'язнів, спрямовані на притягнення В. Вірзінга до відповідальності, і хід судового процесу на ним. Це пересудом стаття Олега Лисяка «Кат Вірзінг — поліційним достойни-

¹⁷ Антонович О. Спогади. — Ч. 1. — Київ; Вашингтон, 1999. — 392 с.; Вітик-Войтович О. Закадeмії мистецтв у тюрмі і концетрак // Гомін України. — 2010. — № 40. — 26 жовтня. — С. 29; Казанівський Б. Шляхом «Легенди». — Лондон: УВС, 1975; Ковальський П. На Лонцького — в тіні Піскової гори // В боротьбі за Українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / ред. М.Г. Марунчак. — Вінніпег: [б.в.], 1990. — С. 489—495; Криницький Б. У вирі боротьби за Українську державу на терені Німеччини // Гомін України. — 2010. — № 40. — 26 жовтня. — С. 34; Леник В. Календар смертника // Українці на чужині або репортажі з далеких доріг. — Львів: Червона Калина, 1994. — С. 13—25; Лобай В. З моїх переживань (спогади, записані з розповіді у 1963 р.) // Макар В. Спомини та роздуми — Т. 2. Бойові друзі: кн. 1. — Торонто; Київ: [б.в.], 2001. — С. 27—107; Пелех Т. Мої молоді літа у вирі боротьби. Спогади члена ОУН-УНС-УПА 1936—1951. — Мюнхен; Торонто, 1988; Семенюк С. Аїм ім'я — леґіон // Гомін України. — 2010. — № 40. — 26 жовтня. — С. 14; Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. — Б.м.в.: Сучасність, 1987. — С. 37—38; Стахів В. Як загинув О. Ольжич // Український історик — 1985. — № 1—4 (85—88). — С. 123—125; Стецько Я. 30 червня 1941 р. — проголошення відновлення державности України / ред. І. Вараниця, Р. Малащук — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — 465 с.; Турко В. Спогади з Радехівщини // Макар В. Спомини та роздуми... — С. 155—179; Турчиняк В. Моя співпраця з підпіллям ОУН // Макар В. Спомини та роздуми... — С. 180—186; Шевчук І. Із спогадів про Ів. Климів та Яр. Старуха // Макар В. Спомини та роздуми... — С. 119—138; Андрієвський Д. Наше ув'язнення в Оранієнбургу // В боротьбі за українську державу... — С. 613—620; Бойків О. За німецькими ґратами в Парижі і Берліні // В боротьбі за українську державу... — С. 621—624; Лапичак Т. Як загинув Олег Кандиба-Ольжич // Український історик — 1985. — № 1—4 (85—88) — С. 199—122; Мартинець В. В'язь: німецький концентраційний табір (спогади в'язня) — Накладом КЕП «Штутгарт», 1946 — 120 с.; Онацький Є. У вавилонському полоні // На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів / Зредагув. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. — К.: Дніпро, 1994. — С. 377—402; Селешко М. У кігтях гестапо. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. — 224 с.; Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. — Вінніпег, 1981. — 327 с.

¹⁸ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. — Львів: Каменяр, 1993. — 431 с.; Недовіз Д. Спомини з молодих літ. — Львів: Червона калина, 1996. — 136 с.; Лугова Л. Стежками минулого (спогади). — Буенос-Айрес: Вид-во Юліана Середняка, 1984. — 240 с.

ком в ІРО», яка вперше публічно викрила злочинця; інформаційні замітки в «Гомоні України», який ретельно передавав подробиці слідства над Вірзінгом; репортаж О. Лисяка із зали суду над гестапівцем у 1951 р.¹⁹

Вільгельм (Віллі) Вірзінг (Wilhelm Wirsing) народився 22 березня 1898 р. в латвійському м. Єльгава, що тоді входило до складу Російської імперії, у сім'ї державного службовця²⁰. Він був балтійським німцем, мав брата й сестру²¹. Шкільна освіта В. Вірзінга складалася з двох класів німецької початкової школи та п'яти — російської гімназії (1907—1915)²².

На процесі 1951 р. свідок обвинувачення Петро Генгало стверджував, що Вірзінг на допитах вихвалявся перед ним своєю службою в царській «охранці», а відтак і у ВЧК²³. Але якщо врахувати, що Охоронне відділення МВД Російської імперії розформували 4 березня 1917 р., зразу після Лютневої революції, виникає запитання: а коли і ким устиг попрацювати там Вірзінг, якому на час ліквідації цієї структури було 19 років? Документальних підтверджень цьому немає.

Достовірно відомо, що в незалежній Латвії він працював у поліції м. Риги, куди вступив на службу 1918 р. Протягом 3 січня — 8 липня 1919 р. Рига була окупована радянськими військами. Та все одно Вірзінг не міг бути чекістом, бо на загарбаних Червоною армією землях Латвії підрозділи Надзвичайної комісії взагалі не діяли.

Вірзінг пройшов п'ятимісячний курс для поліцейських службовців, а в 1924 р. був атестований на комісара поліції. До 1932 р. він

¹⁹ Лисяк О. Кат Вірзінг — поліцейним достойником в ІРО // Український самостійник (Мюнхен) — 1950. — Ч. 2. — 14 січня — С. 5—6; «Альянти не є компетентні судити». Справа Вірзінга на мертвій точці // Гомін України (Торонто). — 1950. — Ч. 10 (45). — 11 березня. — С. 1; Слідство в справі Вірзінга // Гомін України. — 1950. — Ч. 11 (46). — 18 березня. — С. 1; Ув'язнено Вірзінга // Гомін України. — 1950. — Ч. 18 (53). — 13 травня — С. 1; Закінчено слідство в справі Вірзінга // Гомін України. — 1950. — Ч. 33 — 35 (68 — 70). — 9 вересня. — С. 2; Розпочався процес проти Вільгельма Вірзінга // Гомін України. — 1951. — Ч. 4 (89). — 27 січня. — С. 1; Лисяк О. Суд над Вірзінгом. Репортаж із процесу німецького вбивника українських політв'язнів // Гомін України. — 1951. — Ч. 7 (92) — 17 лютого. — С. 3.

²⁰ StAN. — I 2959. — Band I. — S. 101.

²¹ Ibidem. — Band III. — S. 96.

²² Ibidem. — Band IV. — S. 112.

²³ Лисяк О. Суд над Вірзінгом... — С. 3.

служив комісаром кримінальної поліції, а в 1932—1940 рр. — окружним комісаром поліції порядку. Після загарбання Латвії Радянським Союзом протягом січня—березня 1941 р. Вірзінг був службовцем у Штабі з репатріації (Umsiedelungstab), після чого емігрував до Німеччини. На цей час у нього вже була родина: дружина Ірене (Irene, до заміжжя — Грассманн (Grassmann), 1903 р. н., з якою Вірзінг побрався 28 листопада 1925 р., і донька Маргарита, 1927 р. н.²⁴.

На історичній батьківщині сім'я Вірзінгів спершу перебувала в таборах для репатріантів у містах Ауссіг (нині — Усті-над-Лабем, Чехія), Фолькенштайні та Ратені, очікуючи на отримання німецького громадянства. 28 квітня 1942 р. вони стали повноправними громадянами Райху, а сам Вірзінг зголосився на службу в Гестапо. Відтоді він став працювати у слідчому відділі Гестапо в Дрездені, що якраз було неподалік табору для репатріантів №150 в Ратені Дрезденського округу²⁵.

Можливо, Вірзінгу і не судилося б увійти в історію і він так і залишився б одним із мільйонів невідомих коліщаток тоталітарної машини Третього Райху, якби не викриття одного з осередків бандерівської ОУН.

Після невизнання нацистами Акта проголошення Української держави вони розігнали Українське Державне Правління (УДП), а його членів разом із іншими бандерівцями (всього 1500 осіб до кінця 1941 р.) запроторили до в'язниць і концтаборів. Після цього ОУН(б) розпочала підпільну антигітлерівську боротьбу. Вже 20 березня 1942 р. у повідомленнях СД (Служби безпеки) з окупованих тери-

Ірене Вірзінг (Гроссманн) — перша дружина Віллі Вірзінга. 1942 р.

²⁴ StAN. — I 2959. — Band IV. — S. 112—113.

²⁵ Ibidem. — S. 112—113; Ibidem. — Band I. — S. 101.

Василь Безхлібник — тереновий
провідник ОУН(б) в Німеччині.
1942 р.

торій з'явилася окрема рубрика «Український рух опору», де окупанти подавали інформацію про діяльність ОУН(б) і ОУН(м) на шкоду Третьому Райху і свої репресивні контрзаходи²⁶.

Підпільна мережа ОУН(б) активно діяла і на території самої Німеччини, де тереновим провідником був Василь Безхлібник-‘Беркут’, ‘Еней’²⁷. Там існувала доволі велика українська діаспора, що складалася з емігрантів, які прибули сюди після Української революції 1917—1921 рр., студентів німецьких вищих шкіл, а також добровільних робітників і вивезених нацистами на примусові роботи, яких із ходом війни ста-

вало дедалі більше. Усіх цих людей ОУН(б) прагнула підтримати й організувати під гаслами боротьби за Українську державу. Зокрема, оунівці поширювали антинацистські листівки, надруковані на циклостилі, серед українських остарбайтерів. Розслідуванням підпільної діяльності займалося дрезденське Гестапо, де працював В. Вірзінг. У вересні 1942 р. йому вдалося заарештувати кур'єра ОУН(б) Сороку і завдяки цьому наступного місяця розгромити мережу ОУН(б) Дрездена, заарештувавши десятьох її членів²⁸. Ця справа й ознаменувала початок його кар'єри як ліквідатора укра-

²⁶ *Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) / упор. В. Косик — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 145.*

²⁷ *Безхлібник Василь (27.02.1913—2.06.1995) — закінчив Філію Академічної гімназії у Львові (1933), після чого вивчав економіку в Берліні і Мюнхені. Політв'язень польських тюрем (1934—1936 і 03—09.1939). Учасник II Великого Збору (ВЗ) ОУН в Кракові (31.03—3.04.1941). Тереновий провідник ОУН Німеччини (1941—12.1942), в'язень тюрми в Берліні та концтабору Заксенгаузен (з 5.05.1943, табірний № 65620), вийшов на волю 20.10.1944 р.*

²⁸ *Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) / упор. В. Косик — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 353—354.*

їнського націоналістичного руху. Внаслідок цього В. Вірзінг дістав підвищення: його перевели на посаду оперативного співробітника реферату IV-Д-3 («боротьба з іноземцями з ворожих держав») Гестапо. Невдовзі за активної участі Вірзінга таємна державна поліція ліквідувала бандерівські осередки по всій Німеччині²⁹.

Вірзінг якнайкраще підходив для роботи у підрозділі Гестапо, що працював з іноземцями. Адже він знав крім німецької та латвійської мов ще російську, литовську, польську і, як згодом виявилось, розумів українську³⁰. Наскільки можна судити зі спогадів оунівців, які проходили слідство у В. Вірзінга, його вправна російська мова була головною підставою для підозр у роботі на НКВД. Поки жодних документів, які б це підтверджували, не знайдено. Більше того, радянська агентура була переконана, що В. Вірзінг був подвійним агентом Англії в Гестапо³¹.

У кур'єра Сороки були знайдені листівки антигітлерівського змісту та адреси українців, що мешкали в Берліні. Серед цих адрес виявилась поштова скринька його зверхника, головного зв'язкового ОУН(б) для Німеччини Миколи Румежака-«Клима». Під час його арешту 1 листопада 1942 р. німці знайшли адреси інших оунівців та інші компрометуючі матеріали. Вірзінг зумів вибити з арештованих багато цінних відомостей, зокрема адресу, за якою проживав із дружиною та дітьми член ОУН(б) Микола Гайдар (його квартира слугувала явкою)³².

Великий провал підпільної мережі ОУН(б) в Німеччині стався тоді, коли німецькі спецслужби змогли викрити лінію кур'єрського зв'язку між головним центром ОУН(б) в Берліні і Проводом у Львові. Поліція безпеки влаштувала засідки на конспіративних квартирах і заарештувала в будинку подружжя Гайдар у Берліні чотирьох кур'єрів ОУН(б) з дистрикту «Галичина»³³. Серед арештованих були студент берлінської політехніки Юрій Кравчук-«Борис» і сту-

²⁹ Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО... — С. 5; Мудрик-Мечник С. Закордонні частини ОУН... — С. 18—19.

³⁰ StAN. — I 2959. — Band IV. — S. 112.

³¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 43.

³² Мудрик-Мечник С. Закордонні частини ОУН... — С. 18; Макара В. Кат Вірзінг... — С. 90.

³³ Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) / упор. В. Косик. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 354.

Іван Климів – член Проводу ОУН(б)

дентка стоматології з Мюнхена Галина Столяр³⁴. У них знайшли багато компромату: пропагандивні матеріали, підроблені документи, фальшиві хлібні картки. Кур'єри прибули до Берліна зі Львова. Їх послав незалежно одне від одного член Проводу ОУН(б) Іван Климів-‘Легенда’ із завданням передати інструкції щодо зміни методів конспірації та приготування до нових репресій Гестапо. Допити кур'єрів проводив В. Вірзінг. Г. Столяр вперто мовчала і, не зрадивши ані слова організаційної інформації, померла від тортур 27 грудня 1942 р.³⁵. Олена Вітик зі слів своєї співкамерниці стверджувала, що Г. Столяр повісилася після особливо нестерпного допиту³⁶. Натомість сестра Галини Лідія Столяр-Лугова була переконана, що гестапівці інсценізували самогубство вже мертвої Столяр, аби приховати сліди злочину. Так стверджували численні в'язні, і про це свідчить офіційне повідомлення Гестапо батькам, де вказано фіктивну причину смерті — запалення легенів³⁷. Як ми побачимо далі, таким способом «замітання слідів» гестапівці користувалися не раз. Другий кур'єр Ю. Кравчук, не витримавши катувань, зламався і видав адреси конспіративних квартир

³⁴ Столяр Галина (Олена) (5.03.1916—27.12.1942) — зв'язкова Крайової ексекутиви (КЕ) ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ) (1940), заарештована НКВД (09.1940) та суджена на т.зв. Процесі 59-ох (15—18.01.1941). На початку війни вирвалася з тюрми, у кін. 1942р. заарештована Гестапо і закатована на допитах.

³⁵ Визначні українські жінки: матеріали і гутірки. — Вип. 24. — Нью-Йорк, 1967. — С. 83—84; Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО... — С. 5; Мудрик-Мечник С. Закордонні частини ОУН... — С. 19.

³⁶ Вітик-Войтович О. З академії мистецтв у тюрму і концетрак... — С. 29.

³⁷ Лугова Л. Стежками минулого (спогади). — Буенос-Айрес: Вид-во Юліяна Середняка, 1984. — С. 109.

ОУН(б) у Львові³⁸. Так Гестапо здобуло інформацію про верхівку Організації.

До 20 листопада 1942 р. внаслідок гестапівських облав було заарештовано багатьох членів ОУН Лейпцига, Гамбурга, Гільдесгейма, Берліна, Ганновера та Потсдама (разом 210 осіб), а також Брауншвейга (48 осіб). Таким чином до 1 грудня на території Райху було викрито значну частку осередків українського націоналістичного підпілля³⁹.

Допитуючи шофера-інструктора Антона Сікорського, що працював у Берлінській автошколі і, за даними СД, «готував бандерівських кур'єрів», Вірзінг сім разів доводив заарештованого до втрати свідомості, б'ючи залізною спіраллю⁴⁰.

В'язень концтабору Равенсбрюк Пелагія Дністрянська так описувала хід слідства у своїй справі в Берліні: «В слідчій кімнаті прийняв мене криком Вірзінг, спершу в німецькій, а потім в російсько-українській мові. Людей, знімки яких він мені показував, я не пізнала нікого. Тоді він почав бити мене кулаками по лиці й голові яких дві години. На руці в нього був грубезний золотий перстень з монограмою. Мені з уст і з носа потекла кров. Другого дня возили мене автом, відчинивши протилежні вікна навстіж. Від протягу я дістала сильний біль усіх зубів і прикрий шум у вухах. Потім покликали мене знову на слідство. Вірзінг вдавав, що не бачить моєї спухлої голови й далі бив мене кулаками в лице і в

³⁸ Лобай В. З моїх переживань... — С. 86, 87—88; Мудрик-Мечник С. Закордонні частини ОУН... — С. 19. У В. Макара є плутанина: в одному місці стверджується, що Ю. Кравчука заарештовано в Берліні, в іншому — що на кордоні Райху і Генерал-губернаторства в м. Катовіце. Проте, зважаючи на те, що інформація про знайдені в нього хлібні картки та інші підроблені документи співвідноситься з повідомленням СД від 20.11.1942 р. про арешт кур'єрів у Берліні, можна зробити висновок, що Ю. Кравчук потрапив у руки Гестапо саме там. (Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) / упор. В. Косик. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 354).

³⁹ Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) / упор. В. Косик. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 354; Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 р. // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Мс, 2007. — Зб. 7. — С. 229.

⁴⁰ Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) / упор. В. Косик. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 362; Лисяк О. Суд над Вірзінгом... — С. 3.

Пелагія Дністрянська

голову. Я завважила, що навіть гештапівці виходили з кімнати, щоб не дивитися...»⁴¹.

У той час, восени 1942 р., військова референтура Проводу ОУН(б) наполегливо працювала над створенням запасів зброї і спорядження, обліком і підготовкою військових фахівців, розробкою проектів організації і розгортання збройних загонів, що від 1943 р. стануть відомими як Українська повстанська армія. У жовтні 1942 р. тимчасовий Провідник ОУН(б) Микола Лебедь скликав конференцію Проводу і військової референтури, на якій постановлено розробити проект організації партизан-

ської армії, що було покладено на ініціативну групу військових фахівців на чолі з І. Климовим⁴². Ця діяльність не пройшла повз увагу німецьких спецслужб, які пильно стежили за всіма проявами «нелегального руху Бандери». У другій половині листопада з Німеччини до Львова відряджено групу відповідальних співробітників Гестапо для розшуку і арештів членів найвищих структур ОУН(б). Вони привезли з собою і Ю. Кравчука, який вказував їм адреси конспіративних квартир, де гестапівці влаштували засідки⁴³. Так, 20 листопада 1942 р. на квартирі по вул. Нарutowича, 34, де проживав член ОУН Федір Луцишин⁴⁴ (заарештований ще раніше), були схоплені Сильвестр Скоробогатий-‘Граб’, ‘Сивий’

⁴¹ Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО ... — С. 6.

⁴² Патриляк І., Пагіря О. Військова конференція ОУН(б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2(30/31). — С. 493—494.

⁴³ Лобай В. З моїх переживань... — С. 86—88.

⁴⁴ Луцишин Теодор (Федір) (24.03.1920—23.05.1991) — член ОУН, технічний працівник театру М. Заньковецької, заарештований і ув'язнений Гестапо у Львові, політв'язень концтабору Аушвіц.

та Іван Шимчук-‘Батько’⁴⁵. Арештовували їх Мюллер і Шульце — колеги Вірзінга⁴⁶.

21 листопада 1942 р. гестапівці «накрили» одну з явочних квартир ОУН(б) на вул. Жулинського, 7 (тепер Академіка Філатова). Коли штурмшарфюрер СС Герхард Шарфф разом з іншим службовцем кримінальної поліції арештовував п'ятьох оунівців, до помешкання зайшов член Проводу Дмитро Маївський. Побачивши облаву, він пострілом у голову вбив Шарффа і поранив службовця Крипо, а сам, незважаючи на поранення, втік через вікно⁴⁷. За це 27 листопада нацисти за наказом Вірзінга⁴⁸, який у той час перебував у Львові, розстріляли 27 націоналістів, ув'язнених у Львові (серед них — брат дружини С. Бандери Лев Опарівський, провідний член ОУН(б) Омелян Лапунька

Федір (Теодор) Луцишин

⁴⁵ Скоробогатий Сильвестр-‘Сивий’ (30.04.1917—?) — член ОУН з 1938 р. У 1939—1941 рр. — в еміграції в Польщі. Повернувся в 1941 р. 20.11.1942 р. заарештований Гестапо, в'язень концтабору Аушвіц (3.10.1943 р. — 15.11.1944 р.; табірний № 154993). Після звільнення повернувся в Україну німецьким літаком із завданням від С. Бандери разом з Ю. Лопатинським (кін. грудня 1944 р.). У 1945—1946 рр. — керівник центрального технічного зв'язку ОУН(б). Заарештований 21.08.1946 р. Звільнений у 1956 р.; Шимчук Іван-‘Батько’, ‘Василь Турко’, ‘Володимир Шарко’ (17.05.1912—26.03.1982 (за ін. даними — 16.11.1982) — член УВО (1928), ОУН, заарештований польською поліцією 09.1933 р., в'язень польської тюрми (1934—3.01.1936). Надрайонний провідник ОУН північно-західної частини Радехівського повіту (1936). Заарештований Гестапо 20.11.1942 р. у Львові, політв'язень німецьких тюрем і табору Аушвіц (до 18.11.1944 р.). Згодом на еміграції в Канаді.

⁴⁶ Турко В. Спогади з Радехівщини... — С. 173—174.

⁴⁷ Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) / упор. В. Косик. — Т. 3. — Львів, 1998. — С. 31; Турко В. Спогади з Радехівщини... — С. 174; Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 р... — С. 228.

⁴⁸ [Турчиняк] В. Моя співпраця з підпіллям ОУН... — С. 182—183; Шевчук І. Із спогадів про Ів. Климів та Яр. Старуха... — С. 125; Недовіз Д. Спогади з молодих літ... — С. 77.

Листівка ОУН(б) із переліком розстріляних 27.11.1942 р. націоналістів (зворотний бік)

Братська могила націоналістів, розстріляних Гестапо 27.11.1942 р. неподалік Старої Ягільниці

Пам'ятник розстріляним Гестапо у Львові 27.11.1942 р.

Омелян Лапунька

Андрій П'ясецький

та член УДП Андрій П'ясецький), і 52 — у Старій Ягільниці біля Чорткова⁴⁹.

Зв'язкову ОУН(б) Володимиру Турчиняк Гестапо зловило ще в жовтні 1942 р. Увесь час вона відкидала всі звинувачення гестапівців і не давала жодних свідчень про свою підпільну діяльність. Після війни вона згадувала: «Деся під кінець листопада 1942 року мене викликали на допит до самого Вірзінга, який саме тоді приїхав до Львова з Берліну, на «остаточну ліквідацію українського «відерштандсбевеунг» (руху опору)». Він віднісся до мене дуже гостро і «на привітання» дав мені такого стусана під ніс своїм страшним кулаком, що я втратила кілька зубів у горішній щоці...»⁵⁰.

Тоді ж, у листопаді 1942 р. Гестапо вдалося вистежити голову бандерівської кур'єрської мережі Володимира Лобая-«Вугляра»⁵¹. Влаштувавши засідку на нього, арештували ще 5 осіб⁵². Лобай так згадував свої допити в центральній установі Гестапо на вул. Пелчинській (нині Вітовського): «Я побачив Вірзінга щойно другого або третього

⁴⁹ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного... — С. 167; Ковальський П. На Лонцького — в тіні Піскової гори... — С. 495; Недовіз Д. Спомини з молодих літ... — С. 78.

⁵⁰ [Турчиняк] В. Моя співпраця з підпіллям ОУН... — С. 182—183.

Богдан Криницький

дня переслухання. Начальник, який почав мене допитувати, сильно кричав на мене, але не бив. Били мене два дольмечери [перекладачі — І.Б.], між ними проклятий кат-юда українського походження Тютюнник. Вірзінг вдарив мене сильно раз, але я не впав, і він мене більше не бив. Я до нічого не признавався. Вірзінг говорив по-російському... Крім биття, мучили ще електризуванням по лиці і голові та інших частинах тіла. Звичайно брали на “переслухання” вночі, а рано змасакрованого приводили до камери...”⁵¹.

Шукаючи за ‘Вуглярем’ і ‘Легендою’, Гестапо заарештувало між іншими директора школи Возняка. Згодом його звільнили, але від тортур В. Вірзінга він збожеволів⁵⁴. Серед тих, хто потрапив у гестапівський полон⁵⁵, також

⁵¹ Лобай Володимир-‘Вугляр’, ‘Сліпий’ (27.10.1911—31.01.1974) — повітовий провідник ОУН Радехівщини (1930—1938), окружний провідник ОУН Сокальщини (1938), політв’язень польських тюрем (1938—1939), суспільний референт КЕ ОУН Північно-західних українських земель (1940—1941), учасник похідних груп ОУН (1941), керівник відділу зв’язку при організаційній референтурі Проводу ОУН (1942), заарештований Гестапо 11.1942 р., політв’язень німецьких тюрем і таборів Аушвіц і Мельк.

⁵² Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942—1943) / упор. В. Косик. — Т. 3. — Львів, 1999. — С. 31.

⁵³ Лобай В. З моїх переживань ... — С. 87, 94.

⁵⁴ Шевчук І. Із спогадів про Ів. Климів і Яр. Старуха... — С. 130.

⁵⁵ Мудрик-Мечник С. Закордонні частини ОУН... — С. 19; Частковий список членів ОУН — жертв нацизму // Голін України. — 2010. — № 40. — 26 жовтня. — С. 42; Куп’як Д. Спогади нерозстріляного... — С. 168.

⁵⁵ Башук Петро-‘Чок’ (26.11.1911—29.05.1995) — член ОУН з поч. 30-х, член повітового і окружного проводу ОУН Сокальщини, працівник вид-ва «Дешева книжка» у Львові (1935—1936), політв’язень польських тюрем (1937—1939) і табору в Березі Картузькій (07.1934—03.1935), керівник ОУН на Поліссі (1939), повітовий провідник ОУН Белзщини (1939—1941), учасник ІІ ВЗ ОУН (1941), політв’язень концтабору Аушвіц (1943—1944), працівник ОУН у Празі (1946), відтак на еміграції. Чоловік Наталії Леонтович.

були Петро і Наталія Башуки, Богдан Криницький, Галина Платків, Іван Тимчук, Мирон Карпинець⁵⁶.

Зокрема, ось що пережила Галина Платків, підтвердивши це під присягою на процесі проти свого ката: «Вірзінг бив мене в лице рукою і п'ястуком, на якому був величезний товстий перстень. Питав, чи хочу вмерти, як Ольга Басараб. І грозив, що вб'є мене, як вбив і Климова. Бив так, що інші гестапівці заступались за мною, кажучи, що не можна так бити, бо в'язнів водять із тюрми до бюро гестапо вулицями, і їх вид збурює населення...»⁵⁷.

Заарештований Богдан Криницький згадував: «...Мене доставили на Пелчинську, де мені довелося стрінати грубого Міллера [Мюллера — І. Б.], худорлявого Тютюнника, мого росту Вірзінга та руденького Вурма, що мав мою справу... Моє поступування викликало погрози в мою сторону, а згодом побої і тортури... Приходив до себе на підлозі в калюжі крові і води. Ця процедура повторювалася кількакратно й тільки змінювалися опричники. Коли катом був німецький прихвостень Тютюнник, то я крім побоїв чув його крик: “маєш ОУН!.. маєш Бандеру!”, тратив притомність, не чув нічого»⁵⁸.

У перших числах грудня 1942 р. у Львові знову зібралася на конференцію військова референтура, щоб відзвітувати Проводу про проведену роботу з підготовки до формування військових сил⁵⁹. Довідавшись про це, 4 грудня нацисти провели широкомасштабну облаву, в ході якої схопили 18 оунівців, переважно працівників військової, пропагандивної і організаційної референтур Проводу ОУН(Б), в т.ч. трьох членів Проводу: Івана Климова-‘Легенду’, Ярослава Старуха-‘Синього’, ‘Стяга’ і Дмитра Грицяя-‘Дуба’, ‘Перебийноса’⁶⁰. Їх допитував сам Вірзінг.

Леонтович-Башук Наталія-‘Ната Ленко’ (5.01.1918—30.03.1995) — вихованка Пласту, член ОУН, зв’язкова. Перейшла з Польщі через Чехословаччину на Захід у 1946 р. Дружина Петра Башука.

Карпинець Мирон-Іван (1923—17.05.1988) — молодості був членом охорони провідників ОУН. Арештований гестапо 1942 р. В’язень концтабору Заксенгаузен. По війні працював в українській друкарні «Цицero» в Мюнхені та був членом обласного проводу ОУН.

⁵⁷ Лисяк О. Суд над Вірзінгом... — С. 3.

⁵⁸ Криницький Б. У вирі боротьби за Українську державу на терені Німеччини... — С. 34.

⁵⁹ Патриляк І., Пагіря О. Військова конференція ОУН(Б) 1942 р... — С. 494—495.

⁶⁰ Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942) / упор. В. Косик. — Т. 2. — Львів, 1998. — С. 361.

Заарештованого 2 грудня 1942 р. члена ОУН(б) Степана Семенюка⁶¹, власника конспіративної квартири, на якій час від часу перебував Климів, катували Вірзінг зі своїми помічниками, домагаючись свідчень. С. Семенюк згадував: «Я стояв твердо на позиції, що я не знав правдивого прізвища Легенди і не знав про його функції в організації... Мене відливано водою і тортуровано далі, але я повторював все те саме. Мене сконфронтровано з Легендою [тобто проведено очну ставку — І.Б.], але він потвердив те саме, що я сказав. На цій першій і останній конфронтації зі мною Легенда був дуже збитий, весь у синяках і ледве говорив, але погляд його був рішучий, мов би говорив — убий, не здамся!»⁶².

І. Климів також відмовлявся давати свідчення⁶³ і внаслідок катувань Вірзінга, Мюллера, Вурма, Шульце і фольксдойча-українця Тютюнника помер у день арешту 4 грудня⁶⁴.

Я. Старуху довелося витерпіти довгі тортури у гестапівських катівнях: «Спец від українських справ оберштурмфюрер Вірзінг вітає на порозі ударом засушеної бичиці [статевий орган бика, який використовували як знаряддя тортур — І.Б.] через голову. “А, С[тарух]! Вітаємо!”. І падають удари. В голові шумить... Яку функцію виконував в Організації? Брак задовільної відповіді. “Роздягайся!” Два помічники заковчують рукави. Вибирають два середньої грубости дручки. Молотьба триває довго. Так довго, що один з опричників змучився й передає закривавлений дручок третьому. Другий, — Мюллер, зіпрів, обтирає піт, але дручка не покидає. Удари дручків перехрещуються від шиї до ніг по цілих плечах... Дручок працював на переміні з чоботом. Вечір, ніч, ранок. Рука зломана в двох місцях, пальці обох рук поломані, вихитуються в усі сторони. В грудях страшний біль [...] “Ти написав історію України?”⁶⁵ Дручок при праці. Б’є сам Вірзінг. — “Це за

⁶¹ Семенюк Степан — зв’язківець Проводу ОУН(б) у Львові; заарештований 2.12.1942 р. В’язень тюрми на Лонцького у Львові і концтабору Заксенхаузен.

⁶² Семенюк С. А їм ім’я — легіон... — С. 14.

⁶³ Казанівський Б. Шляхом «Легенди»... — С. 282.

⁶⁴ [Турчиняк] В. Моя співпраця з підпіллям ОУН... — С. 185; Казанівський Б. Шляхом «Легенди»... — С. 282; Куп’як Д. Спогади нерозстріляного... — С. 168; Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО... — С. 5.

⁶⁵ Йдеться про працю Я. Старуха «Тисяча років життя й боротьби українського народу (Короткий нарис історії України)». Див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 21... — С. 246–462.

історію. Захотілось тобі самостійної? України не було, нет і не будет!” — Так дослівно в російській мові. Невже ж НКВД в гестапівським мудирі? Вияснення не помагають. Вірзінг осатанів. А дальше: “Де шеф? Де друкарні? Хто в проводі?”. Що дальше, не пам’ятаю...”⁶⁶. Щоб не видати організаційну інформацію, Старух чотири рази намагався накласти на себе руки. Пробував повіситися в камері, але невдало: першого разу урвався рушник, що виконував роль зашморга, а вдруге зламалася віконна рама, до якої рушника прив’язували. Стрибав у проліт між сходами з четвертого поверху, але зламав лише руку, пальці та кілька ребер⁶⁷. Під час конвоювання по вулиці він учинив спробу втечі в надії, що конвоїри його застрелять, та цей план теж не вдався — його схопили без пострілів⁶⁸. В одній камері № 144 львівської в’язниці на вул. Лонцького (нині — вул. Степана Бандери) разом зі Старухом утримувався і військовий референт Проводу ОУН(б) Дмитро Грицай, якого теж допитував Вірзінг із застосуванням тортур⁶⁹.

Серед спійманих 4 грудня 1942 р. оунівців був і зв’язківець Проводу ОУН(б) для спецдоручень Петро Ковальський-‘Копач’⁷⁰. У нього залишилися такі спогади про допити в Гестапо: «В іншому випадку під час мого переслухання прилетів Вірзінг... Він говорив лиш російською мовою. Коли він так душив мене до непритомності... секретарка наробила крику в моїй обороні. Вірзінг, що попав в транс шалу, мусів нарешті випустити мене із своїх ведмежих лап і вийшов з канцелярії»⁷¹.

⁶⁶ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія... — С. 137—138.

⁶⁷ Шевчук І. Із спогадів про Ів. Климів і Яр. Старуха... — С. 128, 130.

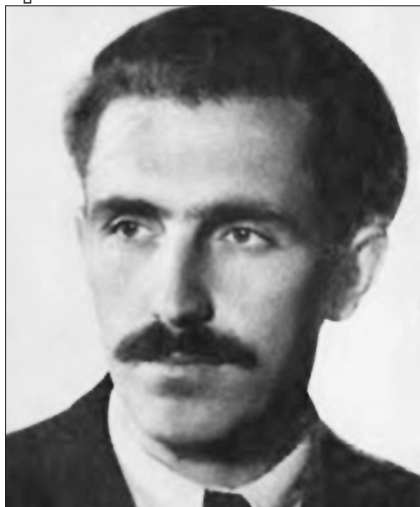
⁶⁸ Там само. — С. 130; Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія... — С. 137—138.

⁶⁹ Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО... — С. 5; Криницький Б. У вирі боротьби за Українську державу на терені Німеччини... — С. 34.

⁷⁰ Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942—1943) / упор. В. Косик. — Т. 3. — Львів, 1999 — С. 127; Мороз В. Ярослав Старух (нарис життя і діяльності) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 21... — С. 112.

Ковальський Петро (13.07.1916—28.03.1988) — член ОУН, політв’язень польських тюрем. Вояк «Карпатської Січі» (1939), після окупації Закарпаття — на еміграції в Словаччині, студент Торговельної академії в Братиславі. Співорганізатор і комендант військової школи ОУН(б) в Великих Мостах. Заарештований Гестапо у Львові, політв’язень німецьких концтаборів Аушвіц, Маутгаузен, Мельк, Ебензес. Після війни — в еміграції в Канаді.

⁷¹ Ковальський П. На Лонцького — в тіні Піскової гори... — С. 495.

*Дмитро Грицай – військовий
референт Проводу ОУН(б)*

*Петро Ковальський – зв'язківець
Проводу ОУН(б) для спецдоручень*

Особливо тортурував Вірзінг співробітника Служби безпеки ОУН(б) Івана Кашубу-‘Чада’, ‘Пластуна’⁷². «Він та інші били мене так, що я непритомнів, і тоді мене обливали водою. Коли я весь у крові, лежачи на долівці, просив води, Вірзінг відповів, що тоді лише дадуть води, коли скажу, що знаю. “Тіло від костей відіб’ю!” — кричав кат до мене. “Уб’ю, як Легенду вбив! Ви повстали проти Росії і Німеччини. Це ще нікому не вийшло на добре...” — повчав мене Вірзінг. Мою голову впишали поміж планшетами спинки крісла, ставали ногою на голову й били. Вірзінг кидався на мене, коли я лежав скривавлений на землі, і бив мене сталевною пружиною з сталевною кулею на кінці так, що куля відлетіла, а він обернув пружину другим кінцем і бив так, що вона розлетілась на трес... Коли мене відводили до авта, я повз по сходах руками й ногами...” — розповідав Кашуба німецькому суду⁷³. Він потрапив у Гестапо в час масштабних

⁷² Кашуба Іван (7.10.1919—4.01.1995) — член ОУН (1937), заарештований і ув’язнений Гестапо у Львові, в концтаборі Аушвіц від 2.10.1943 р., звільнений 15.11.1944 р. Референт СБ ЗЧ ОУН (1951—1995).

⁷³ Лисяк О. Суд над Вірзінгом... — С. 3.

Анна Хоркава

Лідія Укарма

німецьких облав, 2 грудня 1942 р. Разом із Кашубою на його квартирі по вул. Кохановського (нині — Костя Левицького) у Львові заарештували без розбору всіх, хто там був⁷⁴.

Ще один кур'єр Проводу ОУН, студент медицини Іван Шевчук⁷⁵, потрапив в облаву біля будинку № 3 на вул. 29 Листопада (нині — Євгена Коновальця) 5 грудня 1942 р. Йому допити запам'яталися так: «Зразу мав мою справу Вірзінг і ще один його помічник. Вони мене при кожному переслуханні жорстоко побивали. Потім мою справу перебрав інший німець — лисий, хитрий; той вже мене не бив»⁷⁶.

Гестапо продовжувало вистежувати учасників націоналістичного підпілля. Наприкінці грудня було кинуте за ґрати ще 25 бандерівців у Ватенштедті, Готі й Брауншвейгу, п'яťох у Франкфурті-на-Майні та п'яťох у Празі⁷⁷.

⁷⁴ Шевчук І. *Із спогадів про Ів. Клімів і Яр. Старуха...* — С. 133.

⁷⁵ Шевчук Іван (9.10.1922—18.07.1971). Член ОУН, зв'язковий Проводу ОУН, заарештований Гестапо 5.12.1942, ув'язнений у Львові, відтак в концтаборах Аушвіц та ін.

⁷⁶ Шевчук І. *Із спогадів про Ів. Клімів і Яр. Старуха...* — С. 134.

⁷⁷ Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942—1943) / упор. В. Косик. — Т. 3. — Львів, 1999. — С. 43—44.

7 грудня 1942 р. німці заарештували провідника Крайової ексекутиви ОУН(м) західноукраїнських земель Тому Лапичака, його наречену Аріадну Котко і члена ОУН(м) Петра Генґала. Арешти й допити в брутальний спосіб проводив сам Вірзінг⁷⁸. Т. Лапичака тримали три місяці у в'язниці на Лонцького, після чого перевели в Берлін, а відтак — до Заксенгаузена. А. Котко опинилася в жіночому концтаборі Равенсбрюк⁷⁹. П. Генґала в березні—квітні 1943 р. Вірзінг допитував у Берліні⁸⁰.

9 грудня 1942 р. заарештували студентку медицини зі Львова Анну Ганкевич-Хоркаву⁸¹. Через чотири місяці слідства у В. Вірзінга її відправили в концтабір Равенсбрюк⁸².

27 лютого 1943 р. СД повідомляло свій штаб про результати роботи за грудень попереднього року: «Під час заходів, вжитих проти Організації Українських Націоналістів — групи Бандери, гестапо Берліна заарештувало останнім часом 136 осіб за нелегальну діяльність. Арешти тривають»⁸³. Тоді схоплено теренового провідника Василя Безхлібника-‘Беркута’, Дем’яна Кордубу-‘Ромка’⁸⁴, Олену Вітик-‘Дарку’, ‘Хмару’⁸⁵, Лідію Укарму⁸⁶. Усім їм довелося витримати побої Вірзінга і його поплічників.

⁷⁸ StAN, I 2959, Band I, S. 70. І. Шевчук стверджував, що арешт Т. Лапичака стався у листопаді і що його невдовзі швидко звільнили. (Шевчук І. Із спогадів про Ів. Климів і Яр. Старуха ... — С. 138). Але з інших джерел відомо, що Т. Лапичак залишився за ґратами.

⁷⁹ Пундій П. Д-р Тома Лапичак (1914—1975). Біографічний нарис життя і праці // Лікарський вісник. Журнал Українського лікарського товариства Північної Америки. — 2005. — Ч. 2 (154). — С. 67; Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО ... — С. 5.

⁸⁰ StAN. — I 2959. — Band II. — S. 278.

⁸¹ Ганкевич-Хоркава Анна (1914—1974) — провідний член ОУН, лікар. Вивчала медичні науки у Львівському ун-ті, де вступила в ОУН. В 1941 р. короткоочолювала Львівський терен. 9.12.1942 р. була арештована Гестапо. Після чотиримісячного слідстві її перевезено до концтабору Равенсбрюк. У травні 1944 р. переведена в Нойбранденбург і Карлсбад. По війні в еміграції в США.

⁸² У боротьбі за Українську державу... — С. 1006.

⁸³ Україна в Другій світовій війні в документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942—1943) / упор. В. Косик. — Т. 3. — Львів, 1999. — С. 63—64.

⁸⁴ Кордуба Дем’ян (11.04.1915—після 1984) — студент хімії Берлінської політехніки, референт СБ теренового проводу ОУН(б) Німеччини. Політв’язень концтабору Заксенгаузен.

⁸⁵ Вітик (за чол. Войтович) Олена (8.05.1921—?) — студентка Академії мистецтв, провідниця жіночої мережі ОУН(б) Берліна. Заарештована 11.12.1942 р., політв’язень концтабору Равенсбрюк.

«Мене відведено на келію, — свідчив на суді в 1951 р. Дем'ян Кордуба, — через відкрите вікно доходили крики Олександра Масляника і відгомін ударів. Я начислив їх коло 200, потім почув його притишений стогін і все втихомирилося. Прикликано мене. Після кількох запитань російською мовою Вірзінг доручив двом людям поклик. Вони тримали мене за голову й ноги, а Вірзінг бив залізною штабою по крижах. Змучившись, відсилав до Шенемана на допит, а відпочивши, продовжував биття. Це тривало від 8-ї до 1-ї години ночі. Коли мене відвели на келію, я побачив там скатованого Масляника, що непорушно лежав на долівці. В наступних чотирьох днях Вірзінг продовжував зі мною цю саму процедуру». «Коли опісля у в'язниці, мене, важко скатованого, привели до лікаря, цей сказав: "Це певно бандерівець..."»⁸⁷. Внаслідок побоїв Д. Кордубі видалили одну нирку.

«В моєму помешканні в Берліні з'явилося двоє мужчин, — розповідав член ОУН(б), лікар і літератор Нестор Процик⁸⁸. — Вони представилися урядниками Гештапо і заявили, що я арештований. Одним із них був Вірзінг, людина високої і кремезної будови. Він після кількох слів сильним ударом кулака під бороду повалив мене на канапу, засипаючи мене при цьому брутальною лайкою й погрозами... Маю поламані ребра — пам'ятку Вірзінгового слідства на ціле життя...»⁸⁹.

Протягом 1943 р. Вірзінг постійно курсував між Берліном і Львовом, адже й там, і там тривали розшуки бандерівців.

⁸⁶ Укарма (за чол. Марцюк) Лідія (1.04.1920—після 1995) — студентка, член жіночої мережі ОУН(б) в Берліні, фінансовий референт і заступниця районного провідника. Політв'язень концтабору Равенсбрюк.

⁸⁷ Лисяк О. Суд над Вірзінгом... — С. 3.

⁸⁸ Процик Нестор (07.11.1912 — 30.06.1973) — член УВО, ОУН. Закінчив Тернопільську українську гімназію, навчався в Ягеллонському університеті на медичному факультеті. Член ОУН, заарештовувався польською поліцією (1939). Продовжив студії в Берліні. Політв'язень німецьких тюрем і концтаборів. Призначений С. Бандерою відповідальним за мережу ОУН(б) у Франції (1946), мешкав у Парижі. Здобув ступінь доктора медицини в Сорбонні (1949). Згодом на еміграції в Канаді та США, працював лікарем-асистентом, професором психіатрії, директором психоневрологічної лікарні, викладав в університеті. Активний громадсько-політичний діяч, публіцист, поет.

⁸⁹ Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО ... — С. 5; Кичук Г. «Ти прости, рідний краю, за розлуку з тобою!» // Медична академія. — 2012. — № 19 (324). — 6 жовтня. — С. 10.

Юрій Лопатинський — кур'єр для спецдоручень Проводу ОУН(б)

23 квітня 1943 р. на берлінському вокзалі були заарештовані новий тереновий провідник ОУН(б) Німеччини Володимир Федак-‘Граб’⁹⁰ і кур'єр для спецдоручень Проводу Юрій Лопатинський-‘Калина’, ‘Шейк’⁹¹. В. Федак того ж дня після допиту у Вірзінга отруївся прихованим у спідній білизні ціаністим калієм, аби не зрадити перед гестапівцями організаційних таємниць⁹².

30 квітня 1943 р. у Празі Гестапо взяло члена ОУН(б), випускника Українського Вільного Університету (УВУ) Омеляна Антоновича⁹³ і через три дні доставило його в тюрму на Александерплац у Берлін⁹⁴. Через 10 днів Антоновича викликав на допит В. Вірзінг. «Чоловік років 40-50, на голову вищий від

⁹⁰ Федак Володимир-‘Граб’, ‘Вова’ (24.06.1914—23.04.1943) — вихованець Пласту, провідник Юнацтва ОУН Перемиського повіту (1932—1934), округи. Політв'язень концтабору Береза Картузька (07.1934—10.1935; 1939). Навчався у Кракові, голова Української студентської громади в Кракові. Чотовий «Карпатської Січі» (1939). Учасник II ВЗ ОУН у Кракові (31.03.—3.04.1941). Тереновий провідник ОУН в Німеччині (1943). Заарештований Гестапо в Берліні 23.04.1943 р. Отруївся в тюрмі.

⁹¹ Антонович О. Спогади... — С. 291.

⁹² Антонович О. Спогади... — С. 298; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 43.

⁹³ Антонович Омелян (6.02.1914—28.02.2008) — студент факультету права Люблінського (1932—1933) та Львівського (1933) університетів. Член ОУН (1933). Політв'язень польських тюрем (1933—1936). Студент Вищої Торговельної Академії в Познані (1937—1939). Керівник осередку ОУН в Познані (1938—1939), вояк «Легіону Сушка» (08—09.1939), студент Економічної Вищої Школи в Берліні (1939—1941), співорганізатор батальйону «Роланд» (весна 1941). Заарештований Гестапо в Берліні 15.09.1941 р., ув'язнений в концтаборі Заксенхаузен (09.1941—08.1942). Студент УВУ в Празі (1940—1943), доктор права (5.03.1943). Заарештований Гестапо в Празі 30.04.1943 р., політв'язень тюрми Берліна (04—09.1943) та концтабору Заксенхаузен (09.1943—10.1944), вийшов на волю 20.10.1944 р. Згодом в еміграції в США (від 12.1949 р.).

⁹⁴ Антонович О. Спогади... — С. 291.

мене та потужний своїм тілесним огромом. Чисто вибрите обличчя, вбраний в цивільному, на голові капелюх з дуже широкими крисами. “Ну, пашлі”, — сказав. От, думаю, енкаведист або чекіст на нацивській службі. Вигляд просто як з детектива. Він забрав мене лімузином з ескортом з Алекса до будинку гестапо, і тут до своєї кімнати. Зразу почав говорити до мене російською мовою, а відтак перейшов на німецьку, коли побачив, що російську я не дуже знаю, бо німецьку я вживав легко», — записав свої враження О. Антонович у спогадах⁹⁵. Гестапівець вимагав свідчень про членство в ОУН, про діяльність В. Федака і бандерівців узагалі на території Райху. Не діставши потрібних відповідей від підозрюваного, «слідчий лютував, погрожував і кричав, що він знає тих колишніх “руссіше”, а тепер “україніше революціонере”, які глибоко конспіруються. Він знає їхні методи, їхню роботу проти Райху в Україні і тут, але гестапо їх усіх викрие і розгромить [...]. По чотирьох годинах переслухання наказав мені підписати слідчий протокол, на якому збоку на іншому аркуші побачив назвисько Вірзінг. Значить, це мій слідчий»⁹⁶. Перший допит О. Антоновича пройшов без фізичного впливу. Але Гестапо, що понад усе хотіло добути потрібну їм інформацію, дедалі більше втрачало терпець: «Вірзінг викликав мене раз на тиждень, і коли втрачав рівновагу в погрозах, то його ведмежа лапа засвічувала канделябри свічок у моїх очах»⁹⁷. Проте О. Антонович стояв на своєму: членом ОУН не був, ніяких тасмниць не знав, серед знайомих оунівців теж не мав. Вочевидь, Гестапо зайшло в глухий кут: керівник підпілля ОУН(б) в Німеччині мертвий, а з Антоновича та інших заарештованих бандерівців витягти нічого не вдалося, тож «по трьох місяцях прийшли вартіві і зняли кайдани з моїх рук, а Вірзінга я ніколи більше не бачив»⁹⁸. На початку вересня 1943 р. О. Антоновича відправили до концтабору Заксенхаузен⁹⁹.

Ю. Лопатинського, який проходив по тій самій справі, перевели до табору ще раніше — у серпні 1943 р. Першим «привітанням», яким звернувся до нього на допиті Вірзінг, був удар

⁹⁵ Антонович О. *Спогади...* — С. 294.

⁹⁶ Там само. — С. 295.

⁹⁷ Там само. — С. 296.

⁹⁸ Там само. — С. 298.

⁹⁹ Там само. — С. 299.

Володимир Лобай – керівник відділу зв'язку при організаційній референтурі Проводу ОУН(б)

кулаком в обличчя. «...Я сидів із скованими руками три місяці безперервно. Мені відмовили права ходити на прохід», — говорив він у 1951 р.¹⁰⁰

У вересні 1943 р. Вірзінг знову у Львові, на вул. Пелчинській. Тут його допитуваним був Теодор Пелех-‘Чорнота’, ‘Рубан’¹⁰¹ — організатор загонів Української народної самооборони (УНС) на Львівщині, який потрапив за ґрати 25 серпня 1943 р. Його допити відбувались так: «Перше запитання гестапівця Вірзінґа — коли я народився, як називаюся і т.д. Тоді Вірзінґ запитав, де мої батько й мати? Я відповів, що мою родину вивезли більшовики на Сибір 22.05.41 р. Тоді перекладач

знову почав бити мене палкою по голові і вигукував, що я хочу бути міністром, хочу самостійної України! Твоя, кричав, родина на Сибірі, то ти повинен брати кріса в руки і боротися в рядах німецької армії! Знову перекладач ударив мене палкою по голові. [...] Вірзінґ продовжував: “Ти належав до ОУН?” Моя відповідь: “Так”. Перекладач запитав — до якої ОУН, Мельника чи Бандери? Я відповів, що належав до ОУН Бандери. За цю відповідь перекладач знову вдарив мене кулаком у груди, і я знову повалився на землю»¹⁰².

13 вересня 1943 р. за допомогою підроблених документів на конвоювання в'язнів з тюрми на Лонцького у приміщення Гестапо на вул. Пелчинську боївка СБ ОУН під керівництвом К. Цмоця-

¹⁰⁰ Лисяк О. Суд над Вірзінґом... — С. 3.

¹⁰¹ Пелех Теодор-Ігор-‘Чорнота’, ‘Рубан’ (14.03.1921—14.06.1988) — член ОУН(б), організатор УНС у Жовківському р-ні Львівщини. Політв'язень німецької тюрми у Львові і концтаборів Аушвіц (табірний № 15918), Бухенвальд, Дора (№ 33256), Берген-Бельзен. По війні — в еміграції в ФРН. Від 1954 р. служив у вартівничих сотнях британської армії. Член теренового проводу ЗЧ ОУН в ФРН.

¹⁰² Пелех Т. Мої молоді літа у вирі боротьби... — С. 177—179.

‘Модеста’ викрала Д. Гриця і Я. Старуха¹⁰³. А 1 жовтня 1943 р. зі Львова до концтабору Аушвіц пішов великий етап ув’язнених — бл. 1700 осіб. Тоді ж до табору поїхали катовані Вірзінгом В. Лобай, І. Кашуба, Т. Пелех, П. Ковальський, І. Шевчук, Б. Криницький, П. Башук¹⁰⁴. Сам гестапівець був присутній під час сортування в’язнів на групи на тюремному подвір’ї¹⁰⁵.

Ймовірно, з того часу В. Вірзінг перебував на території Німеччини. У Берліні його першим підозрюваним з-поміж провідників ОУН(м) був професор Євген Онацький, журналіст і викладач, заарештований 29 вересня 1943 р. в Римі. Разом з Вірзінгом допит 30 жовтня проводили гауптштурмфюрер СС, кримінальрат (кримінальний радник) Шульце і регірунгсрат (урядовий радник), штурмбанфюрер СС д-р Ганс Гельмут Вольфф¹⁰⁶. Найголовніше, що їм потрібно було від професора, — це його архів листування з іншими членами мельниківського Проводу та українськими націоналістичними організаціями в Америці. Правда, між іншим, Вірзінг висловив таку претензію: «Що це ви пишете по часописах? Не подобаються нам ваші писання»¹⁰⁷. Річ у тому, що Є. Онацький був відомим противником націонал-соціалістичного режиму, щодо якого часто публікував критичні статті в українській пресі. 12 грудня 1943 р. Є. Онацького перевели в барак «Целленбау» концтабору Заксенхаузен, де утримувалися лідери ОУН(б) та інших націоналістичних організацій¹⁰⁸.

Петро Башук

¹⁰³ Мороз В. Ярослав Старух (нарис життя і діяльності)... — С. 119.

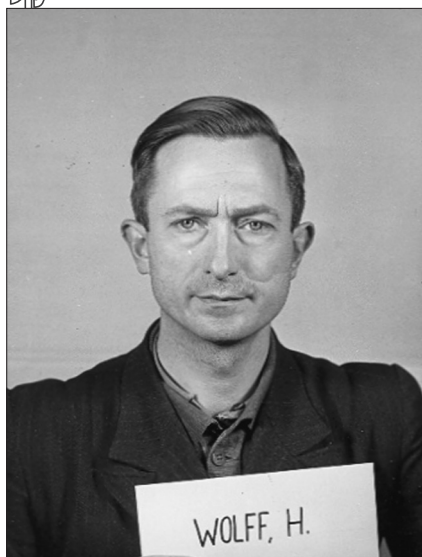
¹⁰⁴ Пелех Т. Мої молоді літа у вирі боротьби... — С. 182—183).

¹⁰⁵ Ми-ко. З друзями в неволі // Макара В. Спомини та роздуми... — С. 153.

¹⁰⁶ Онацький Є. У вавилонському полоні... — С. 384.

¹⁰⁷ Там само. — С. 383.

¹⁰⁸ Там само. — С. 388.

Обер-штурмбанфюрер СС Ганс
Гельмут Вольфф на Нюрнберзькому
процесі

До початку масових арештів членів ОУН А. Мельника слідчі його не викликали.

У той самий час об'єктами уваги Гестапо стали керівники УНРА Тарас Боровець-‘Бульба’ і Олег Штуль-‘Жданович’, які від 1 грудня 1943 р. перебували у «Целленбау». Допити відбувалися від 3 грудня, протягом понад двох тижнів з перервами, і крім Вірзінга в них брали участь згадані Вольфф, Шульце та гестапівець-стенографіст¹⁰⁹. «Протягом другої половини грудня 1943 року д-р Вольф ще кілька разів “відвідував” мене в камері або викликав до переслухової кімнати, щоб доповнити та узгодити величезний протокол допитів. Він кожний раз запевняв мене, що

справа, з якою я приїхав, стоїть на добрій дорозі. Мені тільки залишається терпеливо “почекати”...», — писав у книзі спогадів «Армія без держави» Т. Боровець¹¹⁰.

На початку 1944 р. німецькі спецслужби звернули увагу на керівництво ОУН (мельниківців). 26 січня була заарештована й доставлена в концтабір Заксенхаузен уся верхівка мельниківської організації: Голова Проводу українських націоналістів (ПУН) Андрій Мельник (заарештований у Берліні), члени ПУН Дмитро Андрієвський (у Берліні), Володимир Мартинець, Денис Квітковський, Кость Мельник (брат А. Мельника), Михайло Мушинський, Євген Мацях, Осип Бойдуник (усі — у Львові) та ін. Діяч Українського Центрального Комітету Кость Паньківський пізніше так передав мотиви німецької влади, висловлені працівником СД В. Шенком: «Шенк зазначав, що причиною арештів стала

¹⁰⁹ Бульба-Боровець Т. *Армія без держави...* — С. 282— 283.

¹¹⁰ Там само. — С. 284.

підозріла рухливість спокійної до того часу групи Мельника і внутрішня її активізація»¹¹¹. Ярослав Гайвас, один із лідерів ОУН(м), що залишався на волі, причиною арештів вважав спроби мельниківців через емісарів установити контакти із західними союзниками, про що стало відомо німцям¹¹².

11 лютого 1944 р. в Берліні кілька провідників ОУН(м) на чолі з А. Мельником були на допиті, який проводив Вольфф за присутності Шульце та Вірзінга. «При всіх допитах українців д-рові Вольфові товаришив гестапівський агент на ім'я Вірзінг... Він дозволяв собі на грубі, образливі вихватки і більше

допікав українцям, як самі гестапівці СС. Коли хтось не говорив добре по-німецьки, він приходив з російською мовою, хвалячись, що розумів по-українськи», — згадував Д. Андрієвський¹¹³.

Мельниківець Олександр Бойків¹¹⁴, голова Українського Народного Союзу у Франції, був заарештований теж 26 січня 1944 р. 26 квітня його відконвоювали до Берліна. «Допити були дурні, як і дурні дискусії на політичні теми, а саме про самостійність Украї-

Володимир Мартинець — член ПУН

¹¹¹ Цит. за: Киричук Ю. *Український національний рух...* — С. 160.

¹¹² Гайвас Я. *Коли кінчалася епоха.* — Чикаго: Накладом Українсько-Американської Видавничої Спільноти, 1964. — С. 126—127.

¹¹³ Андрієвський Д. *Наше ув'язнення в Оранієнбургу...* — С. 615.

¹¹⁴ Бойків Олександра (28.8.1896—29.9.1968) — старшина УГА, хорунжий. Будучи студентом в Празі, брав активну участь в студентському житті. Від 1926 р. член УВО, від 1928 р. керівник УВО на Празі. Працював адміністратором часопису «Розбудова Нації». Учасник Віденського Конгресу ОУН, а від 1930—1931 рр. секретар Є. Коновальця в Женеві. З 1931 р. мешкає в Парижі, розгорнув організаційно-громадську працю в Українському Народному Союзі. У 1944 р. заарештований Гестапо, політв'язень концтабору Заксенхаузен. Співредактор і редактор низки націоналістичних часописів, член ПУН (1954—1964), член сенату ПУН від 1964 р.

ни. Допити переводив “кримінальрат” Шульце та московський агент на службі німців Вірзінг. Щоб ці люди відзначалися інтелігентністю або знанням української проблеми, не можна сказати. Цупко трималися того, що їм треба “лебенсравм-у” і що їхній “фюрер” є геніяльна людина», — такі враження залишилися в нього¹¹⁵.

Чільні діячі ОУН(м) Володимир Мартинець, Микола Бігун, Михайло Бажанський, Юліян Вассиян, Осип Бойдуник, Кость Мельник, Всеволод Левицький, яких заарештовано 26 січня 1944 р. у Львові, утримувалися у філії концтабору Заксенхаузен — таборі Брец у Пруссії. До них Вольфф і Вірзінг приходили протягом квітня—червня 1944 р. Головні звинувачення проти них були сформульовані самим Вірзінгом: «Нам навіть наплювать на те, чи ви що робили, чи не робили. Важне для нас те, що ви були представниками української національної думки, ворожої нам, і це нам вистачає. Ми знищимо вас, і знищимо ще кілька чи кільканадцять, чи навіть кількадесять тисяч “голівки”, і матимемо українську проблему розв’язану. А для решти, отої голоти, що тут її бачите в таборі, маємо буки...»¹¹⁶.

Імовірно, останньою українською жертвою, яка загинула від рук Віллі Вірзінга, був заступник Голови ПУН, в.о. Голови ПУН ОУН(м) на українських землях, відомий український науковець і поет Олег Кандиба-‘Ольжич’, ‘Ідеаліст’. Його схопили 25 травня 1944 р. на конспіративній квартирі по вул. Личаківській, 32 у Львові й етапували до концтабору Заксенхаузен, де в «Целленбау» утримувалися інші провідники ОУН(б) і ОУН(м). Там Ольжича тримали в камері № 14, закутого в ланцюги. 7 червня в «Целленбау» прибули Вольфф, Шульце і Вірзінг. «О 15 год. в камері ч. 14 з грюкотом упали кайдани. Невдовзі після того я почув на коридорі рішучі кроки Ольжича. Ковані черевики так і дзвеніли на камінні. Значить — Вольф, Шульце і Вірзінг провадитимуть “переслухання”. О 20 год. Ольжич повернувся до камери. Його хода не була вже така рішуча. В четвер 8 червня Кунцевіч закомунікував мені таке: “Я зустрів на коридорі сусіда ч. 14, і він устиг мені сказати, що його жахливо

¹¹⁵ Бойків О. За німецькими градами в Парижі і Берліні... — С. 622.

¹¹⁶ Мартинець В. Brätz: німецький концентраційний табір... — С. 81.

побили. Я відповів йому тільки: Тримайтеся!»», — згадував товариш по ув'язненню в «Целленбау» В. Стахів¹¹⁷.

9 червня 1944 р. після чергового допиту трійкою Вірзінг — Вольфф — Шульце Ольжича напівживого вкинули до його камери. У ніч з 9 на 10 червня 1944 р. він помер. О 19.45 останки Ольжича спалили в крематорії. Керівництво табору оголосило, що О. Ольжич повісився. Але українці в це не повірили, адже повішеного тіла ніхто з них не бачив. В'язень із сусідньої камери № 15 поляк Є. Кунцевич про самогубство Ольжича дізнався від наглядача, який нібито бачив небіжчика, але теж не повірив у цю версію¹¹⁸. Після того, як його привели в камеру, Кунцевич не чув жодного звуку звідти, хоча, коли людина вішається, чутно її рухи. Отже, найправдоподібніше, побитий на допитах Ольжич лежав на підлозі доти, поки його серце не зупинилося¹¹⁹.

Примітно, що до жодного члена Проводу ОУН(м) німці не застосовували фізичних тортур, окрім О. Ольжича. На допитах він поводився виключно сміливо, всіляко демонстрував презирство до слідчих¹²⁰. Ольжич, на відміну від інших мельниківців, був активним прихильником лінії боротьби проти німецьких окупантів і співробітництва з ОУН(б). 15 травня 1944 р. Голова Бюро Проводу ОУН(б) і Головний командир УПА Р. Шухевич запропонував О. Ольжичу надсилати своїх підлеглих в лави УПА, на що останній погодився¹²¹. Але інші члени мельниківського Проводу були проти.

У цей самий час німці допитували й секретаря А. Мельника, члена Головної управи Українського національного об'єднання (УНО) Михайла Селешка¹²². Він залишив докладні спогади про своє

¹¹⁷ Стахів В. Як загинув О. Ольжич... — С. 124.

¹¹⁸ Стахів В. Як загинув О. Ольжич... — С. 124; Лапичак Т. Як згинув Олег Кандиба-Ольжич... — С. 121.

¹¹⁹ Лапичак Т. Як згинув Олег Кандиба-Ольжич... — С. 121—122.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ століття... — С. 161.

¹²² Селешко Михайло (4.10.1901—27.04.1981) — підстаршина УГА (1918—1919), член УВО (1920). Заарештовуваний польською поліцією, втік за кордон. Секретар провідників ОУН Є. Коновальця (1929—1938) та А. Мельника (1938—1941), організатор Української пресової служби в Берліні, заступник керівника відділу окремих справ військового штабу ОУН (1938—1939). Секретар Головної Управи УНО в Німеччині (від 1939 р.). Політв'язень німецьких тюрем і таборів. Член ПУН, потім член Сенату ОУН(м). В еміграції в Канаді (від 1948 р.).

ув'язнення і слідство. Гестапо заарештувало його разом з Д. Андрієвським. У в'язниці м. Потсдама впродовж першої половини 1944 р. М. Селешка допитували Вольфф, Шульце, Вірзінг, а також іноді інші гестапівці. «Між нами з'явився якийсь немолодий тип, у цивільному одязі і широкому капелюсі, з великим животом, високого зросту, з запалими грудьми. Він нагадував того, намальованого на розвішаних по місту плакатах. Такі плакати мали надпис: "Ворог підслуховує!"... Хтось із заарештованих тихенько передав, що це знавець української мови і українських справ у гестапо», — так описував першу зустріч з Вірзінгом М. Селешко¹²³.

Допити, що почалися на восьмий день арешту, мали вигляд тривалих бесід на тему діяльності мельниківської ОУН, УНО, їх внутрішнього життя. Шульце твердив, що «націоналісти вдають із себе великих приятелів Німеччини, а в дійсності є гіршими і небезпечнішими ворогами німців, як, наприклад, бандерівці. Бо ті відверто заявили про свою ворожість до німців і виступили явно проти них, а полковник Мельник все лавірував і далі лавірує»¹²⁴. В. Вірзінг виявив чималу обізнаність з історією ОУН 30-х рр., в яку часто заглиблювався, правда, в доволі специфічній формі. Гестапівець намагався скомпрометувати провідних діячів ОУН тих часів у зв'язках з ССР, звинувачував ОУН в одержуванні фінансування з Радянського Союзу. Приміром, агента НКВД П. Валюха (П. Судоплатова), який, як зараз відомо, ввійшов у довіру до Голови ПУН Є. Коновальця і, врешті-решт, убив його, Вірзінг називав тим, хто начебто тримав контакт ОУН з радянськими спецслужбами і доставляв радянські субсидії «вождеві націоналістів»¹²⁵. Або що Є. Коновалець працював на шкоду Німеччині з доручення ССР¹²⁶. У своїх тирадах Вірзінг згадував таких діячів, як Р. Сушко, Я. Барановський, П. Кожевников, І. Кедрин-Рудницький, О. Бойків, М. Капустянський, А. Луців, Є. Кульчицький, П. Скоропадський, Р. Ярий, Б. Кентржинський, Я. Гайвас, Я. Горбовий, Л. Костарів, М. Порш, Д. Паліїв, Є. Онацький, С. Росоха, Т. Омельченко. Найпопулярнішими закидами

¹²³ Селешко М. *У кігтях гестапо...* — С. 31, 38.

¹²⁴ Там само. — С. 35.

¹²⁵ Там само. — С. 125.

¹²⁶ Там само. — С. 142.

Вірзінга на їхню адресу були звинувачення у роботі на Москву, Варшаву, Париж, Лондон чи Вашингтон¹²⁷. Великої ваги Гестапо надавало питанню про джерела фінансування ОУН(м), тому частині цих людей інкримінували участь у здобуванні грошової підтримки від країн, ворожих Німеччині. Вірзінг і Вольфф домагалися від Селешка інформації про місцеперебування архівів ОУН(м) та про контакти з українськими повстанцями на Волині. УНРА, що їх іменували «бульбівцями», Вірзінг презирливо називав «картоффель-партизанен»¹²⁸. Вольфф звинувачував ОУН(м) у тому, що вона хотіла «всадити німцям ніж у спину»¹²⁹. Вірзінг заявив Селешкові, що він начебто в 1938 р. разом з шефом Гестапо Генріхом Мюллером їздив у Роттердам розслідувати вбивство Є. Коновальця або що в компанії Шульце літав у Іспанію по А. Луцева, якого іспанці не видали¹³⁰. Загалом гестапівці вдавалися до провокативних вигадок, щоб змусити підозрюваного заплутатися й обмовитися правдою.

Вірзінг вимагав зізнань про засідання Крайової екзекутиви (КЕ) ОУН(м), що нібито відбулося у жовтні 1943 р. у с. Рудному під Львовом. Тоді М. Селешко, який повертався з Вінниці, обідав у своєї нареченої Є. Зелінської. На обіді були також присутні О. Ольжич і Р. Сушко. Гестапо твердило, що тоді відбулося засідання КЕ за участю 12 осіб. Підслідний подавав усе як винятково дружню зустріч¹³¹.

У цілому, за півроку відбулося 20 допитів Селешка, які закінчилися 26 червня 1944 р. Після того до свого звільнення 21 жовтня 1944 р. М. Селешко не бачив Вірзінга і його співробітників. У цей день він повернув оунівцеві особисті речі, конфісковані при арешті¹³².

Примітна деталь, яку відзначив М. Селешко: під час одного з допитів Вірзінг «почав патетично розхвалювати життя в колишній царській Росії і як то добре там жили українці, і що вони хотіли б і нині мати таке життя», на іншому заявив, «що

¹²⁷ Селешко М. *У кігтях гестапо...* — С. 34, 121.

¹²⁸ Там само. — С. 191.

¹²⁹ Там само. — С. 143.

¹³⁰ Там само. — С. 128, 161.

¹³¹ Там само. — С. 195.

¹³² Там само. — С. 130, 196, 204.

в старій Росії ніхто малоросів не утискав»¹³³, тобто гестапівець мав шовіністичні переконання щодо українців, засвоєні ще в царські часи.

Чим займався В. Вірзінг після червня 1944 р. і до кінця війни, — невідомо. Скоріше за все, від осені 1944 р. він уже не залучався до боротьби проти українського націоналістичного руху, оскільки у вересні-жовтні керівництво Третього Райху, передчуваючи свій кінець, змінило своє ставлення до східних народів. Під егідою райхсфюрера СС Г. Гімmlера впроваджувалася ідея загального антибільшовицького фронту, згуртованого навколо генерала А. Власова і його Комітету визволення народів Росії (КОНР). Гітлерівці мали намір залучити в цю акцію й провідників українських націоналістичних організацій, тому випустили їх із концтаборів і припинили репресії¹³⁴. Відходячи від теми, зазначимо, що ні С. Бандера, ні Я. Стецько, ні А. Мельник не пішли на співпрацю ні з КОНР, ні з пізніше створеним пронімецьким Українським національним комітетом.

Протягом війни В. Вірзінг був причетний також до арештів та допитів інших осіб — учасників руху Опору¹³⁵.

- Заарештовані в 1941—1944 рр. бандерівці та їх симпатика:
- на території Третього Райху (переважно Берлін і Відень): Микола Гайдар із дружиною Марією (члени ОУН(б), 1942, Берлін), Володимир Леник-‘Ярослав’, ‘Чорний’ (ОУН(б), 1942, Берлін), Анна Скасків, Анна Муц, Анна Христов-

¹³³ Селешко М. *У кігтях гестапо...* — С. 118.

¹³⁴ Кентій А. *Збройний чин українських націоналістів 1920—1956. Історико-архівні нариси* — Т. 2. — К., 2008. — С. 220—221; Киричук Ю. *Український національний рух...* — С. 178; Косик В. *Україна і Німеччина в Другій світовій війні...* — С. 439—441.

¹³⁵ Список складено на підставі: StAN. — I 2959. — Band II. — S. 98; *Ibidem*. — Band I. — S. 24; Лисяк О. *Суд над Вірзінгом...* — С. 3; Лисяк О. *Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО...* — С. 5; Прокоп М. *У сорокові роковини проти німецької боротьби // Сучасність*. — 1981. — Ч. 10 (250). — Жовтень. — С. 63. Леник В. *Календар смертника...* — С. 21. *Служинська 3. Генеалогія*. — Ч. 2. — Львів, 2003. — С. 174, 178; В. Л. Василь Бородач // *Ярославщина і Засяння 1031—1947. Історично-мемуарний збірник*. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. — С. 733; Вертипорох Є. *УТГІ на службі української вільної науки // Гомін України*. — 1952. — № 38 (174) — 20 вересня. — С. 7; Косик В. *Книжка, яку варто прочитати [Електронний ресурс]* — Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=2669>.

ська, Галина Яцків (усі — 1942, Берлін), студент медицини Мирослав Роговський, Ростислав Сочинський (ОУН(б), Берлін), Осип Хамуляк (ОУН(б), Берлін), Іван Рачинський (ОУН(б), 1942, Берлін), Іван Полович (ОУН(б), 1942, Берлін), Богдан Масний (ОУН(б), 1942, Берлін), Євген Гарабач (ОУН(б), 1942, Відень)¹³⁶, Марія Габрусевич¹³⁷, Антін Шаранович, Роман Лебедович, Роман Нападівич, Дарія Сидір, Романів, Щур

- на українських землях: Андрій Пеленичка (член ОУН(б), 1941), члени ОУН(б) Олександр Масляник¹³⁸, Віктор Яворський¹³⁹ і Роман Спольський — перекладачі при німецьких частинах і установах на Криворіжжі (1942); Василь Бородач¹⁴⁰.

— Заарештовані в 1943—1944 рр. мельниківці та їх симпатички: Марко Антонович (ОУН(м), Прага, 1943)¹⁴¹, Василь Косаренко-Косаревиц (ОУН(м), Берлін, 1943)¹⁴², Володимир Забав-

¹³⁶ Гарабач Євген-‘Генко’, ‘Урич’ (3.01.1915—20.09.1994) — член ОУН (1933), політв’язень польських тюрем і концтабору в Березі Картузькій. Вояк батальйону «Роланд» (1941). Заарештований Гестапо в кінці 1942 і вивезений у концтабори Дахау і Бухенвальд, звідки втік. Організаційний референт ЗЧ ОУН (до 1954 р.). Згодом активний діяч ОУН(з).

¹³⁷ За даними З. Матисякевича, Масний Богдан-‘Олень’ (1923—1947) — симпатик ОУН(б), займався підпільною роботою в Берліні, заарештований в листопаді 1942 р., в’язень концтабору Бухенвальд. Після звільнення з табору 1945 р. нелегально повернувся додому і вступив до УПА. Загинув у кривіці під час облави. (Матисякевич З. Історія Синевидська-Вижнього. — Львів: Літопис, 2003. — С. 305).

¹³⁸ Масляник Олександр (1913—27.11.1969) — член ОУН, закінчив гімназію в Перемишлі, навчався в учительській семінарії в Самборі, студіював хімію у Львівському, Берлінському ун-тах і в УТГГ в Мюнхені (1948). Політв’язень концтабору Заксенхаузен. В еміграції в Німеччині, від 1948 р. — в Канаді.

¹³⁹ Яворський Віктор (1915—19.03.1986) — член Пласту. Навчався в Краківському університеті, за професією інженер. Старшина батальйону «Нахтігаль». В’язень концтабору Заксенхаузен. Після звільнення — в еміграції в США.

¹⁴⁰ Бородач Василь (2.05.1908—20.01.1986) — адвокат, журналіст, письменник, громадський діяч, член ОУН з Любачівщини. Секретар міської управи, голова Українського допоміжного комітету в Чесанові. Один із організаторів переходу через радянсько-німецький кордон на Захід Д. Донцова.

¹⁴¹ Антонович Марко (7.07.1916 — 28.01.2005) — український закордонний історик, син Дмитра і онук Володимира Антоновичів. Випускник УВУ і Карлового ун-ту в Празі. Член ОУН(м), працював в окупованому нацистами Києві у 1941—1942 рр., у 1943—1945 рр. — політв’язень концтабору Терезієнштадт. З 1950 р. на еміграції в США і Канаді. У 1992—1997 рр. — президент УВАН у США.

¹⁴² Косаренко-Косаревиц Василь (1891—30.09.1964) — публіцист, у 1918—1919 рр. на дипломатичній службі УНР, згодом в еміграції в Німеччині і в США (з 1957). Політв’язень концтаборів Заксенхаузен і Берген-Бельзен.

ський (УНО, Прага, 1944)¹⁴³, Володимир Маруняк (УНО, Берлін, 1944)¹⁴⁴, Володимир Кок (ОУН(м), 1944)¹⁴⁵, брати Клавдій і Андрій Білинські¹⁴⁶.

— Позаорганізаційні політв'язні: професор Українського технічно-господарського інституту (УТГІ) Володимир Січинський (Прага, 1943) і секретар УТГІ Козловський (Прага, 1944).

Посаджені за ґрати ще в 1941 р. Ярослав Стецько-‘Карбович’ (12.07, Львів), Володимир Стахів-‘Мек’ (15.09, Берлін)¹⁴⁷, Осип Тюшка-‘Обух’ (15.09, Берлін)¹⁴⁸ теж під час свого ув’язнення мали справу з В. Вірзінгом. «Часто “відвідував” мене кат націоналістів Вірзінг, постійно пригадуючи ординарно і по-хамськи вимогу “уступлення”», — згадував Я. Стецько¹⁴⁹. А В. Стахова Вірзінг у

¹⁴³ Забавський Володимир-‘Влодко’, ‘Лемко’, ‘Шасний’ (25.01.1904 — 7.11.1990) — член УВО, УНО в Празі, адміністратор часописів «Розбудова нації» і «Сурма». Учасник подій в Карпатській Україні як співробітник О. Ольжича (1939). Політв’язень Гестапо в Празі (01.1944 — 01.1945). На еміграції в Німеччині.

¹⁴⁴ Маруняк Володимир (02.11(20.10).1913 — 28.06.1997) — член ОУН. Навчався в Карловому університеті та УВУ, Вільній школі політичних наук у Празі (1936). У 1930-х рр. — секретар Культурної референтури ПУН у Празі. Тісно співпрацював з О. Ольжичем. Член Головної управи УНО в Німеччині (1940—1945). Головний редактор багатьох періодичних видань, зокрема: «Українського вісника» (Берлін, 1941—1945) та «Українського слова» (Париж, 1964—1969). Член Українського історичного т-ва в Мюнхені (ФРН). Автор низки праць з історії української еміграції.

¹⁴⁵ Кок Володимир (? — 1944) — працівник КЕ ОУН(м). Заарештований у січні 1944 р. і того ж року помер за заадкових обставин.

¹⁴⁶ Член ОУН(м), студент Берлінського університету (1941—1943) Клавдій Білинський-‘Кмин’, (нар. 1.04.1918) був заарештований Гестапо в Німеччині й сидів у берлінській в’язниці на Вільгельмштрассе, де його відвідав брат, теж належний до ОУН(м). По війні — активний громадський діяч української діаспори в Австралії. Андрій Білинський (16.04.1916—12.11.1995), що служив у дивізії «Галичина», безпосередньо перед виїздом на фронт у 1944 р. їздив до Берліна, щоб побачитися з Клавдієм. Він писав у спогадах, що перш ніж допустити до брата, гестапівські бюрократи спрямували його до «звичайного агента в цивільному одязі», який намагався вчинити йому допит. Імовірно, це й був В. Вірзінг. А. Білинський після війни провів 11 років у радянському полоні, а відтак у 1955 р. емігрував до ФРН (Білинський А. В контактах ССР 1944—1955. — Мюнхен; Чикаго, 1961. — С. 18—19).

¹⁴⁷ Стахів Володимир-‘Дир’, ‘Корнило’, ‘Мек’ (7.11(10).1910 — 25.10(11).1971) — закінчив Перемиську гімназію (1930), де став членом Пласту, Юнацтва ОУН, а потім ОУН. Провідник Перемиської округи ОУН. Навчався у Берлінській політехніці (від 1930 р.). Провідник ОУН Німеччини (1941), учасник ІІ ВЗ ОУН в Кракові (31.03—3.04.1941), член Українського національного комітету в Кракові (06.1941). Міністр закордонних справ УДП (1941). Заарештований Гестапо (15.09.1941), в’язень табору Заксенхаузен (до 20.10.1944). Після війни — головний контрольний ЗЧ ОУН (до 08.1948), член ЗП УГВР та Політради ОУН(з) (до 1960).

супроводі інших високих офіцерів Гестапо конвоював на допити в Берлін і назад у табір¹⁵⁰.

Дослідження постаті Вірзінга ускладнюється через наявність суперечливої інформації. Тому доцільно зупинитися докладніше на особах його співробітників: Шульце, Мюллера, Вурма і Вольффа, та на характері службових стосунків між ними.

З деяких джерел відомо, що в 1941 р. В. Вірзінга перевели у підвідділу З.А. (начальник — Шульце) відділу IV-Д Східного міністерства, в якому Мюллер був «шефом українських політично-поліційних справ», а всім Четвертим відділом керував «генерал» Вольф¹⁵¹. Проте тут повністю перекручено функції та структуру відповідних установ Німеччини. Міністерство окупованих східних територій взагалі не займалося переслідуванням політичних ворогів Райху, та й IV відділу в ньому не було¹⁵². Такий відділ мало Головне управління безпеки Райху (РСХА), і це була, власне, Таємна державна поліція (Гестапо). Начальником Гестапо в 1939—1945 рр. був групенфюрер СС Генріх Мюллер (не плутати зі слідчим Мюллером, згаданим вище). В структурі Гестапо існувала управлінська група Д, яка вела контррозвідувальну роботу серед іноземців, що жили в Німеччині, і наглядала за роботою органів Гестапо за кордоном на окупованих територіях (начальник — штандартенфюрер СС Ервін Вейнманн, станом на 1 жовтня 1943 р. — штандартенфю-

¹⁴⁸ Тюшка Осип-‘Обух’ (20.03.1908 — 2.09.1983) — член Пласту. Закінчив Стрийську гімназію (1927), юридичний ф-т Львівського ун-ту. Член УВО, відтак ОУН, керівник студентського відділу ОУН на ЗУЗ, політв'язень табору в Березі Картузькій (8.07.1934—20.09.1935), член КЕ ОУН ЗУЗ, учасник П ВЗУН в Римі (27.08.1939). Учасник П ВЗ ОУН в Кракові (31.03—3.04.1941). Тереновий провідник ОУН Німеччини (1941), заарештований Гестапо в Берліні 15.09.1941, в'язень концтабору Заксенхаузен (до 20.10.1944). Тереновий провідник ЗЧ ОУН в Австрії, член Проводу ЗЧ ОУН.

¹⁴⁹ Стецько Я. 30 червня 1941 р... — С. 335.

¹⁵⁰ Лисяк О. Суд над Вірзінгом... — С. 3.

¹⁵¹ Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО... — С. 5; Мудрик-Мечник С. Закордонні частини ОУН... — С. 18—19.

¹⁵¹ Залесский К. Кто был кто в Третьем рейхе: Биографический энциклопедический словарь. — М.: Астрель: АСТ, 2003. — С. 875.

¹⁵² Залесский К. Кто был кто в Третьем рейхе... — С. 855; Document 219-L. Organization and office distribution plan of the SS Reich Security Main Office as of 1 October 1943 // Trial on the Major War Criminals Before The International Military Tribunal. Nuremberg 14 November 1945. — 1 October 1946. — Nuremberg, 1949. — Vol. XXXVIII — P. 75.

Тома Лапчак — провідник
Крайової екзекутиви ОУН(м)
західноукраїнських земель

рер СС Фріц Ранг)¹⁵³. Своєю чергою, її реферат IV-Д-3 боровся з іноземцями ворожих держав, в т.ч. провадив агентурну розробку емігрантів з ССРСР, які проживали в Німеччині¹⁵⁴. Під ці категорії якраз і потрапляли оунівці. Начальником реферату в 1941—1943 рр. був штурмбанфюрер СС Курт Гайслер. Станом на 1 жовтня 1943 р. реферат очолював штурмбанфюрер СС і регірунгсрат (урядовий радник) Вольфф (Wolff)¹⁵⁵. Оперативним співробітником саме цього підрозділу Гестапо і став В. Вірзінг¹⁵⁶.

Я. Старух, М. Лебедь, В. Верига, В. Косик, згадуючи про діяльність Вірзінга в кінці 1942 — на початку 1943 рр., називають його оберштурмфюрером СС. С. Мудрик, описуючи післявоєнні події, називає його гауптштурмфюрером СС. На нашу думку, це свідчить про те, що Вірзінга підвищили у званні (обер-штурмфюрер і гауптштурмфюрер — це послідовні звання в СС).

Шульце у джерелах і літературі називають шефом українського відділу й безпосереднім начальником В. Вірзінга¹⁵⁷. Імовірно, він очолював якусь секцію відділу IV-Д-3, що займалася боротьбою з українським визвольним рухом. Т. Боровець, В. Бойків, В. Стахів

¹⁵³ Залесский К. Кто был кто в Третьем рейхе... — С. 855; Document 219-L. Organization and office distribution plan of the SS Reich Security Main Office as of 1 October 1943... — P. 75.

¹⁵⁴ Document 219-L. Organization and office distribution plan of the SS Reich Security Main Office as of 1 October 1943... — P. 76.

¹⁵⁵ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... — С. 230.

¹⁵⁶ StAN. — I 2959. — Band III. — S. 10; Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО... — С. 5; Мудрик-Мечник С. Закордонні частини ОУН... — С. 19.

¹⁵⁷ Протокол допиту СБ Григорія Хомина від 1.03.1964 // Архів Центру досліджень визвольного руху (ЦДВР); Гнатківська-Лебедь Д. Бачу, як сьогодні // Гомін України. — 2010. — № 40. — 26 жовтня. — С. 27.

і Т. Лапичак вказували його звання як гауптштурмфюрер СС і кримінальрат.

Мюллер, як можна судити зі спогадів його підслідних, був слідчим головного управління Гестапо м. Львова. Про нього часто трапляються згадки у свідченнях людей, що були в нього на допитах, в тому числі без жодного зв'язку з В. Вірзінгом¹⁵⁸. Е. Беркуту він запам'ятався як «малоінтелігентний» і «пузатий»¹⁵⁹. Д. Недовіз подає звання Мюллера як шарфюрер¹⁶⁰ (унтер-офіцерський ранг). Секретаріат Закордонного представництва УГВР, який листувався з українськими комендантами табору, де була після війни інтернована дивізія «Галичина», повідомляв, що «...находилися останньо в Дивізії німці з львівського Гестапо з протиукраїнського відтинка /Міллер/ [Мюллер — І.Б.], що за час свого діяння у Львові закатували десятки наших людей»¹⁶¹. Між іншим, у спогадах і свідченнях осіб, які в час німецької окупації бували у Львові, є відомості про працівника львівського СД (за іншими даними — працівника Абверу), колишнього старшину УГА Йозефа Мюллера¹⁶². Можна висловити обережну гіпотезу, що та сама особа. Однак ця гіпотеза нічим не підтверджується. Перекладач-фольксдойч, член ОУН(м) Тютюнник працював при Мюллері¹⁶³. Щодо Тютюнника є теж різні дані: одні називають його поляком¹⁶⁴, інші — українцем (більше прихильників версії, що він — фольксдойч-українець¹⁶⁵). Також українські мемуаристи

¹⁵⁸ Беркут Е. Різдвяний подарунок // Літопис політв'язня. — 1947. — Ч. 1—2. — С. 13.

¹⁵⁹ Недовіз Д. Спомини з молодих літ... — С. 72; Д. Гнатківська називала Мюллера штурмфюрером, однак це звання на той час існувало тільки в СА, а не в СС, чий звання мали гестапівці.

¹⁶⁰ Лист Секретаріату ЗП УГВР до Команди табору Дивізії УНА, 23 липня 1945 р. // Архів ЦДВР.

¹⁶¹ Панківський К. Від Комітету до Державного Центру. — Нью-Йорк; Торонто, 1968. — С. 40, 59, 65, 68, 87; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 10. — Київ; Торонто, 2007. — С. 606; Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії. — Львів: Часопис, 2012. — С. 392; Мечник С. У вирі воєнного лихоліття: ОУН і УПА в боротьбі з гітлерівськими окупантами. — Львів: Видавниче підприємство «Край», 1992. — С. 31.

¹⁶² Протокол допиту СБ Григорія Хомина...; Недовіз Д. Спомини з молодих літ... — С. 72; Шевчук І. Із спогадів про Ів. Климів і Яр. Старуха... — С. 128.

¹⁶³ Ковальський П. На Лонцького — в тіні Піскової гори... — С. 495.

¹⁶⁴ Лобай В. З моїх переживань... — С. 87; Недовіз Д. Спомини з молодих літ... — С. 72; Казанівський Б. Шляхом «Легенди»... — С. 278, 281.

¹⁶⁵ Макар В. Спомини та роздуми... — С. 94.

часто називають його просто зрадником, отже, українцем, який пішов на службу до окупантів. За версією В. Макара, Тютюнник походив з мішаної українсько-польської родини¹⁶⁶.

Про Вурма у джерелах найменше інформації. Імовірно, він, як і Мюллер, був слідчим Гестапо м. Львова.

Від грудня 1943 р. допити українських політв'язнів в Німеччині починає проводити Вольфф. Найраніша згадка про нього — у спогадах Є. Онацького (жовтень 1943 р.). З Вольффом також стикалися в 1944 р. заарештовані в січні мельниківці, а також бандерівці, які сиділи в концтаборах від 1941 р. Ті, хто бачив Вольффа, називають його референтом українських справ у Головному імперському відомстві безпеки (РСХА), доктором, причому в кінці 1943 р. — першій половині 1944 р. він був штурмбанфюрером СС і регірунгсратом (урядовим радником), а вже на момент допитів О. Ольжича, за свідченнями В. Стахова, — обер-штурмбанфюрером СС і обер-регірунгсратом (старшим урядовим радником). Ці звання підтверджують і ті в'язні, що їх у вересні—жовтні 1944 р. Вольфзвільняв з таборів¹⁶⁷. Я. Стецько, відтворюючи обставини свого звільнення з концтабору в вересні 1944 р., писав про «штурмбанфюрера Г. Г. Вольфа»¹⁶⁸.

Цього офіцера звали Ганс Гельмут Вольфф (Hans Helmut Wolff), і він від 1943 р., як ми зазначали вище, очолював реферат IV-Д-3 РСХА. Протягом 1944 р. в Гестапо сталася реорганізація, що відбилася й на функціях цього відділу. Якщо раніше реферат повинен був виявляти ворогів держави серед іноземців та емігрантів, то в кінці 1944 р. на нього покладалися центральне державне політичне спостереження за іноземцями в Райху та нагляд над службами довіри чужих народів (zentrale staatspolitische Überwachung von Ausländern im Reich und Betreuung fremdvölkischer Vertrauensstellen)¹⁶⁹.

Г. Вольфф народився 2 лютого 1910 р., вивчав право в університетах Марбурга, Мюнхена і Кельна, здобув диплом юриста

¹⁶⁶ Мартинець В. *Brätz: німецький концентраційний табір...* — С. 117; Бульба-Боровець Т. *Армія без держави...* — С. 302.

¹⁶⁷ Стецько Я. 30 червня 1941 р... — С. 323.

¹⁶⁸ Klee E. *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945.* — Fischer Verlag: Frankfurt am Main, 2003. — S. 685.

¹⁶⁹ *Протоколи допитів Ганса Гельмута Вольффа з 1945 по 1947 рік в архіві Інституту сучасної історії (Мюнхен, ФРН) [Електронний ресурс] — Режим доступу: URL: <http://www.ifz-muenchen.de/archiv/zs/zs-1586.pdf>*

1930 р. Певний час працював помічником юриста, а в 1937 р. склав іспит на звання судді. Мав докторський ступінь в галузі права. Невдовзі вступив на службу до Гестапо, і з цією установою була пов'язана вся його подальша кар'єра в Третньому Райху. Протягом 1938—1943 рр. займав керівні посади в управліннях Гестапо в м. Галле, Франкфурті-на-Одері, Данцигу (тепер Гданськ, Польща), був командувачем поліції безпеки СД в Гаазі (Нідерланди), працював у відділі контррозвідки проти Західних держав РСХА (Берлін). Звання штурмбанфюрера СС здобув 20 квітня 1940 р., обер-регірунгсрата — 1 червня 1944 р. У березні 1945 р. Вольфф уже обер-штурмбанфюрер СС, начальник Гестапо у Ваймарі і командир СД в Тюрингії. За його наказом розстріляно 11 німців за «дезертирство», «поразництво», «боягузтво» тощо; двох українців з Галичини, що втекли з концтабору, він розстріляв особисто¹⁷⁰. У квітні 1945 р. Вольфф наказав розстріляти 149 в'язнів, які перебували в тюрмах Ваймара. Після капітуляції Німеччини утримувався в американських таборах для інтернованих. Виступав як свідок на Нюрнберзькому процесі. У 1947 р. втік з табору Дахау, однак був схоплений в Австрії і депортований назад до Німеччини. Змінив ім'я і працював при британських військових частинах і установах як водій, перекладач і навіть начальник відділу кадрів. Відтак з 1950 р. працював на комерційних підприємствах. У середині 60-х рр. проти Вольффа розпочато розслідування, яке припинили у зв'язку зі смертю підозрюваного 1 серпня 1969 р.¹⁷¹

Щодо В. Вірзінга, то з радянського агентурного донесення відомо, що він 14 квітня 1945 р. перебіг до союзників¹⁷². Йому вдалося приховати свій послужний список і оголосити себе «жертвою нацизму», яка начебто провела більшу частину війни (1941—1944 рр.) в німецькому ізоляційному таборі Розенталь¹⁷³. Після закінчення Другої світової війни він отримав статус переміщеної особи (біженця) і працював у системі Міжнародної організації з до-

¹⁷⁰ Gräfe M., Post B., Schneider A. *Die Geheime Staatspolizei im NS—Gau Thüringen 1933—1945. Quellen zur Geschichte Thüringens — II. Halbband — Landeszentrale für politische Bildung Thüringen*, 2009. — S. 560; Протоколи допитів Ганса Гельмута Вольффа...

¹⁷¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 38. — Арк. 43—44.

¹⁷² StAN. — I 2959. — Band III. — S. 98.

¹⁷³ StAN. — I 2959. — Band III. — S. 75—76; *Der Spiegel*. — 1950. — 9. Februar. — S. 33. Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІПО... — С. 5.

помогти біженцям IPO (International Refugee Organization) шефом поліції III дільниці таборів Ді-Пі (переміщених осіб), видаючи себе за латвійця Віліса Вірзіньша (Vilis Virziņš)¹⁷⁴. Вдруге одружився із латвійкою родом з Естонії Ноною Гресте (Nona Greste), 1917 р.н. Мав двох доньок: Лілію (Lilija), що народилася в 1947 р. в Байройті, і названу дочку Гунту (Gunta), народжену в Латвії 1941 р.¹⁷⁵. Про колишню дружину й дочку від першого шлюбу Вірзінг писав у документах, що вони зникли безвісти¹⁷⁶.

Проте 1949 р. свого ката впізнали його жертви — оунівці, колишні в'язні нацистських тюрем і концтаборів, що вийшли на волю і проживали в Західній Німеччині. В. Вірзінг викрив член Закордонних частин ОУН, відомий під криптонімом М. К.¹⁷⁷, який працював у таборівій поліції в переселенчому осередку в м. Швайнфурті неподалік Бюрцбурга, де розташовувалася штаб-квартира III дільниці IPO. Особовий склад поліції становили українці й литовці. Час від часу до швайнфуртського табору приїжджав В. Вірзінг. У лютому 1949 р. він передав шефові пожежної охорони табору литовцеві К. Балійшису папери, написані польською мовою, щоб той зробив переклад на російську. Оунівцю це видалося підозрілим і, вибравши слушну мить, він переглянув ті документи. Це виявився донос одного поляка-розвідника на службі В. Вірзінга на С. Бандеру і М. Лебеда з докладним описом їх зовнішності, стилю життя, вказанням імовірних адрес, а також інформації про ідеологічні та організаційні розходження між ними на конференції ЗЧ ОУН у Міттенвальді в серпні 1948 р. Тоді М. К. зробив копію документа, яку передав вищому прововоді. Невдовзі Служба безпеки ЗЧ ОУН встановила нагляд за Вірзінгом, внаслідок чого було виявлено, що він колишній гестапівець¹⁷⁸.

Ліга українських політичних в'язнів німецьких тюрем і концтаборів почала вживати заходів для того, щоб притягнути злочинця до відповідальності. «Однак складалось враження, — писав член ЗЧ ОУН С. Мудрик, — що Вірзінг мав впливових оборонців-по-

¹⁷⁴ *StAN, I 2959, Band III, S. 75, 96, 100.*

¹⁷⁵ *Ibidem.* — С. 96.

¹⁷⁶ В. Макар подає тільки ініціали «М. К.», якими підписано листа, одержаного від цієї особи (Макар В. Кат Вірзінг... — С. 93.)

¹⁷⁷ Макар В. Кат Вірзінг... — С. 93.

¹⁷⁸ Мудрик-Мечник С. Закордонні частини ОУН... — С. 20.

кровителів — арештувати колишнього гестапівця виявилось не простою справою. Але, на щастя, знайшлося кілька живих свідків, яких особисто арештовував і піддавав тортурам Вірзінг»¹⁷⁹. Труднощі полягали в тому, що американський суд при окупаційних військах відмовився приймати позов, мотивуючи це тим, що не має права розглядати справи за фактами, що мали місце до окупації Німеччини союзниками¹⁸⁰.

15 січня 1950 р. Ліга українських політв'язнів подала офіційний позов на Вірзінга до баварського міністерства юстиції¹⁸¹. 5 лютого його позбавили статусу біженця, 7 лютого звільнили з посади начальника поліції, а в березні прокуратура розпочала слідство в його справі¹⁸². 15 квітня того ж року підозрюваного взяли під варту в таборі для біженців м. Швабаха за санкцією прокурора м. Ансбаха, де від жовтня 1949 р. розташовувалося колишнє місце служби Вірзінга — штаб-квартира поліції III дільниці таборів Ді-Пі¹⁸³. Досудове слідство, що велось впродовж 1950 р., набуло в Західній Німеччині певного суспільного резонансу: окрім матеріалів у пресі української діаспори про справу В. Вірзінга було надруковано замітку в популярному журналі «Шпігель» за лютий 1950 р.¹⁸⁴.

«Гомін України» від 9 вересня 1950 р. повідомляв про закінчення слідства й передачу кримінальної справи до суду¹⁸⁵. Процес над гестапівцем-садистом тривав 24—25 січня 1951 р. в м. Нюрнберг-Фюрті. Президія суду складалася з голови д-ра Кальбскопфа і суддів д-ра Крістля і д-ра Келльнера. Державним обвинувачем виступив прокурор д-р Хан, допоміжним — постраждалий Д. Кордуба. Проти Вірзінга виступив 21 свідок. Своєї вини він не визнав, пояснюючи закиди потерпілих мотивами помсти за те, що він як службовець ІРО перешкоджав їхньому виїзду до США. Навіть адвокат підсудного Дюмер не насмівся заперечувати надані обвинуваченням докази, лише сказав: «Я не можу жадати звільнення обвинуваченого. Але це хвора людина, він втратив рідню, і він дотепер іще не караний...»¹⁸⁶.

¹⁷⁹ «Альянти не є компетентні судити»... — С. 1.

¹⁸⁰ *StAN.* — I 2959. — Band I. — S. 4—6.

¹⁸¹ *Слідство в справі Вірзінга...* — С. 1.

¹⁸² *StAN.* — I 2959. — Band I. — S. 52, 62.

¹⁸³ *Der Spiegel.* — 1950. — 9. Februar. — S. 33.

¹⁸⁴ *Закінчено слідство в справі Вірзінга...* — С. 2.

¹⁸⁵ *Лисяк О. Суд над Вірзінгом...* — С. 3.

Гауптштурмфюрера СС Вільгельма Вірзінга засудили до п'яти років каторжної в'язниці без урахування слідчого арешту і п'яти років позбавлення громадянських прав. Невеликий строк покарання, неадекватний кількості вчинених ним злочинів, зумовлений тим, що за німецькими законами суд враховував тільки живих свідків або письмові свідчення осіб, які особисто постраждали від В. Вірзінга. Відповідно, за вбивство І. Климova, Г. Столяр, В. Федака, О. Ольжича він відповідальності не поніс, оскільки безпосередніх свідків їхньої загибелі тоді у ФРН не було¹⁸⁷.

Зауважимо, що цими прізвищами не вичерпується перелік жертв В. Вірзінга. Є дані про те, що на допитах ним були закатовані Степан-Михайло Масний¹⁸⁸ і Григорій Галаджун¹⁸⁹. Перший перебував у підпіллі в Німеччині, де обіймав посаду обласного провідника ОУН(б), був заарештований у листопаді 1942 р. в Берліні і загинув під час допитів¹⁹⁰. Щодо Галаджуна є суперечлива інформація, що він був розстріляний чи то у Львові у вересні 1942 р., тобто ще до появи Вірзінга в місті, чи то під час масових розстрілів 27 листопада 1942 р.¹⁹¹. Тобто причетність Вірзінга до його смерті під питанням. Загиблими з вини Вірзінга в ув'язненні вважають Богдана Шеремету, Володимира Сушкова, Івана Моця, Миколу Форися, Василя Чіпака, Андрія Кадиляка, Римського, Юрчака-Галушку, Івана Федорова, Андрусова і невідомого українського робітника¹⁹². Це члени та симпатички ОУН(б) з підпілля в Німеччині, де Вірзінг уперше зіткнувся з українськими націоналістами. Всі вони або загинули на допитах чи згодом у таборах, або були доведені до самогубства тортурами¹⁹³.

Покарання Вірзінг відбував у в'язниці Кайсгайм у Баварії. Його термін спливав 8 лютого 1956 р.¹⁹⁴. Але 8 липня 1954 р. його

¹⁸⁶ Лисяк О. Суд над Вірзінгом... — С. 3.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Масний Степан-Михайло (1913—1942) — член ОУН, в'язень польських тюрем (1938—1939), працював у підпіллі в Німеччині, обласний провідник ОУН в Берліні, заарештований у листопаді 1942. Замучений під час допитів у Берлінській тюрмі.

¹⁸⁹ Лисяк О. Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІРО... — С. 5.

¹⁹⁰ Матискевич З. Історія Синевідська Вижного. — Львів: Літопис, 2003. — С. 272.

¹⁹¹ Галаджун Григорій-‘Яворієвський’ (10.04.1913—27.11.1942) — зв'язковий між центром ОУН в Кракові та КЕ ОУН ЗУЗ у Львові (1939—1941), заарештований НКВД 1941, ув'язнений в «Бригідках», вийшов на волю кін. 06.1941. Учасник проти-німецького підпілля ОУН у Львові, заарештований німцями і розстріляний на Пісках на околиці Львова.

звільнили умовно-достроково, оскільки місяцем раніше минуло 2/3 строку покарання. До 1 квітня 1958 р. Вірзінг перебував на випробувальному терміні, пов'язаному із позбавленням прав, яке йому присудив нюрнберг-фюртський суд. Відповідно до рішення суду від 11 січня 1960 р., «оскільки засуджений протягом випробувального терміну ... вів законний і порядний спосіб життя і за ним не було помічено нічого негативного, невідбуту частину покарання було повністю знято»¹⁹⁵.

Як склалася подальша доля Вільгельма Вірзінга, нам невідомо.

Відплата знайшла також іншого ката, львівського помічника В. Вірзінга, — фольксдойча Тютюнника, який допомагав йому в злочинних справах і теж спричинився до смерті І. Климова. Він був убитий на перукарському кріслі підпільниками ОУН. За даними Б. Казанівського, це сталося в 1943 р. в «родинному містечку» Тютюнника Жовкві¹⁹⁶. Натомість П. Ковальський місцем його загибелі «під кінець війни» називає Раву-Руську¹⁹⁷. В. Макар твердив про те, що це сталося наприкінці 1944 — на початку 1945 рр.¹⁹⁸.

Історія злочинів Вільгельма Вірзінга демонструє запеклий характер протиборства українських націоналістів з репресивною машиною Третього Райху. Наявність у Гестапо окремого співробітника з широкими повноваженнями, відповідального за придушення українського визвольного руху, свідчить про усвідомлення небезпеки цього руху для нацистського режиму. Однак після падіння останнього ця боротьба набула іншого виміру, перетворившись на війну за справедливість. Саме завдяки членам ОУН нацистського воєнного злочинця було притягнуто до кримінальної відповідальності.

Автор висловлює подяку Володимирові Морозу, Володимирові В'ятровичу і Андрієві Усачу за допомогу в підготовці статті.

¹⁹² Лисяк О. *Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІПО...* — С. 5.

¹⁹³ Лисяк О. *Кат Вірзінг — поліційним достойником в ІПО...* — С. 5; *StAN.* — I 2959. — Band I. — S. 22.

¹⁹⁴ *StAN.* — I 2959. — Band IV. — S. 54.

¹⁹⁵ *Ibidem.* — S. 42.

¹⁹⁶ Казанівський Б. *Шляхом «Легенди»...* — С. 281.

¹⁹⁷ Ковальський П. *На Лонцького — в тіні Піскової гори...* — С. 496.

¹⁹⁸ Макар В. *Спомини та роздуми...* — С. 94.

Володимир Ковальчук

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

У статті на підставі аналізу ста архівних документів досліджена реформа зашифровування документів Організації Українських Націоналістів (бандерівців), а саме заміна літерних шифрів адресатів, адресантів, дат, текстів документів на числові.

Ключові слова: ОУН(б), документи, шифр, псевдонім, цифра, літера.

Volodymyr Kovalchuk

Strengthening of conspiracy in the OUN(b): from letter to the figure codes

Based on archival documents the author investigates how changed the codes the senders, the addressers, parts of texts and the dates of the documents of the OUN(b) in the 1947—1948.

Key words: OUN(b), documents, code, pseudonym, figure, letter.

ПОСИЛЕННЯ КОНСПІРАЦІЇ В ОУН(б): ПЕРХІД ВІД ЛІТЕРНИХ ДО ЦИФРОВИХ ШИФРІВ

Той, хто досліджував письмові документи «спадкоємця справи УПА» — збройного націоналістичного підпілля ОУН(б) — неодноразово помічав, що адресати, адресанти, географічні назви, пункти зв'язку, ба навіть звичайні словосполучення чи розділи тексту деяких із джерел зашифровані. Звісно, це аж ніяк не ноу-хау українських підпільників: до такого вдавалися й в інших організаціях-репрезентантах Руху опору. Наприклад, цифрами нерідко кодували документи в польській Армії Крайовій¹, шифри застосовували білоруські партизани² тощо. Втім, шифрувальна справа як у «них», так і в «нашій» ОУН(б) досі залишається малодослідженою проблемою.

Псевдоніми в ОУН і УПА — традиційний предмет зацікавлення вітчизняних істориків та лінгвістів. Наприклад, Іван Патриляк дослідив, що псевдоніми УПА були кількох типів: іменникові, прикметникові, віддієслівні чи ідіоматичні³. Микола Лесюк теж розробив їхню класифікацію, а разом акцентував увагу на виникненні та походженні псевдонімів⁴. Наталія Павликівська розглянула неофіційний антропонімікон членів ОУН та учасників УПА за матеріалами експедиції в Івано-Франківській області 2005 року⁵. Також ця дослідниця спеціально проаналізувала ті повстанські псевдо-

¹ [B.d.]. *Zaszifrowany wykaz żołnierzy rybnickiego inspektoratu AK // Armia Krajowa i konspiracja poakowska na ziemi Rybnickiej w latach 1942–1947 / Pod red. A. Dziuroka. — Rybnik: Risani, 2004. — S. 92.*

² Павлова Е. О месте и особенностях партизанских документов в комплексе источников по истории партизанского движения // *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. Вып. 6 / Рэдкал. : С. М. Ходзін (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск: БДУ, 2011. — С. 106.*

³ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — С. 279.

⁴ Лесюк М. Псевда вояків Української Повстанської Армії // *Studia Slawistyczne 1; Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych. — Białystok, 1999. — S. 114–184; Лесюк М. Неофіційний антропонімікон УПА // *Галичина. — Івано-Франківськ, 2002. — № 8. — С. 126–139.**

⁵ Павликівська Н. Псевдоніми учасників національно-визвольних змагань 1929–1950 років ХХ століття: ОУН та УПА // *Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. — 2012. — Вип. 33. — С. 14–18.*

німи, що «відбивають історичне минуле українського народу»⁶. А ще вона здійснила спробу систематизації псевдонімів членів ОУН і УПА в словнику⁷ (до створення представницького багатотомного індексу псевдонімів поки що далеко). Методи шифрування повстанських текстів (а разом й імен повстанців) проаналізували Олександр Іщук і Наталія Ніколаєва⁸. А от над тим, коли літерні псевдоніми⁹ членів підпілля замінили на числові, як і над багатьма іншими закономірностями шифрувальної справи (шифрування дат листів, окремих речень і розділів, застосування шифроблокнотів), історики посутньо ще не застановлялися.

Зміни в зашифровуванні підпільної документації у другій половині 1940-х рр. сталися через стрімке законспіровування мережі ОУН. Цьому процесу додали динамізму реорганізація УПА-Північ та УПА-Захід.

Оскільки «прямих» розпорядчих документів ОУН про одномоментну заміну літерних псевдонімів на цифрові виявити не вдалося, визначимо приблизний час, коли це сталося. Для цього порівняємо відомості про датування, авторів та адресатів ста документів із відомого нам масиву писемних джерел націоналістичного підпілля (ділові листи, накази, списки та ін.), що походять переважно із теренів Волині та Полісся й зберігаються нині в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України).

Табл. 1. *Зміни позначень адресантів й адресатів у документах націоналістичного підпілля ОУН(б) за 1947–1949 рр.*

№ п/п	Дата укладання документа	Адресант	Адресат	Архівна легенда документа
1.	4.01.1947	Не вказано [М. Козак]	‘Данило’ [М. Якимчук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 58 (53). — Спр. 3. — Арк. 287 (конв.). Копія.

⁶ Павликівська Н. *Апелятиви-історизми у псевдонімії ОУН та УПА // Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. — 2012. — № 5. — С. 126–132.

⁷ Павликівська Наталія. *Словник псевдонімів ОУН—УПА*. — Вінниця: О. Власюк, 2007. — 440 с.

⁸ Іщук О., Ніколаєва Н. *Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944–1954 рр.* — Київ, [Б. м.]. — 2007. — 38 с.

⁹ Товарянська О. *По закінченню Другої світової листи в УПА підписували псевдонімами* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/history/po-zakinchennyu-drugoji-svitovoji-listi-v-upa-pidpisuvali-psevdanimami/488436/> (20.09.2013).

2.	29.01.1947	‘Тома’ [С. Янишев- ський]	‘Шуляк’ [С. Усачук]	Ф. 5. — Спр. 67426. — Т. 3, — Арк. 12—12 зв. Оригінал.
3.	2.02.1947	‘В[...]	‘Н-м’ [О. Дя- ків]	Ф. 65. — Спр. 7736. — Т. 2. — Арк. 450 (конв.). Оригінал
4.	Не вказана [до 02.1947]	‘Тримок’	‘Марко’ [Р. Піддуб- ний]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 57 (53). — Спр. 3. — Арк. 151. Копія. Пер. російською.
5.	22.03.1947	‘Богослов’ [С. Янишев- ський]	‘Марко’ [Р. Піддуб- ний]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 73 (53). — Спр. 19. — Арк. 66—67. Копія. Пер. російською.
6.	Не вказана [03.1947]	‘Василь’ ('Назар') [В. Галаса]	Не вказано	Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. — Т. 10. — Арк. 30—37. Копія. Пер. польською
7.	3.04.1947	‘Богослов’ [С. Янишев- ський]	‘Марко’ [Р. Піддуб- ний]	Ф. 5. — Спр. 67426. — Т. 3. — Арк. 380—381. Копія. Пер. російською.
8.	25.04.1947	‘Смок’ [М. Козак]	‘Далекий’ [С. Янишев- ський]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 58 (53). — Спр. 9. — Т. 1. — Арк. 154 (конв.). Оригінал.
9.	26.04.1947	‘Зінько’ [І. Кроль]	‘Ярослав’ [І. Берник]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 39 (53). — Спр. 5. — Арк. 86. Копія. Пер. російською.
10.	26.04.1947	‘Зінько’ [І. Кроль]	‘Ярослав’ [І. Берник]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 39 (53). — Спр. 5. — Арк. 87. Копія. Пер. російською.
11.	28.04.1947	‘Богослов’ [С. Янишев- ський]	‘Марко’ [Р. Піддуб- ний]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 73 (53). — Спр. 19. — Арк. 71. Копія. Пер. російською.
12.	5.05.1947	‘Борис’	‘Василь’	Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 236—237. Копія
13.	20.05.1947	‘Данило’ [М. Якимчук]	‘Лука’ [М. Козак]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 58 (53). — Спр. 3. — Арк. 155—156. Копія. Пер. російською.

14.	29.05.1947	‘Борис’	‘Микола’	Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 237—239. Копія
15.	Не вказано [05.1947]	‘Борис’	‘Микола’	Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 239—242. Копія
16.	2.06.1947	‘Ярославенко’ [П. Ліщук]	Не вказано [І. Кріль]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 57 (53). — Спр. 4. — Т. 1. — Арк. 363. Копія. Пер. російською.
17.	06.1947	Не вказано [В. Кук]	‘В-р’ [М. Козак]	Ф. 11. — Спр. 27314. — Т. 33. — Арк. 148—152. Копія
18.	Не вказано [06.1947]	‘Борис’	‘Микола’	Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 243—244. Копія
19.	19.06.1947	‘Клим’ [І. Кріль]	Не вказано [С. Янишевський]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 57 (53). — Спр. 4. — Т. 1. — Арк. 366-368. Копія. Пер. російською
20.	1.07.[1947]	‘Борис’	‘Микола’	Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 244—246. Копія
21.	4.07.1947	‘Данило’ [М. Якимчук]	‘Давид’ [І. Литвинчук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 58 (53). — Спр. 3. — Арк. 287 (конв.). Копія.
22.	21.07.[1947]	‘Борис’	‘Микола’	Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 246—247. Копія
23.	28.07.1947	‘Чо-гуз’ [Ю. Беднарчик]	Не вказано [М. Козак]	Ф. 2 (4 упр.). — Оп. 39 (56). — Спр. 9. — Т. 9. — Арк. 32—34. Копія
24.	29.07.1947	‘Данило’ [М. Якимчук]	‘Лука’ [М. Козак]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 58 (53). — Спр. 3. — Арк. 287 (конв.). Копія.
25.	1.08.1947	‘Данило’ [М. Якимчук]	‘Давид’ [І. Литвинчук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 58 (53). — Спр. 3. — Арк. 178—179. Копія. Пер. російською

26.	17.08.1947	‘Ярослав’ [І. Берник]	‘Лісовий’	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 57 (53). — Спр. 4. — Т. 2. — Арк. 309—310. Копія. Пер. російською
27.	Не вказано [06—08.1947]	‘К...’ [І. Кріль]	Не вказано [С. Янишевський]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 57 (53). — Спр. 4. — Т. 1. — Арк. 364—365. Копія. Пер. російською
28.	08.1947	‘8395’ [М. Козак]	Не вказано [К. Воронін]	Ф. 2 (4 упр.). — Оп. 39 (56). — Спр. 9. — Т. 9. — Арк. 40. Копія
29.	27.10.1947	‘Зінько’ [І. Кріль]	‘Литконюк’ [Л. Радкевич]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 39 (53). — Спр. 6. — Арк. 315—316. Копія. Пер. російською
30.	29.10.1947	‘50’ [В. Кук]	‘777’ [Р. Шу-хевич]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 58 (53). — Спр. 3. — Арк. 286 (конв.). Оригінал
31.	11.1947	‘75’ [П. Фе-дун]	‘5410’ [І. Мельни-чук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 58 (53). — Спр. 9. — Т. 1. — Арк. 155 (конв.). Копія
32.	24.12.1947	Дем’ян [С. Смолюк]	Не вказано	Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 10—11. Копія. Пер. російською
33.	02.1948	‘2158’	‘5410’ [І. Мельни-чук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 58 (53). — Спр. 9. — т. 1. — Арк. 155 (конв.). Оригінал
34.	03.1948	‘857’ [М. Ко-зак]	‘940’ [А. Маєв-ський]	Ф. 2 (4 упр.). — Оп. 39 (56). — Спр. 9. — Т. 9. — Арк. 25—27. Копія.
35.	25.03.1948	‘1718’ [Р. Шухевич]	‘1315’ [В. Кук]	Ф. 65. — Спр. С-9079. — Т. 5. — Арк. 115—116. Копія. Пер. російською
36.	30.03.1948	‘Богослов’ [С. Янишев-ський]	Членам ОУН м. Києва	Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 289. Копія
37.	04.1948	‘715’ [М. Ко-зак]	‘55’ [В. Сементух]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 58 (53). — Спр. 3. — Арк. 286 (конв.). Оригінал

38.	Не вказано [04.1948 р.]	‘6293’ [В. Кук]	‘5184’	Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 7. — Арк. 391—399. Копія
39.	15.04.1948	‘Ярко’	‘Шелест’	Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 18. — Арк. 171—174. Копія. Пер. російською
40.	24.06.1948	‘Беркут’ [І. Пронькін]	‘Роман’ [С. Титко]	Ф. 6. — Спр. 72722. — Т. 7. — Арк. 6. Оригінал
41.	20.08.1948	‘1718’ [Р. Шухевич]	‘1516’ [Бур- лан]	Ф. 13. — спр. 372. — Т. 18. — Арк. 136—138. Копія. Пер. російською
42.	09.1948	‘-р’ [П. Фе- дун]	‘401’ [О. Дя- ків]	Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 18. — Арк. 15. Оригінал
43.	Не вказано [09.1948]	‘14’ [П. Фе- дун]	‘1648’ [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 1. — Арк. 143 (конв.). Копія
44.	10.1948	‘Ле’ [В. Кук]	‘795’ [І. Литвинчук]	Ф. 65. — Спр. С-7736. — Т. 3. — Арк. 145. Копія
45.	Не вказано [до 11.1948]	‘171’ [Р. Шу- хевич]	‘44’ [З. Тершако- вець] і ‘401’ [О. Дяків]	Ф. 65. — Спр. С-9079. — Т. 57. — Арк. 24—26. Копія. Пер. російською
46.	11.1948	‘Плугатор’ [М. Козак]	‘Зот’ [Н. Хасевич]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 157 (конв.). Копія
47.	Не вказано [1948]	‘10’ [О. Га- син]	‘С.’ [П. Фе- дун]	Ф. 65. спр. — С-9112. — Т. 2. — Арк. 98—105. Копія. Пер. російською
48.	25475 [Кі- нець 1948]	‘173’ [П. Федун]	‘1648’ [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 1. — Арк. 11 (конв.). Оригінал
49.	28.12.1948	‘Давид’ [І. Литвинчук]	‘Сто’ [Р. Шухевич]	Ф. 65. — Спр. С-7736. — Т. 3. — Арк. 145—146. Копія
50.	15.01.1949	‘12611’ [І. Литвинчук]	‘1230’ [О. Степанюк]	Ф. 11. — Спр. 27314. — Т. 8. — Арк. 1—6. Копія
51.	28.01.1949	‘Їжак’	Не вказано	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 1. — Арк. 115—117. Копія. Пер. російською

52.	01.1949	‘Мефодь’ [М. Салата]	‘66’	Ф. 2 (4 укр.). — Оп. 37 (60). — Спр. 8. — Арк. 126—127. Копія. Пер. російською
53.	01.1949	‘Зуб’ [П. Мо- сейчук]	‘700’	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 1. — Арк. 133зв. Фотокопія оригіналу
54.	01.1949	‘Дядя’ [М. Козак]	‘Вороний’ [М. Андро- щук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 1. — Арк. 89—89зв. Копія. Пер. російською
55.	01.1949	‘715’ [М. Ко- зак]	‘55’	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 1. — Арк. 118. Копія. Пер. російською
56.	01.1949	‘3344’ [М. Козак]	‘1648’ [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 156 (конв.). Чернетка
57.	01.1949	‘795’ [І. Лит- винчук]	‘9101’	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 1. — Арк. 106—112. Копія.
58.	714727 [01.1949]	Не вказ. [М. Козак]	‘1648’ [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 156 (конв.). Оригінал
59.	684427 [01.1949]	‘3344’ [М. Козак]	‘1648’ [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 157 (конв.). Копія
60.	704727 [01.1949]	‘3344’ [М. Козак]	‘1648’ [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 157 (конв.). Копія
61.	Не вказано [Поч. 1949]	‘16554’ [І. Литвинчук]	‘1874’ [П. Коваль- чук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 17. — Т. 1. — Арк. 222. Копія. Пер. російською
62.	677643 [19.03.1949]	‘55555’ [В. Галаса]	‘179’ [А. Маєв- ський]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 157 (конв.). Чернетка

63.	Не вказано [До 03.1949]	Не вказано	‘Мисливець’ [І. Довбенко]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 1. — Арк. 160 (конв.). Оригінал
64.	190466 [19.04.1949]	‘171’ [Р. Шу- хевич]	‘1315’ [В. Кук]	Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 75. — Арк. 185—186. Копія. Пер. російською
65.	04.1949	‘179’ [А. Маєв- ський]	‘55555’ [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 156 (конв.). Оригінал
66.	04.1949	‘179’ [А. Маєв- ський]	‘55555’ [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 156 (конв.). Оригінал
67.	04.1949	‘Мефодь’ [М. Салата]	‘66’	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 156 (конв.). Оригінал
68.	04.1949	‘Зуб (С.)’ [П. Мосейчук]	Не вказано	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 157 (конв.). Копія. Пер. росій- ською
69.	04.1949	‘Давид’ [І. Литвинчук]	‘6293’ [В. Кук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 17. — Т. 2. — Арк. 104 (конв.). Оригінал
70.	04.1949	‘П.’ [А. Маєв- ський]	‘857’	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 156 (конв.). Копія
71.	Не вказано [04.1949]	‘259’ [А. Маєв- ський]	‘Слюсар’ [Ю. Беднар- чик]	Ф. 65. спр. — С-8378. — Т. 4. — Арк. 2—7. Копія. Пер. російською
72.	1160566 [Весна 1949]	‘171’ [Р. Шу- хевич]	‘100’ [В. Кук]	Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 75. — Арк. 186—187. Копія. Пер. російською
73.	Не вказано [Весна 1949]	‘Кубат’	Не вказано	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 3. — Арк. 176. Копія
74.	05.1949	‘171’ [Р. Шу- хевич]	‘1648’ [В. Галаса]	Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 75. — Арк. 187. Копія

75.	07.1949	‘З. Савченко’ [В. Галаса]	‘Зінько’ [І. Кроль]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 3. — Арк. 137 (конв.). Копія
76.	4.07.1949	‘Осика’ [О. Савира]	‘Надя’	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 17. — Т. 2. — Арк. 122 (конв.). Фотокопія оригіналу
77.	08.1949	‘605’ [О. Дяків]	‘99’ [П. Федун]	Ф. 65. — Спр. 7447. — Т. 17. — Арк. 152. Оригінал
78.	08.1949	‘Ле’ [В. Кук]	‘171’ [Р. Шухевич]	Ф. 65. — Спр. С-7736. — Т. 7. — Арк. 16а (конв.). Фотокопія оригіналу
79.	Не вказано [Серпень 1949]	‘Тригор’ [Ю. Беднарчик]	‘257’ [А. Маєвський]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 176—179. Копія. Пер. російською
80.	Не вказано [Літо 1949]	‘Давид’ [І. Литвинчук]	‘6293’ [В. Кук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 61 (53). — Спр. 4. — Арк. 270—272. Копія. Пер. російською
81.	Не вказано [Осінь 1949]	‘Давид’ [І. Литвинчук]	‘6293’ [В. Кук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 61 (53). — Спр. 4. — Арк. 273—274. Копія. Пер. російською
82.	433616 [09-10.1949]	‘Я.’ [В. Галаса]	‘8228’ [І. Литвинчук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 60 (53). — Спр. 6. — Т. 8. — Арк. 102 (конв.). Фотокопія оригіналу
83.	10.1949	‘Кирило’ [В. Галаса]	‘Прокіп’ [А. Неверковець]	Ф. 65. — Спр. С-9108. — Т. 3. — Арк. 20 (конв.). Фотокопія оригіналу
84.	10.1949	‘257’ [А. Маєвський]	‘Сл-р’ [Ю. Беднарчик]	Ф. 2 (4 упр.). — Оп. 37 (60). — Спр. 9. — Арк. 172 (конв.). Оригінал
85.	10.1949	‘257’ [А. Маєвський]	‘Віктор’	Ф. 2 (4 упр.). — Оп. 37 (60). — Спр. 10. — Арк. 3 (конв.). Оригінал

86.	10.1949	‘Йовта’ [А. Маєвський]	‘Зінько’ [І. Кріль]	Ф. 2 (4 упр.). — Оп. 37 (60). — Спр. 10. — Арк. 3 (конв.). Оригінал
87.	10.1949	‘КК/О’	‘286’ [А. Неверковець]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 17. — Т. 2. — Арк. 294 (конв.). Фотокопія оригіналу
88.	17.10.1949	‘Р. Бурлака’ [В. Кудра]	‘Бутько’ [С. Примак]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 48 (53). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 153—154. Копія. Пер. російською
89.	17.10.1949	‘Роман’ [В. Кудра]	‘Кучер’ [Ф. Джус]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 48 (53). — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 153. Копія. Пер. російською
90.	21.10.1949	‘Мар’яна’ [В. Корольок]	Не вказано [І. Литвинчук]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 17. — Т. 2. — Арк. 292. Копія. Пер. російською
91.	Не вказано [до 10.1949]	‘1920’ [Р. Кравчук]	‘401’ [О. Дяків]	Ф. 65. — Спр. С-9079. — Т. 59. — Арк. 11. Копія. Пер. російською
92.	11.1949	‘Леміш’ [В. Кук]	‘605’	Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 18. — Арк. 71—82. Копія. Пер. російською
93.	11.1949	‘Леміш’ [В. Кук]	‘605’	Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 18. — Арк. 71—81. Копія. Пер. російською
94.	Не вказано [1949]	Не вказано [В. Галаса]	‘Оксана’ [Л. Фоя]	Ф. 65. — Спр. С-8978. — Т. 4. — Арк. 93—99зв. Фотокопія чернетки
95.	Не вказано [1949]	‘5...’ [В. Галаса]	‘Окс.’ [Л. Фоя]	Ф. 65. — Спр. С-8978. — Т. 4. — Арк. 100—101зв. Фотокопія чернетки
96.	Не вказано [1949]	‘55555’ [В. Галаса]	Не вказано	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 157 (конв.). Чернетка
97.	643828 [1949]	‘55555’ [В. Галаса]	‘3344’ [М. Козак]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 157 (конв.). Чернетка

98.	473828 [1949]	‘55555’ [В. Галаса]	‘3344’ [М. Козак]	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 157 (конв.). Копія
99.	153745 [1949]	‘155’ [В. Галаса]	‘171’ [Р. Шухевич]	Ф. 2 (2-Н). — Спр. С-9079 (дод.). — Т. 59. — Арк. 20—21. Копія. Пер. російською
100.	565107 [1949]	‘155’ [В. Галаса]	Не вказано	Ф. 2 (2-Н). — Оп. 59 (53). — Спр. 16. — Т. 2. — Арк. 156 (конв.). Копія

Як бачимо, в документах №№ 1—27 автори та адресати фігурують під звичайними літерними псевдонімами. Це означає, що щонайменше до серпня 1947 р. ніякої реформи шифрування не було. Проте вже в наступні два-три місяці підпільники починають зашифровувати свої імена наборами з двох-чотирьох чисел. «Перша ластівка» в нашій таблиці — лист за серпень 1947-го до Костянтина Вороніна, в якому автор, провідник ОУН(б) на Волині Микола Козак, назвав себе ‘8395’ (документ № 28). Восени серед авторів та адресатів ділових листів з’являються ‘50’ (Василь Кук), ‘75’ (Петро Федун), ‘777’ (Роман Шухевич), ‘5410’ (І. Мельничук) та інші (документи №№ 30—31).

Зате кореспонденція за 1948 р. (документи №№ 33—49) уже на 2/3 завірена цифровими псевдонімами. В п’ятнадцяти документах цифрами позначено 10 авторів і 12 адресатів. Серед підписаних літерними псевдонімами — листи Степана Янишевського (‘Богослов’) і Івана Пронькіна (‘Беркут’). Обидва перебували в опозиції до провідника ОУН(б) на Волині, тому, напевне, на потребу посилити конспірацію дивилися крізь пальці. Зате документи №№ 49—50 красномовно засвідчують, як інший підлеглий згаданого провідника, очільник т. зв. Північно-західного краю Іван Литвинчук, хоча і з певним запізненням, змінив свій псевдонім ‘Давид’ (грудень 1948 р.) на ‘12611’ (січень 1949 р.).

Цифровими псевдонімами підписана майже половина проаналізованих нами документів за 1949 р. «Оцифрованих» адресатів побільшало — такі вже в 31-му з 50 документів. Отож, цифрові псевдоніми набувають більшого поширення, ніж літерні.

До речі, в 1947—1948 рр. відбувався плавний перехід до зашифровування цифрами відправників й адресатів кореспонденції

не тільки в ОУН на Волині, а й на території Галичини. Так, якщо в листі 'Владана' до провідника Карпатського краю ОУН 'Шелеста' (квітень 1947 р.)¹⁰ і в листі 'Ярка' до нього (квітень 1948 р.)¹¹ ми не виявили жодного цифрового псевдоніма, то в листі від Романа Кравчука-‘Петра’ до ‘Бурлана’ (серпень 1948 р.) адресант уже проходить як ‘1718’, а адресат — ‘1516’¹².

Що цікаво, 1949 р. навіть з’являються невідомі раніше «чисельно-літерні» позначення авторів, наприклад ‘КК/О’ (автор документа № 87, табл. 1). Про такі псевдоніми відомо і з джерел радянського походження. Так, у довідці МГБ УРСР сказано, що станом на 3 жовтня 1949 р. провідник Дрогобицької округи ОУН мав псевдонім ‘Б-7’, провідник Самбірського надрайону — ‘К-12’, референт пропаганди Самбірського надрайону — ‘4-В’¹³.

Втім, до деяких місць підпільної мережі «шифрувальна революція» 1947—1949 рр. дісталася з певним запізненням. Так, у щоденнику провідника СБ Ковельської округи ‘Коса’, який він вів від 17 листопада 1950 р. упродовж майже року, цифрові псевдоніми не зустрічаються жодного разу аж до жовтня 1951-го. Натомість трьома цифрами (‘333’) позначено пункт зв’язку. Одні імена підпільників у цьому джерелі зашифровані великою літерою з крапкою (наприклад, ‘К.’, ‘Я.’, ‘Н.’), інші — комбінаціями з першої та останньої літер псевдоніма (наприклад, ‘Б-к’, ‘С-р’), ще частина — звичайними «застарілими» літерними псевдонімами (‘Глушко’, ‘Максим’)¹⁴.

На початку 1949 р. почали зашифровувати наборами цифр і дати підпільних документів (див. документи №№ 58—60 у табл. 1). Робили це, додаючи в стовпчик до справжньої шестизначної дати (день, місяць, дві останні цифри року) документа вигаданий шестизначний набір чисел — так званий «датівник». Отож, щоб визначити справжню дату документа (день, місяць і дві останні цифри року), достатньо було від наявної в документі зашифрованої дати відняти «датівник» (віднімати теж у стовпчик). «Датівник між нами будь “354261” (наприклад — 05.08.51 р., отже пишемо додав-

¹⁰ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 18. — Арк. 168—169.

¹¹ Там само. — Арк. 171.

¹² Там само. — Арк. 136, 138.

¹³ Там само. — Арк. 146.

¹⁴ Там само. — Арк. 94, 96, 110, 114.

ши датівник, тобто “405112” і т. п.)», — інформував Олександр Савира в серпні 1951 р. Василя Кука. Лише в листуванні між цими людьми міг використовуватися датівник «354261». А 1950 р. Василь Кук у листуванні з Іваном Литвинчуком послуговувався іншим датівником — “251015”¹⁵. За такою логікою, власні датівники мали б мати й інші фігуранти підпілля ОУН на ПЗУЗ. У 1949 р. Василь Галаса у листуванні з Анатолієм Маєвським використовував цифровий ключ “487294”¹⁶. За допомогою датівника “121806” упродовж певного часу зашифровували дати взаємного листування Анатолій Маєвський і ‘Максим Ат’¹⁷.

Члени оунівського підпілля вперше вдаються до шифрування арабськими числами текстів документів (окремих слів, словосполучень, кількох слів, речень, абзаців) теж орієнтовно у 1947—1948 рр. До того застосовувалися літерні шифри (див, наприклад, «Суис црдисозбблр в уйфкні “Степ” на день 15.Х.1946 р.». Дослідник Олександр Вовк розшифрував цю назву оунівського документа як «Стан організації в терені «Степ» на день 15.Х. 1946 р.))¹⁸.

Як на Волині, так і в Галичині підпільники (починаючи з 1947 чи 1948 р.) шифрували слова та тексти за допомогою «простого шифрувального квадрата». Спосіб доволі простий. Креслили квадрат, ділили його на горизонтальні та вертикальні рядки. Першу колонку по вертикалі (зверху вниз) і перший рядок по горизонталі (зліва направо) нумерували арабськими цифрами в порядку зростання. Решту пустих клітинок заповнювали літерами українського алфавіту (кирилицею). Якщо треба було зашифрувати якусь літеру з тексту документа, то її шукали в квадраті, визначали, де вона в квадраті знаходиться і замість неї вписували дві цифри: першу (її номер по горизонталі) і другу (її номер по вертикалі)¹⁹. За спостереженнями дослідників Олександра Іщука та Наталії Ніколаєвої, цей спосіб шифрування побутував наприкінці 1948 р.

¹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 2 (Упр. 2-Н). — Оп. 44 (1953 р.). — Спр. 2. — Т. 1. — Арк. 29—30.

¹⁶ Там само. — Арк. 33—34.

¹⁷ Там само. — Арк. 36.

¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944—1946. Документи і матеріали / упоряд. О. Вовк, С. Кокін. — Київ; Торонто, 2006. — С. 177—178.

¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 60 (1953 р.). — Спр. 6. — Т. 1. — Арк. 88—89.

у Брестській окрузі — складовій Північно-західного краю ОУН²⁰. Навесні 1949 р. поширення згаданого шифру в Північно-західному краї констатував начальник УМГБ Волинської області Ф. Будкін у спецповідомленні для міністра МГБ УРСР С. Савченка²¹.

Інший оригінальний метод цифрового шифрування — за допомогою шифроблокноту. Такий документ «вигадувала» собі кожна пара підпільників, яка обмінювалася кореспонденцією. Типовий шифроблокнот складався з наборів цифр, розташованих у колонках на кількох аркушах. Відповідно, певному набору цифр відповідало унікальне слово чи словосполучення.

Цікаво, що декілька шифроблокнотів збереглося. У фондах ГДА СБУ перебуває на зберіганні шифроблокнот для листування між Василем Куком та Василем Охримовичем²². Завдяки йому чекісти дізналися, про що написав Василь Кук до Василя Галаси в червні 1952 р. Наведемо уривок із цього листа:

«233, 47, 782, 480, 482, - 785, 265. 77 — 81; 76 — перед 281. Є там ще 68, 782, 65, але 81 в цілому. 141, 147, 780 Єр 155. 78 — опанований. 792, 778, 283. 147, але це напевно 284. Там 784, 371, але 161, 780, 300, 778, 282. Це певне! 388, 804, 780, 55, 142, але очевидно 778, 276, 282. Треба признати, що 301 робить 328 дуже добре. 794, 447, 95, 96, 97, 783, 78, що 57, 199 ц. р. 784, 779, 284. Про це 819, 785, 197, бо 328 [пр]одовжується дальше і важко сказати[,] коли скінчиться».

Ця цитата «ховає» важливу інформацію — в ній повідомляється про ситуацію в ОУН на місцях і намагання МВД-МГБ дезорієнтувати УГВР:

«Стан організації в теренах ЗУЗ, СУЗ, ОСУЗ, ПЗУЗ. Край «Поділля», край «Карпати», край ПЗУЗ зліквідовані, розбиті. Край «Львів» — перед ліквідацією. Є там ще окружні провідники, у надрайонах, але розбитий в цілому [...] Край «Карпати» — опанований. Добре через провокацію. Зв'язок діє, але це напевне провокативна група. Там є Охало [В. Охримович], але потрапив живий до МВС через провокатора. Це певне! Кузьму маю до Гол. ком. УПА, нормальний зв'язок, але очевидно без агента-провокатора. Треба признати, що МГБ робить гру дуже добре. Всі матеріали

²⁰ Іщук О., Ніколаєва Н. *Методи зашифрування...* — С. 10—11.

²¹ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 60 (1953 р.). — Спр. 6. — Т. 1. — Арк. 88—89.

²² ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 51895-фп. — Конверт 1. — Арк. 68—69.

(суспільно-політичні огляди, огляди ситуації, інформації) з краю “Карпати”, що Голова Генерального Секретаріату Української Головної Визвольної Ради одержав цього року, від провокативної групи. Про це потрібно не писати, бо гра [пр]одовжується далі і важко сказати[.] коли скінчиться»²³.

1955 року чекісти перехопили іншого листа Василя Кука (‘55’) до Василя Галаси (‘77’), за липень 1954 р. Старший уповноважений 4-го управління КГБ при Раді Міністрів УРСР майор Птічкін для його розшифрування знову застосував шифроблокнот²⁴.

Блокноти з шифрами вживали й інші підпільники — Іван Литвинчук, Анатолій Маєвський, Юрій Беднарчик.

Документи зашифровувалися і з використанням заздалегідь обумовленої книжки чи брошури. Приміром, Василь Галаса в листуванні з Анатолієм Маєвським шифрував текст за 15-ю сторінкою брошури «Советський патріотизм» (від ділянки «...миляції народів СРСР» і далі за текстом аж до 10-го рядка брошури знизу). Рахувалися рядки знизу догори. Кожна літера готової «шифровки» виглядала як цифровий дріб, у якому чисельник вказував на номер рядка по вертикалі, а знаменник — на номер літери по горизонталі починаючи від згаданої ділянки 15-ї сторінки. З подібною метою Василя Галаса в листуванні з Богданом Кузьмою застосовував одну зі сторінок книги «Адміністративний поділ деяких областей УРСР». ‘Максим Ат’ і Анатолій Маєвський шифрували свої листи з використанням брошури «Постанови III Надзвичайного Великого Збору» та ключем «Дунічка»²⁵.

Вочевидь, за допомогою цифрового шифру, схожого на описаний вище, «приховував» від стороннього ока прізвища деяких підпільників Юрій Беднарчик (‘Тригор’) у своєму листі до Анатолія Маєвського (‘257’) влітку 1949 р.: «...нині др. 3/8, 3/9, 8/8, 5/6, 5/7 давали і дають йому найкращу характеристику»²⁶, — читаємо в документі. Аналогічний шифр міг бути застосований і в листі

²³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. / упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. — Київ; Торонто. — 2011. — С. 300.

²⁴ Там само. — С. 314.

²⁵ ГДА СБ України. — Ф. 2 (Упр. 2-Н). — Оп. 44 (1953 р.). — Спр. 2. — Т. 1. — Арк. 33—34.

²⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16 ... — С. 348.

Івана Литвинчука до Олександра Степанюка (15.01.1949 р.): «Якби б зовнішні обставини (4 1/3, 4/8, 2/8, 5/12, 7/9, 2/2, 4/7, 3/1, 1/3, 2/1, 10/4) були такі, що Вас могли б спинити...»²⁷.

До речі, описаний вище метод шифрування в середині 1940-х рр. застосовувався й в інших країнах світу. Наприклад, польський військовий Ян Кольбушевський, затриманий НКВД у 1940 р. за підозрою в співпраці з англійською розвідкою, засвідчив, що користувався двома примірниками книги одного автора; кожен зі своїх листів вони розпочинали 2-4-значною комбінацією цифр, перша частина якої означала номер сторінки, а друга — номер рядка цієї сторінки зверху вниз²⁸.

Василь Кук та Іван Литвинчук частини деяких своїх листів перетворювали на цифрові подібним чином. Спершу брали ключове слово «Ульяновськ». Далі кожній літері цього слова призначали якусь цифру — від 1 до 10 (по порядку). Потім так само нумерували літери української абетки (варіант Булаховського). Далі переводили літери тієї ділянки тексту, яку слід було зашифрувати, в цифри за ключовим словом. Якщо потрібного відповідника у ключовому слові не знаходилося, брали ту цифру, яка означала певну літеру алфавіту.

Як правило, радянським чекістам вдавалося розібрати, що написано в бандерівських документах із літерними та цифровими шифрами. Інша справа — документи, в яких частина слів написана англійською мовою, а частина — зашифрована знаками. Щоденник за 1951—1952 рр., який МГБ вилучило в закордонного кур'єра, що прибув в Україну для зв'язку з Центральним проводом ОУН, був зашифрований саме так, внаслідок чого чекісти не змогли повністю розшифрувати документ²⁹.

Отже, на підставі порівняння понад ста післявоєнних документів ОУН(б) вдалося встановити, що правила їхнього зашифрування в 1947—1948 роках розпочали «плавню» змінюватися. Цифрові шифри імен багатьох повстанців, назв пунктів зв'язку, окремих речень, абзаців і навіть повних текстів документів посту-

²⁷ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 16 ... — С. 533.

²⁸ *Польське підпілля 1939—1941. Від Волині до Покуття. Ч. 2 / С. Богунов та ін. (ред.), З. Гайовнічек та ін. (упоряд.).* — Варшава; Київ, 2004. — Т. 3. — С. 1336—1338.

²⁹ *Ішук О., Ніколаєва Н. Методи зашифрування...* — С. 31.

пово «витісняють» із документів попередні — літерні. В такий спосіб керівництво ОУН(б) намагалося зробити зміст документів недоступним для розшифрування радянськими криптологами. Втім, співробітники радянських органів безпеки успішно розгадували цифрові шифри повстанців, про що свідчать численні переліки цифрових псевдонімів та їхніх відповідників (справжні імена та прізвища) наприкінці перекладів повстанських документів російською мовою, збережених у ГДА СБ України.

Старший науковий співробітник Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»

У дослідженні розкрито питання репресивного впливу системи радянських концентраційних таборів спеціального призначення (особлагів) та умов перебування в них у 1948—1954 рр. на політичних в'язнів, зокрема, колишніх учасників українського визвольного руху (1940—1950-х рр.). Класифіковано методи і засоби тиску та наслідки їх впливу на в'язнів.

Ключові слова: ОУН, ГУЛАГ, ІТЛ, МВД СССР, МГБ СССР, особлаг'.

Ihor Derevyanyy

The role of the «osoblags» in the system of the soviet concentration camps (1948—1954)

The research considers how the system of concentration camps for special purposes («osoblags») of USSR and the prison regime in 1948—1954 realized a repressive influence upon political prisoners, who participated in liberation movement in 1940—1950. The researcher classifies the methods and means of pressure and the effects of their impact on prisoners.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, GULAG (Chief administration of corrective-labor camps and colonies), ITL (corrective-labor camp), MVD (Ministry of Internal Affairs) of the USSR, MGB (Ministry of State Security) of the USSR, osoblag (camp for special purposes).

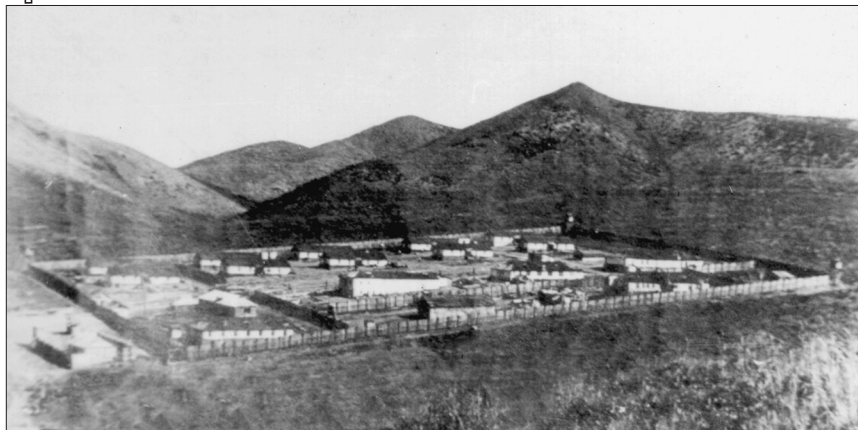
РОЛЬ «ОСОБЛАГІВ» В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ (1948–1954)

Виникнення та функціонування системи радянських концтраційних таборів особливого призначення — «особлагів» — спецтаборів (від рос. «лагерь особого назначения») було явищем репресивного апарату тоталітарної системи в період її активної боротьби проти визвольних рухів на території Східної Європи. Особлаги набули виняткового значення у боротьбі радянського тоталітаризму проти свобод людини на тлі повоєнних світових процесів переосмислення моралі мілітаризму та повернення до гуманізму, принципи якого знайшли своє відображення у Декларації ООН «Про права і свободи людини» (грудень 1948 р.). Вагомого значення особлаги набули як репресивний засіб проти колишніх учасників українського визвольного руху — вояків Української Повстанської Армії та членів Організації Українських Націоналістів, що були захоплені в полон радянськими органами державної безпеки та яких від 1948 р. ув'язнювали в особлагах як особливо небезпечних державних злочинців.

Проблеми функціонування особлагів мало торкаються в наукових дослідженнях, особливістю яких є загальний розгляд питань виникнення, функціонування та ліквідації особлагів у структурі системи радянських концентраційних таборів¹.

Метою пропонованого дослідження є висвітлення специфіки функціонування особлагів, особливостей табірної режиму, примусових робіт, норм харчування та медичного обслуговування, неформальних стосунків між адміністрацією таборів із в'язнями та в середовищі політичних і кримінальних в'язнів та вплив вищевказаних факторів на групу політичних в'язнів.

¹ В'ятрович В. *Історія з грифом «секретно»*. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — 328 с.; Епплбом Е. *Історія ГУЛАГу*. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 511 с.; Смирнов М. Б., Сигачев С. П., Шкапов Д. В. *Система мест заключения в СССР 1929–1960 // Справочник системы исправительно-трудовых лагерей в СССР* / [сост. М. Б. Смирнов. Под ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Rogинского]. — Москва: Звенья, 1998. — 600 с.; Иванова Г. М. *История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты*. — Москва: Наука, 2006. — 438 с.

ІТЛ біля копалень ім. Матросова (до 1953 р. — ім. Берії). Колима, 1956 р.

Ці проблеми висвітлені в історичних документах, зокрема питання норм харчування, медичного обслуговування, виняткових заходів адміністрації щодо придушення виступів в'язнів в 1953—1954 рр. висвітлені у документах ГУЛАГу МВД ССРСР, МВД ССРСР та МГБ ССРСР — нормативних актах щодо функціонування особлагів². Вплив згаданих наказів, інструкцій та розпоряджень на політичних в'язнів відображено в мемуарах колишніх українських повстанців — в'язнів особлагів³ або свідків їхньої діяльності інших національностей⁴.

² ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960 / [сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. — Москва: Материк, 2000. — 888 с.; История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 2. Карательная система: структура и кадры / [отв. ред. и сост. Н. В. Петров]. — Москва: РОССПЭН, 2004. — 696 с.; Т. 3. Экономика ГУЛАГа / [отв. ред. и сост. О. В. Хлевнюк]. — Москва: РОССПЭН, 2004. — 624 с.; Т. 4. Население ГУЛАГа: численность и условия содержания / [отв. ред. А. Б. Безбородов, В. М. Хрусталева; Сост. А. Б. Безбородов (отв. сост.), В. М. Хрусталева]. — Москва: РОССПЭН, 2004. — 624 с.

³ Внамісті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць Норильського повстання 1953 року / [Упоряд. І. Кривуцький]. — Львів: Манускрипт, 2009. — 276 с.; Заячківська-Михайльчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня). — Львів: ПП Сорока Т. Б., 2009. — 204 с.; Княжицький А. На дні ССРСР. Спогади в'язня ГУЛАГу. — Львів: Кент, 2001. — 296 с.; Кривуцький І. За полярним колом. — Львів; Полтава: Духовна вість, 2001. — 376 с.; Порендовський В.-І. У кістях Степлагу (Кенгір 1949—1954). Спогади. — Львів: Сполом, 2005. — 272 с.

Згідно з Постановою Ради Міністрів ССРСР № 416—159сс від 21 лютого 1948 р. у системі ГУЛАГу з'явився новий вид ІТЛ (від рос. Исправительно-трудовой лагерь) — особлаг⁵. Його створення було викликане інтенсивним напливом в'язнів унаслідок посилення боротьби радянських репресивних органів проти визвольних рухів у країнах Східної Європи, зокрема в Західній Україні та Прибалтиці протягом 1944—1947 рр. Колишні повстанці складали нову категорію політичних в'язнів, яких режим вважав небезпечнішими, ніж інтелігенцію. Тому в існуючій системі концтаборів на базі окремих табірних пунктів створювали табори для ізоляції цього контингенту в'язнів.

Головною метою створення особлагів була повна ізоляція «особливо небезпечних державних злочинців» — учасників збройного спротиву радянському режимові — від загалу в'язнів (політичних та кримінальних) ІТЛ, що регламентувалася наказом МВД ССРСР № 00219⁶ від 28 лютого 1948 р. та «Інструкцією про режим утримання в'язнів в спеціальних таборах МВД ССРСР» від 17 вересня 1950 р.⁷

У лютому 1948 р. постало п'ять особлагів: № 1 — Мінлаг (адміністрація в м. Інта, Комі АССР), № 2 — Ѓорлаг (м. Норильськ), № 3 — Дубравлаг (с. Темники Комі АССР), № 4 — Степлаг (м. Жезказган, до 1994 р. — Джезказган, Казахстан), № 5 — Берлаг (м. Магадан). У серпні 1948 р. — особлаг № 6 — Речлаг (м. Воркута, Комі АССР). До 1952 р. було створено такі особлагі: № 7 — Озерлаг (м. Тайшет, Іркутський край), № 8 — Песчлаг (м. Караганда, Казахстан), № 9 — Луглаг (с. Долинське, Казахстан), № 10 — Камишлаг (с. Ольжерас, тепер м. Междуреченськ, Кемеровська обл.), № 11 — Дальлаг (пос. Екібастуз, Казахстан), № 12 — Водоразделлаг (проіснував протягом 25.10.1952 — 29.04.1953; с. Мі-

⁴ *Пожившие в ГУЛАГе* / [Сост. А. И. Солженицын]. — Москва: Русский Путь, 2001. — 408 с.; Солженицын А. *Архипелаг ГУЛАГ*. Т. 3. — Москва: ИНКОМ НВ, 1991. — 384 с.

⁵ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960.* — С. 135, 343.; *История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 2. Карательная система: структура и кадры.* — С. 326—327.

⁶ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960.* — С. 135, 555—556; Епплбом Е. *История ГУЛАГу.* — С. 363; *История сталинского Гулага. Т. 2...* — С. 328—330.

⁷ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960...* — С. 555—567.

Табірні бараки у 5-й зоні Мінлагу — «Інтауголь». 1955 р.

кунь, Комі АССР). Ліміт місткості 6-и спецтаборів складав 145 тис. в'язнів, проте в 1950—1951 рр., — при 9-и особлагах, ліміт уже був 275 тис. в'язнів⁸, а в 1953 р. — 210 тис.⁹. Найбільшими з них були Озерлаг (ліміт — 45 тис. в'язнів), Речлаг та Песчлаг (ліміт — по 35 тис.)¹⁰.

Чисельність в'язнів в особлагах в 1948 р. сягала 57 375 осіб, що складало 2,61 % від загальної кількості в'язнів ГУЛАГу, в 1949 р. — 122 754 (5,21 %), в 1950 р. — 188 610 (7,36 %), в 1951 р. — 225 959 (8,94 %), в 1952 р. — 273 562 (10,1 %), в 1953 р. — 227 526 (9,2 %), в 1954 р. — 208 003¹¹ (15,7)¹².

⁸ *История сталинского Гулага. Т. 2. — С. 371; Иванова Г. М. История ГУЛАГа... — С. 300.*

⁹ *Епплбом Е. История ГУЛАГа... — С. 364.*

¹⁰ *Справочник системы исправительно-трудовых лагерей в СССР... — С. 344, 353, 368.*

¹¹ *Там само. — С. 167, 188, 205, 210, 218, 282, 315, 324, 344, 353, 368, 403.*

¹² *Усі підрахунки здійснено на основі порівняння даних про кількість в'язнів в ГУЛАГу, вміщених у виданні ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960 / [сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. — Москва: Материк, 2000. — 888 с.*

Табірний цвинтар. Мінлаг

Особлаги підпорядковувалися ГУЛАГу МВД ССРСР. Виробничою їх діяльністю керували відповідні головні управління МВД ССРСР — державні економічні підприємства, що за типом були трестами. В'язнів до цих таборів скеровувало МГБ ССРСР, і, відповідно, питання звільнення, переведення на спецпоселення і загалом пересування в'язня за межами концтабору (переважно це стосувалося виконання робіт) регламентувалося та здійснювалося відповідними місцевими органами МГБ ССРСР. Лише переведення в'язнів із одного табору до іншого відбувалося за погодженням між МВД та МГБ ССРСР¹³.

З посиленням політичного терору проти антирадянського руху в кінці 1940-х — на початку 1950-х років відбулися зміни в управлінні особлагами. У 1949 р. їх було передано у відомство Тюремного управління МВД ССРСР. А в березні 1953 р., після смерті Сталіна, розпочалися процеси часткової лібералізації суспільно-політичного життя, що відобразилося на системі радянських концтаборів. ГУЛАГ було виведено з-під юрисдикції МВД та

¹³ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 556, 557.

підпорядковано Міністерству Юстицій ССРСР¹⁴. 8 лютого 1954 р., згідно з наказом МВД ССРСР № 0095, особляги було передано у відомство ГУЛАГу¹⁵.

Для утримання в'язнів у таких таборах було розроблено спеціальні інструкції щодо запровадження табірної системи, який дещо відрізнявся від режиму ІТЛ. У житлових частинах особлягу запроваджувався режим, близький до тюремного: встановлювалися ґрати на вікнах, двері бараків у нічний час зачинялися на замок, накладалася заборона покидати бараки у неробочий час. Житлової площі на особу в 1948 р. надавали удвічі менше, ніж в ІТЛ — 1 м.кв. на особу¹⁶. Проте в 1950 р. ця норма була збільшена до 1,8 м.кв.¹⁷. У бараках перебувало від 100 до 200 осіб. В'язні спали на двоярусних нарах вагонної системи.

Кожному в'язню надавали спеціальний в'язничний одяг та особистий номер, що його він зобов'язувався носити на зовнішній стороні верхнього одягу: на шапці, грудях та спині. При нумерації в'язнів використовували літерно-цифровий шифр: спочатку зазначалася літера російської абетки, потім цифра від 1 до 100¹⁸. Виклики в'язнів відбувалися за номерами, що створювало видиму дискримінацію людської та громадянської гідності адміністрацією таборів до в'язнів.

До режиму цих таборів належали й особливі умови ізоляції в'язнів від родинного кола, адже побачення із родичами були заборонені. Згідно з інструкцією 1950 р., листування з членами родини відбувалося один раз на три місяці¹⁹, проте реально листування відбувалося один-два рази на рік²⁰. Заборонялося листування в'язням, що відбували додаткові покарання у штрафних бараках чи карцерах.

В'язні мали право на отримання посилок від родичів лише за умови наявності спеціального дозволу начальника табору або його

¹⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 793.

¹⁵ История сталинского ГУлага. Т. 2... — С. 468.

¹⁶ Смирнов М. Б., Сизачев С. П., Шкапов Д. В. Система мест заключения в СССР 1929—1960... — С. 52.; Енцлбом Е. История ГУЛАГу... — С. 363.

¹⁷ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 558.

¹⁸ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 556.; Енцлбом Е. История ГУЛАГу... — С. 363.

¹⁹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 560.

²⁰ Енцлбом Е. История ГУЛАГу. — С. 364.; Заячківська-Михайльчук Г. Заручниця імперії... — С. 83—84; Порендовський В.-І. У кігтях Степлагу... — С. 77.

першого заступника. Питання видачі такого дозволу узгоджувалося з відділом МГБ СРСР у особлазі і видавалося лише за згодою обох структур (МВД та МГБ)²¹. Вміст посилок чітко регламентувався: дозволяли передачі лише харчів, одягу та постелі²², усі інші речі вилучали та без пояснення причин повертали відправнику. Реально такі посилки одержували одиниці, а щодо учасників українського визвольного руху, то майже ніхто з них таких посилок не одержував або через заборони керівництва табору, або, здебільшого, через знедоленість у повоєнні роки родичів в'язня в Західній Україні або на спецпоселеннях, куди їх депортовували карально-репресивні органи радянської влади як «членів сімей ворогів народу»²³.

Один раз на тиждень у житлових приміщеннях особлагів відбувалися обшуки на предмет наявності заборонених речей. В окремих випадках відбувалися й особові обшуки в'язнів. Цей обшук проводили керівник табірної підрозділу, оперативний працівник, начальник наглядової служби разом з черговим наглядовою групи²⁴.

Передбачалося існування у зонах майстерень з ремонту одягу та взуття для потреб в'язнів. Вони були розташовані в спеціальній зоні, відгородженій від бараків, під строгою охороною, а інструменти видавалися під строгим контролем²⁵.

Як і в ІТЛ, в'язнів-чоловіків та в'язнів-жінок утримували в різних табірних частинах²⁶.

В'язням заборонялося купувати у межах таборів побутові речі першої необхідності: мийні засоби та предмети гігієни. Дозволяли купувати лише додаткову їжу, при чому не більше як на 75 рублів на місяць. Ці гроші були віртуальні: їх нараховували на особовий рахунок в'язня за виконання примусових робіт²⁷. В'язні купували додаткову їжу в спеціальних торгівельних закладах табору — «ларьках». Лише в січні 1953 р. було здійснено спробу змінити цей порядок. У доповідній начальника ГУЛАГу І. Долгих міністрові внутрішніх справ С. Круглову запропоновано дозволити в'язням

²¹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960... — С. 561.

²² Там само. — С. 559, 567.

²³ Порендовський В.-І. У кізтях Степлагу... — С. 87.

²⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960... — С. 557.

²⁵ Там само. — С. 558.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — С. 560.

особлагів витрачати на додаткові харчі не 100 рублів на місяць, а 300 рублів, як це було впроваджено в ІТЛ²⁸. Проте немає жодного документального підтвердження втілення цієї ідеї.

В'язнів цих таборів використовували на особливо важких роботах²⁹. Серед найпоширеніших були роботи у видобувній промисловості та на будівництві промислових та житлових об'єктів. Виробничі об'єкти чітко закріплювалися за особлагами, і робота на них в'язнів з інших особлагів та ІТЛ була заборонена.

Особлаги мали окрему специфіку виробництва. Виробництво Мінлагу базувалося на вугледобувній та деревообробній промисловості, будівництві шахт, доріг та обслуговуванні Інтинського комбінату МВД СРСР з переробки вугілля. Виробництво Горлагу — на видобутку залізної руди та вугілля, а також будівництві доріг; Дубравлагу — на обслуговуванні Темниківського промислового комбінату ГУЛАГу МВД (текстильні, деревообробні та лісохімічні підприємства, виготовлення будматеріалів); Степлагу — на обслуговуванні Джесказганського мідного комбінату, видобутку вугілля та каміння, будівництві житлових об'єктів та виробництві речей побуту; Берлагу — на видобутку руди, кобальту, золота, вугілля, урану, а також лісозаготівлі; Речлагу — на видобутку вугілля, сільськогосподарських роботах та будівництві доріг і промислових та житлових об'єктів; Озерлагу — на лісодобувній та переробній промисловості, сільськогосподарській діяльності та виробництві речей побуту; Песчлагу — на видобутку каміння та вугілля і будівництві промислових та житлових об'єктів; Луглагу — на видобутку будового каменю, мінеральних фарб, виробництві будівельних матеріалів та кераміки, обробці лісу, сільськогосподарських роботах та житловому будівництві; Камишлагу — на вугільнодобувній промисловості та житловому будівництві у м. Томську; Дальлагу — на видобуванні та переробці вугілля; Водоразделлагу — на лісодобувній і переробній промисловості та будівництві залізниці Айкіно — Кослан³⁰.

²⁸ *История сталинского Гулага. Т. 3...* — С. 312—314.

²⁹ *Смирнов М. Б., Сигачев С. П., Шкапов Д. В. Система мест заключения в СССР 1929—1960...* — С. 52; *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960...* — С. 556.

³⁰ *Смирнов М. Б., Сигачев С. П., Шкапов Д. В. Система мест заключения в СССР 1929—1960...* — С. 324, 204—205, 218, 403, 167, 367, 343, 353, 315, 282, 210, 188.

Протягом 1948—1950 рр. усіма плануваннями та безпосереднім виконанням робіт керували представники МГБ ССРСР. Це було пов'язано зі ставленням влади до в'язнів, яких вважали особливо небезпечними, а відтак такими, що не заслуговують на довіру. Ситуація змінилася 1950 р., коли за наполяганням МВД ССРСР, за підписом заступника Міністра внутрішніх справ ССРСР генерал-полковника І. Серова, всупереч вимогам МГБ ССРСР, адміністрації особлагів надано можливість «використовувати в'язнів в якості інженерно-технічного персоналу для керівництва виробничою діяльністю на об'єктах робіт»³¹. Така зміна відбулася для зменшення фінансових витрат на утримання ГУЛАГу, а також для інтенсифікації виробничих та будівельних робіт за рахунок кваліфікованих спеціалістів з числа в'язнів.

Керівниками робочих бригад були в'язні «з числа найбільш дисциплінованих та сумлінних, що відзначилися у роботі»³², що нерідко виконували функції донощиків за певні пільги.

Від 1950 р. встановлювався 10-годинний робочий день, без врахування перерви на обід, чотири вихідних дні на місяць, а також окремі вихідні 1 та 22 січня, 1 та 2 травня, 7 та 8 листопада й 5 грудня³³.

Колишній в'язень Іван Кривуцький так описував перші дні роботи у Норильську на будівництві школи: «Недалеко від початку вулиці на пустирі, обгородженому колючим дротом, освітленому прожекторами, з вишками для конвою в чотирьох кутах, ми повинні викопати у вічній мерзлоті котловани під фундаменти для першої школи... Нам видали інструменти: ломи, кирки й лопати... Норма, здається, 0,7 кубометра. Я прикинув об'єм і подумав, що це не так багато. Почали довбати. Ґрунт ніяк не піддається, як я думав спочатку. Треба було відколювати по кілька сантиметрів ломом або киркою. Лопатою тільки відкидати»³⁴. Робочі зони були віддаленими від таборів, час на подолання шляху від бараків до місця праці, на перевірку в'язнів за списками на виході та вході

³¹ *Главное управление лагерей. 1918—1960...* — С. 555.

³² *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960...* — С. 559.

³³ *Там само.*

³⁴ *Кривуцький І. За полярним колом...* — С. 16.

до зони — т.зв. «повірки», а також час, що йшов на видачу та прийом інструментів не враховувався як робочий. Таким чином, час перебування в'язнів поза житловою зоною збільшувався в середньому до 14 годин³⁵.

Харчова норма в'язня жодним чином не сприяла підтримці його фізичного стану. Щоденною нормою було 750 г спецхліба, рідкий суп з капусти чи з сочевиці, дві ложки каші та чай. Головною стравою в'язня залишався саме спецхліб. Його особливість полягала у складниках, внаслідок чого він був важким та маленьким: при вищевказаній вазі його об'єм становив 10 см³. При невиконанні виробничих норм у таборах застосовували т.зв. «штрафний пайок», що становив 650 г хліба³⁶. У Степлазі, згадує Володимир-Ігор Порендовський, один раз на місяць видавали 0,5 кг цукру на в'язня, проте такий нераціональний розподіл призводив до загострення шлункових хвороб та ще більшого виснаження і так ослаблених в'язнів³⁷.

У 1949 р. було знижено денну норму хліба на 50 г. Це стосувалося не лише ІТЛ, а й двох управлінь особлагів: Речлагу та Горлагу³⁸.

Занижені норми харчування, недостатні для оптимального відновлення фізичних сил в'язня, призводили до виснаження та хвороб, що ставало причиною аварій та травм на виробництві.

В особлагах протягом 1948—1950 рр. медична допомога була мінімальною, оскільки спеціалізованих медичних частин (т.зв. «інвалідних таборів») жодною інструкцією передбачено не було³⁹. Натомість існував оздоровчий пункт, де надавалася перша медична допомога. Порядок надання медичної допомоги жодною інструкцією не регламентовано, окрім порядку «санітарної обробки» новоприбулих в'язнів та 21 доби карантину. Лікування в'язнів відбувалося вільнонайманими лікарями медпункту табору на власний розсуд, в залежності від кваліфікації⁴⁰. Умовою невиходу на роботу слугувало рішення лікаря медпункту табору після об-

³⁵ Заячківська-Михайльчук Г. *Заручниця імперії...* — С. 72.

³⁶ Порендовський В.-І. *У кігтях Степлагу...* — С. 64.

³⁷ Там само. — С. 86—87.

³⁸ ГУЛАГ: *Главное управление лагерей. 1918—1960...* — С. 541, 552.

³⁹ Епплбом Е. *Історія ГУЛАГу...* — С. 364.

⁴⁰ ГУЛАГ: *Главное управление лагерей. 1918—1960...* — С. 564—65.

стеження в'язня при наявності у нього високої температури або хвороби, що загрожувала епідемією. У таких випадках в'язень залишався в окремому бараці, проте належного лікування він не отримував. В інших випадках — виходили на роботу. В'язень Ґорлаґу Ганна Заячківська-Михальчук згадує, що на роботи виходили навіть хворі на цингу⁴¹. Лікарі при перевірці в'язнів, що скаржилися на хворобу, на власний розсуд визначали придатність хворого до роботи. В'язень Александр Кропочкін згадував, що в 1949 р. у Степлазі його із хворими та опухлими суглобами було відправлено на важкі роботи з видобутку каменю в кар'єр. Прорівень лікування свідчить його цитата: «Хвороба в таборі — це прощання з життям. “Доходяга”, “фітіль”, “дерев'яний бушлат” в кінці кінців незворотні»⁴². Найпоширенішими хворобами серед в'язнів були дистрофія та туберкульоз, при чому обидві були наслідком невідповідності норми харчування в'язнів виконуваних роботі. Не усіх в'язнів, хворих на вищевказані хвороби, відправляли на лікування. Лікуванню підлягали лише важкохворі в'язні із 2-м ступенем дистрофії та середньою формою туберкульозу або захворюваннями серця. У випадку захворювання легшої форми в'язні виходили на роботу⁴³.

Ситуація змінилася у 1950 р., коли внаслідок кількаразових вимог з боку МВД СРСР у зонах концтаборів було сформовано медичні частини, що мали стаціонарні відділення⁴⁴. Тоді фізично ослаблених в'язнів (т.зв. «доходяг») за згодою лікаря могли на кілька днів переводити до стаціонару. Проте були випадки, коли хворих забирали на роботи в залежності від суб'єктивної волі лікаря або начальника медчастини⁴⁵. Від 1950 р. хворих на туберкульоз та дистрофію, незалежно від стадії хвороби, госпіталізували. 18 лютого 1949 р. введено в дію наказ ҐУЛАҐу № 9/5 про дострокове звільнення смертельно хворих в'язнів⁴⁶. Згідно з цим наказом, в 1955 р. було звільнено М. Дужого (секретар президії та в.о. голови президії УТВР), що помер через 12 днів після звільнення. Все це

⁴¹ Заячківська-Михайльчук Г. Заручниця імперії... — С. 71.

⁴² Пожившие в ГУЛАГе... — С. 391.

⁴³ История сталинского Гулага. Т. 4... — С. 541.

⁴⁴ Кривуцький І. За полярним колом... — С. 214.

⁴⁵ Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 3... — С. 45.

⁴⁶ История сталинского Гулага. Т. 4... — С. 557.

*Українські політв'язні під час роботи на кам'яному кар'єрі.
Норильськ. 1955 р.*

звело показник смертності в особагах до мінімуму, наприклад, у грудні 1952 р. він становив 0,01%⁴⁷.

Наслідком важких фізичних робіт у складних природних умовах, невідповідного харчування та відсутності належного медичного обслуговування було погіршення стану здоров'я в'язнів, що призводило до прогресування хронічних захворювань та до пришвидшення смерті.

Окремим способом тиску на в'язнів були покарання за порушення таборового режиму та трудової дисципліни. До цих порушень часто зараховували невиконання необґрунтованих та неможливих до виконання вимог представників адміністрації, наглядачів та конвоїрів. До порушень належали також наближення до попереджувального паркану — т.зв. «запреткі» — забороненої зони, що становила 2 м від табірної огорожі — в зоні таборового підрозділу, а також наближення до вартового або конвоїра ближче ніж на 10 м⁴⁸.

⁴⁷ *История сталинского Гулага. Т. 4... — С. 125.*

⁴⁸ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 559.*

Покарання за порушення мали різні види: 1) позбавлення права користуватися «ларьком» від 2-х до 3-х місяців; 2) позбавлення права листування з родичами терміном від 6 місяців до 1 року; 3) переміщення в'язня до штрафного бараку терміном від 2-х до 6-ти місяців; 4) ув'язнення у карцері від 5-ти до 15-ти днів⁴⁹.

Ізолятори були двох видів: штрафний барак із загальними камерами місткістю від 15 до 20 осіб та карцер із одиночними

камерами з додатковим парканом із колючого дроту, розташовані у штрафній зоні табірної відділення. Обидва види ізоляторів будувалися з каменю або дерева⁵⁰. Ув'язненні у штрафному бараці не звільнялися від примусових робіт⁵¹. Їх використовували на особливо важких роботах. І. Кривуцький, описуючи свою роботу під час перебування у штрафному бараці в грудні 1949 р., наводить дані про погодні умови, під час яких його примусили розчищати від мерзлого снігу дорогу: більш ніж 40-градусний мороз при холодному вітрі більше 10 м/с. Норма розчищеного снігу була встановлена для нього у розмірі 55 м.куб. Робочий день тривав 8 годин без перерви на обід, а харчова норма в кінці робочого дня була мінімальною: 500 г хліба, суп, дві ложки каші та чай⁵². У Степлазі штрафна норма хліба становила 400 г⁵³.

Одиночні камери у карцері були обладнані підйомними нарами, що опускалися лише на шість годин на добу в нічний час; постелі не видавали⁵⁴. Камера мала заграбоване вікно розміром 60 × 60 см. Двері камери були постійно зачинені та мали очний отвір

Табличка на значення т.зв. «запретной зоны» — «запретки». Фото з колекції Володимира Оглобліна

⁴⁹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 563.

⁵⁰ Там само. — С. 557.

⁵¹ Там само. — С. 559.

⁵² Кривуцький І. За полярним колом... — С. 61.

⁵³ Порендовський В.-І. У кігтях Степлагу... — С. 64.

⁵⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 564.

для нагляду за в'язнем і дверцята для передачі їжі. До харчового раціону штрафника входили 300 г хліба та горня окропу на добу, а один раз на три доби — рідка страва⁵⁵.

Охорону в'язнів особлагів під час конвоювання до місць робіт здійснювала не воєнізована охорона (ВОХР), до якої входили відставні співробітники карально-репресивних органів радянської влади та військовослужбовці радянських військ, як це було в ІТЛ, а окремі частини конвойних військ МВД СРСР — спеціалізоване формування, що було незалежним від табірної адміністрації і підпорядковувалося не ГУЛАГу, а безпосередньо МВД⁵⁶.

У житлових та виробничих зонах концтаборів нагляд за поведінкою в'язнів здійснювала внутрішня наглядова служба, особовий склад якої комплектувався із числа комуністів та комсомольців місцевого партійного активу, що мали досвід відповідної служби⁵⁷.

Неодноразовими були випадки свавілля охорони таборів, коли вояки убивали в'язнів, трактуючи їхні дії як втечу чи порушення «запреткі», перетинання якої вважалося спробою втечі. У Горлазі був випадок, коли охоронець убив в'язня, а потім перетягнув його труп за заборонену зону⁵⁸. У Степлазі 1951 р. вояки ВОХР кинули в'язневі пачку сигарет у заборонену зону і пообіцяли не стріляти в нього, щоб він міг забрати її собі. Коли в'язень спробував дотянутися до сигарет та перетнув «запретку», охоронець вбив його⁵⁹. Подібне свавілля спостерігалось і на виробництві, коли в 1949 р. в Озерлазі під час вирубки лісу на визначеній ділянці заборонену зону було позначено гілками, а не колючим дротом. Один із в'язнів, збираючи гілки для вогнища, згідно з наказом бригадира, наблизився до уявної огорожі і був убитий охоронцем за 1,5 м від неї. До помираючого підійшов в'язень-священик і також був убитий охоронцем⁶⁰.

Конвоїри знущалися з в'язнів під час провадження в'язнів на роботу або з неї. Процес конвоювання супроводжувався нецензур-

⁵⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 564; Кривуцький І. За полярним колом... — С. 51.

⁵⁶ Смирнов М. Б., Сизачев С. П., Шкапов Д. В. Система мест заключения в СССР 1929—1960... — С. 52, 72.

⁵⁷ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960. — С. 557.

⁵⁸ Заячківська-Михайльчук Г. Заручниця імперії... — С. 104.

⁵⁹ Порендовський В.-І. У кігтях Степлагу... — С. 108.

⁶⁰ Княжицький А. На дні СРСР... — С. 173.

ними лайливими спонуканнями на адресу в'язнів⁶¹. Попередження конвою «Крок вліво, крок вправо, стрибок на місці розцінюються як спроба втечі! Розстріл на місці!» були не просто нормою виконання службових зобов'язань, а й прямою погрозою розправи.

Попри те, що у особлагах, згідно з офіційними документами, кримінальних в'язнів (мовою таборового жаргону — «урків», «уркаганів», «блатарів») не мало бути, окремі групи таких в'язнів сюди прибували. Адміністрація ІТЛ «закривала очі» на свавілля кримінальних щодо політичних, своєю чергою кримінальні, залякуючи політичних, встановлювали бажану для адміністрації дисципліну. В особлагах групи кримінальних в'язнів були у меншості — 1 до 5⁶², таким чином кількість політичних сягала 70 %⁶³. Представники адміністрації таборів призначали «урків» на полегшену роботу, переважно в межах табірної зони, за виконання робочої норми видавали повний харчовий пайок⁶⁴. Таким чином кримінальні в'язні мали кращий фізичний стан, щоб виконувати своє головне призначення — підтримувати «дисципліну» та порядок в особлагах.

Адміністрація особлагів толерувала звичний для кримінальних спосіб життя: крадіжки речей політичних, психологічні цькування й фізичні знущання, а часом і вбивства⁶⁵. Ці явища були характерними і для ІТЛ, проте набули особливих форм саме в особлагах. Оскільки кількість кримінальних в'язнів була малою і чинити силовий тиск вони не мали змоги, в особлагах їх використовували для донощництва на політичних (на табірному жаргоні донощиків називали «суками»).

У Горлазі в 1949 р. зафіксовано випадок цькування, що був не поодиноким: «Крім бригадира, у їдальні “підтримував порядок” якийсь Закандикін — справжній дикун, зовсім озвірілий. Низького зросту, кремезний, обличчя широке з виступаючими вилицями. Не був навіть бригадиром. Його весь час цькували на людей. В їдальні бігав з ломом поміж столами і бив по спині, кого попало»⁶⁶.

⁶¹ Порендовський В.-І. *У кістях Степалу...* — С. 83.

⁶² Там само. — С. 71.

⁶³ ГУЛАГ: *Главное управление лагерей. 1918–1960...* — С. 656.

⁶⁴ Княжицький А. *На дні СССР...* — С. 169.

⁶⁵ В намисті з колючого дроту. *Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу...* — С. 85, 149; Еплблом Е. *Історія ГУЛАГу...* — С. 229, 236–237.

⁶⁶ Кривуцький І. *За полярним колом...* — С. 17.

Вид на Магадан в 1940—1950-х рр.

Загалом важкі побутові умови, режим, примусова праця та цькування в'язнів мали на меті підризи не лише фізичного, а й психологічного стану людини: вселити почуття безнадії та приреченості. І. Кривуцький так описує свої почуття в січні 1949 р. у Норильську: «Запам'яталися епізод і дата 31 січня 1949 року. Працюю вже три місяці в таких [важких — І. Д.] умовах. Усвідомлюю і відчуваю, що фізичні сили й настрої падають. Кудись поділась любов до життя, думи про опір злим силам, мрії про боротьбу. Я вже ні про що не думав, тільки як би поїсти та поспати і зберегти, де можна, хоч трохи фізичних сил»⁶⁷. В'язень Степлагу В.-І. Порендовський описує цей стан таким чином: «З кожним днем було чимраз гірше, з кожним днем люди ставали чимраз слабші, а бригадири — щораз то лютіші»⁶⁸. Такий апатичний стан в'язнів забезпечував адміністрації бажану дисципліну, проте призводив до швидкої смерті в'язнів.

Після смерті Й. Сталіна та проголошення амністії, внаслідок якої було звільнено бл. 1 млн. в'язнів, переважно неповнолітніх,

⁶⁷ Кривуцький І. За полярним колом... — С. 22.

⁶⁸ Порендовський В.-І. У кігтях Степлагу... — С. 77.

жінок та кримінальних елементів, в'язні особлагів очікували змін табірному режиму. Проте ситуація не змінювалася, тому актив в'язнів — колишні вояки УПА, члени ОУН і учасники литовського резистансу⁶⁹, організував т.зв. «зеківську революцію» — низку повстань політичних в'язнів особлагів Горлагу та Воркути в 1953 р. та Степлагу в 1954 р.

Приводом для цих повстань стало неодноразове несанкціоноване використання вогнепальної зброї конвойними військами проти в'язнів. Так, у Степлазі приводом виступу став розстріл конвоїром Калімудіним колони в'язнів 15 травня 1954 р., внаслідок чого 18 осіб було вбито, а 33 — поранено⁷⁰, використання кримінальних в'язнів для залякування політичних, як це сталося у Норильську (Горлаг), коли 21 травня 1953 р. в 2-е табірне відділення за вказівкою начальника генерала І. П. Семьонова для втихомирення в'язнів було переведено групу кримінальних, озброєних ножами. Внаслідок цього відбулася різанина із багатьма жертвами⁷¹. Усі вищевказані повстання об'єднувала форма протесту в'язнів — страйк та відмова виходу з житлової зони концтаборів. Адміністрацією концтаборів та МВД СРСР було використано різноманітні засоби придушення виступів в'язнів, зокрема й виняткові. Головним своїм завданням адміністрація бачила перевести в'язнів з бараків, погрупувати їх на менші групи по 100 осіб, для того щоб арештувати активних учасників та організаторів повстань⁷². Втілюючи в життя такий план придушення, представники адміністрації здійснювали радіотрансляції промов керівників або членів спеціальних комісій МГБ СРСР (у Горлазі виступав керівник урядової комісії полковник Михайл Кузнецов, Речлазі — начальник управління генерал-майор Александр Дерев'янка, а в Степлазі — начальник ГУЛАГу генерал-лейтенант Іван Долгих), завданням яких було залагодження питання виступів в'язнів та повернення звичної ситуації у особлагах. У цих промовах в'язнів запевняли, що їхні вимоги будуть узгоджені з керівництвом СРСР та виконані. На в'язнів окремих відділень це мало свій вплив: у 1-у відділенні

⁶⁹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960... — С. 568, 576, 654.

⁷⁰ В'ятрович В. Історія з грифом «секретно»... — С. 191.

⁷¹ Там само. — С. 186.

⁷² ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960... — С. 570, 571.

Лісоповал

Горлагу переконані промовою в'язні самі видали адміністрації організаторів⁷³; те саме відбувалося в 16-у відділенні Речлагу⁷⁴.

Наступним етапом було введення неозброєних охоронців та наглядачів таборів у житлову зону з метою арешту організаторів виступів⁷⁵.

Окремим кроком була демонстрація сили адміністрації таборів. У Речлазі озброєну охорону вишикували навколо бараків, що спричинило припинення страйку (так відбулося у 3-й, 4-й та 13-й зонах Речлагу)⁷⁶.

Також у Горлазі збільшено «заборонену зону» табору⁷⁷, що мало на меті залякування в'язнів, оскільки відкривало можливість воюкам ВОХР використовувати вогнепальну зброю проти страйкарів.

⁷³ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 570.

⁷⁴ Там само. — С. 582.

⁷⁵ Там само. — С. 573, 577, 583.

⁷⁶ Там само. — С. 582.

⁷⁷ Там само. — С. 570, 572.

Винятковим явищем придушення повстання є використання водометів у 6-му жіночому відділенні Горлагу та збройне придушення повстання в 1-му відділенні Горлагу та у Степлазі. Для придушення страйку в 6-у відділенні адміністрація використала три пожежні машини, що струменем води від 3-х до 8-и атмосфер розігнали в'язнів, після чого на територію зони було введено охорону табору та ізольовано організаторів страйку⁷⁸.

В 1-у відділенні Горлагу відбулося захоплення військами МГБ зони з використанням вогнепальної зброї, внаслідок чого 11 в'язнів було убито, 14 важко поранено (з них 12 померло) та 22 особи легко поранено⁷⁹. Під час придушення повстання у Речлазі адміністрація намагалася використати пожежні машини, як це відбувалося у Горлазі. Проте в'язні напали на обслугову машин. Тоді охорона розстріляла в'язнів, унаслідок чого 42 в'язні загинули, 135 було поранено⁸⁰.

Повстання у Кенгірі (Степлаг) було придушене з використанням військової техніки. 21 липня до табору прибув перший відділ МВД: 5 танків Т-34, 1700 солдатів та 89 собак. Їх вторгнення у табір 26 липня завершилося смертю 600—700 в'язнів. Опісля розпочалися розправи над керівниками: Герша Келлера, Юрія Кнопмуса та Єгора Слученкова розстріляно, іншим додали терміни та розпорошили по таборах суворого режиму, зокрема відправили в Берлаг (район м. Магадана, в народі відомий як табір «Колима»)⁸¹.

Табори спеціального призначення (особлаги) виконували в 1948—1954 роках роль головного засобу систематичного репресивного тиску на колишніх учасників антирадянських рухів, зокрема українського визвольного руху. Їх функціонування було спрямоване на ізоляцію, фізичне виснаження, деморалізацію та остаточне знищення індивідуальності в'язня — морально та фізично. Для виконання цієї мети в особлагах запроваджено спеціальні правила, що відрізнялися від режиму ІТЛ. Режим в особлагах був суворий, в'язні виконували важкі фізичні примусові роботи при

⁷⁸ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 575.

⁷⁹ Там само. — С. 572.

⁸⁰ Там само. — С. 583—584.

⁸¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. — С. 390; В'ятрович В. Історія з грифом «секретно»... — С. 192; ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960... — С. 632, 634.

занижених нормах харчування та неналежному медичному обслуговуванні. Певна лібералізація режиму в особлагах, що відбулась у 1950 р. (збільшення індивідуальної житлової площі, дозвіл на листування, залучення в'язнів до керівництва виконання примусових робіт, встановлення 10-годинного робочого дня із вихідними днями та покращення медичного обслуговування) не створила оптимальних умов життя для в'язнів. Частково це було спричинено формуванням в системі радянських концентраційних таборів особливої моделі морально-етичних традицій, що була перенесена з ІТЛ на новоутворену систему особлагів, а також незмінним свавіллям функціонерів адміністративних, слідчих, охоронних органів та сервісних служб системи концтаборів, що було викликане суб'єктивним ставленням до в'язнів. До особливостей цієї моделі слід зарахувати особливості взаємин між в'язнями, засудженими за політичні та кримінальні злочини, що мали форму конфронтації. Активна участь адміністрації таборів у цих процесах проявлялася у нацьковуванні кримінальних в'язнів проти політичних та ігноруванні злочинів перших супроти других. Загалом, система перманентного тиску на ув'язнених не виконала свого призначення, а навпаки, призвела до повстань в'язнів у особлагах у 1953—1954 рр. та, попри придушення виступів, початку ліквідації цього виду таборів в 1954 р.

Олександр Іщук

Кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху

Наталія Ніколаєва

Кандидат історичних наук

У статті на основі маловідомих документів підпілля ОУН та радянських каральних органів розглядаються передумови та причини розробки членами Проводу ОУН в 1945—1954 рр. стратегій «Дажбог», «Орлик» та «Олег». Проаналізовано шляхи втілення їх в життя, а також наслідки їх реалізації. Особливу увагу звернуто на те, як керівники Проводу ОУН вносили зміни до вузлових програм ОУН, зважаючи на політичну ситуацію в Україні, СССР та світі протягом 1945—1954 рр.
Ключові слова: ОУН, радянські карально-репресивні органи (НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ), стратегії «Дажбог», «Орлик», «Олег», молодіжні організації.

Oleksandr Ishchuk, Natalia Nikolaieva

Organization of ukrainian nationalists (OUN) strategies «Dazhbog», «Orlyk» and «Oleg»

Organization of Ukrainian nationalists (OUN) strategies «Dazhbog», «Orlyk» and «Oleg» in 1945—1954 are analyzed in this article. Research is based on the early little-known documents of OUN and Soviet state repressive institutions (NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB). Authors analyzed how members of OUN tried to provide these programs into the life, and how they corrected them after the changes in political situation in the USSR and in the world from 1945 to 1954.

Key words: the OUN, the Soviet state repressive institutions (NKVD—NKGB—MGB—MVD—KGB), the strategies «Dazhbog», «Orlyk» and «Oleg», youth organizations.

СТРАТЕГІЇ ОУН «ДАЖБОГ», «ОРЛИК» І «ОЛЕГ»

Діяльність підпілля ОУН в 1945—1954 рр., після завершення Другої світової війни і до його остаточної ліквідації, є важливою частиною українського визвольного руху в ХХ столітті. Актуальність пропонованого дослідження полягає в тому, що на сьогодні історія створення та реалізації стратегій (чи як їх ще часто називають — програм, тактичних схем ОУН) «Дажбог», «Орлик» і «Олег» протягом 1945—1954 рр. в українській історіографії досліджена явно недостатньо. В тих працях, де згадано про існування стратегій ОУН, увага авторів в основному концентрувалась на інших важливих питаннях, тому інформацію про реалізацію цих стратегій подано лише оглядово.

Завданням статті є проаналізувати причини та передумови створення керівництвом Проводу ОУН в Україні стратегій «Дажбог», «Орлик» і «Олег», процес та наслідки їх реалізації у зазначений вище період.

Для спрощення у статті вживаємо назву ОУН, маючи на увазі ОУН бандерівського спрямування.

Історіографію питання загалом можна розбити на три великі групи: радянську, діаспорну (чи як її часто називають — державницький напрям української історіографії) та сучасну.

Радянська історіографія 1945—1991 рр. висвітлювала діяльність ОУН виключно в негативному світлі, називаючи її учасників «українсько-німецькими буржуазними націоналістами», «запроданцями», «зрадниками українського народу» і т.п. Тому в ній не проводився аналіз основних напрямків діяльності підпілля, і годі шукати інформацію про програми ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег». Загалом праці радянських істориків були упередженими, заангажованими, більше схожими на пропагандистські видання («агітпроп»), майже не містили посилань на архівні джерела, що залишалися недоступними у «спецхранах», куди дослідникам неможливо було потрапити. Радянські історики фактично виконували замовлення КПУ і звинувачували членів ОУН у співпраці з закордонними спецслужбами США, Англії, Італії та інших країн, а також у масових вбивствах мирного населення (як українців, так і росіян, поляків, євреїв). У цих виданнях наводилися як прав-

диві факти, так і перекручена історична інформація, у вигідному світлі для державної ідеології СРСР. Ті люди, які в часи існування СРСР насмілювалися позитивно оцінювати діяльність українського визвольного руху, вважалися радянською владою небезпечними та переслідувалися. Отож, слід констатувати, що до 1991 р. в Україні об'єктивних наукових досліджень щодо цієї тематики опубліковано не було.

Масовими накладами публікувалися книги таких авторів, як В. Варецький¹, В. Войтко², А. Войцеховський і Г. Ткаченко³, К. Дмитрук⁴, Б. Дудикевич і Я. Вітошинський⁵, В. Кравченко⁶, Ф. Маланчук⁷, О. Полторацький⁸, Т. Ржезач та В. Цуркан⁹, Ю. Римаренко¹⁰, В. Руднев¹¹, В. Чередниченко¹² та багатьох інших. Крім того, комуністична влада активно займалася підготовкою пропагандистських масових брошур, в яких засуджувалась діяльність ОУН¹³.

¹ Варецький В. Українські буржуазні націоналісти — найлютіші вороги українського народу: Стеногр. публ. лекції. — К.: Б. в., — 1952. — 44 с.

² Войтко В. Найманці і прислужники імперіалізму. — К.: Молодь, 1955. — 80 с.

³ Войцеховський А., Ткаченко Г. Украинский фашизм (теория и практика украинского национализма в документах и фактах). — К., 2004. — 178 с.

⁴ Дмитрук К. Безбатченки. — Львів: «Каменяр», 1974. — 239 с.; Дмитрук К. В одній імперіалістичній упряжці: Антинародна суть так званого «союзу» українського буржуазного націоналізму і уніатства. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1982. — 49 с. — (Сер. «Науково-атеїстична», № 9); Дмитрук К. Жовто-блакитні банкрути: Док. нариси, памфлети, публіц. ст. — К.: Дніпро, 1982. — 399 с.

⁵ Дудикевич Б., Вітошинський Я. Українські буржуазні націоналісти — найманці міжнародних імперіалістів. — Л.: Б. в., — 1952. — 60 с.

⁶ Кравченко В. Прокляті народом: Українські буржуазні націоналісти — прислужники світової реакції. — Х.: «Прапор», 1979. — 77 с.

⁷ Маланчук Ф. Їх ремесло — зрада: Публіц. нариси, памфлети, фейлетони. — Л.: Каменяр. — 127 с.

⁸ Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти — найлютіші вороги українського народу. — К.: Держполітвидав УРСР, 1953. — 68 с.

⁹ Ржезач Т., Цуркан В. Разыскиваются... — М.: Прогресс, 1988. — 326 с.

¹⁰ Римаренко Ю. З ким і проти кого: Док.-публіц. нариси й статті. — К.: Дніпро, 1983. — 348 с.

¹¹ Руднев В. Українські буржуазні націоналісти — агентура міжнародної реакції. — К.: Держполітвидав УРСР, 1995. — 216 с.

¹² Чередниченко В. Анатомия предательства: Украинские буржуазные националисты — орудие антисоветской политики империализма. — К.: Политиздат Украины, 1983. — 2-е изд., перераб. и доп. — 326 с.

¹³ Напр.: Украинские буржуазные националисты — злейшие враги украинского народа. Лекция. — Харків: Б. в., 1953. — 36 с.; Українські буржуазні націоналісти — запеклі вороги соціалістичних перетворень в західних областях України. — Л.: Б. в., 1972. — 24 с.

Але не слід вважати, що в ССРСР ніхто не цікавився стратегією діяльності ОУН. Після масового розсекречення документів КГБ стало відомо, що в системі органів держбезпеки в 1950-ті — 1970-ті роки існували підрозділи, які займались вивченням і узагальненням досвіду боротьби чекістів з українським визвольним рухом. Зокрема, у квітні 1960 р. КГБ при РМ УРСР з цією метою було створено відповідну групу. 18 грудня 1967 р. наказом № 00154 КГБ при РМ УРСР було створено «шостий відділ» — науково-дослідний підрозділ для розробки та впровадження в оперативну практику наукових основ ведення боротьби з підіривною діяльністю противника (в першу чергу, звісно, «українських буржуазних націоналістів»). Відділ проіснував до травня 1971 р., коли був ліквідований головою КГБ УРСР В. Нікітченком, а його функції були передані Інспекції при Голові КГБ УРСР та четвертому (інформаційно-аналітичному) відділу¹⁴.

Наслідком роботи групи з вивчення та узагальнення досвіду органів держбезпеки УРСР стало створення внутрішньовідомчого збірника документів про історію боротьби радянських органів держбезпеки з підпіллям ОУН і УПА в 1944—1954 рр.¹⁵ Згодом він був доповнений двома додатками, в яких вміщено переважно оригінали документів підпілля¹⁶. Над підбором документів працювала група кваліфікованих чекістів-оперативників, які в 1944—1954 рр. брали безпосередню участь в боротьбі з підпіллям ОУН і УПА, тому добре знали матеріал¹⁷. У цих збірниках було спеціально виокремлено матеріали щодо реалізації стратегій ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег».

Крім того, Вищою школою КГБ СРСР ім. Ф. Держинського, а також курсами КГБ в м. Києві було підготовлено серію лекцій, статті та книги. В них на основі відомих архівів доволі докладно прослідковано як чекістські заходи, так і діяльність ОУН у 1939—

¹⁴ Галузевий державний архів СБУ: Путівник / Галузевий державний архів Служби безпеки України. Автори-упоряд.: В. Даниленко (відп. упоряд.), О. Іщук, С. Кокін, О. Лошицький, В. Сут. — Харків: Права людини, 2009. — С. 58.

¹⁵ ГДА СБУ України. — Ф. 13. — Спр. 372 у 103 томах.

¹⁶ Там само. — Спр. 376 (86 томів) і Спр. 398 (43 томи).

¹⁷ Докладніше див.: Іщук О. С. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959—1964 рр.) // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2009. — № 1 (32). — Харків: Права людини, 2009. — С. 87—119.

1960 рр.¹⁸ Важливо зазначити, що ці книги не є т.зв. «агітпропом», а підготовлені з використанням вцілілих документів ОУН і УПА, з широким залученням матеріалів НКВД—НКГБ—МГБ—КГБ (спеціальних повідомлень, доповідних записок, довідок, наказів, звітів і т.п.). В них згадано про тактичні схеми ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег», а також про контрзаходи чекістів. І хоча всі книги написані виключно в дусі засудження діяльності «українсько-німецьких буржуазних націоналістів», у них міститься чимало цінного (нехай часто і перекрученого авторами) фактологічного матеріалу. Це пояснюється тим, що ветерани-чекісти намагалися узагальнити і передати свій досвід молодому поколінню співробітників КГБ і спиралися на власний бойовий досвід.

Згодом внутрішньовідомчі видання КГБ стали використовуватись і для підготовки «агітпропу». У 1980-ті рр. співробітники КГБ ділилися спогадами з істориками і журналістами, наслідком чого стало видання масовими накладками пропагандистських брошур з прославленням діяльності співробітників радянських органів держбезпеки, в т.ч. і їх боротьби з ОУН¹⁹.

Серйозне наукове вивчення діяльності ОУН в 1940-х—1950-х рр. започаткували історики української діаспори. Зробити це було не просто, адже за кордон потрапила обмежена кількість підпільних документів та видань, через що дослідники зіткнулись з проблемою нестачі джерел. Натомість вони, на відміну від радянських істориків, могли висловлюватись вільно. Внаслідок активної наукової і громадської діяльності емігрантів, в першу чергу — ветеранів ОУН, протягом 1945—1991 рр. за кордоном було видано чимало статей та книг з історії підпілля, а також видань, де обговорювались перспективи українського визвольного руху. Головним серед

¹⁸ Бурдин Л. и др. *Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов госбезопасности*. — Москва, 1955. — 162 с.; *Борьба органов госбезопасности с подрывной деятельностью украинских буржуазных националистов*. — К., 1978. — 360 с.; Шульженко Б., Хамазюк И., Даныко В. *Украинские буржуазные националисты*. — Москва, 1963. — 290 с. та інші.

¹⁹ Напр.: *Со щитом и мечом*. — Львов: Каменяр, 1988. — 203 с. [збірник спогадів, статей про діяльність чекістів Рівненщини в 1939—1950-ті роки, в т.ч. про боротьбу з ОУН і УПА. Є статті про Н. Хасевича, С. Янишевського, М. Козака, Х. Сігала і інших]; *Шляхами чекістської долі. Збірник статей / упоряд. В. Попик, передм. В. Голушко*. — К.: Політвидав України, 1988. — 271 с. [в книзі є нариси про розшук чекістами Р. Шухевича, І. Скоп'юка та інших].

них слід вважати серійне книжкове видання «Літопис УПА» (робота продовжилась і після відновлення незалежності України у 1991 р., станом на 2012 р. було опубліковано 100 томів). Важливи-ми є праці провідників ОУН С. Бандери²⁰, Я. Стецька²¹, С. Ленкав-ського²², В. Олеськіва²³, дослідження П. Мірчука²⁴, А. Камінсько-го²⁵, П. Потічного²⁶, А. Бедрія²⁷, С. Мудрика-Мечника²⁸ та багатьох інших. Крім того, здійснювалось перевидання різних документів і матеріалів ОУН²⁹, публікувались спогади³⁰. Саме завдяки працям громадсько-політичних діячів та істориків української діаспори, їхній активній діяльності в демократичних країнах про існування підпілля ОУН в СРСР стало відомо в усьому світі.

Початком повноцінного вивчення українськими та зарубіжни-ми істориками діяльності ОУН і УПА слід вважати добу горбачов-ської перебудови та події 1991 р., коли Україна відновила свою незалежність. Саме тоді стали доступними матеріали зі «спецхра-нів» бібліотек, архівів ЦК КПУ і КГБ, вільніше стали говорити ті люди, які були свідками подій. Наслідком відкриття архівів стала публікація великої кількості збірників документів і наукових праць про діяльність ОУН після завершення Другої світової війни. Та-

²⁰ Бандера С. *Перспективи української революції / з передм. Я. Стецька. Збірка творів за ред. Д. Чайковського. Остання редакція й упорядкування до друку Степана Ленкавського.* — [Мюнхен]: Видання Організації Українських Націоналістів, 1978. — 640 с.

²¹ Стецько Я. *Твори.* — Мюнхен: Вид-во ОУН, 1987. — Т. 1: Мюнхен: Вид-во ОУН, 1987. — 528 с.; Т. 2: — Мюнхен: Вид-во ОУН, 1991. — 467 с.

²² Див.: Ленкавський С. *Український націоналізм. Твори / Упорядк. і ред. О. Сича.* — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. — Т. 1. — 597 с.

²³ Олеськів В. *Діяльність Організації Українських Націоналістів упродовж 1945—1993 рр. // Шлях перемоги.* — 1993. — 31 липня.

²⁴ Мірчук П. *Українська Повстанська армія. 1942—1952: Док. і мат.* — Л.: Б. в., 1991. — 448 с.

²⁵ Камінський А. *Динаміка визвольної боротьби.* — Б. м. в.: Сучасність, 1973. — 237 с.

²⁶ Потічний П. *Політична думка українського підпілля. 1943—1951 // Сучасність.* — 1997. — №1. — С. 80—87.

²⁷ Бедрій А. *ОУН і УПА.* — Нью-Йорк: Укр. центр. інформ. служба, 1983. — 64 с.

²⁸ Мудрик-Мечник С. *ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери (причини до історії, спогад).* — Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. — 142 с.

²⁹ Напр.: *Большевизм і визвольна боротьба: Зб. ст.* — Лондон: Вид-во Закордонних Частин ОУН, 1957. — 460 с.

³⁰ Напр.: *Галамай С. П. Боротьба за визволення України, 1929—1989.* — Торонто; Нью-Йорк: Б. в., — 1991. — 340 с.; *Куп'як Д. Спогади нерозстріляного / вступ. ст. В. Барладяну.* — Л.: Каменяр, 1993. — 431 с.

кож в цей час стали активно друкуватись спогади ветеранів українського визвольного руху. Отже, з цього часу можна говорити про становлення сучасної історіографії.

Інформація про головні напрямки діяльності підпілля ОУН зібрана в узагальнюючому дослідженні Анатолія Русначенка³¹. Дослідник систематизував і опрацював великий обсяг історичних праць, опублікованих в другій половині XX століття як в Україні, так і за кордоном, вивчав та аналізував документи з українських і російських архівів. В його книзі міститься чимало прикладів того, яку діяльність проводило підпілля ОУН в кінці 1940-х — на початку 1950-х рр., наводиться велика кількість маловідомих фактів про поширення підпілля ОУН на Наддніпрянщині, роботу ОУН з молоддю тощо. Праця А. Русначенка, а також книга Юрія Киричука³², стали першими спробами узагальнити інформацію український визвольний рух в 1939—1954 рр., проаналізувати основні напрямки його діяльності в зазначений період.

Узагальненню діяльності ОУН в 1940—1950-х рр. присвячена праця Анатолія Кентія³³. Вчений ретельно проаналізував документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України та інших українських архівів, історіографію. У його праці систематизовано великий обсяг інформації про діяльність підпілля ОУН, наведено чимало прикладів збройних нападів на представників радянської адміністрації, агітаційних і пропагандистських заходів тощо.

Варто виокремити праці Дмитра Веденєєва, який опрацював великий масив маловідомих архівних документів, частина з яких

³¹ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. — К., 2002. — 519 с.; Мірчук П. Революційний змуг за УССД. Хто такі «бандерівці», «мельниківці». «двійкарі». — Б. м.: Б. в., Б. р. — Т. 1. — 222 с.; Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. — Нью-Йорк: Т-во колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. — 269 с.; Мірчук П. Степан Бандера — символ революційної безкомпромісності. — Хмельницький: Поділля, 1992. — 144 с.

³² Киричук Ю. Нариси з історії українського визвольного руху 40—50 років XX століття. — Львів, 2000. — 304 с.; Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років XX століття: ідеологія та практика. — Львів: Добра справа, 2004. — 464 с.

³³ Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. — Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації Українських Націоналістів. 1942—1956. — К., 2008. — 415 с.

досі не опублікована або невідома дослідникам. Автор аналізує основні напрямки діяльності ОУН в 1939—1954 рр. Дослідник одним з перших звернув увагу на створення і реалізацію програм ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег», і за відомими йому документами узагальнив інформацію про їх призначення, навів приклади їх реалізації³⁴. Дослідник називав ці тактичні схеми «трьома китами» підпілля, положення яких згодом конкретизувались у різних інструкціях та вказівках для низових ланок ОУН.

З найновіших узагальнюючих праць слід виокремити монографію Івана Патриляка³⁵, в якій на основі наукових досліджень та архівних документів ретельно прослідковано основні віхи діяльності ОУН в 1939—1954 рр. Ця праця містить окремий розділ про діяльність підпілля ОУН в 1945—1954 рр.

Важливу роль у систематизації інформації щодо історії українського визвольного руху відіграла робоча група істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, яка працювала у 1997—2005 рр. Фаховий висновок про діяльність цих організацій (2005 р.) та серія книг, підготовлених членами цієї групи, внесли значний внесок у вивчення основних напрямків діяльності ОУН у 1940-х — 1950-х рр.³⁶

Крім того, різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху зазначеного періоду висвітлювались у працях

³⁴ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940—1950-ті роки. — К.: К.І.С., 2006. — 568 с.; Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. — К.: К.І.С., 2007. — 568 с.; Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945). — К.: Генеза, 2006. — 408 с.; Веденєєв Д. До формування багатовимірної моделі розуміння збройного конфлікту 1940—1950-х рр. у Західній Україні // *Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції*. — Львів, 2010. — С. 740—746; Веденєєв Д. В. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х — початок 1950-х років) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. — Вип. 6. — С. 449—456; Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права // *Український історичний журнал*. — 2007. — № 3. — С. 46—66; Веденєєв Д. В. *Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего главнокомандующего УПА*. — К.: К.И.С., 2007. — 208 с. та інші.

³⁵ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.): монографія. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с.

Я. Антонюка, І. Біласа, О. Безносюк, А. Боляновського, Г. Бондаренко, К. Бондаренка, С. Бутка, М. Вахули, О. Вовка, О. Веселової, В. В'ятровича, Р. Генеги, Є. Горбурова, В. Даниленка, О. Дмитерка, О. Добровольського, В. Жилюк, Р. Забілого, Ю. Зайцева, В. Ільницького, Г. Іванущенко, В. Іванченка, І. Іванченка, О. Іщука, О. Клименка, В. Ковальчука, С. Кокіна, С. Кульчицького, О. Ленартовича, О. Лисенка, В. Мазурка, І. Марчука, Н. Мизака, Є. Місила, В. Мороза, В. Мороко, Н. Ніколаєвої, В. Нікольського, В. Огородніка, О. Озимчук, І. Павленко, О. Пагірі, В. Піддубного, Ю. Польової, І. Пущука, Т. Ремарчука, М. Романюка, С. Сворака, В. Сергійчука, Ю. Сливки, Г. Стародубець, О. Стасюк, П. Хобота, Б. Чорномаза, Ю. Шаповала, Ю. Щура, Б. Яроша та багатьох інших дослідників. Оскільки аналіз історіографії не є завданням нашого дослідження, ми не будемо зупинятися на цьому докладно. Але слід зазначити, що чи не в кожній науковій праці міститься нова інформація (з архівів, зі спогадів), яка доповнює картину про основні напрямки діяльності підпілля ОУН у повоєнні роки. Є у цих працях і вказівки на прагнення ОУН зберегти свої кадри, поширити діяльність на Наддніпрянщину і активізувати роботу з молоддю, тобто про реалізацію тактичних схем «Дажбог», «Орлик» і «Олег». За найскромнішими підрахунками, протягом 1991—2013 рр. було опубліковано щонайменше 10000 публікацій про діяльність ОУН в 1940—1950-ті роки. Проте, зважаючи на загальноукраїнський розмах діяльності ОУН, чимало питань роботи українського визвольного руху і досі недостатньо висвітлені. Таким чином, є потреба продовжити вивчення різних напрямків діяльності ОУН в 1940-х—1950-х рр. Крім того, про діяльність ОУН в 1944—1954 рр. немало книг написано іноземними авторами. Деякі з них доволі докладно зупиняються на питаннях збереження кадрів ОУН, поширення діяльності підпілля на Наддніпрянщину і роботу з молоддю. Серед них варто відзначити в першу чергу

36

Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К.: Наукова думка, 2005. — 54 с.; Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Історичні нариси / Автори: Дзьобак В., Ілюшин І., Касьянов Г., Кентій А., Кульчицький С., Лисенко О., Патриляк І. — К.: Наукова думка, 2005. — 496 с.

узагальнюючі праці про ОУН знаних дослідників Д. Армстронга³⁷, Г. Мотики³⁸, О. Гогун³⁹, Д. Бурдса⁴⁰.

Джерельною базою нашого дослідження стали матеріали з ЦДАГО України, (фонд № 1 — матеріали ЦК КПУ про боротьбу з ОУН)⁴¹ та Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), в основному фонд № 2 і фонд № 13, де зберігається унікальна колекція документів ОУН, а також радянських органів держбезпеки⁴². Серед них: вказівки та інструкції ОУН; підпільні звіти; пропагандистські матеріали — листівки, заклики, брошури, книги, журнали тощо; робочі записи і листування провідників ОУН; документи органів держбезпеки УССР про боротьбу з ОУН (вказівки, звіти, доповідні записки, спецповідомлення, довідки, листи) тощо. Значна частина цих матеріалів вже опублікована у збірниках документів, зокрема — у київській серії багатотомного документального видання «Літопис УПА» (станом на 2013 р. опубліковано 22 томи). Зокрема, 18 том «Літопису УПА» київської серії присвячений діяльності ОУН на Наддніпрянщині (значною мірою — реалізації стратегії ОУН «Орлик»⁴³), а 11 том серії «Бібліотека» — діяльності молодіжних організацій ОУН (в т.ч. реалізації у повоєнні роки стратегії «Олег»)⁴⁴. Важливими є документи, віднайдені у різних архівах і опубліковані В. Сергійчуком (особливо

³⁷ *Armstrong J. Ukrainian nationalism. — Englewood, Kolorado, 1990. — 271 p.*

³⁸ *Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. — Warszawa: Rytm, 2006. — 722 s.*

³⁹ *Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. — Санкт-Петербург: Нева, 2004. — 416 с.*

⁴⁰ *Бурдс Д. Советская агентура: очерки истории СССР в послевоенные годы (1944–1948). — Москва; Нью-Йорк: Современная история, 2006. — 296 с.*

⁴¹ *Центральний державний архів громадських об'єднань: Путівник. — К., 2001. — 496 с.*

⁴² *Див.: Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБ України. Автори-упоряд.: В. Даниленко (відп. упоряд.), О. Ішук, С. Кокін, О. Лошицький, В. Сут. — Харків: Права людини, 2009. — 136 с.; Ішук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.) // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2009. — № 1 (32). — Харків: Права людини, 2009. — С. 87–119.*

⁴³ *Літопис Української повстанської армії. Нова серія. Т. 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Упор. В. Іванченко, О. Пагіря. — Київ; Торонто, 2011. — 1160 с.*

⁴⁴ *Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). — Торонто; Львів: Літопис УПА, 2011 (серія «Бібліотека», кн. 11). — 946 с.*

книга про діяльність ОУН на Наддніпрянщині в 1941—1954 рр.)⁴⁵. Цікаву інформацію містять також спогади В. Кука⁴⁶, В. Галаси⁴⁷, М. Савчин⁴⁸ та інших. Унікальним джерелом інформації про успіхи і невдачі в реалізації тактичних схем підпілля ОУН слід вважати листування провідників ОУН різного рівня, яке було захоплене чекістами у заарештованих і вбитих підпільників і збереглося в фондах ГДА СБУ⁴⁹. Свої думки щодо реалізації програм «Дажбог», «Орлик» і «Олег» у листах висловлювали Роман Шухевич, Василь Кук, Василь Галаса та інші провідники підпілля.

Яка ж історія виникнення стратегій ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег»? Коли і ким з керівників підпілля ОУН вони були вироблені і з якою метою?

⁴⁵ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950) / під заг. ред. Сергіячука В. — К.: ПП Сергіячук М. І., 2007. — Т. 1. — 640 с.; Т. 2. — 584 с.; Сергіячук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр.: Нові документи і матеріали. — К., 1998 — 944 с.; Сергіячук В. Український здви́г. Волинь. 1939—1955. — К.: Укр. Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.; Сергіячук В. Український здви́г. Прикарпаття. 1939—1955. — К.: Укр. Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.; Сергіячук В. Український здви́г. Поділля. 1939—1955. — К.: Укр. Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.; Сергіячук В. Український здви́г. Наддніпрянщина. 1941—1955. — К.: Укр. Видавнича Спілка, 2005. — 836 с. та інші.

⁴⁶ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного командира / Ред. Я. Сватко. — Львів, 2007. — 80 с.; Горишняк В. О своей непростой судьбе размышляет последний главнокомандующий ОУН—УПА Василий Кук (інтерв'ю) // Факты и комментарии. — 2002. — 18 сентября. — С. 13; Муратов О. Про УПА — від першої особи. Про юнацьке загартування у «Пласті», гімназійний вишкіл і, головне, про боротьбу на чолі проводу Української повстанської армії розповідає останній головнокомандувач УПА Василь Кук // Дзеркало тижня. — 2007. — 10 лютого — № 5 (634). — С. 14.

⁴⁷ Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 270 с. Галаса В. Штрихи до портрета Романа Шухевича — Тараса Чупринки // Визвольний шлях. — 2000. — Кн. 3. — С. 47—49.

⁴⁸ Літопис Української повстанської армії. Т. 28. Марія Савчин. Тисяча доріг; спомини. — Торонто; Львів, 1995. — 600 с.

⁴⁹ Див.: Літопис Української повстанської армії. Нова серія. Т. 16. Волинь і Полісся в невідомій спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. / Упор. В. Ковальчук, В. Огороднік. — Київ; Торонто, 2011. — 1024 с.; Ковальчук В., Огороднік В. Листування керівництва ОУН(б) і УПА на українських землях // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — Київ; Харків: Права людини, 2010. — № 1 — С. 147—168; Ковальчук В., Огороднік В. Листування керівництва підпілля ОУН(б) на Волині і Поліссі // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — Київ; Харків: Права людини, 2010. — № 2. — С. 236—331.

Стратегія (від давньогрецького *στρατηγία* — мистецтво полководця) — це загальний, не деталізований план певної діяльності, який охоплює тривалий період; спосіб досягнення складної цілі, яку не можна досягти одразу. Стратегію можна розглядати як довгостроковий, послідовний, конструктивний, раціональний, підкріплений ідеологією, стійкий до невизначеності умов середовища план, який супроводжується постійним аналізом та моніторингом в процесі реалізації та спрямований на досягнення успіху в кінцевому результаті. Стратегія має здатність переходити від абстракції до конкретики у вигляді конкретизованих планів для функціональних підрозділів.

Думається, що програми ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег» якраз і були подібними стратегіями. Їх цілями було: зберегти, вишколити та поповнити підпільні кадри; поширити діяльність підпілля на Наддніпрянщину; подбати про поповнення ОУН молодими кадрами.

Історик Д. Веденєєв, а за ним і деякі інші дослідники, схильний вважати, що програми «Дажбог», «Орлик» і «Олег» були розроблені членами Проводу ОУН у 1945—1946 рр., невдовзі після завершення Другої світової війни. Дослідник називає їх вузловими тактичними схемами підпілля і вважає, що їх положення коригувались для застосування у поточній ситуації під час нарад членів Проводу ОУН і окремих крайових провідників влітку 1945—1946 рр. в Рогатинському районі Станіславської (нині — Івано-Франківської) області, у 1947—1948 рр. — в Ілівському лісі Миколаївського району Дрогобицької (нині — Львівської) області, у 1949 р. — в Бібрецькому районі Львівської області⁵⁰. До цього треба додати, що ще одна важлива нарада членів Проводу ОУН відбулася в травні 1950 р. в Бережанському районі Тернопільської області, де було прийнято рішення про обрання В. Кука керівником Проводу ОУН замість загиблого 5 березня 1950 р. Р. Шухевича, а також часткову зміну програми ОУН. Судячи з усього, там також було вироблено деякі доповнення до вже існуючих тактичних схем і оформлено їх у відповідні інструкції.

Крім того, на нашу думку, окремі зміни та доповнення могли вноситися і на інших важливих нарадах керівництва ОУН, які досі

⁵⁰ Веденєєв Д. *Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего главнокомандующего УПА*. — К.: К.И.С., 2007. — С. 143—144.

залишаються маловивченими (наприклад, на нарадах керівництва Карпатського крайового проводу ОУН 1946 р., 1947 р., 1948 р., 1949 р., 1950 р., які проводили Ярослав Мельник-‘Роберт’, Василь Сидор-‘Шелест’ і Степан Слободян-‘Клим’; на нарадах крайового проводу ОУН на ПЗУЗ, які проводив від 1948 р. Василь Галаса-‘Орлан’, про що збереглися відповідні документи). Взагалі подібні наради у повоєнні роки відбувалися в усіх існуючих крайових проводах ОУН.

З уцілілих документів видно, що у виробленні тактичних схем підпілля брали участь члени Проводу ОУН в Україні Роман Шухевич, Василь Кук, Роман Кравчук, В. Сидор, Олекса Гасин, Петро Федун, Осип Дяків, Василь Бей, Василь Галаса, С. Слободян та, можливо, інші провідники (не нижче крайового рівня).

Оформлення вироблених рішень в інструкції та вказівки розтяглося на роки. В багатьох документах ОУН питання про збереження кадрів навіть не іменувалися умовною назвою «Дажбог», так само, як і пункти про роботу на Наддніпрянщині не називалися умовними назвами «Орлик» або «Харків», а про роботу з молоддю — «Олег». Ці умовні назви з’являються вже в документах 1948—1950 рр. Зате важливішим, на нашу думку, є те, що інструкції ОУН 1944—1954 рр. майже постійно містять дуже докладно опрацьовані пункти про роботу за цими трьома вузловими напрямками роботи підпілля. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що діяльність підпілля спрямовувалася за чітко розробленими напрямками, які регулярно коригувалися, і згодом сформувалися в окремі стратегії (програми) діяльності.

Упорядники 18 тому Літопису УПА київської серії О. Пагіря та В. Іванченко пропонують такі короткі визначення тактичних схем ОУН:

«Дажбог» — тактична схема, розроблена провідним активом ОУН у 1945—1946 рр., що визначала дії підпілля ОУН в умовах підрадянської дійсності і була спрямована на збереження кадрів ОУН шляхом їх легалізації та мінімізації відкритих виступів проти більшовиків, створення легальних позицій у радянських органах влади, управління та в правоохоронній системі, підготовки до можливого захоплення влади в Україні, посилення конспірації в підпіллі, дезінформування противника щодо реальної чисельності та планів підпілля.

«Орлик» («Харків») — тактична схема, розроблена провідним активом ОУН у 1945—1946 рр., що передбачала поширення впливу ОУН на Центрально-Східні та Південні області України. Засобами її реалізації були: створення організаційної мережі та кадрового резерву ОУН на Сході України, розгортання там пропагандистської та розвідувальної роботи, проведення опитувальної роботи з вихідцями зі Сходу, що працювали у західних областях.

«Олег» — тактична схема, розроблена провідним активом ОУН у 1945—1946 рр. і спрямована на виховання та підготовку до антирадянської боротьби молодіжних кадрів як основного джерела поповнення підпілля⁵¹.

При цьому слід зважати на те, що термінами «Центральні», «Східні» та «Південні» українські землі позначалася територія України на схід від довоєнного радянсько-польського кордону, що охоплювала тогочасні Кам'янець-Подільську (тепер Хмельницька), Житомирську, Вінницьку, Черкаську, Київську, Кіровоградську, Чернігівську, Полтавську, Сумську, Харківську, Ворошиловградську (тепер Луганська), Сталінську (тепер Донецька), Дніпропетровську, Запорізьку, Ізмаїльську (тепер частина Одеської області), Одеську, Миколаївську, Херсонську області в географічних межах тодішньої УРСР, та Автономної Республіки Крим РСФСР. У внутрішній оунівській документації вказані терени називались Осередньо-східними, Східними та Південними українськими землями (відповідно ОСУЗ, СУЗ та ПдУЗ) або просто Радянською Україною. Також використовується термін «Наддніпрянська Україна» або «Наддніпрянщина», що окреслював українські землі, які входили до складу Російської імперії, згодом — до Української Народної Республіки (без західних областей УНР), а від 1919 р. перебували в складі УРСР⁵².

Вцілілі документи ОУН підтверджують, що на завершальному етапі Другої світової війни у 1944—1945 рр. підпілля приділяло серйозну увагу питанням збереження кадрів, поширенню діяльності на Наддніпрянщину і роботі з молоддю. Ці питання постійно розгляда-

⁵¹ *Літопис Української повстанської армії. Нова серія. Т. 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Упор. В. Іванченко, О. Пагіря. — Київ; Торонто, 2011. — С. 209, 218, 192.*

⁵² *Див.: Пагіря О. Вступ // Літопис Української повстанської армії. Нова серія. Т. 18... — С. 15—16.*

ються у збережених інструкціях Проводу ОУН зазначеного періоду. З відступом німців з України і поверненням радянської влади підпілля вступило в масове збройне протистояння з переважаючими силами НКВД і НКГБ СРСР. Каральні органи СРСР вживали всіх заходів, щоб якнайшвидше ліквідувати ОУН і УПА, проводили широкі операції з розшуку підпільників, облави, арешти і виселення. Протягом 1944—1945 рр. відбувалися як великі бої, так і дрібні сутички, в яких гинуло дедалі більше підпільників.

Ситуація примусила керівництво підпілля задуматись над тим, щоб згорнути масову боротьбу і проводити практично всі свої акції меншими групами, аби уберегтися від серйозних втрат під час облав і переслідувань чекістів. Оскільки сили були нерівними, то лише таким чином можна було продовжувати боротьбу. Почався процес переходу вояків УПА в підпільну мережу ОУН, реалізовувався принцип поділу підпілля на невеликі групи і боївки, які були активними і мобільними, постійно рухалися територією. Саме тому чекістам важче було їх знайти, які, проаналізувавши ситуацію, згодом також перейшли від тактики масових облав і прочісування до роботи невеликими, але мобільними оперативно-розшуковими групами. Таким чином, від війни достатньо великими військовими підрозділами (з боку УПА в ній брали участь сотні, загони, курені; з боку чекістів — роти, полки, дивізії, тобто тисячі вояків), протистояння між підпіллям та радянськими каральними органами перейшло в площину дрібних сутичок, засідок, раптових нападів і т.п. Найважливішим у такій війні було вміння підловити супротивника на якій-небудь неуважності, помилці, завдати удар і зникнути. Слід сказати, що в цій партизанській війні підпілля показало себе якнайкраще.

Хоча подібна війна не могла принести рішучої перемоги над радянським режимом і припинити його панування в Україні, акції ОУН вкрай дошкуляли київському і московському партійно-державному керівництву, не давали здійснювати заплановані заходи (колективізацію, русифікацію, мобілізацію і т.п.). Тому чекісти і далі вживали всіх можливих заходів для якнайшвидшого розгрому підпілля. Але боротьба з ОУН і УПА, яку М. Хрущов сподівався завершити в 1945 р., переросла в затяжну.

Цілком зрозуміло, що для продовження дій невеликими боївками в умовах СРСР підпілля слід було подбати про максимальну

конспірацію. збереження кадрів, майбутнє поповнення свої лав і поширення своєї діяльності за межі Західної України.

У кінці листопада 1945 р. народний комісар держбезпеки УССР генерал-лейтенант Сергій Савченко у спеціальному повідомленні на ім'я народного комісара держбезпеки ССРСР генерала армії Всеволода Меркулова і начальника 2 управління НКГБ ССРСР Петра Федотова повідомляв, що 19 листопада 1945 р. в засідці оперативних працівників Підбузького райвідділу УНКДБ Дрогобицької області в районі гори Сопіт було вбито три підпільники, у яких вилучено директивні вказівки від керівництва Проводу ОУН до керівників надрайонів⁵³. Вказівки датувалися 12 листопада 1945 р. В них характеризувалось становище підпілля взимку 1945—1946 рр., передбачались важкі випробування облавами. Автори документа серед іншого пропонували звернути увагу на проведення роботи серед молоді, яку підпілля вважало «майбутнім активом нації, котрий не можна упустити». Тому рекомендувалося не допускати вступу школярів і студентів до комсомолу, добиватися ліквідації піонерських і комсомольських організацій, відволікати молодь від участі у зборах, мітингах і святкових заходах, які проводила радянська влада. Щодо молоді, то серед неї керівництво підпілля завжди намагалося шукати нові кадри, використовуючи легальні і нелегальні можливості. Однак в інструкції зазначалося, що цей резерв вже вичерпується, і тому слід спиратися на цінні кадри ОУН, не втрачати даремно власні сили. У інструкціях йшлося також і про збереження кадрів ОУН, підготовку зимових сховищ і забезпечення їх до 15 грудня 1945 р. всім необхідним — харчами, медикаментами, одягом, зброєю, засобами зимового маскування тощо. Передбачалося забезпечити харчами та паливом вдів вбитих вояків УПА і ОУН, родини бойовиків та нелегалів. Окремо наголошувалося на необхідності суворого дотримання конспірації.

Також автори документа пропонували втягувати до практичної роботи в підпіллі т.зв. «східняків». При цьому керівництвом ОУН проголошувалося гасло подальшої діяльності — «Лицем до Сходу!», визнавалося, що без залучення людей із СУЗ української державності завоювати не вдасться. Саме тому пропонувалося використовувати всі можливості для агітації і пропаганди серед «східняків», не

⁵³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 225—229.

виключаючи навіть співробітників НКВД-НКГБ, щоправда, останніх агітувати «словом і кулею». Крім того, пропонувалося чинити спротив переходу греко-католицького духовенства на православ'я, виганяти священників-«східняків», активізувати бойову діяльність, знищувати документи в сільрадах, не допускати проведення заходів радянської влади, зривати плани заготовлення палива для міст тощо. Одне слово — намагатися взяти під свій контроль і вплив всю територію Західних областей України⁵⁴.

Подібні інструкції вироблялися Проводом ОУН в Україні і в наступні роки. На щастя, значна їх частина збереглася в архівах, і тому є можливість зупинитися на них докладніше.

Збереження підпільних кадрів ОУН (те, що згодом стало називатися умовною назвою «Дажбог») завжди було одним з ключових чинників в діяльності ОУН, ще з часу заснування Організації в 1929 р. Не дивно, що практично в кожній інструкції Проводу ОУН це питання так чи інакше зачіпалося. Зважаючи на це, ми не будемо наводити повний список інструкцій, скажемо лише, що чимало з них за період 1944—1954 рр. збереглося⁵⁵.

Чи не в кожній організаційній інструкції членам ОУН нагадувалося про необхідність дотримання суворої конспірації в підпільній роботі; вимагалось забезпечити побудову криївок і схованок для підпільників; роз'яснювались правила організаційної дисципліни, зокрема — про застосування псевдонімів, умовних назв, шифрів та кодів у листуванні тощо. Крім того, докладно аналізувалися старі і нові методи роботи ворога (польської поліції, потім — радянських і німецьких каральних органів), щоб попередити кадри, чого варто чекати від переслідувачів. Особлива увага керівництвом ОУН приділялася розстановці кадрів з метою якнайкращого їх використання і широкої розбудови Організації на всіх територіях, де можна було працювати. Не дивно, що організаційні ланки ОУН діяли не лише в Західній Україні, а й далеко за її межами, в різних країнах світу. Також кадри постійно інформувалися про те, як слід поводити себе з населенням, з супротивниками, як вести агітацію, пропаганду, бойові акції тощо. Щороку до орга-

⁵⁴ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 589—591.

⁵⁵ Див.: ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 28 і 29 — підбірка вцілілих інструкцій ОУН 1941—1954 рр.

нізаційних інструкцій вносилися зміни та доповнення, де кадрам роз'яснювалися нові вимоги часу, і нові методи роботи.

Таким чином, на той час, коли після завершення Другої світової війни керівництво Проводу ОУН взялося до оформлення нових основних напрямків діяльності підпілля, в нього вже був значний досвід, як зберігати та вміло використовувати підпільні кадри. Залишалося лише придивитися до поточних умов праці та коригувати організаційні настанови в роботі, аби кадри використовувались максимально ефективно.

Дещо по-іншому виглядає ситуація з інструкціями і вказівками щодо реалізації програм «Орлик» і «Олег». Зокрема, для реалізації тактичної схеми «Орлик» («Харків»), провідники ОУН підготували цілу серію інструкцій і вказівок, які містили принципово нові ідеї, що до 1944 р. не були актуальними.

З часу заснування ОУН в 1929 р. питання про об'єднання всіх українських земель в єдиній державі було одним з ключових в програмі Організації. На цю тему було підготовлено немало статей і книг, з кадрами ОУН проводилась відповідна роз'яснювальна робота, що підпілля веде боротьбу за відновлення української держави на всіх етнічних землях українського народу. Таким чином, всі члени ОУН добре усвідомлювали, що робота на Наддніпрянщині має бути важливою складовою програми ОУН, і питання лише в тому, як швидко виникне можливість її розпочати.

У 1929—1939 рр. підпілля ОУН, сили якого концентрувались на українських землях у складі Польщі, не мало можливості налагодити активну роботу на Наддніпрянщині, адже ці землі входили до складу СРСР. Окремі випадки переправлення в СРСР підпільної літератури чи активна пропаганда не давали потрібних наслідків. Ситуація змінилась після приєднання Західних областей України до УРСР у вересні 1939 р. З'явилася можливість вільного пересування всієї території України, і ОУН розпочала розбудову ланок на схід від р. Збруч. Проте працю унеможлилювали репресивні акції НКВД, внаслідок яких підпілля понесло значні втрати.

Питання про активне поширення діяльності ОУН на схід від Збруча стало ще актуальнішим влітку 1941 р., після початку німецько-радянської війни. Тоді Провід ОУН створив три похідні групи, які вирушили на Схід з метою організувати там українську владу, а також залучити до діяльності в ній місцеве населення.

Після проголошення Акта 30 червня 1941 р. про відновлення незалежності України передбачалося поступове проникнення ОУН на всі етнічні українські землі та організування там української влади. Але проти реалізації цього задуму виступили німці, які заарештували С. Бандеру, Я. Стецька та інших активістів ОУН, а згодом розпочали масові репресії проти ОУН. Більшість членів організації, в т.ч. і на Наддніпрянщині, вимушена була перейти в підпілля і боротися — тепер вже проти німців. Протягом 1941—1943 рр. чимало з них було затримано гестапо і знищено⁵⁶.

Нового змісту питання поширення діяльності ОУН на Наддніпрянщині набуло в 1943—1944 рр., коли німецька армія відступила на Захід, і всю територію України опанували радянські війська. Після невдачі із прориву загонів УПА-«Південь» до Дніпра у 1944—1945 рр., щоб організувати там масовий спротив радянській владі, керівництво українського резистансу у своїй східній політиці зробило ставку на тактику поступового просочування — організацію місцевих підпільних ланок, т.зв. «опорних пунктів», залучення прихильників, приховану агітацію тощо⁵⁷.

Підпільні ланки ОУН, створені у роки Другої світової війни на Наддніпрянщині, були поступово виявлені і розгромлені чекістами. За даними 4-го відділу МГБ УССР, у 1943—1947 рр. радянськими органами державної безпеки було ліквідовано підпільні організації ОУН обох спрямувань та арештовано: у Вінницькій (36 організацій і 285 осіб), Ворошиловградській (17 і 33), Дніпропетровській (79 і 412), Житомирській (44 і 299), Запорізькій (15 і 130), Кам'янець-Подільській (94 і 431), Київській (65 і 676), Кіровоградській (25 і 188), Миколаївській (28 і 164), Одеській (51 і 120), Сталінській (15 і 80), Сумській (6 і 42), Харківській (7 і 58), Херсонській (5 і 80) та Чернігівській (6 і 33) областях. Крім того, було ліквідовано щонайменше два крайових (Південних та Осередньо-Східних українських земель), 32-х окружних та 105 районних проводів ОУН⁵⁸.

⁵⁶ Докладніше див.: Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»... — С. 108—196; Русначенко А. Народ збурений... — С. 24—72.

⁵⁷ Пагіря О. Вступ // Літопис Української повстанської армії. Нова серія. Т. 18... — С. 26.

⁵⁸ Пагіря О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. Т. 18... — С. 25—26; ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 36 (1960 р.). — Спр. 13. — Арк. 1—7; ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 26 (1960 р.). — Спр. 25. — Арк. 27—59.

Зважаючи на неможливість розгортання боротьби у великих масштабах, тактика поступового просочування на Наддніпрянщину, яка згодом стала основою програми «Орлик» («Харків»), залишалась єдиним життєздатним варіантом продовження боротьби за відновлення незалежності України. Протягом 1944—1952 рр. керівництво підпілля приділяло значну увагу налагодженню нової за змістом організаційної роботи ОУН на Схід від р. Збруч. Це питання постійно обговорювалося на нарадах керівництва українського визвольного руху, результатом чого стало ухвалення відповідних документів.

Серед найцікавіших інструкцій про поширення діяльності ОУН на Схід від р. Збруч збереглися:

- інструкції «Зауваження про відношення праці на СУЗ» (1945 р.)⁵⁹;

- інструкції «Про виховно-пропагандивну працю серед населення СУЗ» (листопад 1945 р., 1946 р.)⁶⁰;

- вказівки щодо пропагандивної роботи ОУН на СУЗ (1 травня 1947 р.)⁶¹;

- формуляр листа від Головного осередку пропаганди ОУН щодо поширення видань ОУН на Сході України (31 березня 1947 р.)⁶²;

- проведення в життя клича: «Лицем до Сходу!» (вказівки. Жовтень 1947 р.)⁶³;

- теми, які треба опрацьовувати у звітах про ситуацію на СУЗ (прибл. 1948 р.)⁶⁴;

- інструкція у справі відзначення 300-річчя Української революції 1648 р. і народження Української Козацької Держави (березень 1948 р.)⁶⁵;

⁵⁹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 125—129; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 3. — Арк. 53—54.

⁶⁰ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 129—154; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 191—201; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 12. — Арк. 210—217.

⁶¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 154—155; ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 43 (1953 р.). — Спр. 1. — Т. 2. — Арк. 339.

⁶² Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 156—157; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 347.

⁶³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 157—161; ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 43 (1953 р.). — Спр. 1. — Т. 2. — Арк. 320—322.

⁶⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 162—169; ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 43 (1953 р.). — Спр. 1. — Т. 2. — Арк. 334—338.

- інструкція до ідеологічно-політичного вишколу (1948 р.)⁶⁶;
- інструкція до квестіонару «СХ» (від Головного осередку пропаганди ОУН, щодо проведення бесід з мешканцями Східної України. Квітень 1949 р.)⁶⁷;
- накази та інструкції до організації в терені в 1949 р. (18 червня 1949 р.)⁶⁸;
- Доповнююча інструкція по пропагандивній роботі [на] 1949 р.⁶⁹;
- інструкції Проводу ОУН щодо діяльності в найближчі роки (червень 1950 р.)⁷⁰ тощо.

Крім того, для населення центральних, південних і східних областей України підпілля ОУН видавало велику кількість агітаційного матеріалу: листівки, заклики, брошури, книги і т.п.⁷¹. Готувалися і доволі великі за обсягом праці. Серед них заслуговує на увагу брошура Ярослава Богдана-‘Всеволода Рамзенка’ «Вказівки в справі ідейно-політичної праці з наддніпрянцями» (1950 р.), підготовлена за дорученням керівника Карпатського крайового проводу ОУН С. Слободяна, який дав автору інструкції про реалізацію програми «Орлик», отримані від керівництва Проводу ОУН в 1949 р.⁷². Цікавою є праця ‘Уласа Василенка’ (Василя Бея) «До питання нашої політпропагандивної роботи у східноукраїнському середовищі» (1952 р.)⁷³, підготовлена ним за вказівкою керівника

⁶⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 170—174; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 29. — Арк. 253—256.

⁶⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 174—179; ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 72722—ФП. — Т. 7. — Арк. 6 (пакет).

⁶⁷ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 179—186; ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 43 (1953 р.). — Спр. 1. — Т. 2. — Арк. 329—333.

⁶⁸ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 186—187; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 29. — Арк. 358—359.

⁶⁹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 188—190; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 29. — Арк. 360—364.

⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 206—216; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 29. — Арк. 383—389.

⁷¹ Див.: Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 947—129 (різні листівки, заклики, брошури).

⁷² Іщук О., Ніколаєва Н. Ярослав Богдан — «Всеволод Рамзенко». — Львів; Торонто: Літопис УПА, 2011 (серія «Події і люди», кн. 14). — С. 50—53.

⁷³ Улас Василенко (Василь Бей). До питання нашої політпропагандивної роботи у східноукраїнському середовищі (інструктивна праця. Травень 1952 р.) // Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 255—306; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 32. — Арк. 369—408.

Проводу ОУН В. Кука. Збереглися й інші праці на цю тематику, авторами яких були Уляна Крюченко, Людмила Фоя, Василь Галаса та інші підпільні автори⁷⁴.

Діяльність ОУН на Наддніпрянщині у 1944—1954 рр. стала розгортатися за такими напрямками:

- використання переселенців, які переїхали з Західної України на Схід, з метою популяризації через них ідей ОУН, як інформаторів, довірених осіб. Одним з головних завдань ОУН було не допустити втрати прихильників. Де б вони не опинились — на роботі в Донбасі, в Сибіру чи будь-де, слід було підтримувати з ними контакт. Через таких прихильників ОУН планувала дізнаватися про реальну ситуацію в усіх районах України і СРСР;

- здійснення регулярних рейдів боївок ОУН, які мали поширювати підпільну літературу, вчиняти показові бойові акції проти радянського активу на Наддніпрянщині, громити колгоспи, сільради і агітувати місцеве населення за відродження незалежності України. Особлива увага приділялася таким агітаційним заходам, як поширення листівок, брошур, книг, усна пропаганда тощо;

- створення мережі т.зв. «опорних пунктів» — прихованих осередків підпілля, з залученням надійних місцевих мешканців, побудовою підземних сховищ (бункерів), організацією підпільних типографій, схованок зброї, книг. У разі виникнення війни між СРСР і західними державами такі опорні пункти могли стати основою для відродження української влади;

- використання можливостей молоді, яку висилали з Західної України на роботу в Донбас та інші області. Молодим людям доручали вербувати прихильників ідеї відновлення незалежності України, проводити приховану агітацію серед однолітків, робити диверсії на виробництві і т.п. (в залежності від можливостей);

- використання транспорту (потягів, автобусів, машин) для поширення агітаційних матеріалів — листівок, закликів, брошур і т.п. Крім того, ОУН створювала базу даних адрес наддніпрянців, на які поштою регулярно розсилала агітаційні матеріали. Також пропагандистські матеріали поштою розсилалися в органи радянської влади;

⁷⁴ Про видання ОУН для населення Наддніпрянщини див.: Стасюк О. Й. *Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941—1953 рр.)*. — Львів, 2006. — 384 с. У книзі є перелік відповідних листівок і брошур ОУН.

— у разі виникнення сприятливої ситуації — організація підпільних ланок за допомогою місцевого населення з числа прихильників ОУН. В залежності від обставин — проведення пропагандистських та бойових акцій проти радянської влади тощо.

Створення тактичної схеми ОУН «Олег» також мало певні історичні причини і передумови. Систематичну роботу з молоддю ОУН проводила з часу свого заснування в 1929 р. Цій роботі завжди приділялася значна увага, адже провідники розуміли, що без молодого поповнення організація рано чи пізно припинить своє існування. Отож, протягом 1929—1939 рр. було розроблено інструкції про роботу з молоддю, підготовлено серію молодіжних видань, книг тощо. У 1929—1939 рр. існувала окрема структура — Юнацтво ОУН — молодий резерв дорослої організації, яка продовжувала діяти і у важких умовах радянської окупації Західної України в 1939—1941 рр. Особливо Юнацтво розрослося в 1941—1943 рр., коли український визвольний рух сильно активізувався, а німцям бракувало сил зашкодити його масовому розгортанню.

Після вигнання німців з України у 1943—1944 рр. і повернення радянської влади, з метою продовження налагодження систематичної роботи з молоддю і її поступового залучення до підпілля (тобто реалізації того, що згодом стали називати тактичною схемою «Олег»), провідниками ОУН було підготовлено немало нових інструкцій і вказівок (деякі з них явно базувалися на попередніх, виготовлених в 1930-ті рр.). Підпілля, зважаючи на загрозу розконспірації, поступово перейшло від масової роботи з молоддю до індивідуальної, більш конспіративної. Багатотисячна мережа Юнацтва ОУН була розпущена, зате кожен місцевий провідник ОУН підтримував контакти з невеликими, добре законспірованими молодіжними групами, мав довірених осіб серед молоді.

На нашу думку, найбільш показовими вказівками ОУН щодо роботи з молоддю у 1944—1952 рр. були:

— інструкції з створення Юнацтва ОУН (автор — Ярослав Скасків-‘Моряк’ (прибл. 1942—1943 рр.). В них докладно описувалося, як ОУН повинна проводити роботу з молоддю. Інструкції базувалися на досвіді роботи 1929—1939 рр., активно використовувались і в подальші роки;

— інструкція щодо виховання кадрів (була підготовлена не пізніше 1944 р., оновлювалася щороку з врахуванням поточних

потреб підпілля)⁷⁵. У ній докладно опрацьовувались питання про невідкладні завдання підпілля щодо підготовки молодих кадрів, ідейно-політичний вишкіл кадрів, про розстановку кадрів, залучення молоді до керівної роботи тощо;

— методичні вказівки керівництва ОУН щодо виховання шкільної дітвори (також постійно оновлювалися)⁷⁶;

— інструкції для виховання Юнацтва ОУН (використовувалися як давно напрацьовані інструкції ще з 1930-х рр., так і оновлені версії, підготовлені з врахуванням поточної ситуації)⁷⁷;

— інструкції про роботу з шкільною молоддю (25.12.1945 р.)⁷⁸;

— вказівки для української молоді (українській селянській, робітничій та інтелігентській молоді в Західних областях т.зв. УРСР, яка живе легально. 1947, 1948 рр.)⁷⁹;

— інструкції про пропагандистську роботу (виготовлялися в Головному осередку пропаганди ОУН і оновлювалися щороку. Напр., збереглася інструкція за 1949 р.)⁸⁰;

— інструкція про прийоми щодо молоді, які застосовує в своїй роботі більшовицька агентура, і як перед нею оборонятися⁸¹;

— вказівки щодо роботи з юнаками (травень 1950 р.)⁸²;

— квестіонар (опитник) членів молодіжних ланок ОУН і їх прихильників з метою з'ясування, чим живе українська молодь⁸³ тощо.

Крім того, велику роль відігравала виховна та пропагандистська робота з молоддю — як з кандидатами в члени ОУН, так і зі

⁷⁵ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 433—436; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 16—20.

⁷⁶ Там само. — Т. 18. — Арк. 340—342.

⁷⁷ Напр.: Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 439—450 та ін.; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 18. — Арк. 315—321, 231—232 тощо.

⁷⁸ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 450—453; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 18. — Арк. 233.

⁷⁹ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 459—463; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 18. — Арк. 167—172.

⁸⁰ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 465—467; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 36—41.

⁸¹ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 469—493; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 18. — Арк. 358—378.

⁸² Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 493—500; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 18. — Арк. 283—292.

⁸³ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 512—514; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 19. — Арк. 33—34.

всім загалом української молоді. При підготовці юнаків до вступу в ОУН використовувались матеріали спеціально створених організаційних вишкোলів. Масовими накладами публікувалися листівки, звернення, заклики від імені Проводу ОУН до української молоді, які поширювалися всією територією Західної України, а нерідко і за її межами⁸⁴. Згідно з новими дослідженнями, пропагандистську літературу ОУН намагалася поширювати практично всією територією України, про що збереглися як підпільні документи, так і звіти радянських каральних органів про вилучення цієї літератури⁸⁵. Постійно готувалися і поширювалися спеціальні молодіжні журнали, розраховані на молодь різного віку («Юнак», «Молодий революціонер», «На чатах», «За Україну», «За волю України», «На зміну», «Орлики», «Юні друзі», «Малі друзі» та ін.), книги та брошури з історії та географії України («Історія України» М. Грушевського, «Географія України» С. Рудницького тощо), твори українських письменників і т.п. Підпілля закликала молодь не пиячити, вести себе достойно, спілкуватися українською мовою і не піддаватися русифікації, не вступати в піонерські і комсомольські організації, вивчати власну історію, допомагати українському визвольному руху. Слід визнати, що фактично підпіллям ОУН було створено систему навчання української молоді, яка мала стати альтернативою тій, що впроваджувалась в радянських навчальних закладах. У багатьох районах Західної України (особливо сільських) ця система протягом 1945—1954 рр. доволі успішно діяла.

Загалом робота ОУН з молоддю давала певні результати. Після 1944 р. підпілля ОУН постійно поповнювалося молодими кадрами, що дуже хвилювало і працівників КП(б)У, і чекістів. Провідники ОУН постійно проводили таємні зібрання з молодими прихильниками, розповідали їм про завдання ОУН і поступово робили з них своїх негласних помічників. Молодь потаємно читала повстанську

⁸⁴ Докладніше див.: Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 250—271 (перелік літератури, виданої підпіллям ОУН для виховання молоді).

⁸⁵ Див.: Ковальчук В. Агітаційні листи волинського підпілля ОУН(б) до цивільного населення Центральної і Східної України // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — Київ; Харків: Права людини, 2010. — № 2. — С. 418—429; Ковальчук В. М. ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941—1950-ті рр. — К. ПП Н. Брехуненко, 2011. — 80 с.

літературу і захоплювалася нею. І в містах, і в селах знаходилося немало молодих людей, які уважно стежили за ситуацією і доповідали про побачене в підпілля, допомагали придбати їжу, одяг, необхідні побутові товари, поширювали листівки, організували дрібні диверсії або й саботаж. Непоодинокими були випадки, коли молоді люди за дорученням ОУН вчиняли теракти проти радянського активу, після чого йшли в підпілля. Молодіжні ланки ОУН стали альтернативою широко розбудованій радянською владою у повоєнні роки мережі піонерських та комсомольських ланок.

У доповідних записках чекістів та партійних діячів за 1944—1954 рр. постійно фігурують факти, які свідчать про виникнення в різних містах і селах молодіжних ланок ОУН, які приховано чинили спротив заходам радянської влади, проводили антирадянську агітацію, вчиняли саботаж, диверсійні акції: спалення кіноапаратів, підпали колгоспів тощо. Повстанські інструкції про роботу з молоддю, які потрапляли до рук чекістів, сильно непокоїли їх, адже від того, на чий бік стане підростаюче покоління, залежала доля протистояння між каральними органами СРСР і українським визвольним рухом. Зокрема, в травні 1948 р. чекістами у вбитих керівників Коломийського окружного проводу ОУН було вилучено значну кількість документів ОУН. Серед них були вказівки окружного проводу ОУН до надрайонних і районних пропагандистів щодо оволодіння українською молоддю. У вказівках докладно описувалося, як саме слід працювати, щоб залучити до діяльності в ОУН молодь з середніх і спеціальних шкіл та курсів, міську, робітничу, сільську молодь тощо⁸⁶.

На нашу думку, остаточне коригування і оформлення тактичних схем «Дажбог», «Орлик» і «Олег» відбулося у травні—червні 1948 р. на нараді членів Проводу ОУН в лісах біля с. Ілів Миколаївського району Дрогобицької (нині Львівської) області. На це вказує ряд збережених документів як підпілля ОУН, так і радянських органів державної безпеки. Великі втрати внаслідок протистояння з чекістами диктували потребу зменшити кількість збройних нападів і зосередитись на агітації, збільшенні друку підпільної літератури, на збереженні цінних кадрів, їх вишколі, поширенні впливу підпілля на Наддніпрянщину і залученні до роботи укра-

⁸⁶ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 644—645.

їнської молоді. Саме в документах ОУН 1948—1951 рр. регулярно бачимо умовні позначення «Дажбог» (збереження кадрів), «Орлик» («Харків», робота на СУЗ) та «Олег» (робота з молоддю, створення легальних організацій).

Архівні матеріали МГБ-КГБ УРСР свідчать, що радянські каральні органи уважно стежили за основними напрямками діяльності ОУН. Одним з перших, від кого чекісти в подробицях дізналися про ухвалення Проводом ОУН на згаданій нараді нових інструкцій, став захоплений пораненим 4 серпня 1948 р. керівник Рогатинського окружного проводу ОУН Зиновій Благий-‘Шпак’. Він пішов на співпрацю з чекістами і доволі докладно охарактеризував ім кожного члена Проводу ОУН, наради в 1945—1948 рр. і прийняті на них рішення. Зважаючи на важливість інформації, 5 лютого 1949 р. його допитав заступник міністра держбезпеки УРСР генерал-майор Віктор Дроздов, протокол допиту записував начальник відділення Управління 2-Н МДБ УРСР капітан Григорій Клименко⁸⁷.

З. Благий розповів, що нарада Проводу ОУН 1948 р. відбулася в лісах біля с. Ілів Миколаївського району Дрогобицької області. Зазначив, що у 1945—1946 рр. подібні наради відбувались у Рогатинському районі Станіславської (нині Івано-Франківської) області, де базувалися на той час Р. Шухевич і Р. Кравчук. В Ілівських лісах нарада проводилася і влітку 1947 р. Місце постою для наради і охорону її учасників забезпечував керівник Львівського крайового проводу ОУН З. Тершаковець-‘Федір’. Учасниками наради З. Благий назвав членів Проводу ОУН Р. Шухевича, Р. Кравчука, О. Гасина, В. Кука і В. Сидора. Благий вказав, що хоча З. Тершаковець і організував нараду та забезпечував її учасників, сам в нараді участі не брав, бо не був членом Проводу ОУН⁸⁸. Це не збігається зі спогадами В. Галаси, який також був на нараді і назвав її учасниками Р. Шухевича, П. Федуна, В. Бея, В. Кука, З. Тершаковця і О. Дякова⁸⁹.

⁸⁷ Літопис Української повстанської армії. Нова серія. Т. 10. Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907—1950). Документи і матеріали / Упоряд.: С. Богунів, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич. — Київ; Торонто, 2007. — С. 473—486; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 212—233.

⁸⁸ Літопис УПА. Нова серія. Т. 10... — С. 476.

⁸⁹ Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. — Львів: Мс, 2005. — С. 122.

За словами З. Благого, на нараді 1948 р. обговорювалися кілька основних питань. Перше з них — про політичну ситуацію, міжнародне становище і поточні завдання підпілля ОУН в Україні. За результатами обговорення було виготовлено інструкцію, що являла собою велику організаційну таємницю. Вона не підлягала розмноженню і не розсилалась низовим клітинам ОУН. Її повинні були мати лише учасники наради — члени Проводу ОУН, і в усній формі проінформувати через керівників крайових і окружних проводів про зміст інструкції низові ланки підпілля. Благий запам'ятав, що в інструкції стан підпілля ОУН характеризувався великою недостатністю кадрів, які могли б вирішити основні завдання активної збройної боротьби проти СРСР і проводити активну роботу серед населення. Підпілля втрачало щоденно найбільш загартованих, перевірених і відданих націоналістичній ідеї людей, яких не мало ким замінити. Залучення до підпілля ОУН нових кадрів і освоєння ними методів боротьби з радянською владою і умов конспірації в підпіллі йшло дуже повільно і з великими труднощами. Крім того, з кожним днем слабшала підтримка підпілля з боку населення. Також зазначалося, що навіть серед деяких керівників ОУН намітилось послаблення бойового духу. Під час наради Р. Шухевич розповів випадок, що навесні 1948 р. керівник СБ Львівського крайового проводу ОУН Ярослав Дякон-‘Мирон’ і його заступник Богдан Прокопів-‘Степан’ зі своєю боївкою чисельністю 8 осіб зіштовхнулись в Ілівському лісі з малочисельною військовою групою МДБ, кинули зброю і втекли, залишивши без захисту керівника СБ Рогатинського окружного проводу ОУН ‘Тармаша’ і його бойовиків, які в цьому бою були вбиті⁹⁰.

Зважаючи на це, розповідав З. Благий, члени Проводу ОУН прийняли рішення рівномірно розставити живих кадрових членів підпілля ОУН на території діяльності того чи іншого проводу. При перестановці вирішили виходити з необхідності охоплення всієї території Західних областей України досвідченими організаторами і строго враховувати їхні моральні якості, щоб забезпечити проведення роботи серед населення і зміцнення морального духу членів ОУН. Керівникам підпілля пропонувалося систематично вести роботу з виховання підпільників з метою вироблення в них го-

⁹⁰ Літопис УПА. Нова серія. Т. 10... — С. 476—477.

товності до самопожертви, удосконалення конспірації, підготовки «професіоналів», які були б здатні виконати будь-які доручення. Заборонялося зосереджувати всіх підпільників біля провідників, рекомендувалося привчати їх до самостійної роботи⁹¹.

Особливу увагу було приділено збереженню структури СБ ОУН. З. Благий свідчив чекістам, що туди пропонувалося відбирати найкращі підпільні кадри. Зважаючи на великі втрати в людях, переміщення кадрів СБ заборонялося без згоди вищого керівництва СБ ОУН. Зважаючи на те, що референти СБ ОУН часто діяли окремо і не знайомили з результатами своєї роботи керівників місцевих клітин ОУН, їм пропонувалося ширше інформувати керівництво підпілля про радянську агентуру, яка засилялася в підпілля, і інші подібні справи. Це мало сприяти збереженню підпілля.

З. Благий зазначив, що, на думку учасників наради, значні втрати підпілля ОУН в останні роки пояснювалися порушеннями встановлених в підпіллі жорстких принципів конспірації. Тому вирішено було підвищити вимоги до керівників в частині дотримання конспірації, заборонялося під час спілкування з населенням називати свої псевдоніми, говорити про роботу в підпіллі, писати у звітах та записах все те, що може розконспірувати роботу підпілля, його учасників та прихильників. Пропонувалося строго конспірувати місця укриття однієї ланки ОУН від іншої⁹².

За словами З. Благого, підпільники вважали великою проблемою політику колективізації, що насильницькими методами впроваджувалася радянською владою на селі. Вони бачили, як число колгоспів в Західній Україні щодня зростало, і прийшли до висновку, що коли радянській владі вдасться провести колективізацію, то цим буде нанесено важкий удар по підпіллю. ОУН значною мірою спиралася на кадри з сільської місцевості, і суцільна колективізація вибивала з-під ніг українського визвольного руху його давню матеріальну базу і кадрову опору, що могло спричинити розвал і повний крах підпілля. Тому члени Проводу ОУН твердо вирішили боротися з колективізацією, яка стала загрозою для існування не лише підпілля, а й всього українського народу. Члени

⁹¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 10... — С. 477.

⁹² Там само. — С. 477—478.

ОУН добре знали про примусову колективізацію 1928—1932 рр. в радянській Україні і Голодомор 1932—1933 рр. Пропонувалося знищувати активістів і організаторів колгоспів, колгоспні будови, трактори, інвентар і т.п. Вирішено примусити селян не вступати в колгоспи, заохочувати їх співпрацювати з підпіллям і саботувати роботу в колгоспах, протидіяти заходам радянської влади щодо повної колективізації і укріплення вже створених колгоспів⁹³.

Другим важливим питанням, яке обговорювалося на нараді, було питання роботи з молоддю. З. Благий пригадував: щоб поповнити втрати учасників підпілля, за наполяганням В. Кука і за енергійної підтримки Р. Кравчука, на нараді членів Проводу ОУН було прийнято принципово нові рішення щодо створення легальної мережі ОУН. Слід сказати, що до 1948 р. кожен керівник підпілля мав серед населення своїх людей, які інформували його про стан справ в селах, містах, в установах і т.п. Так само мали велику кількість своїх інформаторів і керівники СБ ОУН, але вони майже ніколи не залучали їх безпосередньо до ланок ОУН, причому з різних причин (небажання наражати їх на небезпеку арешту; бажання краще використати їх легальні можливості тощо). Найчастіше це були родичі підпільників, друзі дитинства і юності і т.п.

На нараді 1948 р. було прийняте рішення створити широку розвідувальну і глибоко законспіровану мережу членів ОУН з числа легалізованої молоді з тим розрахунком, щоб ці ланки чисельністю 2-3 особи були створені в кожному селі, в кожному класі середньої школи і на курсах вищих навчальних закладів. Відповідальність за створення молодіжних ланок в селах була покладена на керівників районних проводів ОУН, а в містах і навчальних закладах — на керівників надрайонних проводів. Учасників легальних молодіжних ланок заборонялося залучати до виконання завдань, які могли б розшифрувати ці ланки. В праці з ними акцент робився на виховній роботі, щоб за рахунок молоді поступово готувати заміну загинлим та заарештованим членам підпілля. Планувалося в кожному районі підібрати одного-двох вихователів, які після переведення на нелегальне становище мали стати помічниками районних проводників з роботи серед нових членів ОУН з числа молоді. Кожен

⁹³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 10... — С. 479.

член легальної мережі протягом року мав пройти і засвоїти теоретичні основи ідеології ОУН⁹⁴.

В. Дроздов і Г. Клименко запитали, які ще вузлові питання розглядалися на нараді Проводу ОУН у червні 1948 р. З. Благий розповів, що третім важливим питанням стала проблема проведення роботи підпільників ОУН серед населення Східної України (малися на увазі всі українські етнічні землі на Схід від Збруча). Вважаючи за необхідне різко посилити антирадянську роботу на цих територіях, члени Проводу ОУН у виробленій інструкції пред'явили до кадрів такі вимоги:

— виявити всіх діючих членів ОУН з числа мешканців СУЗ (Наддніпрячини), перевірити їх і тих, до яких виникла довіра, відправити на Схід з завданням легалізуватися та проводити антирадянську діяльність. Разом з кожним таким підпільником пропонувалося направити двох-трьох учасників ОУН з числа місцевих мешканців, які після легалізації мали прибути до свого провідника і доповісти про створення т.зв. опорного пункту в дорученому районі. Опорним пунктом могла вважатися конспіративна квартира або криївка, де могли переховуватись і повноцінно діяти підпільники;

— проводити активну пропагандистську роботу серед інтелігенції, яка прибула на роботу з Наддніпрянщини в західні області України, встановлювати з окремими особами дружні контакти, знайомити їх з завданнями підпілля ОУН, спробувати встановлювати через них зв'язки з людьми з Наддніпрянщини з метою їх подальшого залучення до роботи в ОУН;

— звернути увагу на відірваність підпілля ОУН від великих міст, активізувати роботу там. Зважаючи на те, що підпілля ОУН слабо орієнтувалося в ситуації у великих містах УРСР, пропонувалося скеровувати туди своїх довірених осіб для організації антирадянської роботи і збору політичної, військової і економічної інформації.

Також планувалося звернути увагу і на інші питання, пов'язані з роботою підпілля на Наддніпрянщині. Було вирішено розширити пропагандистську роботу серед всього українського населення; випускати більше підпільної літератури (брошур, листівок, закли-

⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 10... — С. 478—479.

ків і т.п.) на різні актуальні теми; роз'яснювати населенню завдання ОУН. Отож, підпільні типографії ОУН отримали завдання готувати літературу для поширення на всій території України. Окремо передбачалося запропонувати росіянам, які приїхали після 1944 р. в Західну Україну, виїжджати звідси⁹⁵.

Як бачимо, за свідченнями З. Благого чітко вимальовується картина, що на нараді Проводу ОУН в травні або червні 1948 р. розглядалися такі вузлові проблеми: 1) збереження кадрів; 2) просування діяльності підпілля на Наддніпрянщину; 3) організація роботи з молоддю. Власне, це й були програми (тактичні схеми) «Дажбог», «Орлик» та «Олег».

Судячи з усього, на розробку і прийняття тактичних схем підпілля ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег» у 1945—1948 рр. серйозно вплинула тогочасна міжнародна ситуація. У значної частини населення та членів ОУН (в т.ч. і керівного складу) все ще були надії, що «холодна війна» між західними країнами з одного боку, і СРСР та його країнами-сателітами в Східній Європі — з іншого, може призвести до виникнення нової світової війни. У разі виникнення такого конфлікту, як і в 1941 р., з'являвся реальний шанс відновити Українську державність. Відповідно, схема «Орлик» передбачала поширення діяльності ОУН на Наддніпрянщину, створення опорних пунктів, тиху пропаганду серед місцевого населення, адже опорні пункти і нові прихильники ОУН могли серйозно допомогти підпіллю у разі початку війни і просування військ західних союзників територією СРСР. Логічною також була ставка в роботі ОУН на молодь: вона мала продовжити боротьбу в нових умовах, не лише в підпіллі, а й шляхом проникнення на навчання в школи, університети, в органи влади УРСР, бути уважними очима і вухами підпілля.

За свідченнями З. Благого, члени Проводу ОУН на нараді в червні 1948 р. проаналізували міжнародне становище і відзначили наростання суперечностей між СРСР і США. Вони вважали, що війна між цими двома країнами неминуча і рано чи пізно повинна розпочатися. Саме тому було розроблено заходи щодо орієнтації на власні сили, підготовки населення до можливої війни, і у разі її виникнення ставилось завдання захоплення влади в Україні⁹⁶.

⁹⁵ Літопис УПА. Нова серія. Т. 10... — С. 479—480.

⁹⁶ Там само. — С. 481.

Але подібне могло статися лише у випадку масованого наступу військ західних країн на територію ССРСР, подібно до того, як німці наступали влітку 1941 р.

На випадок виникнення війни між ССРСР і західними державами Р. Шухевич та інші члени Проводу ОУН ще в середині 1940-х рр. підготували інструкцію «Оса», в якій докладно описувалось, як саме повинно діяти підпілля ОУН у випадку початку бойових дій, зокрема на території України⁹⁷. Також на цей випадок було виготовлено звернення від імені Української Головної Визвольної Ради (у двох варіантах). Ці документи вважались одними з найважливіших і враховувались під час розробки і вдосконалення основних тактичних схем ОУН.

Не всі члени Проводу ОУН вірили у можливість виникнення військового конфлікту. Характерний приклад — розмова Р. Шухевича та О. Гасина 12 січня 1949 р. Про неї знаємо з протоколу допиту чекістами дружини О. Гасина — Ольги Гасин (Пеленички). Вона розповіла, що мала зустріч з обома провідниками у Львові, на квартирі знайомої — Олени Фільварків. Р. Шухевич і О. Гасин розповіли їй, як похитнулося їх здоров'я в останні роки під час перебування в підпіллі. О. Гасин рекомендувала їм подумати про виїзд за кордон, де можна було підлікуватись і дочекатися нападу США і Англії на ССРСР. Але Р. Шухевич і О. Гасин відповіли їй, що у зв'язку з важким станом здоров'я вони до кордону не дійдуть, адже треба було пройти понад 2000 км., перейти територією Польщі, Чехословаччини і Австрії, які перебували під радянським впливом. Далі говорив О. Гасин і доводив, що війна між США, Англією та ССРСР має початися скоро, навесні 1949 р. Але Р. Шухевич з його точкою зору не погодився. Він з гумором зазначив, що О. Гасин аж від 1944 р. говорить про можливість виникнення подібної війни, але західні країни «до його точки зору прислухатись не забажали» і війну ССРСР не оголосили. Далі Р. Шухевич висловив свою тверду думку, що війна між ССРСР і західними країнами може розпочатись лише тоді, коли США і Англія зуміють налаштувати свої народи проти ССРСР, а для цього по-

⁹⁷ Інструкція «Оса-1» [прибл. 1946—1950 рр.] // Літопис УПА. Нова серія. Т. 18. — С. 200—205; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 31. — Арк. 30—39. Була вилучена чекістами в березні 1950 р. серед паперів Р. Шухевича.

трібний тривалий час для перероблення свідомості людей, які в 1941—1945 рр. разом з ССРСР воювали проти нацистської Німеччини та її сателітних країн. В світлі цього Р. Шухевич вважав, що нова війна може виникнути не раніше ніж через 5–7 років. Але, зазначив він, невідомо, чи залишиться до того часу в живих хтось із підпільників ОУН в Україні, адже радянські каральні органи вели постійну боротьбу з підпіллям⁹⁸.

Крім того, на нашу думку, розробку тактичних схем «Дажбог», «Орлик» і «Олег» стимулювала внутрішньополітична ситуація в ССРСР. Придивившись до злидених повоєнних умов життя населення і вкрай непростих умов для діяльності підпілля в ССРСР, керівництво Проводу ОУН дійшло до певних висновків. Стало зрозуміло, що для збереження ОУН як діючої організації необхідно було впроваджувати саме такі тактичні схеми, як збереження досвідчених кадрів, поширення діяльності на всю територію України і активна робота з молоддю як майбутнім кадровим резервом. Продовжувати боротьбу лише старими методами (зокрема — регулярними збройними нападами) було справжнім самогубством. Зате реалізація нових схем давала надію на успіх боротьби за відновлення незалежності України в майбутньому (нехай навіть і віддаленому у часі).

Як же члени Проводу ОУН характеризували нараду у травні-червні 1948 р. та схвалені на ній рішення про основні напрямки подальшої діяльності підпілля?

У своїх спогадах В. Галаса згадував, що в середині травня 1948 р. він разом з О. Дяківим і П. Федунем вирушив з Карпат на Львівщину, щоб зустрітися з Р. Шухевичем. Нарада Проводу ОУН відбувалась у Миколаївських лісах на Львівщині. Її учасниками, окрім нього, були: Р. Шухевич, П. Федун, О. Дяків, З. Тершаковець, В. Бей. На нараді кожен член Проводу виступав з доповіддю. Хоча В. Галаса не вказує назв програм ОУН, навіть згадані теми виступів говорять про ті напрямки роботи, які найбільше цікавили керівництво підпілля. Р. Шухевич охарактеризував політичну ситуацію в світі і в Україні, з'ясував причини переходу від партизанської до підпільної збройної боротьби, до якої мали

⁹⁸ Літопис УПА. Нова серія. Т. 10... — С. 492; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 9. — Арк. 106—107.

долучитися воїни УПА. Він підкреслив, що незважаючи на великі жертви, підпілля діє, зв'язки між його клітинами функціонують. П. Федун говорив про необхідність посилення вишкільно-виховної роботи серед кадрів, готування їх до зтяжної підпільної боротьби. О. Дяків розповів про напрями політично-пропагандистської роботи, зазначив, що редакційні групи працюють, друкується підпільна преса, нелегальні видання. В. Бей зробив огляд діяльності ОУН і УПА на СУЗ і зауважив, що роботу слід продовжувати у двох площинах: розбудовувати організаційні клітини і безперервно проводити виховну роботу, головним чином, серед молоді інтелігенції. З. Тершаковець поінформував про стан справ у Львівському краю, відзначивши посилення арештів серед української інтелігенції, насаджування на керівні посади росіян, причому не лише у Львові, а й в районних і промислових центрах. Сам В. Галаса звітував про події 1945—1947 рр. на Закерзонні, про рейди відділів УПА в Чехословаччину і західну Європу⁹⁹. На нараді у Р. Шухевича в травні 1948 р. В. Галаса отримав призначення на посаду провідника Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ. Після виступів відбулась дискусія і були прийняті відповідні рішення щодо основних напрямків подальшої діяльності.

Навіть перелік питань, названих В. Галасою, підтверджує, що значну увагу керівництва українського визвольного руху привертали збереженню кадрів підпілля, їх правильній розстановки, посиленню вишколу, а також поширенню діяльності ОУН на території Центральної, Південної і Східної України, залученню до роботи молодих кадрів.

Після зустрічі з членами Проводу ОУН В. Галаса вирушив на Волинь. В дорозі він мав ще одну зустріч — з заступником Р. Шухевича В. Куком, який розповів йому про умови праці на Волині і про питання, які слід було вирішувати. Після прибуття на Волинь В. Галаса замінив на посаді провідника ОУН на ПЗУЗ Миколу Козака-‘Смока’, який ставав його заступником. У спогадах В. Галаса розповів про свої зустрічі з членами крайового проводу ОУН на ПЗУЗ влітку 1948 р., а особливо докладно — про нараду у лісовій криївці Мізоцького району Рівненської області з М. Козаком, Іваном Литвинчуком-‘Дубовим’ і Анатолієм Маєвським-‘Уліяном’.

⁹⁹ Галаса В. *Наше життя і боротьба. Спогади...* — С. 121—123.

На нараді було визначено такі основні напрямки подальшої підпільної праці:

1. Постійно проводити вишкільно-виховну роботу з керівниками та рядовими членами збройного підпілля, насамперед взимку. Не залишати людей без духовної підтримки. На відправах і зустрічах коментувати ситуацію у світі та в Україні. Навчати кадри критично аналізувати події і робити висновки. Зміцнювати взаємну довіру, ідейну єдність.

2. Удосконалювати виховну роботу серед молоді. Кожний керівник району чи групи повинен підібрати і вишколити двох-трьох юнаків. Спілкуватися індивідуально, не групувати у звена. У підпіллі приймати не охочих, а стійких і мужніх.

3. Проводити виховну роботу з родинами, з якими контактуємо. Навчати їх правил конспірації при виконанні послуг для повстанців. Викривати антиукраїнські дії большевицького режиму, переконувати в необхідності нашої боротьби.

4. Розширювати зв'язки з українцями із СУЗ, особливо з мешканцями сіл. Проводити з ними розмови за змістом підготовленої програми, давати нашу літературу. Щоб уникнути провокацій і засідок опергруп НКВД, з'являтися несподівано, без попередньої домовленості.

5. Збільшити накладі видань, призначених для СУЗ. Друкувати тільки після узгодження з проводом ОУН на ПЗУЗ. Публікувати, головним чином, матеріяли, які розкривають гнобительську суть большевицької політики, та наші програмні документи, у першу чергу такі: «Чи большевики ведуть до комунізму», «Колоніальна політика большевиків на Україні», «Україна помирає, хто винуватий у тому?», «Платформа УГВР», «За що бореться УПА», «Наше становище до російського народу» тощо. Для місцевого вжитку літературу друкувати на циклостилях (ротаторах). В. Галаса мав очолити редакційну групу для випуску журналів «За волю нації», що видавався до того часу, і «Молодий революціонер», призначеного для молоді. Дописувачами могли бути всі охочі.

6. Постійно старатися проникати в глибину Житомирської та Київської областей. Діяти конспіративно, підбирати найпевніших із молоді, практикувати тільки індивідуальні контакти, виховувати, не давати завдань, які могли б їх передчасно деконспірувати.

Перекинути із ПЗУЗ у згадані області декого з досвідчених організаторів і пропагандистів.

7. Дотримуватись якнайстрогіших правил конспірації, зокрема обмежити вихід з криївок у зимові місяці. Щодо методів конспірації та протидії ворожій агентурі найбільш кваліфіковані рекомендації давав А. Маєвський¹⁰⁰.

Проаналізувавши ці нові напрямки діяльності підпілля ОУН на ПЗУЗ, можна зробити висновок, що рішення, прийняті на нараді в Миколаївських лісах, В. Галаса одразу ж після прибуття на Волинь довів до відома місцевому керівництву. Невдовзі про них дізналися всі підпільні кадри на Волині, і програми «Дажбог», «Орлик» і «Олег» одразу ж стали втілюватися у життя. Це ж підтверджують спогади дружини В. Галаси — М. Савчин, яка докладно розповіла відомі їй факти про діяльність В. Кудри-‘Романа’ у Житомирській області, який звітував про свою роботу В. Галасі; про факти участі волинської молоді в ОУН, створення молодіжних ланок; про активні заходи безпеки, застосовані в підпіллі ОУН, щоб уберегти власні кадри від знищення¹⁰¹.

Про постійну роботу зі збереження кадрів, поширення діяльності ОУН на Схід і залучення до діяльності в підпіллі молоді неодноразово розповідав у своїх інтерв’ю керівник проводу ОУН в 1950—1954 рр. В. Кук¹⁰². Зокрема, він наводив відомі йому факти про створення молодіжних ланок підпілля, діяльність його друга В. Бея на Вінниччині і Хмельниччині тощо.

Скоріше за все, за такою ж схемою, як подав В. Галаса, реалізація програм «Дажбог», «Орлик» і «Олег» розгорталася на території всіх інших крайових проводів ОУН. Після отримання інструкцій від керівництва Проводу ОУН низові ланки підпілля вживали заходів для їх виконання.

Зі змінами в політичній ситуації в світі та в СРСР протягом 1949—1950 рр. керівники Проводу ОУН продовжили розробку нових інструкцій щодо роботи за тактичними схемами «Дажбог», «Орлик» і «Олег». На нарадах в червні 1949 р. і в червні 1950 р. члени Проводу ОУН скоригували старі програми, визначили, що

¹⁰⁰ Галаса В. *Наше життя і боротьба. Спогади...* — С. 129—131.

¹⁰¹ *Літопис Української повстанської армії. Т. 28. Марія Савчин. Тисяча доріг; спомини.* — Торонто; Львів, 1995. — 600 с.

в них актуальне і надалі, підготували нові інструкції щодо їх виконання.

На основі агентурних матеріалів, вилучених у підпільників ОУН документів та свідчень захоплених членів ОУН аналітики МГБ УССР уважно стежили за змінами в напрямках діяльності підпілля, готували узагальнюючі довідки на цю тему. З них ми бачимо докладну картину того, як програми «Дажбог», «Орлик» та «Олег» коригувалися і впроваджувалися у життя. Серед збережених документів варто назвати такі:

— довідку МГБ УССР про факти проникнення оунівців в комсомол і навчальні заклади в Західних областях України (06.04.1949 р.)¹⁰³,

— довідку МГБ УССР про намагання підпілля ОУН поширити вплив на молодь (липень 1949 р.)¹⁰⁴,

— довідку МГБ УССР про роботу підпілля ОУН серед молоді (грудень 1949 р.)¹⁰⁵,

— довідку УМГБ по Станіславській області про оволодіння підпіллям ОУН молоддю (1950 р.)¹⁰⁶,

— довідку МГБ УССР щодо нової тактики підпілля ОУН у 1948—1950 рр.¹⁰⁷,

— довідку МГБ УССР щодо змін у тактиці діяльності ОУН у зв'язку з суцільною колективізацією і активізацією заходів МГБ в Західній Україні (30.09.1950 р.)¹⁰⁸,

¹⁰² Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного командира / Ред. Я. Сватко. — Львів, 2007. — 80 с.; Горишняк В. О своей непростой судьбе размышляет последний главнокомандующий ОУН—УПА Василий Кук (інтерв'ю) // Факты и комментарии. — 2002. — 18 сент. — С. 13; Муратов О. Про УПА — від першої особи. Про юнацьке загартування у «Пласті», гімназійний вишкіл і, головне, про боротьбу на чолі проводу Української повстанської армії розповідає останній головнокомандувач УПА Василь Кук // Дзеркало тижня. 2007. — № 5 — 10 лютого. — С. 14.

¹⁰³ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 653—657; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 36—45.

¹⁰⁴ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 658—685; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 230—292.

¹⁰⁵ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 686—693; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 55—75.

¹⁰⁶ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 644—646.

¹⁰⁷ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 646—652; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 46—54.

¹⁰⁸ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)... — С. 718—730; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 271—294.

— огляд вилучених МГБ УССР підпільних документів, агентурних матеріалів і свідчень захоплених членів ОУН, які характеризували прийоми діяльності підпілля ОУН (1950 р.)¹⁰⁹,

— довідку МГБ УССР про методи діяльності підпілля ОУН в західних областях України (листопад 1951 р.)¹¹⁰,

— доповідну записку про ліквідацію молодіжних націоналістичних організацій у Львівській області в 1951—1952 рр. (14.04. 1952 р.)¹¹¹.

У всіх цих документах зроблено висновок, що підпілля в боротьбі з чекістами у повоєнні роки зазнало серйозних втрат, а тому керівництво ОУН намагалося врятувати від повного знищення свої кадри і застосовувати нові прийоми протирадянської роботи. Менше стало здійснюватись терористичних актів і збройних акцій, зате більше випускалося агітаційних матеріалів, збільшилась кількість прихованих саботажних акцій тощо. Проаналізувавши всі наявні документи, аналітики МГБ УССР зробили висновки, що на той час підпілля ОУН переслідувало такі основні цілі:

1) збереження вцілілих від розгрому організаційних кадрів (з вилучених підпільних документів чекісти встановили, що ця програма шифрувалась під назвою «Дажбог»),

2) поширення впливу на Східні області України (зашифровувалась під назвами «Орлик», «Харків»),

3) поповнення кадрів ОУН за рахунок легалізованих осіб, головним чином — з числа молоді, учнів і студентів (зашифровувалась під назвою «Олег»).

Як бачимо, основні напрямки стратегії підпілля ОУН не були секретом для радянських каральних органів. В узагальнюючих довідках чекісти аналізували свідчення З. Благого про нараду Проводу ОУН в червні 1948 р. і зазначали, що завдання, поставлені на тій нараді, були актуальними і надалі та відображалися у вилучених підпільних документах за 1949—1950 рр.

¹⁰⁹ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 731—740; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 249—270.

¹¹⁰ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 743—754; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 130—160.

¹¹¹ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 757—769; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 165—180.

У 1949 або 1950 р. чекістам вдалося захопити лист С. Бандери до Р. Шухевича (його привезли в Україну кур'єри з Мюнхена в травні-червні 1949 р., яких десантували з літака), в якому йшлося про подальшу стратегію і тактику дій підпілля ОУН. Бандера вважав, що найважливішим і цінним було зберегти і побудувати мережу підпілля, нехай навіть невеликої чисельності, але з охопленням всієї території України. Слід було пронизати своїм впливом радянську армію, колгоспи, основні робітничі центри, молодь, школи, вищі навчальні заклади, інспірувати націоналістичні настрої в цих колах, але обережно ухилятися від оформлення цих процесів в організаційні форми. Також С. Бандера пропонував зробити ставку на українську молодь, і при тому — на соціально продуктивну: робітників, рядових колгоспників, молодих офіцерів тощо¹¹². Згідно з цими порадами і вказівками керівництво Проводу ОУН в Україні влітку 1949 р. розробило нові інструкції щодо продовження реалізації програм «Дажбог», «Орлик» та «Олег» і дещо перебудувало методи своєї діяльності, в першу чергу — ще більше зменшило кількість збройних акцій. Щоправда, зважаючи на тиск з боку радянських каральних органів, виконати вказівки С. Бандери виявилось доволі складно, а іноді просто неможливо.

Які ж саме підпільні документи свідчать про продовження реалізації програм «Дажбог», «Орлик» і «Олег» у 1949—1950 рр.? Перш за все, це вцілілі інструкції Проводу ОУН в Україні, передані низовим ланкам підпілля, а також збережені організаційні записи керівництва ОУН, що були вилучені чекістами у вбитих підпільників. Більшість із них збереглося в ГДА СБУ.

13 червня 1949 р. у вбитого керівника Рогатинського надрайонного проводу ОУН 'Марка' чекісти вилучили інструкцію від 11.05.1949 р., де йшлося про роботу з молоддю. Пропонувалося направляти на фабрично-заводське навчання довірених юнаків, через яких дізнаватися умови праці, настрої і т.п. Крім того, пропонувалося через студентів у великих містах налагоджувати контакти зі студентами-«східняками», проводити з ними бесіди і приховану агітацію. Все це мало сприяти подальшому поширенню впливу підпілля ОУН на населення¹¹³.

¹¹² Ішук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 718—719; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 271—275.

14 червня 1949 р. в лісі біля с. Зозулі Золочівського району Львівської області чекісти виявили бункер підпілля ОУН, а в ньому — листування В. Кука і Р. Шухевича. Останній наголошував на тому, що нині підпіллю слід зосередитись на двох важливих напрямках роботи — з молоддю та на Сході, інакше може статися катастрофа¹¹⁴. Протягом 1948—1949 рр. чекісти вилучили у вбитих кур'єрів окремі листи і документи В. Галаси, В. Бея, М. Козака та інших провідників ОУН, в яких давалися докладні вказівки щодо збереження кадрів ОУН, поширення діяльності підпілля на Схід, більш активного залучення молоді до діяльності українського визвольного руху¹¹⁵.

24 листопада 1949 р. чекісти вбили Григорія Семенка-‘Мручка’, керівника пропаганди крайового проводу ОУН на ПЗУЗ. У його блокноті було знайдено докладні інструкції щодо основних напрямків діяльності підпілля ОУН на Волині, в т.ч. поширення впливу підпілля ОУН на Наддніпрянщину, збереження кадрів, роботу з молоддю тощо¹¹⁶. Судячи з усього, ці інструкції він отримав від керівника Проводу ОУН на ПЗУЗ В. Галаси-‘Орлана’. Останній наголошував, за слід за будь-яку ціну зберегти організацію, розбудовувати її на Сході і подбати про молоде поповнення.

На початку 1950 р. керівник проводу ОУН в Україні Р. Шухевич передав інструктивного листа своїй зв'язковій Ользі Ільків-‘Роксоляні’, яка збиралася виїжджати на Наддніпрянщину¹¹⁷. Він констатував, що всі останні роки підпілля намагалося працювати на СУЗ з більшими чи меншими успіхами, і тому її поїздка ставала ще однією нагодою досягти там успіху. На думку Р. Шухевича, міжнародне становище було таким, що нова війна могла розпочатися не раніше ніж за кілька років. Зате після переходу відділів УПА з Закерзоння в Німеччину в 1947 р. та розголосу навколо цього в світі стало більше відомо про боротьбу підпілля за відновлення незалежності України. Громадська думка в США стала

¹¹³ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 645—646.

¹¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 76—79.

¹¹⁵ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 703—708.

¹¹⁶ Витяги з робочого блокноту керівника пропаганди крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Г. Семенюка — «Мручка», «Миколи» (1949 р.) // *Літопис УПА. Нова серія. Т. 18.* — С. 192—198; ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 59 (1953 р.). — Спр. 16. — Т. 3. — Арк. 65—74.

¹¹⁷ Лист був вилучений в О. Ільків при арешті чекістами 16.03.1950 р. в м. Львові.

дедалі більше схилитися до потреби визнання незалежності України. Р. Шухевич вважав, що ОУН слід орієнтуватися на власні сили. Він дав О. Ільків такі завдання: 1) протриматися до початку нової війни, не дати ворогам спровокувати себе на небезпечні дії; 2) якщо війна між західними країнами і СРСР почнеться і СРСР стане розвалюватися, тоді слід організувати українців, агітувати їх за відновлення незалежності України. Особливу увагу слід звернути на сільську та міську інтелігенцію, яку варто залучити до роботи; 3) під час перебування на Наддніпрянщині цікавитися життям, побутом, мисленням, господарюванням, культурно-національним становищем місцевих українців, інформувати про це. В кінці листа Р. Шухевич побажав О. Ільків успіхів, зауваживши, що «якщо Вам вдасться зробити те, що я накреслив, то Ваша робота буде варта можливо більше, ніж робота і смерть тисяч наших повстанців. На Схід України, там місце нашої роботи»¹¹⁸.

Заарештована чекістами 6 травня 1950 р. зв'язкова П. Федунa — Галина Голояд-‘Марта’ на слідстві докладно розповіла про вказівки Проводу ОУН щодо налагодження роботи у Центральних, Південних і Східних областях України. Більше того, вона за дорученням керівництва особисто виїжджала у 1949 р. в с. Рудня Городнянського району Чернігівської області, де мала вивчити умови праці, погляди населення, намітити людей для залучення до роботи. Згодом там було залучено до співпраці з ОУН кількох місцевих молодих людей, тобто створено осередок ОУН, викопано бункер, де зберігалися підпільна література, листівки. Крім того, вона відвідала Київ¹¹⁹. Після повернення на Львівщину Г. Голояд підготувала звіт про свою поїздку, який активно обговорювався в усіх організаційних ланках Львівського крайового проводу ОУН¹²⁰.

У вбитих 20 жовтня 1950 р. в горах неподалік с. Шешори Косівського району Івано-Франківської області керівника Коломийського окружного проводу ОУН Романа Качурівського (Легкого)-‘Бориса’ і члена Карпатського крайового проводу ОУН

¹¹⁸ Сергійчук В. *Український здви́г. Наддніпрянщина*. — К., 2005. — С. 706—709; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 35—38.

¹¹⁹ *Лет. див.: Іщук О. С., Іванченко В. В. Життєвий шлях Галини Голояд — «Марти Гай»*. — Львів; Торонто: «Літопис УПА», 2010 (серія «Події і люди», кн. 10). — С. 23—27.

¹²⁰ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 735.

В. Савчука-‘Сталя’ чекістами було вилучено робочі зошити, записи та інструкції щодо реалізації програм «Дажбог», «Орлик» і «Олег». Зокрема, у Р. Качурівського (Легкого) було знайдено інструкцію під назвою «Тактичні вказівки в діяльності»¹²¹, де дуже докладно описувалось, що слід робити, щоб реалізувати ці програми. Як нині відомо, влітку 1950 р. в Карпатах відбулась нарада керівництва Карпатського крайового проводу ОУН, яку проводив його керівник С. Слободян-‘Клим’¹²². Саме він дав вказівки щодо продовження реалізації програм «Дажбог», «Орлик» і «Олег» своїм підлеглим, роз’яснив, як саме слід будувати роботу. Збереглися навіть фотографії, зроблені під час цієї наради¹²³.

У записах В. Савчака також дуже докладно описано, як слід реалізувати програми «Дажбог», «Орлик» і «Олег». Особливий наголос робився на ще більшому посиленні конспірації, вмінні працювати у найважчих умовах; залученні до підпілля лише повністю перевірених молодих юнаків, з середньою освітою, здатних до серйозної роботи; пересилання на Схід досвідчених бойовиків підпілля, які здатні були б швидко акліматизуватися в нових для себе умовах. Скоріше за все, В. Савчак як член Карпатського крайового проводу ОУН мав нараду зі своїм провідником С. Слободяном, і вони спільно опрацьовували ці вказівки¹²⁴.

Подібні інструкції щодо посилення роботи з молоддю були вилучені співробітниками УМДБ по Львівській області у вбитого 28 жовтня 1950 р. провідника Куликівського районного проводу ОУН ‘Ключа’¹²⁵. Вказівки про роботу ОУН на Наддніпрянщині були вилучені чекістами і у заарештованого в 1951 р. керівника Кам’янець-Подільського окружного проводу ОУН М. Качановського-‘Скоба’¹²⁶.

¹²¹ Див.: *Літопис УПА. Нова серія. Т. 18.* — С. 217—222; *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 28. — Арк. 106—116.

¹²² *Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю.* — Львів; Торонто: «Літопис УПА», 2012 (серія «Події і люди», кн. 21). — С. 35.

¹²³ *Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю...* — С. 81—83.

¹²⁴ Див: *Витяги з робочих зошитів члена Карпатського крайового проводу ОУН Василя Савчука-‘Сталя’ (не пізніше жовтня 1950 р.) // Літопис УПА. Нова серія. Т. 18.* — С. 222—255; *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 109—117; *ГДА СБ України.* — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 28. — Арк. 76—98.

¹²⁵ *Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 733.

¹²⁶ *Вказівки про роботу ОУН на СУЗ з блокноту керівника Кам’янець-Подільського окружного проводу ОУН М. Качановського-‘Скоба’ (1949 р.) // Літопис УПА. Нова серія. Т. 18.* — С. 191; *ГДА СБ України.* — Ф. 2. — Оп. 43 (1953 р.). — Спр. 1. — Т. 2. — Арк. 310—311.

Свідчення про спроби поширення діяльності ОУН на Наддніпрянщину дав чекістам заарештований член Крайового проводу ОУН «Москва» Дмитро Римарчук-‘Неситий’ (довірена особа Івана Литвинчука). На допиті 10 листопада 1950 р. він докладно розповів про заходи, які робив для реалізації програми «Орлик» керівник крайового проводу ОУН «Москва» І. Литвинчук-‘Дубовий’. Вони полягали у пересиланні грошей підпільникам Наддніпрянщини, постачанні їм підпільної літератури, налагодженні постійного кур’єрського зв’язку, обміні звітами тощо¹²⁷.

18 листопада 1950 р. у вбитого чекістами керівника Карпатського крайового проводу ОУН С. Слободяна-‘Єфрема’ було вилучено блокнот із зашифрованими записами, а також нотатки щодо реалізації тактичних програм «Дажбог», «Орлик» і «Олег». Є всі підстави вважати, що ці вказівки він отримав від керівництва Проводу ОУН в Україні, адже у травні-червні 1950 р. він та П. Федун разом перебували на черговій щорічній нараді. У записах дуже докладно вказано, як саме слід проводити роботу (багато в чому вони збігаються з тими, що були в блокнотах В. Савчака і Г. Качурівського). Найцікавішим моментом видається те, що за кожним окружним проводом Карпатського краю ОУН закріплювалися 2-3 східні області України, де підпільникам слід було проводити свою роботу. Зокрема, за Буковинським окружним проводом ОУН (умовне позначення — 20) закріплювалася Молдавська ССР; за Коломийським окружним проводом (21) — Дніпропетровська і Запорізька області; за Станіславським окружним проводом ОУН (22) — Кримська область (тоді ще перебувала в складі РСФСР); за Калуським окружним проводом ОУН (23) — Миколаївська, Херсонська і Кіровоградська області; за Дрогобицьким окружним проводом ОУН (24) — Одеська та Ізмаїльська області. Крім того, за невідомими чекістам проводами під номерами 25, 26 і 27 закріплювалися Кавказ і Кубань; Вінницька і Житомирська області; Харківська і Черкаська області. З записів С. Слободяна чекісти дізналися про створення підпільниками ОУН опорного пункту в районі м. П’ятихатки Дніпропетровської області, про підготовку до скерування на Схід підпільників ‘Сергія’, ‘Бурі’, ‘Чучупаки’, ‘Триця’ та інших¹²⁸.

¹²⁷ Ішук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 734.

¹²⁸ Там само. — С. 737.

Особливу увагу підпільників ОУН привернув початок війни у Кореї. У записах С. Слободяна, В. Савчака і Р. Качурівського є вказівки щодо необхідності підготувати підпілля на випадок виникнення конфлікту між англо-американським блоком і СРСР, взаємини між якими під час Корейської війни загострилися до краю, що загрожувало вибухом нової світової війни. В першу чергу малося на увазі забезпечити достатню кількість бункерів, техніки, зброї, продуктів, одягу тощо. Також передбачалося організувати збір інформації про місця розташування підрозділів радянської армії, їх чисельність, пересування ворога. Керівництвом підпілля було виготовлено формуляр «Військового звіту», користуючись яким, довіреним особам пропонувалося збирати інформацію політичного, військового і економічного характеру про ситуацію в СРСР і Україні¹²⁹.

Загалом реалізація програм «Дажбог», «Орлик» і «Олег» все ж не дала тих результатів, на які сподівалися підпільники. Слід зазначити, що протягом 1950—1951 рр. підпілля ОУН понесло вкрай великі втрати в боротьбі з чекістами. В результаті значна частина Організації була розгромлена, загинули досвідчені кадри, яких нікому було замінити; зв'язки розривалися, вести організаційну роботу ставало дедалі важче. Діяльність підпілля ОУН в Україні вступила у свою завершальну стадію.

Цікаву інформацію про вимушене згортання реалізації тактичних схем «Дажбог», «Орлик» і «Олег» чекістам вдалося виявити у робочих записах вбитого 21 грудня 1951 р. члена Проводу ОУН Р. Кравчука-‘Петра’. Він докладно проаналізував стан кадрової роботи в підпіллі у 1950—1951 рр., визначив основні тактичні завдання, серед яких були: припинення всіх зовнішніх проявів, які не були вирішальними для нормального існування ОУН; проведення пропагандистської роботи, грошових зборів тощо індивідуально і дуже конспіративно; уважне спостереження за людьми, щоб не допустити провалів; максимально уважне ставлення до підбору нових кадрів в ОУН тощо.

У роботі з підпільними кадрами Р. Кравчук вважав за головне: 1) всебічне ідейно-політичне виховання і засвоєння головних завдань визвольного руху українського народу і його цілей; 2) під-

¹²⁹ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.)...* — С. 739—740.

готовку до праці з новими кадрами (підбір, виховання, навчання); 3) підготовку кадрів до самостійної праці на випадок втрати зв'язку з керівництвом; 4) попередження кадрів про різні прийоми органів МГБ. При цьому подбати про недопущення захоплення підпільників живими на пунктах зустрічей, в будинках, бункерах; уважно стежити за харчами, бо були випадки, коли чекісти через агентів передавали отруєні; стежити, щоб не випити і не з'їсти в їжі шкідливі препарати і т.д. Очевидно, Р. Кравчук, як досвідчений підпільник, усвідомив, наскільки великими були втрати ОУН в боротьбі з чекістами, що не давало підстав сподіватися на зміну ситуації на краще найближчим часом, тому пропонував зосередитись на питаннях збереження решток організації, не проявляючи активності. Це давало хоч і невелику, але надію на те, що вдасться «пересидіти» важкі часи. Звісно, за таких умов повноцінно реалізовувати програми «Орлик» та «Олег» вже не було можливості, вони згорталися, що добре усвідомлювали керівники підпілля. Крім того, Р. Кравчук докладно проаналізував кадровий стан Карпатського крайового проводу ОУН, звернув увагу на великі кадрові втрати підпілля, що стало наслідком дій співробітників МГБ¹³⁰.

З віцілого листування членів Проводу ОУН в Україні В. Кука, Р. Кравчука, П. Федуна, В. Галаси в 1951 р., яке досліджували В. Ковальчук та В. Огороднік, видно, що керівництво Проводу ОУН було сильно стурбоване величезними кадровими втратами підпілля, намагалося ще більше посилити конспірацію, щоб зберегти Організацію¹³¹. Але цього досягти не вдалося. Чекісти, користуючись набутим досвідом, викривали підпільні ланки ОУН. Насильницька організація колгоспів вибила з-під ніг підпілля його найнадійнішу соціальну базу — селян-одноосібників. Змінилось також ставлення населення: залякані міщани і селяни, яких по-заганяли на підприємства та в колгоспи, де був доволі суворий

¹³⁰ Іщук О. *Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.)...* — С. 502–511; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 159–172.

¹³¹ Див.: Ковальчук В., Огороднік В. *Листування керівництва ОУН(б) і УПА на українських землях // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ.* — Київ; Харків: *Права людини*, 2010. — № 1. — С. 147–168; Ковальчук В., Огороднік В. *Листування керівництва підпілля ОУН(б) на Волині і Поліссі // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ.* — Київ; Харків: *Права людини*, 2010. — № 2. — С. 236–331.

контроль, не наважувались підтримувати членів ОУН, боялися покарання радянської влади, тремтіли за долю рідних.

До останніх років існування організованого підпілля ОУН, незважаючи на величезні втрати кадрів, виконання програм «Дажбог», «Орлик» і «Олег» не припинялося. Ця робота йшла за інерцією, її важко було зупинити навіть у 1952—1954 рр., коли вже ставало зрозуміло, що невдовзі підпілля ОУН як централізована організація припинить своє існування.

Той факт, що підпілля ОУН як організація зуміло так довго протриматися в умовах СРСР (від 1944 до 1954 рр.), свідчить про втілення в життя програми «Дажбог». Але навіть те, що кадри діяли максимально конспіративно і старалися берегти себе, не врятувало їх від загибелі, адже надто сильним супротивником виявилися радянські спецслужби.

Показовим прикладом реалізації програми «Орлик» є те, що керівник Проводу ОУН В. Кук в травні 1952 р. відправив В. Бея з групою підпільників, щоб відновити діяльність на Хмельниччині та Вінниччині, але всі вони загинули в бою з чекістами 23.05.1952 р. в Тернопільській області. Член Проводу ОУН В. Галаса був захоплений чекістами 11.07.1953 р. під час перебазування з Волині у Хмельницьку область, при переході для подальшої роботи на Схід. Окремі ланки ОУН (хоч і в невеликій кількості) діяли на території Наддніпрянщини і після 1953 р.

Щодо програми «Олег», то у 1952—1953 рр. чекісти фіксували непоодинокі випадки переходу молоді на нелегальне становище в підпілля ОУН, виявляли молодіжні організації ОУН, створені в рамках реалізації планів підпілля щодо роботи з молоддю. Крім того, у подальші роки чекісти неодноразово виявляли серед української молоді прихильників ОУН, які мали антикомуністичні настрої, вчиняли антирадянські дії (вивішування жовто-блакитних прапорів на будинках, залишення антирадянських написів на стінах, проведення антирадянських бесід, зібрань і т.п.).

Якими ж були наслідки реалізації тактичних схем «Дажбог», «Орлик» і «Олег»?

Програма «Дажбог» сприяла збереженню підпільних кадрів ОУН в нових, важких умовах. Оскільки схема в кінці 1940-х рр. передбачала мінімізацію відкритих збройних виступів, то під-

пільні кадри змогли зосередитися на самовишколі, виготовленні літератури, проведенні агітаційних акцій серед населення тощо. Посилення конспірації призвело до того, що підпільники досконало оволоділи мистецтвом самозбереження, проводили свої акції дуже законспіровано, невеликими групами, тому чекістам складно було їх розшукати. Розшук співробітниками НКГБ-МГБ-МВД-КГБ підпільних проводів ОУН дуже затягнувся, іноді тривав роками, а остаточно організований спротив був розгромлений лише у середині 1950-х рр., що в умовах СРСР можна вважати унікальним досягненням. Збереження кадрів і подальша їх діяльність мало посприяти зриву радянізації Західної України. І справді, у 1945—1951 рр. регулярні збройні і пропагандивні акції ОУН таки сповільнили цей процес. Створення підпільних ланок на випадок початку війни між СРСР і західними країнами могло б посприяти закріпленню впливу підпілля на органи влади та управління з метою підготовки до захоплення влади в Україні.

Певного результату вдалося досягти і у справі поповнення підпілля новими кадрами. На жаль, за вцілілими документами важко судити, скільки саме підпільників влилося до українського визвольного руху в 1945—1954 рр., але за даними МГБ УРСР лише від 1 січня 1950 р. до 1 жовтня 1951 р. на нелегальне становище до підпілля ОУН перейшло щонайменше 487 осіб, з них більшість — молоді люди у віці 17-20 років (252 осіб) і 20-25 років (195 осіб)¹³².

Та все ж за допомогою тактичної схеми «Дажбог» результатів вдалося досягти лише частково. Вона не могла забезпечити повної перемоги підпіллю ОУН в тривалому протистоянні з потужною радянською владою — надто нерівними виявилися сили. Але програма збереження кадрів посприяла тому, що боротьба чекістів з ОУН дуже затяглася. Підпілля повільно, вперто здавало свої позиції, в більшості випадків (хоч і не завжди) боролася до останньої можливості, але все ж не встояло. Це й не дивно, адже радянська влада зосередила в Західній Україні дуже потужні військові сили і адміністрацію, і протистояти радянізації, колективізації, масовим політичним репресіям і депортаціям підпіллю було вкрай важко. Поступово чекісти набралися досвіду, щоденно викривали підпільників. З іншого боку, якби не збройна та пропагандистська

¹³² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 118.

діяльність ОУН у 1944—1954 рр., то жертв з боку українського населення могло би бути ще більше, адже з беззбройними розправлятися завжди легше. Прикладом можуть бути політичні репресії і депортації радянською владою кримських татар у 1944 р. (весь народ був виселений з місць проживання за кілька днів) або чеченців. З українцями все ж подібного не сталося.

Результати реалізації програми «Орлик» («Харків») також виявилися меншими, ніж очікувалося. Підпільники ОУН вірили у те, що їх діяльність, пропаганда та особистий приклад зможуть рано чи пізно викликати симпатії більшості українського населення Наддніпрянщини в боротьбі проти СРСР, повернуть наддніпрянців на їхній бік. Але цього не сталося. Протягом 1944—1954 рр. підпілля ОУН більшою чи меншою мірою підтримувала лише невелика частина українського населення Центральних, Східних та Південних областей України. Більшість залишалася пасивною, була залякана терором радянських каральних органів, вирішувала здебільшого свої побутові питання. Велика частина населення Наддніпрянщини під впливом радянської агітації ставилась до ОУН дуже ворожо.

Історик О. Пагіря вважає, що основною тактикою для поширення впливу українського підпілля на терени Наддніпрянщини у повоєнний період були агітаційно-пропагандистські та диверсійні рейди боївок ОУН. Зокрема, найбільш активно в Центральній Україні проводили діяльність бойові групи В. Кудри-‘Романа’ (1945—1955 рр.), С. Примака-‘Бутька’ (1945—1951 рр.), С. Смолюка-‘Дем’яна’ (1947—1950 рр.), ‘Ярославенка’, ‘Деркача’, ‘Омелька’, ‘Ваньки’ та ‘Шевченка’. При Кам’янець-Подільському окружному проводі ОУН у 1945—1946 рр. діяли боївки ‘Ореста’, ‘Арсена’, ‘Кармелюка’, а у 1951—1952 рр. — боївка М. Криси-‘Кобзаря’, що здійснила агітаційно-пропагандистський рейд на територію Київської області. Остаточну організаційну мережу ОУН на терені Центральної та Східної України припинила своє існування у 1952 р. після загибелі колишнього крайового провідника ОУН «Поділля» В. Бея-‘Уласа’, хоча остання оунівська боївка на чолі з В. Кудрою-‘Романом’ була ліквідована МГБ 8 липня 1955 р. в с. Сушки Коростенського району Житомирської області¹³³.

¹³³ Пагіря О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. Т. 18... — С. 27.

Повної статистики про участь в підпіллі ОУН мешканців Центральних, Східних та Південних областях України, на жаль, досі не виявлено. Збереглися лише деякі уривчасті дані. До прикладу, протягом 1948 — першої половини 1949 рр. органами МГБ УРСР у Центральних, Східних та Південних областях України було виявлено та ліквідовано 14 молодіжних організацій, заарештовано 108 осіб¹³⁴.

Як видно з узагальнюючої довідки начальника 1 відділення 4 відділу Управління КГБ по Житомирській області майора Воронянського від 25.11.1955 р., за час від 1944 до 1955 рр. чекістами на території лише однієї цієї області було зареєстровано 414 акцій ОУН і УПА, серед них: 21 випадок вбивства радянського партійного активу, 290 випадків пограбування колгоспів та кооперативів, 5 випадків підпалів колгоспних будівель; було заарештовано 638 підпільників ОУН та їхніх прихильників, захоплено понад 100 стволів зброї, викрито 1 типографію і вилучено 36 кг шрифту, зруйновано 31 бункер, вилучено кілька сотень тисяч підпільних листівок, брошур та інших підпільних документів¹³⁵.

Діяльність підпілля ОУН тривала на Наддніпрянщині і в 1950-х рр. Зокрема, станом на 1953 р. співробітниками МВД УРСР було виявлено у Центральних, Східних та Південних областях України 12 молодіжних організацій ОУН з 69 учасниками¹³⁶. Начальник 4 управління МВД УРСР Р. Сараєв у довідці від 8 жовтня 1953 р. інформував, що на оперативному обліку МВД УРСР перебуває 5014 осіб з Центральних, Східних та Південних областей України, яких чекісти підозрюють у співпраці з ОУН. З них 270 осіб було взято на облік саме в 1953 р., 79 — заарештовано¹³⁷. Загалом, за даними КГБ УРСР, у 1944—1957 рр. в ході боротьби з українським націоналістичним підпіллям та УПА було вбито 155 108 підпільників і повстанців, з яких щонайменше 1 746 осіб загинули у центральних, східних та південних областях України¹³⁸.

¹³⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 230—292.

¹³⁵ Сергійчук В. Український звиг. Наддніпрянщина. — К., 2005. — С. 798—799; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 317—369.

¹³⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 146.

¹³⁷ Сергійчук В. Український звиг. Наддніпрянщина. — К., 2005. — С. 754; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 131—155.

¹³⁸ Пасіра О. Вступ // Літопис Української повстанської армії. Нова серія. Т. 18... — С. 27; ГДА СБ України. — Ф. 2 (4 — е управління). — Оп. 26 (1960 р.). — Спр. 2. — Арк. 4—10.

Доволі успішно підпілля ОУН реалізовувало тактичну схему «Олег», що передбачала виховання і підготовку молодих кадрів як основного джерела поповнення українського визвольного руху. Щороку на нелегальне становище переводилось від кількох сотень до 2 тисяч молодих людей, серед яких було немало школярів і студентів. Лише протягом 1948 — першої половини 1949 р. в Західних областях України органи МГБ УССР викрили 561 молодіжну організацію ОУН з 6405 учасниками¹³⁹.

Історик Д. Веденєєв пише, що протягом 1945—1947 рр. мережа «легальних» ланок ОУН покрила практично всю сільську місцевість Західної України. Прихильники ОУН зуміли влаштуватись на роботу в органи влади, в колгоспи, на підприємства, в навчальні заклади, на об'єкти транспорту і зв'язку, в типографії. Крім того, деякі з них вступали в КП(б)У і в комсомол, що сприяло їхньому кар'єрному зростанню. У разі виникнення війни вони цілком могли розглядатися як кадрове джерело для поповнення ОУН, причому з перспективою зайняти відповідальні посади у відновленій Українській державі.

На жаль, повних статистичних даних про створення легальних і молодіжних організацій ОУН поки що не виявлено. Як ілюстрацію Д. Веденєєв наводить дані про тодішню Станіславську область, де лише протягом 1950 — першої половини 1951 р. чекісти виявили 103 легальні ланки ОУН, з них 69 у колгоспах, 7 в навчальних закладах, 10 в лісових господарствах. Ланки об'єднували 677 учасників, з яких 7 голів колгоспів, 56 голів селищних рад, 53 вчителів, 40 колгоспних активістів, 35 комсомольців, 8 бійців громадської самооборони, 84 учні і студенти¹⁴⁰. За даними МГБ УССР, лише у травні—червні 1950 р. в Західних областях України було викрито 83 оунівські організації і групи, учасники яких жили легально, загальною чисельністю 546 осіб (29 груп — у травні і 54 — у червні). З них у Станіславській області — 22 організації, 171 осіб; у Тернопільській області — 16 організацій 119 осіб; у Дрогобицькій — 16 організацій, 89 осіб; у Рівненській області — 13 організацій, 66 осіб; у Львівській області — 11 організацій, 71 особа; у Волинській області — 5 організацій, 30 осіб¹⁴¹.

¹³⁹ Веденєєв Д.В. *Одиссея Василия Кука...* — С. 144.

¹⁴⁰ Там само — С. 143—144.

¹⁴¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 21—24.

Але, як і у випадку з тактичними схемами «Дажбог» та «Орлик», схема «Олег» не дала того кінцевого результату, на який очікували підпільники. Слід констатувати, що поступово, рік за роком, підтримка з боку молоді підпілля ОУН слабшала. Причиною цього були і репресивні заходи радянських каральних органів, і небажання молоді наражатися на небезпеку для життя і йти в підпілля, і можливість жити та працювати легально, робити власну кар'єру. Але слід визнати, що програма «Олег» принесла стратегічний результат на багато років вперед: значна частина західноукраїнської молоді того часу з власного життєвого досвіду добре знала про діяльність ОУН, усвідомлювала, що боротьба велася за справедливі цілі, і це вплинуло на її виховання, формування поглядів в подальшому житті. Не дивно, що чимало колишніх членів або прихильників ОУН згодом опинилося на різних посадах в державному апараті УРСР, на підприємствах, в навчальних закладах тощо. Більшість з них підтримала відновлення української державності в 1991 р.

Часткова реалізація тактичних схем ОУН «Дажбог», «Орлик» та «Олег» у 1944—1954 рр. засвідчила, що в Проводі ОУН працювали глибоко думаючі люди, які, плануючи ці програми, дбали не лише про своє майбутнє, а й про дальшу долю підпілля ОУН і всього українського народу. Вони чітко усвідомлювали небезпеку, яку приніс для українців радянський лад: масові депортації населення в Сибір та інші віддалені території СРСР; насильницьку радянізацію і колективізацію; русифікацію; асиміляцію українців; тотальне нищення національної культури і Церкви тощо. Навіть деякі позитивні якості радянської системи — впровадження загальної освіти, побудова нових підприємств, залізниць, матеріальна допомога з інших республік СРСР і т.п. — за таких умов не могли гарантувати нормального існування українського народу в майбутньому. Вироблені підпіллям тактичні схеми реалізовувались послідовно і вперто, і коли б не шалений тиск радянських каральних органів, все могло б скластися інакше. Слід також визнати, що коли б не було чіткої стратегії боротьби ОУН проти радянського режиму, яка базувалася на підтримці місцевого населення та на вдосконаленні організаційного порядку, підпілля ніколи б не протрималося в СРСР так довго.

Звісно, під час реалізації тактичних схем «Дажбог», «Орлик» та «Олег» виявилися і серйозні недоліки всередині ОУН, виправ-

ляти які було вкрай важко. Серед них: відсутність достатньої дисципліни серед всіх кадрів підпілля, наявність зрадників або ж недостатньо дисциплінованих підпільників, недостатність підтримки серед населення Наддніпрянщини, недостатня організованість і конспіративність запальної молоді, зменшення підтримки з боку населення в Західній Україні внаслідок репресій НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ і т.п. Все це гальмувало реалізацію тактичних схем ОУН. Але вирішальний вплив на їх остаточне припинення мали безперервні репресивні заходи і тиск органів НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, які врешті призвели до знищення в Україні ОУН як організації.

З середини 1950-х рр. збройна боротьба в Україні з радянською владою припинилася, зате розпочався новий етап боротьби, пов'язаний з незбройним спротивом і діяльністю українських дисидентів та правозахисників. Чимало з них були колишніми підпільниками ОУН або прихильниками підпілля (Юрій Шухевич, Петро Січко, Григорій Прокопович, Ірина Сенік та інші). Не дивно, що вони відіграли значну роль у відновленні незалежності України в 1991 р. Таким чином, можемо прослідкувати безперервність різних форм боротьби і тісний взаємозв'язок між різними поколіннями борців українського визвольного руху, діяльність яких завжди була спрямована на досягнення головної мети — відновлення незалежності України.

Насамкінець слід зазначити, що це дослідження є одним з перших, де зроблено спробу зрозуміти обставини створення і реалізації тактичних схем підпілля ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег». На нашу думку, питання потребує подальшого ретельного вивчення, адже його наукове опрацювання почалося порівняно недавно. Сподіваємося, цим згодом займуться інші дослідники українського визвольного руху.

Олександр Пагіря

Кандидат історичних наук

У статті розглядається вирішальний раунд таємних переговорів між представниками українського підпілля та угорською армією в роки Другої світової війни, що відбувся в столиці Угорщини у грудні 1943 р.

Ключові слова: ОУН(б), УПА, Угорщина, угорська армія, Будапешт.

Oleksandr Pagiria

Negotiations between representatives of the Ukrainian independent movement and the Hungarian military-political circles in Budapest in the end of 1943

The decisive round of secret negotiations between representatives of the Ukrainian underground resistance movement and the Hungarian Army during the WWII, held in Budapest in December of 1943, is revealed in the article.

Key words: the Organization of Ukrainian Nationalists (Stepan Bandera fraction; OUN(b)), the Ukrainian Insurgent Army (UPA), Hungary, the Hungarian Army, Budapest.

ПЕРЕГОВОРИ МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ТА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ КІЛ УГОРЩИНИ В БУДАПЕШТІ НАПРИКІНЦІ 1943 РОКУ

Боротьба Організації Українських Націоналістів (бандерівців) та створеної нею Української Повстанської Армії за здобуття незалежності України була не тільки суто внутрішнім українським чинником, який обмежувався у своїй діяльності виключно інтересами українського народу та географічними рамками території України, а й доволі потужним явищем міжнародного життя, який впливав на становище країн Центральної та Східної Європи у 1940-х рр. Якщо в повоєнні роки одним із дієвих засобів впливу на міжнародні відносини були рейди відділів УПА у сусідніх державах, то в роки Другої світової війни способом самовираження у зовнішньому світі стали переговори представників українського визвольного руху з різними партизансько-повстанськими формаціями Руху опору в Центральній та Східній Європі, політичними та військовими колами сусідніх країн.

Запропонована стаття присвячена одній із маловідомих сторінок історії України часів Другої світової війни – переговорам представників українського націоналістичного підпілля та військово-політичних кіл Угорщини у Будапешті в грудні 1943 р. Автор поставив собі за мету висвітлити головні передумови, хід та результати цього переговорного процесу.

Ця подія ще не була предметом спеціальних наукових студій в історіографії. Побіжно та доволі фрагментарно вона висвітлювалась в розвідках та працях українських¹, угорських² та польських³ авто-

¹ Шевчук В. *Украинская повстанческая армия* // *Политика и время*. — 1991. — № 11. — С. 82; Боляновський А. *Переговори УПА з угорською армією (кінець 1943 — поч. 1944 рр.)* // *Україна в минулому*. — Вип. 7. — Київ; Львів, 1995. — С. 52—60; Держалюк М. *Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р.* // *Пам'ять століть*. — К., 1997. — №1. — С. 138—141; Його ж. *Україна в концепції і доктринах Угорщини* // *Українська державність в ХХ ст. Історико-політичний аналіз*. — К.: Політична думка, 1996. — С. 163—176; Лещенко Л. О. «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939—1945) // *Нариси з історії дипломатії України / за ред. В. А. Смолія*. — К. 2001. — С. 519—524; Киричук Ю. *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття* / Львівський національний університет ім. І. Франка. — Львів, 2000. — С. 90, 103; Його ж. *Український національний рух 40-50-х років ХХ ст.: ідеологія та практика* / Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів:

рів, що стосувались переговорів між УПА та угорською армією на завершальному етапі Другої світової війни. Однак у них невиправдано мало уваги було приділено вирішальному та кульмінаційному раунду українсько-угорських таємних переговорів, які відбулися у грудні 1943 р. в столиці Угорщини. Головною трудностю дослідників при висвітленні поїздки таємної місії українського підпілля до Будапешта була обмеженість та неповнота джерельної бази. На жаль, на сьогодні не збереглося жодних протокольних документів зустрічі між делегатами українського визвольного руху та представниками угорського генерального штабу. Відомо, що під час окупації вермахтом Угорщини 18–19 березня 1944 р. начальник угорського генштабу Ференц Сомбаттеї за наказом прем'єр-міністра Міклоша Каллаї спалив більшість документів, які стосувались його попередньої діяльності⁴.

При написанні цієї статті автор спирався на спогади та мемуари учасників переговорів, а також слідчі справи радянських органів державної безпеки на репресованих діячів українського націоналістичного підпілля та УПА. З числа безпосередніх учас-

Добра справа, 2003. — С. 148, 158; В'ятрович В. *Україно-угорські переговори // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. — Вип. 11. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / голова ред. кол. Ю. Сливка — Львів, 2004*. — С. 170—175; Веденєєв Д. В. *Розвідувальна діяльність УПА (1943—1945) Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Зб. наук. праць. Інститут історії України НАН України. — Вип. 10. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 405—406; Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. *Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945)*. Монографія; Національна академія СБ України, Український інститут воєнної історії. — К.: Генеза, 2006. — С. 275—277.

² Ravasz I. *Ukrán-magyar kapcsolatok — fél évszázaddal ezelőtt // 60 років від початку Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції*. — Ужгород: Мистецька лінія, 2001. — С. 37—45; Ravasz I. *A Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban. 1914—1945*. — Budapest: Püldlo Kiadó, 2003. — Old. 132—134; Ravasz I. *Magyar katonák és ukrán nemzeti partizánok // És Újfént Hadiidők (avagy: a «boldog békeidők» nem térnek vissza). 1939—1945. Felelős kiadó: Dr. Holló József / NM Hadtörténeti Intézet és Múzeum*. — Budapest: Petit Real Könyvkiadó, 2005. — Old. 124—128; Ravasz I. *Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX. Század Első Felében // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / відп. ред. В. А. Смолій*. — К.: Інститут історії України, 2006. — Old. 211—220.

³ Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942—1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii; Institut Studiów Politycznych PAN*. — Warszawa: Oficjalna Wydawnicza Rytm, 2006. — S. 271—280.

⁴ Kállay N. *Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second world war. With a foreword of C. A. Macartney*. — New York: Columbia University Press, 1954. — P. 425.

ників подій цікаві та доволі інформативні спогади залишили члени української делегації Іван Гриньох-‘Герасимівський’ та Євген Врецьона-‘Волянський’. Загально в широкому контексті про факт проведення переговорів у Будапешті згадував угорський прем’єр Міклош Каллаї. Слідчі документи, зокрема протоколи допитів репресованих членів Проводу ОУН(б) та УПА, також дають інформацію про хід переговорного процесу. Йдеться про матеріали архівно-кримінальних справ на Олександра Луцького, Михайла Степаняка, Василя Чижевського, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБ України). Зазначені особи не брали безпосередньої участі у переговорах з угорцями, однак були в курсі всіх справ, які відбувались у підпіллі, в тому числі і тих, що стосувались зовнішньополітичних акцій українського визвольного руху. На жаль, жодне з вказаних джерел не може слугувати надійним матеріалом для реконструкції подій, оскільки як спогади, так і радянські протоколи допитів не є цілком достовірними.

У першій половині 1943 р. угорські окупаційні війська, які дислокувались на Волині, зіткнулись з потужним українським повстанським рухом, очолюваним ОУН(б). Угорські окупаційні частини часто залучались німецьким командуванням до проведення антиповстанських операцій та пацифікаційних акцій в українських селах. Угорське командування, не бажаючи проливати кров угорських солдат (гонведів) за німецькі інтереси і переконавшись в силі українського визвольного руху в регіоні, вирішило піти на мирні переговори з українськими повстанцями, сподіваючись таким чином уникнути збройних сутичок. Зі свого боку, українське націоналістичне підпілля стежило за поширенням антинімецьких настроїв серед угорців.

Восени 1943 р. на Волині активізувався переговорний процес між командуваннями угорських окупаційних військ та УПА, результатом якого стало укладення на локальному рівні серії таємних усних угод про ненапад, обмін військовополоненими, продовольством, зброєю, амуніцією та медикаментами. На початку осені 1943 р. ініціатива низових військових структур УПА була підхоплена вищим командуванням. Внаслідок переговорів, які відбулись у вересні 1943 р. в Конюшках (сучасне с. Квітневе Дубенського р-ну на Рівненщині) між керівником розвідувального відділу штабу Во-

енної округи (ВО) «Богун» УПА Андрієм Дольницьким-‘Немо’, ‘Голубенко’, ‘Андрій Кисіль’) та представниками командування угорської дивізії, яка розташовувалась у Дубні, було досягнуто усної домовленості щодо ненападу та нейтралітету, обміну зв’язковими старшинами для підтримання контактів, стеження за дотриманням угоди та врегулювання можливих збройних конфліктів у відносинах між двома арміями⁵.

Наступна зустріч між представниками Головної Команди (ГК) УПА та командуванням угорських окупаційних військ відбулась в середині жовтня 1943 р. в с. Мирогоща на Рівненщині. Від угорської сторони були присутні підполковник генерального штабу Єно Падані – начальник відділу 1-Б (розвідка і контррозвідка) штабу угорських окупаційних військ на території України, майор угорського генерального штабу Вецкенді, старші лейтенанти Ваді та Верг (перекладач); зі сторони УПА Омельян Логуш, Василь Коренюк-‘Палій’ та Андрій Дольницький. Як свідчить у своїх спогадах останній підполковник Є. Падані запевнив старшин УПА в тому, що Угорщина не має жодних претензій політичного й територіального характеру до України (очевидно, не вважаючи Закарпаття українською землею). Він щиро привітав порозуміння між українськими та угорськими військовими. Зі свого боку, О. Логуш запевнив угорських представників у тому, що головним завданням УПА є оборона українського населення від свавілля окупантів. Є. Падані поставив українським старшинам два запитання: 1) чи УПА організаційно не пов’язана з більшовиками; 2) про ставлення командування УПА до питання Закарпаття. О. Логуш відповів, що УПА з більшовиками веде безкомпромісну боротьбу. Відносно Закарпаття зазначив, що це питання не належить до компетенції ГК УПА, з одного боку, та угорської делегації, з іншого, і що воно є виключною прерогативою майбутніх вільних урядів Угорщини та України, в той час як метою делегації від ГК УПА на даному етапі є врегулювання відносин з угорськими окупаційними військами на території України.

Після завершення дискусії було досягнуто такої угоди:

⁵ Див. докладніше: Пагіря О. Протистояння і переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині та південному Поліссі в 1943 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2011. — №1 (36). — С. 333–396.

- угорське командування не буде проводити жодних ворожих акцій проти українського мирного населення та УПА;
- відділи УПА не будуть збройно виступати проти угорських військ на території України;
- угорські війська не будуть брати участь в жодній операції німців проти українського населення, відділів УПА та повстанського запілля;
- угорське командування буде повідомляти командування УПА про заплановані німцями операції проти УПА та цивільного населення;
- угорське командування буде повідомляти командування УПА про дії радянських партизанів, комуністичної розвідки; так само командування УПА буде інформувати угорські штаби про всі відомі йому рухи загонів червоних;
- угорські військові гарнізони діставали можливість одержувати від господарських відділів УПА необхідний провіант, взамін за що мали постачати УПА відповідною кількістю зброї та амуніції (у першу чергу трофейної радянської), технічного та медичного матеріалу;
- для справного виконання пунктів договору й для врегулювання спірних питань командування угорської армії в Україні та командування УПА обмінюються зв'язковими старшинами;
- для проведення наступного раунду політичних переговорів О. Логуш мав зв'язати підполковника Є. Падані з Проводом ОУН(б) у Львові.

Від угорців зв'язковим старшиною при штабі УПА було призначено старшого лейтенанта Варі, від українців – Василя Коренюка-‘Палія’, заступника шефа розвідувального відділу штабу ВО «Богун»⁶.

О. Логуш разом з підполковником Є. Падані вилетів літаком до Львова, де зустрівся з керівником референтури зовнішніх зв'язків (Р-33) Проводу ОУН(б) Миколою Лебедем-‘Максимом Рубаном’, ‘Ігорем’, ‘Ярополком’, поінформувавши його про результати попередніх переговорів. Останній доручив О. Логушу та Є. Врецьоні провести переговори з угорськими військовими у Львові. Під час

⁶ Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА: Волинь і Полісся. Кн. 3. Спомини учасників. Т. 5. — Торонто, 1984. — С. 44–50.

зустрічі представників ОУН з угорськими офіцерами генерального штабу обговорювались такі питання: 1) міжнародно-політична ситуація; 2) перспективи війни між СРСР та Німеччиною на Східному фронті; 3) українсько-угорські взаємини; 4) можливість польсько-українського примирення; 5) німецько-українські відносини; 6) становище українського визвольного руху та Угорщини в умовах швидкого наступу Червоної армії на захід. Угорські офіцери запропонували оунівцям продовжити переговори у Будапешті для докладнішого розгляду порушених питань з представникам не тільки військових, а й політичних кіл Угорщини⁷.

Пропозиція угорської сторони була передана керівнику Р-ЗЗ М. Лебедю, який почав готувати поїздку делегації ОУН(б) до столиці Угорщини. Член делегації І. Гриньох-‘Герасимівський’ згадував: «Лебедь проінформував мене, що: мадяри не хочуть обмежитись тільки місцевим «волинським» договором, але бажають укласти договір на найвищій площині, між найвищим політичним керівництвом українського підпілля та мадярським урядом; розмови на найвищому щаблі мають відбутись в столиці Угорщини. Мадяри гарантують українській делегації її безпеку та дипломатичний статус; мадяри зобов’язуються дотримуватись суворої таємниці про свої розмови від свого союзника – Німеччини; мадяри зобов’язуються подбати про деталі переїзду української делегації до Будапешту та із Будапешту до Львова, очевидно, так само зберігаючи це в таємниці від німецьких окупаційних чинників; мадяри зобов’язуються всі вищеназвані умови виконувати незалежно від результату розмов. Угорська сторона пристає на це з умовою, що її повідомлять про правдиві імена і прізвища української делегації, бо з делегатами під вигаданими іменами вони розмови на найвищому рівні вести не можуть»⁸.

Майбутні переговори між УПА та угорською армією стала предметом обговорення на засіданні Проводу ОУН(б), яке відбулось у Львові за участю голови Бюро Проводу ОУН Романа Шухевича (‘Тарас Чупринка’, ‘Тур’), члена Бюро Дмитра Маївського (‘Косар’, ‘Тарас’), Мирослава Прокопа (‘Володимир’), Дарії Ребет

⁷ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75135фп. — Арк. 85зв.

⁸ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті // Літопис УПА. — Т. 26. — Торонто; Львів, 2001. — С. 135.

(‘Одарка’), Володимира Охримовича (‘Далекий’, ‘Чужий’, ‘Дальній’), Миколи Лебеда (‘Максим Рубан’, ‘Ігор’, ‘Ярополк’), шефа Головного військового штабу (ГВШ) УПА Дмитра Грицяя (‘Перебийніс’, ‘Дуб’, ‘Олег’) та інспектора ГВШ і командира Української Народної Самооборони (УНС) Олександра Луцького (‘Андрієнко’, ‘Богун’, ‘Беркут’). За свідченнями останнього, які він дав на допиті в НКГБ 6 серпня 1945 р., на засіданні проводу із доповіддю про переговори між УПА та угорською армією виступив М. Лебедь. Він поінформував присутніх про те, що вдалось встановити контакт з представниками угорського командування. Угорці, за словами Лебеда, готові вести переговори з ОУН на широкий політичний основі про спільну боротьбу з Червоною армією, але побоюються німців, оскільки у всіх питаннях залежні від них. Керівник Р-ЗЗ вважав, що угорці вирішили вступити у переговори з ОУН з огляду на активну діяльність УПА, яка продемонструвала здатність вести успішну партизанську боротьбу з Червоною армією. Внаслідок нарад було ухвалено рішення про відправлення делегації ОУН(б) до Будапешта⁹.

Наприкінці листопада 1943 р. М. Лебедь визначив склад української делегації, що мала полетіти на переговори до Будапешта. До неї увійшли колишній старшина батальйону «Нахтігаль», член УНДО Мирон Луцький (голова делегації) та члени Референтури зовнішніх зв'язків Євген Врецьона-‘Волянський’ та Іван Гриньох ‘Герасимівський’.

Призначення члена УНДО М. Луцького головою української делегації зумовлювалось намаганням Проводу ОУН надати будапештській місії більш представницького характеру. Певний вплив на це рішення мав факт переговорів між представниками УНДО (Василь Мудрий, Зенон Пеленський, Мирон Луцький) та офіцерами угорського військового штабу у Львові восени 1943 р., під час яких обговорювалась можливість надання Угорщиною притулку українським біженцям в разі зайняття Західної України радянськими військами, а також формування з них військових частин для боротьби проти Червоної армії на фронті. Після переговорів члена Проводу ОУН(б) Михайла Степаняка з головою УНДО, колишнім віце-маршалком польського сейму Василем Мудрим,

⁹ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67418. — Т. I. — Арк. 282—283.

було узгоджено питання про відправку до Будапешта об'єднаної української делегації представників ОУН та УНДО, щоб надати їй більш репрезентативного статусу на мирних переговорах з військово-політичними колами Угорщини¹⁰. Домовленість двох українських політичних сил з угорського питання продемонструвало їхню готовність досягати політичний компроміс у такій важливій для українського самостійницького руху справі як репрезентація на міжнародній арені. За даними Є. Врецьони, українська делегація, яка виїхала до Будапешта, була уповноважена представляти ті політичні сили, які готували перший Великий Збір підпільного українського уряду – Української Головної Визвольної Ради¹¹.

Українська делегація мала дві інструкції від М. Лебеда, відповідно до яких мала вести переговори.

Перша містила в собі максимальний варіант вимог. Нею, зокрема, передбачалось, що українська делегація буде виступати від імені найвищого керівництва українського народу, яке перебуває в завершальній стадії свого формування, а не від імені однієї політичної сили. Делегати мали проінформувати угорців про те, що український визвольний рух спрямований як проти сталінського СРСР, так проти гітлерівської Німеччини і що українська сторона не бачить необхідності протистояти Угорщині. Також українські емісари мали повідомити угорських представників, що ОУН та УПА намагаються створити спільний фронт поневолених тоталітарними режимами народів і що українська сторона вважає безглуздом втягування Угорщини як суверенної держави до боротьби проти українського народу. Також передбачалось, що всі спірні питання будуть вирішені в переговорах та під час підписання договору.

Українська сторона мала запропонувати угорському уряду негайно розірвати військовий союз та всі зв'язки з Німеччиною й оголосити війну обом тоталітарним державам у союзі з ОУН(б) та УПА. Реалістичність останньої пропозиції на кінець 1943 р. виглядала доволі примарно. Однак попри на це українська сторона мала висунути таку пропозицію, і у випадку відмови, згідно з

¹⁰ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75135фп. — Арк. 85-86зв.

¹¹ Врецьона Є. *Фрагменти з життя та боротьби* / упор. О. Панченко. — Гадяч, 2006. — С. 134.

інструкціями Лебеда, запропонувати т. зв. «тимчасову практичну домовленість співпраці та співдії». Сенс останньої зводився до наступного: всі спірні питання (міждержавних кордонів, гарантій прав національних меншин тощо) будуть вирішені між урядами Угорщини та суверенної Української держави у мирному двосторонньому договорі після закінчення Другої світової війни; угорський уряд разом з вищим командуванням угорської армії має видати наказ усім підпорядкованим мадярським військовим з'єднанням і частинам, які в цей час перебували на українській території, припинити будь-які каральні акції проти українського населення, репресивні заходи проти членів ОУН(б) та військові дії проти відділів УПА. Своєю чергою, аналогічні накази будуть віддані повстанським командуванням всім відділам УПА. Угорці мали зобов'язатись приховано забезпечувати відділи УПА зброєю зі своїх чи німецьких складів, допомагати УПА зв'язківським технічним обладнанням та вишколювати техніків-радистів. За потребою угорські військові мали забезпечити офіцерів-інструкторів для повстанських старшинських і підстаршинських шкіл.

Припускаючи, що наступ радянських військ зупиниться в Карпатах і Червона армія не зможе досягнути території Угорщини, українська сторона мала запропонувати угорцям передати Закарпаття з його українським населенням та містами Хуст, Ужгород, Кошиці українським повстанцям для організації там запільної бази українського визвольного руху. На цій території мала бути забезпечена повна свобода дій для повстанських відділів (перевезення поранених, облаштування військових шпиталів, організація вишколів військових кадрів, створення складів із запасами продовольства, одягу, зброї та амуніції). Угорський уряд мав зобов'язатись надати притулок всім українським емігрантам, які, втікаючи перед наступом більшовиків, опиняться на угорській території. При цьому українська сторона мала наполягати на тому, що українське політичне керівництво буде спрямовувати втікачів з України саме в Угорщину, застерігаючи їх від втечі в Німеччину¹². Для цього планувалось запропонувати угорцям створити в Будапешті окреме українське представництво без офіційного дипломатичного статусу. До штабу головного командування угорської армії мав призначатись зв'язковий старшина. В разі укладання угоди ці домовленості мали негайно вступити в дію.

Обидві сторони мали зобов'язатись зберігати договір у суворій таємниці¹³.

Окрім цього, за свідченням М. Степаняка, члени об'єднаної української делегації отримали чіткі вказівки від керівника Р-ЗЗ М. Лебеда на випадок, якщо угорська сторона запропонує посередницькі функції у переговорах між ОУН(б) та Німеччиною. Цю пропозицію потрібно було категорично відхилити. Провід ОУН(б) також заперечував можливість створення українських військових частин в складі угорської королівської армії, бо це могло скомпрометувати український визвольний рух на міжнародній арені та позбавити його самостійного характеру¹⁴.

Отже, українська сторона доволі ретельно підготувалась до переговорів на вищому державному рівні, передбачивши наперед два можливі варіанти їх ходу.

Наприкінці листопада 1943 р.¹⁵ українська делегація, одягнена у форму угорських гонведів, відбула на військовому літаку з аеропорту Скнулів зі Львова до Будапешта. Учасник подорожі

¹² При формулюванні вимоги щодо можливості прийняття Угорщиною українських біженців керівництво ОУН(б), очевидно, виходило з того, що угорський уряд приймав польських, єврейських, французьких, британських, бельгійських, данських, російських, сербських та інших цивільних і військових втікачів на своїй території. Угорське королівство поряд з нейтральними країнами було чи не єдиним місцем вільного життя для різних груп емігрантів і втікачів від нацистського терору. Це обставина була однією з головних причин конфліктів у відносинах між Угорщиною та Третім Райхом протягом 1939—1944 рр. Німецьке керівництво неодноразово вимагало від угорського уряду негайної передачі небезпечних з точки зору нацизму втікачів. Особливо сильний тиск Німеччина здійснювала щодо видачі їй представників однієї з найбільших єврейських громад у Європі, яка зосереджувалась в Угорщині (бл. 800 тис осіб.). Однак угорський уряд М. Каллаї, незважаючи на всі хитросплетіння та повороти власної зовнішньої політики в роки Другої світової війни, намагався твердо захищати права різних груп емігрантів і категорично відмовлявся від реалізації нацистської політики геноциду щодо євреїв на території Угорщини. (Про втікачів в Угорщині в роки Другої світової війни див.: Karponczay K. *Refugees in Hungary. Shelter from storm during World War II*. Translated by Barcza-Bessenyei. — Toronto; Buffalo: Matthias Corvinus publishing, 1999. — 248 p.).

¹³ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті // Літопис УПА. — Т. 26. — Торонто; Львів, 2001. — С. 140—141.

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75135фп. — Арк. 89—90.

¹⁵ Поки що не вдалося встановити точну дату поїздки делегації до Будапешта. І. Гриньох не називає конкретної дати поїздки, зазначаючи лише, що вона відбулась в останніх числах грудня 1943 р. За свідченнями члена Проводу ОУН(б) М. Степаняка, українська делегація вилетіла на угорському військовому літаку до столиці Угорщини наприкінці листопада 1943 р. На нашу думку, є підстави датувати відліт делегації до Будапешта останніми днями листопада 1943 р.

І. Гриньох згадував: «Яким же було наше здивування, коли ми, наблизившись до головного будинку аеродрому, побачили перед будинком велику групу високих мадярських старшин і світських людей. Це були офіційні представники, що мали вітати українську делегацію (...). Головне Командування Угорського війська в Україні повідомило Генеральний Штаб своєї армії в Будапешті та Військове міністерство про те, що приїздить українська делегація. Повідомлення було зашифроване. В ньому не було сказано про конспіративний характер приїзду. В Будапешті прийняли повідомлення про приїзд як щось звичайне, як це водилось між суверенними країнами»¹⁶.

Єдиним з членів делегації, хто знав угорську мову, був Євген Врецьона, який у 1938–1939 рр. був чотарем військового штабу Карпатської Січі в Карпатській Україні і під час березневих боїв 1939 р. з угорськими військами потрапив в полон до мадярів, де зазнав жорстоких катувань.

Переговори у генеральному штабі угорської армії довелося відкласти через те, що А. Гітлером викликав начальника штабу генерал-полковника Ф. Сомбатгеї до своєї штаб-квартири. Після повернення Ф. Сомбатгеї до Будапешта в середині грудня 1943 р. відбулись переговори в будівлі угорського генерального штабу. Окрім мадярських вищих офіцерів на них був присутній радник Міністерства закордонних справ Угорщини Дежу Шаї.

Очевидно, що зі складу угорського військового істеблшменту у переговорах з українськими представниками приймала участь лише наблизена до Ф. Сомбатгеї група офіцерів, що не була пов'язана з пронімецькими впливами, зокрема, серед них – начальник 2-го відділу генштабу Д. Кадар, який координував проведення таємних переговорів угорських військ з різними партизанськими рухами у Східній Європі та на Балканах. За угорськими даними, у переговорах з делегацією українських партизанів (яких, начебто, очолював якийсь Михайло Попов) брали участь полковник Єно Падані та майор Єно Кіраль¹⁷. Водно-

¹⁶ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті // Літопис УПА. — Т. 26. — Торонто; Львів, 2001. — С. 138—139.

¹⁷ Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagyak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései / Szerkesztette Haraszti György; Állambiztonsági szolgálatok történeti levéltára. — Budapest, 2007. — O. 450.

час можна припустити, що на будапештському форумі не були присутні угорські штабні офіцери пронацистського спрямування, які могли повідомити німецьку розвідку про закулісне randevu з українськими повстанцями, оскільки німецькі документи цього часу мовчать про цей факт.

Привітання українських представників біля будівлі генерального штабу І. Гриньох запам'ятав так: «Признаюсь, що здивувало мене таке парадне привітання на порозі будинку Генерального Штабу. Здивувало тому, що з одного боку, ми виконували таємну місію й, отже, боялись розконспірування (...) Проте, відчув я в собі якесь внутрішнє задоволення. Це ж вітали мадярські достойники не нас, тих кількох осіб у ролі недосвідчених дипломатів, а наш народ, що в злиднених умовах бореться з найбільшими імперіями світу. Це вони, мадяри, відповідальні керівники суверенної держави, бачать у нас наших вояків, підпільників, революціонерів і віддають нам шану за них. Ми зростали в очах чужинців, нам було чим пишатися! Це ж було, як-не-як, досягнення нашої підпільної боротьби, досягнення хоч і недержавної нації, але яка разом з тим мислила та діяла по-державному»¹⁸.

Переговори між представниками ОУН(б) та УНДО, з одного боку, та угорськими офіцерами генштабу на чолі з генерал-полковником Ф. Сомбатей, з іншого, мали в основному військовий характер, незважаючи на те, що на них також порушувались питання політичного змісту. На спільну українсько-угорську зустріч не змогли з'явитись представники угорського уряду¹⁹ за винятком вже згадуваного радника Міністерства закордонних справ д-ра Дежу Шаї. За свідченням О. Луцького, відсутність офіційних політичних та урядових кіл Угорщини на переговорах з представниками української підпільної місії у Будапешті певною мірою розчарувала українських делегатів, які мали намір укласти з Угорщиною не тільки військову, а й політичну угоду. Підписання останньої мало не тільки повернути «українське питання» на міжнародну

¹⁸ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті // Літопис УПА. — Т. 26. — Торонто; Львів, 2001. — С. 145.

¹⁹ У той час, коли в будівлі угорського генштабу відбувались переговори між представниками українського визвольного руху та військовим керівництвом Угорщини, в Будапешті проходило засідання парламенту, де були присутні члени Ради Міністрів Угорщини.

арену та стати актом визнання підпільної Української держави з боку сусідньої Угорщини, тим самим, як вважав О. Луцький, опосередковано наблизивши керівні кола українського визвольного руху до Великобританії, з представниками якої угорський уряд М. Каллаї підтримував таємні контакти. Провід ОУН(б) розраховував на розрив союзницьких відносин між Угорщиною та Німеччиною в разі висадки англо-американських військ на Балканах та перехід Угорщини у табір західних союзників²⁰. Однак на той момент угорське керівництво побоювалось військової інтервенції з боку Третього Рейху, і тому намагалось діяти вкрай обережно в політичному плані та на міжнародній арені, дотримуючись тактики найменшого опору вимогам Берліна. Незважаючи на відсутність на українсько-угорській зустрічі офіційних представників угорського уряду, Ф. Сомбаттеї, за свідченням М. Степаняка, заявив, що регент Міклош Горті обізнаний з фактом переговорів²¹.

Переговори в генеральному штабі угорської армії, які, за спогадами українських делегатів, відбувалися в дружній та приязній атмосфері. Українські делегати дотримувались інструкцій керівника Р-33 Проводу ОУН(б) М. Лебеда. Вони не наважились порушити питання Карпатської України, вирішивши відкласти його на післявоєнний час. Водночас українські представники, за свідченнями В. Чижевського-‘Деміда’, погодились припинити будь-яку антиугорську діяльність на терені Закарпаття, в чому угорська сторона була особливо зацікавлена²². Справді, після переговорів листопада—грудня 1943 р, керівництво ОУН та командування УПА не намагалось відновити крайову організацію ОУН на Закарпатті, ліквідовану угорською військовою контррозвідкою влітку 1942 р.

Потрібно зазначити, що питання державної приналежності Закарпаття не обговорювалося з декількох причин. По-перше, керівництво ОУН вважало, що справа державних кордонів майбутньої незалежної Української держави не може вирішуватись представниками українського визвольного руху на переговорах із керівними колами сусідніх держав і що вона належить виключно до компетенції вільного українського уряду самостійної України. По-друге, обидві сторони розуміли, що не зможуть діяти спільної

²⁰ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67418. — Т. 2. — Арк. 122.

²¹ Там само. — Ф. 6. — Спр. 75135фп. — Арк. 863в.

²² Там само. — Спр. 33286фп. — Т. 1. — Арк. 267.

згоди і що суперечки на цьому ґрунті можуть тільки зірвати переговорний процес та скасувати усі попередні домовленості.

Угорське військове керівництво погодилося видати наказ дислокованим на території України військам із заборобою будь-яких військових операцій проти загонів УПА та каральних акцій проти українського мирного населення і членів націоналістичного підпілля на західноукраїнських землях. Своєю чергою, командування УПА мало видати аналогічні накази всім підпорядкованим йому повстанським силам. Водночас був обумовлений обмін зв'язковими старшинами між УПА та угорською армією.

Питання постачання угорської зброї до УПА викликало дискусію. Угорське командування в принципі погодилося передати певну кількість зброї, боєприпасів та військової техніки українським повстанцям, однак таку акцію не можна було провести явно. Вирішено, що угорці не будуть відкрито передавати зброю УПА, натомість повстанські відділи «нападатимуть» на військові склади угорців за попередньою домовленістю. Угорські офіцери-інструктори, що необхідні УПА для вишколу старшин і підстаршин, перейдуть на українську сторону як «дезертири» з угорської армії. Також було узгоджено і питання узгоджено питання про обмін зв'язковими старшинами між УПА та угорською армією та надання притулку втікачам-українцям в Угорщині. Угорські представники погодились влаштувати в Будапешті неофіційне українське представництво²³. Однак при цьому вони зазначили, що остаточну відповідь на пропозицію української делегації вони зможуть дати лише через десять днів після попереднього узгодження даного питання з угорським урядом, про що представники українського підпілля мали дізнатися через штаб угорських військ у Львові²⁴. Угорський прем'єр М. Каллаї згадував: «Я би дуже хотів пристати на цю пропозицію, однак, на жаль, було непрактично відповідати негайно. Успіх їхнього плану був дуже сумнівний, і здавалось, що коли вони почнуть це робити, наша участь в цьому стане очевидною. Тоді також, коли вони досягнуть Угорщини, німці захочуть “покласти на них руку”, і це призведе до серйозного конфлікту. Якщо ми будемо опиратися, німці відразу отримають готовий

²³ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті. — С. 146—148.

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75135фп. — Арк. 88.

привід для інтервенції (...) Чи була б успішною чи неуспішною ця спроба, німці б сказали, що ми змовились з ворогом. Це не означало, що ми відкидаємо притулок для партизан, але ми маємо відкласти наше остаточне рішення і небезпеку та відповідальність, які з цього випливають, до того часу, коли ситуація стане такою, що ми не зможемо далі відкладати з цим. Наше військове керівництво стояло на тому, що запит партизан про надання їм притулку може бути взятий серйозно до уваги лише тоді, коли партизани досягнуть угорських кордонів, і це стане політичною, а не військовою проблемою»²⁵.

Під час переговорів була обговорена також геополітична ситуація в Європі. Українські представники намагались переконати угорські військові кола в необхідності підготовки оборони Дунайського басейну силами угорських збройних сил незалежно від планів німецького генштабу. При цьому делегати ОУН(б) керувались стратегічними розрахунками щодо можливої висадки західних союзників на Балканському півострові, що спричинило б встановлення західного впливу в країнах Південної та Східної Європи і не допустило б утвердження радянського диктату в регіоні. За даними Є. Врецьони, українська делегація отримала запевнення від представників угорського генштабу в тому, що угорська армія готова прийняти цю концепцію української сторони, але лише у випадку висадки військ альянтів на Балканах. Незважаючи на те, що українські делегати намагались довести угорським військовим колам, що вони діють виключно з власної ініціативи, в Будапешті склалось враження, що ці пропозиції зроблені з ініціативи західних союзників²⁶.

За свідченням М. Степаняка, під час переговорів у Будапешті українська делегація висловила думку про те, що Німеччина вже пограла війну на Сході і зазнає поразки у світовій війні взагалі. У зв'язку з цим на українські землі прийде Червона армія, яка, просуваючись все далі на Захід, розпочне комунізацію країн Центральної та Східної Європи. Українські представники наголошували на існуванні спільної радянської загрози для українського

²⁵ Kállay N. *Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second world war...* — P. 308—309.

²⁶ Врецьона Є. *Фрагменти з життя та боротьби / упор. О. Панченко. — Гадяч, 2006. — С. 134—135.*

та угорського народів. Це, в свою чергу, породжувало спільні інтереси двох сторін у протистоянні експансії Кремля. Члени української місії заявили, що український народ рішуче налаштований на боротьбу з більшовиками і що в цій боротьбі він готовий до активної співпраці та союзництва зі всіма народами, які визнають право українців на створення власної незалежної держави в її етнічних межах²⁷.

Угорські представники погодились з оцінкою української сторони становища на Східному фронті та загрозою комунізації Центральної та Східної Європи. Вони підтвердили думку про те, що сталінський режим є спільним ворогом для обох народів. У зв'язку з цим угорці виявили зацікавленість у створенні на кордоні з Угорщиною Української самостійної держави, яка мала стати своєрідним буфером перед російською загрозою. Вони також підкреслили, що командування планує обороняти кордони Угорщини власними силами і не бажає відсилати угорські війська на окуповані німцями східні території. Однак через сильний німецький тиск вони змушені були спрямовувати угорські війська далеко від кордонів Угорщини. Окрім цього, мадярські представники висловили сподівання, що взаєморозуміння та співпраця між Угорщиною та українським народом в майбутньому відіграють велику роль у спільній боротьбі проти більшовизму. При цьому українська сторона зазначила, що українці планують вести антирадянську боротьбу незалежно від інших держав, однак українські повстанські сили потребують зброї та інших технічних засобів у зв'язку з необхідністю кількісного розширення УПА до «бажаних розмірів»²⁸.

Під час переговорів з генерал-полковником Ф. Сомбаттеї українські делегати представили карту українських етнічних земель, на яких мала сформуватись Українська самостійна соборна держава. Ця карта збереглась в угорських архівах, у фондах генштабу угорської армії. Вона була виготовлена французькою мовою і відповідала стану 1937 р. Етнічна територія українського Закарпаття була віднесена до Української держави як її невід'ємна складова²⁹.

²⁷ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75135фп. — Арк. 87.

²⁸ Там само. — Арк. 87-87зв.

²⁹ Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // Пам'ять століть. — К., 1997. — № 1. — С. 138—139.

Цим самим українські делегати намагались у завуальованій формі представити свої інтереси на цю територію.

В ході українсько-угорської зустрічі в Будапешті обговорювалось також питання українсько-польських взаємин. Угорські військові представники, негативно оцінюючи українсько-польський міжетнічний конфлікт на території Західної України як фактор, який сильно послаблював два потужні антикомуністичні Рухи опору – польську АК та УПА, — запропонували своє посередництво у проведенні переговорів між ОУН(б) та польським націоналістичним підпіллям. Угорці підкреслили, що вони надають великого значення подібному договору і впевнені, що їхнє посередництво спричинить позитивні результати. Представники ОУН(б) відповіли, що переговори вже ведуться, однак поляки мають великі територіальні претензії до України, тому домовитись з ними надзвичайно важко. Угорська сторона запропонувала допомогу у налагодженні зв'язків між Проводу ОУН(б) та польським еміграційним урядом в Лондоні. Однак оунівські представники відхилили посередництво угорців, покликавшись на те, що керівництво ОУН(б) очікує завершення чергового раунду українсько-польських переговорів³⁰.

Наприкінці переговорів, коли були узгоджені всі пункти угоди, українські делегати відважились виступити з неоднозначною пропозицією. Вони запропонували угорським керівним колам розірвати союз з гітлерівською Німеччиною, оголосивши про це дипломатичним шляхом, і вивести угорські окупаційні війська з території України. Про це згадував член української делегації І. Гриньох: «Для старшин, присутніх під час переговорів, це була справжня несподіванка. Наступила мовчанка. І ми, а ще більше мадярські старшини, дивились на генерала Сомбатаї (має бути Сомбатгеї – О. П.). Від нього очікували відповіді. Обличчя генерала показало сліди неспокою. Внутрішньо він стримував свою знервованість. Здавалось, він бореться сам з собою і шукає, як сформулювати своє рішення. І врешті він сказав рішучим тоном і тремтячим голосом: «Ні, волюю, щоб мене повісив Сталін, аніж щоб розстріляв Гітлер»³¹.

³⁰ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75135фп. — Арк. 83—83зв.

³¹ Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті... — С. 148.

Незважаючи на конспіративний характер, українська підпілля місія до столиці Угорщини не залишилась поза увагою західних дипломатів. Зокрема, про переговори між представниками українського збройного резистансу та угорським генштабом у Будапешті дізнались представники американського дипломатичного корпусу. Колишній посол США в Будапешті Джон Монтгомері згадував у своїх спогадах про те, що керівники українських повстанців були запрошені до Будапешту, де внаслідок переговорів з представниками угорського командування була досягнута секретна домовленість про ненапад, відмову від практики захоплення в полон вояків обох армій та обмін військовополоненими³².

Дискусійними і недостатньо вивченими залишаються справжні стратегічні мотиви угорського командування у проведенні переговорів з представниками ОУН(б) та УПА. На думку польського дослідника Г. Мотики, угорці сподівались заручитись підтримкою українського підпілля і забезпечити з його допомогою успішне повернення угорських військ додому у випадку виходу Угорщини з Другої світової війни³³.

Відповідно до тактичної схеми, прийнятої угорським командуванням та підтриманої урядом М. Каллаї у 1943 р., угорські окупаційні війська, які перебували на радянській території, задля збереження власної боєздатності та сил уникаючи сутичок з некоммуністичними партизанськими загонами поляків, українців та росіян, укладаючи з ними договори про ненапад, домовляючись про обмін військовополоненими та постачаючи їм медикаменти. За спогадами М. Каллаї, наприкінці 1943 р. угорці запросили керівників українських, польських та російських некоммуністичних партизан до Будапешта, де в ході переговорів з офіцерами угорського генерального штабу було обговорено умови та принципи взаємин між партизанами й угорськими окупаційними військами в німецькому тилу³⁴.

Мирні переговори між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини в Будапешті

³² *Montgomery J. F. Hungary the unwilling satellite. — New York, 1993. — P. 164.*

³³ *Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. — Warszawa, 2006. — S. 273.*

³⁴ *Kállay N. Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second world war... — P. 307–308.*

середини грудня 1943 р. логічно вписуються в транснаціональну модель теорії міжнародних відносин (прихильники Дж. Розенау, К. Кайзер, Дж. Най, Р. Коохейн, Е. Морзе), згідно з якою держави можуть вступати у взаємодію з недержавними суб'єктами міжнародних відносин. Вони стали проявом нової тенденції в світовій політиці, коли на арену міжнародного життя поступово висунулись недержавні учасники міжнародних відносин. Український визвольний рух, за класифікацією П. Віллетса, став «нелегітимним актором» світової політики³⁵.

Незважаючи на всі досягнуті в ході українсько-угорських переговорів у Будапешті усні домовленості, головною причиною того, що вони не завершилися підписанням якоїсь конкретної письмової угоди, на думку угорських дослідників, були занадто сміливі й амбітні вимоги української сторони (наполягання на швидкому розриві угорсько-німецьких союзних відносин та заява про територіальну претензію щодо Карпатської України), на що угорські урядові кола за тих обставин не могли піти³⁶.

Головним завданням Угорщини на переломному етапі Другої світової війни було збереження її державної незалежності та територіальної цілісності. Якщо вимога розірвати стосунки з Третім Райхом узалежнювалась від успішності переговорів Угорщини із західними державами та надання їй гарантії у забезпеченні військової підтримки з боку США та Великої Британії, то на поступки у територіальному плані вона не могла піти за будь-яких обставин. Угорський уряд на зламі 1943–1944 рр. шукав виходу із складної геополітичної ситуації, вдаючись до різноманітних зовнішньополітичних ходів, спрямованих на збереження державних кордонів Угорщини та її правлячого режиму у повоєнному світі. При цьому її керівники намагались не повторити сумний досвід Першої світової війни, коли Угорщина, що була частиною Австро-Угорської дуалістичної імперії, опинилась серед переможених країн і змушена була поступитись своїми територіями на користь держав-переможниць та новоутворених країн.

Опосередкованим свідченням про проведення переговорів командування УПА з представниками угорського військового керів-

³⁵ Мальський М. З., Мацяк М. М. *Теорія міжнародних відносин: Підручник*. — 3-те вид., переробл. і доп. — К.: Знання, 2007. — С. 101-106.

³⁶ *Ravasz I. Ukran-magyar katonai kapcsolatok A XX Század Első Felében...* — Old. 217.

ництва є твердження самого головнокомандувача УПА, генерал-хорунжого Р. Шухевича у статті «До генези Української Головної Визвольної Ради», надрукованій в 1948 р. У ній, зокрема, зазначалось: «Бойові й політичні успіхи УПА зацікавили українською проблемою сусідів України та інші чужонаціональні політичні кола. З Головним Командуванням УПА зв'язувались представники урядів інших держав, бажаючи провести переговори з офіційним представництвом українського народу з метою врегулювати цілий ряд політичних справ, актуальних тепер чи в майбутньому. Тому, що такого загальнонаціонального представництва українського народу в цей час не було, – взимку 1943–1944 рр. ці переговори вело Головне Командування УПА. До участі в цих переговорах Головне Командування запросило також представників інших українських політичних самостійницьких угруповань»³⁷.

Про мету переговорів представників українського визвольного руху з військово-політичними колами країн-союзників Третього Райху, Угорщини та Румунії, у 1943–1944 рр. І. Гриньох писав: «Справа не в тому, що і Угорщина, і Румунія були сателітами Німеччини, справа в тому, що обидві держави втримували свої залоги на Україні, і ці залоги треба було неутралізувати, щоб концентрувати свою боротьбу на фронтах проти найбільших ворогів – гітлерівської Німеччини і більшовицької Москви. Справа також у тому, що Угорщина, Румунія і Польща – сусіди України. Треба було почати впорядковувати сусідські відносини»³⁸.

Отже, внаслідок переговорів між представниками українського визвольного руху й військово-політичними колами Угорщини в Будапешті в середині грудня 1943 р. було укладено таємну угоду про ненапад, нейтралітет та військову співпрацю. Українсько-угорські мирні переговори не завершилися підписанням якогось конкретного документа, всі пункти домовленостей були узгоджені усно. Під час зустрічі в Будапешті були визначені перспективи співпраці між двома вільними державами; угорські військово-політичні кола визнали необхідність створення незалежної Української держави на кордоні з Угорщиною. Однак визнання Угорщиною не-

³⁷ Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки». Документи і матеріали / Літопис УПА. Нова серія. – Т. 10. – Торонто; Львів, 2007. – С. 339.

³⁸ Гриньох І. Українська Головна Визвольна Рада. У 30 річницю її створення // Сучасність. – Ч. 7–8. – 1974. – С. 77.

залежної України відкладалось до виникнення сприятливих для цього міжнародно-політичних умов. Угорські керівні кола визнали ОУН(б) за головну силу й лідера українських національно-визвольних змагань, який виражав інтереси українського народу та репрезентував його на міжнародній арені. Українська делегація змогла прямо і відверто запропонувати вищому військовому командуванню Угорщини відійти від союзу з Німеччиною та виступити проти неї та СРСР на боці антикомуністичного блоку поневолених народів. Вона ні на крок не відійшла від ідеї соборності Української держави, залишивши справу Закарпаття на майбутнє міждержавних українсько-угорських переговорів, загалом визнаючи цей регіон за невід'ємну складову Української держави.

Галина Стародубець

*Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного універ-
ситету ім. І. Франка*

У статті йдеться про особливості національно-визвольного руху періоду Другої світової війни у двох регіонах Волині — східному (Житомирщина) та західному. Розглядається проблема ставлення населення Східної Волині до оунівського підпілля і УПА в 1941—1945 рр. та масштаби залученості у них місцевих мешканців.

Ключові слова: Волинь, Житомирщина, повстанський рух, національно-визвольний рух, репресії.

Halyna Starodubets

On the cross of two worlds: Volyn in circumstances of Ukrainian national liberation movement of 1940s years

The peculiarities of national liberation movement in the period of the Second World War on the territory of two regions of Volyn — eastern (Zhytomyr region) and western are described in the article. The problem of the attitude of people of eastern Volyn to OUN underground and UPA in 1941—1945 years and the measure of involvement of local people in these organizations are examined.

Key words: Volyn, Zhytomyr region, insurgent movement, national liberation movement, repressions.

НА ПЕРЕТИНІ ДВОХ СВІТІВ: ВОЛИНЬ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1940-х РОКІВ

Населення Волині тривалий період своєї історії перебувало у сфері державно-політичного простору Російської імперії. Однак інтегруючим чинником волинського суспільства були не лише політичні інституції, а й мовно-культурна, духовна, релігійна спорідненість, наявність «спільного міфологічно-символічного набору — міфотвору»¹, що, як відомо, є доволі консервативні й тому складають основу ментальної матриці етносу. У міжвоєнний період Волинь була розділена між двома державами — Польщею і Радянським Союзом. Наслідки двадцятирічного перебування по різні боки кордону особливо яскраво проявилися під час Другої світової війни. Тоді територія Житомирщини була місцем дислокації значних сил радянських партизанських загонів, тоді як Західна Волинь — епіцентром розгортання національного руху Опору та створення Української Повстанської Армії. Виникає питання: які чинники вплинули на масштабність поширення та підтримки ідей українського національно-визвольного руху в соціосередовищі Волині?

В сучасній історіографії є низка робіт, автори яких прямо чи опосередковано торкаються цієї теми (В. Жилюк², І. Ковальчук³, С. Стельникович⁴, В. Ковальчук⁵, Г. Стародубець⁶ та ін.). На підставі значного масиву архівних документів, наративних джерел ними спростовується більшовицько-радянська міфологема-кліше

¹ Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / пер. з англ. — К.: Основи, 2008. — С. 29.

² Жилюк В. М. Оунівське підпілля на Житомирщині в 1943 році // Пам'ять століть. — 2005. — № 3—4. — С. 208—223.

³ Ковальчук І. Діяльність УПА на території Житомирської області в 1943 році // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Вип. 16. — 2009. — С. 199—202.

⁴ Стельникович С. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. — Житомир: Полісся, 2010. — 392 с.

⁵ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) та Запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941—1944 рр.). — Торонто-Львів, 2006. — 497 с.

⁶ Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Монографія. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. — 464 с.

про повну відсутність соціальної підтримки «українсько-німецьких буржуазних націоналістів» поза межами західних областей України. Їхні дослідження дають підстави стверджувати, що, зокрема, «Житомирщина в період Другої світової війни була важливим центром діяльності українського самостійницького руху, ... що було б неможливим без його масової підтримки місцевим населенням»⁷. І хоча «в цілому діяльність ОУН і УПА на Житомирщині не набула широкого розмаху, проте мала підтримку з боку частини місцевого населення»⁸. На думку дослідниці В. Жилюк, уже «влітку 1941 року членам похідних груп обох течій ОУН вдалося розбудувати мережу своїх організацій, головню в центральних та південних районах області»⁹. Зокрема, ОУН(б) тією чи іншою мірою контролювала сім районів: Довбиський, Червоноармійський, Держинський, Миропільський, Чуднівський, Любарський та Баранівський¹⁰. Загалом же, в 1941—1943 рр. на території Житомирщини діяли один обласний, чотири окружних (Бердичівський, Житомирський, Червоноармійський, Попільнянський), один районний (Олевський), 24 районних, 18 підрайонних проводів і 24 низові ланки ОУН¹¹. За висновками В. Жилюк, найбільшу активність структури ОУН виявляли у Андрушівському, Попільнянському і Червоноармійському районах¹².

Опосередкованим доказом наявності широкої мережі ОУН у цьому регіоні є той факт, що після звільнення області від німецьких окупантів і відновлення тут радянської влади органам державної безпеки потрібно було ще кілька років, аби ліквідувати усі осередки націоналістичного підпілля, створені впродовж 1941—1943 рр., а його учасників заарештувати і засудити до різних

⁷ Ковальчук І., Стельникович С. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року. — Житомир: Рута, 2011. — 186 с.

⁸ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр. Монографія. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — 308 с.

⁹ Там само. — С. 43.

¹⁰ Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. Р-1151. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 66зв.—68.

¹¹ Документи свідчать: Довідка Управління СБ України у Житомирській області від 27 липня 1992 р. №10/51 // Віче (Житомир). — 1992. — № 3—4. — Серпень. — С. 3.

¹² Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр. ... — С. 111.

термінів ув'язнення. Зокрема, за даними 4-го відділу МГБ УРСР, у 1943—1944 рр. радянські органи держбезпеки у Житомирській області ліквідували 44 підпільні організації ОУН обох спрямувань та арештували 299 осіб¹³. Масштаби поширення самостійницького року в області носили настільки загрозливий для радянської влади характер, що 30 вересня 1944 р. начальник управління НКВД у Житомирській області видав наказ «Про проведення військових операцій з ліквідації бандгруп на територіях найбільш уражених бандитизмом районів». Згідно з офіційним документом, територія області була поділена на «три оперативно-військових сектори з центром дислокації їх на території міст Овруч, Новоград-Волинський і Житомир»¹⁴. Для придушення збройного опору українського самостійницького руху — в області влада мобілізувала особовий склад 17 і 21 Запасних стрілецьких дивізій, весь оперативний склад прикріплених до відповідних секторів міських та районних відділів НКВД, бійців винищувальних батальйонів, працівників міськкомів та райкомів КП(б)У і відповідних виконкомів рад депутатів трудящих.

Однак навіть такі широкомасштабні каральні акції не призвели до повної ліквідації повстанського руху в регіоні. Майже через два роки після визволення Житомирщини від німецьких окупантів, у вересні 1945 р., за даними обласного управління НКВД, в області «оперувало кілька місцевих боївок ОУН, що вбивали партійно-радянський актив у селах, знищували колгоспне майно, грабували сільські кооперативи, розбивали сільради, знищували їх документи і т. п.»¹⁵. Основними центрами локалізації повстанських загонів були Коростенський, Чоповицький, Червоноармійський, Коростишівський, Новоград-Волинський та Олевський райони. Спецповідомлення відділів НКВД, датовані вереснем 1945 р., містять інформацію про оперування повстанських боївок в с. Слобода-Чарницька Новоград-Волинського району, де ними було «пограбовано магазин, забрано частину продуктів харчування, в канцелярії колгоспу спалено документи», в с. Кам'яний Брід Довбишського

¹³ Пагір'я О. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал. — 2013. — №1(103) — С. 7.

¹⁴ ДАЖО. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 65.

¹⁵ Там само. — Спр. 227. — Арк. 129.

району, де теж «пограбовано магазин, склад фаянсового заводу і розклеєно на заводі націоналістичні листівки, після чого на двох возах вони виїхали в напрямку с. Рогачів Баранівського району»¹⁶. Рівень збройної активності боївок викликав серйозне занепокоєння місцевої влади, що змушена була звертатися до командування Львівського воєнного округу з проханням «про прикріплення районів Житомирської області до окремих військових частин, розміщених на її території, для надання постійної практичної допомоги райвідділам НКВД у боротьбі з бандпроявами і систематичного прочісування лісових масивів, котрі прилягають до Ровенської та Кам'янець-Подільської областей»¹⁷. Однак, незважаючи на всі зусилля влади, вогнища збройного антирадянського руху Опору на території окремих районів Житомирщини спалахували впродовж усього 1945 р. Тому можна з упевненістю стверджувати, що він мав, хоча й незначну, але підтримку в місцевому соціосередовищі.

Серед тих, хто на початку 1944 р. потрапив у поле зору працівників НКВД, були члени двох підпільних осередків ОУН, які діяли впродовж 1941—1943 рр. у рамках структурних ланок українського самостійницького руху Волині у Червоноармійському та Володарськ-Волинському районах. У квітні 1944 р. їх справи розглядалися на судових засіданнях Воєнного трибуналу військ НКВД Українського округу в Житомирі. Звинувачуваним інкримінувалися злочини, визначені статтями 54-1 «а» (зрада Батьківщини), 54-2 (збройне повстання) і 54-11 (участь у контрреволюційній організації) КК УРСР.

Із протоколів судових засідань дізнаємося, що центр Червоноармійської районної ОУН під проводом Степана Сірика перебував у с. Стрибіж, де оунівську станицю очолював 'Шум', 'Осколок'¹⁸ — Гребенюк Василь Олександрович, 1922 року народження, із селян-куркулів, репресований органами НКВД в 1938 р., безпартійний, 5 класів освіти¹⁹. Поряд з ним на лаві підсудних сиділо ще шес-

¹⁶ ДАЖО. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 225. — Арк. 17.

¹⁷ Там само. — Арк. 18.

¹⁸ Архів Управління Служби безпеки України у Житомирській області (далі — Архів УСБ України у Житомирській обл.). Архівно-слідчі справи основного фонду (далі — ОФ). — Спр. 13139 ОФ. — Арк. 163в.—17.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 12.

теро осіб — Мартинчук Микола Онуфрійович-‘Кармелюк’, Сірик Іван Панасович-‘Троян’, Стрельченко Олександр Трохимович-‘Черняк’, Стрельченко Іван Григорович-‘Колос’, Степарук Федір Давидович та Вайтман Григорій Іванович, кожен з яких тією чи іншою мірою був залучений до роботи в оунівському підпіллі. Середній вік засуджених складав 22-25 років, тільки двоє були одруженими та мали, відповідно, 34 і 46 років. Показово, що двоє з семи були комсомольцями, а Олександр Стрельченко навіть служив у Червоній армії на посаді заступника політрука. Усі молодші учасники групи (5 осіб) мали 5-7 класів освіти, тобто були очевидними представниками «нового покоління» радянських громадян, вихованих в дусі класової та ідеологічної непримиренності до «ворогів трудового народу» і «глибокої вдячності» більшовицькій партії та особисто вождю Сталіну за «щасливе і радісне дитинство».

Зі слів обвинувачених, робота підпільників полягала у «збиранні зброї для УПА, вербуванні земляків до лав ОУН і УПА, організації терору проти партизанів та їх сімей і загалом громадян, співчуваючих радянській владі — службовців НКВС і міліції, працівників радянських органів влади, голів сільрад та колгоспів»²⁰. Зрозуміло, що основний акцент суд ставив на анти-радянській терористичній діяльності підпільників, масштаби якої значно перебільшувалися, бо, на відміну від Галичини, тут вона мала локальний, епізодичний характер. Значно більше уваги, особливо під час німецької окупації, оунівці приділяли розгортанню пропагандистської роботи — поширення націоналістичної літератури²¹, виступи перед односельцями на теми української історії тощо. Апелювання до спільної для українців історичної минувшини, героїзація національних лідерів — Б. Хмельницького, І. Мазепи, М. Грушевського, С. Петлюри, жертв Базарської трагедії та ін. — було виразною ознакою усіх заходів пропагандистського характеру, що їх ініціювали оунівці. Тракткування націоналістами історичних подій принципово відрізнялося від їх радянської версії. Для прикладу, за спогадами Є. Лаврентюка, влітку 1941 р. він, будучи дев’ятнадцятирічним хлопцем, відвідував організовані бандерівцями молодіжні зібрання, що «до вересня проходили у

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 15.

²¹ Там само. — Арк. 16.

приміщенні міської управи, а потім на конспіративних квартирах. Уперше Лаврентюк потрапив на таке зібрання, де були присутні 50 юнаків та дівчат, у серпні 1941 р. Доповідь обласного провідника ОУН 'Хоми' з історії України викликала такий інтерес, що молодь по її закінченні залишилась і бурхливо обговорювала почуте»²².

Результатом діяльності українських підпільників став той факт, що «націоналістичні наративи про минуле, які побутували на окупованих територіях, стали серйозним конкурентом версії національної пам'яті, сконструйованої радянськими українськими ідеологами та інтелігенцією»²³. Як наслідок, незважаючи на тотальний ідеологічний «пресинг» радянської пропаганди, пересічний український селянин в екстремальних умовах воєнного часу виявив здатність ідентифікувати себе не лише за політичною ознакою — «громадянин СРСР», а й національною — «українець», що спонукало його перейнятися ідеєю боротьби за незалежну українську державу. Усвідомлення цього детермінувало загострення внутрішнього конфлікту — між громадянським обов'язком захищати свою державу і прагненням боротися проти системи, жертвами якої стали якщо не вони особисто, то їхні родичі. Зовнішнім виявом такого конфлікту став факт одночасного перебування «по обидва боки барикад» членів родини, як от у Івана Сірика, брати якого служили в УПА та Червоній армії, чи Івана Стрельченка, який, як уже згадувалося, і сам був червоноармійцем, і батька мав у лавах Червоної армії.

Серед групи засуджених виразно виділяється постать Вайтмана Григорія Івановича, безпартійного, малограмотного торговця-єврея²⁴. «У серпні 1943 р. він зв'язався з групою бандерівців, котрим надавав свою квартиру для явок і мешкання. Тут жили 'Сокіл', 'Ніна', 'Оксана', 'Галя' та інші агенти центрального і окружного проводу ОУН. Він поставляв для ОУН і УПА продукти харчування — цукор, горілку, сіль, тютюн. В повітці Вайтмана було підготоване приміщення для заготовки та зберігання продук-

²² Жилюк В. М. *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 р...* — С. 62.

²³ Скецький С. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. — К.: Критика, 2008. — С. 63.

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 12.

тів для ОУН і УПА»²⁵. Мотивація його вчинку та підпільної діяльності на користь українського повстанського руху абсолютно не вписувалася у змодельований більшовиками образ націоналіста-підпільника — шовіністично налаштованого українця-західника з виразно расистськими переконаннями. З іншого боку, активна співпраця Г. Вайтмана з місцевими активістами-оунівцями є опосередкованим свідченням того, що на теренах Східної Волині ідея побудови незалежної української держави базувалася не лише на національній, а й на економічній компоненті, що сприяло розширенню соціальної основи самостійницького руху, виводило його за рамки моноетнічності.

У лютому 1944 р. органами НКВД у Володарськ-Волинському районі було викрито ще одну групу з 11 місцевих активістів націоналістичного підпілля, яке очолював Василь Семенович Микитенко. Переважна більшість затриманих мешкали у с. Давидівка, окрім Панаса Марковича Цимбалюка (с. Новопіль Черняхівського району) та Григорія Вікторовича Богатирчука (Житомир). За віковою ознакою в цій групі чітко виокремлюється молодь — 5 осіб (18-29 років) і шестеро представників старшого покоління (41-57 років). Усі селянського походження і мали різний рівень освіти. Показово, що четверо з одинадцяти членів групи мали вищу освіту і закінчили свого часу педагогічний, топографічний інститути та комуністичний університет ім. Артема в Харкові.

Василь Микитенко «під час окупації завідував середньою школою с. Давидівка Володар-Волинського району. Михайло Зарічний при німцях виконував функції районного інспектора шкіл»²⁶. В роботі В. Жилук повідомляється, що «з ініціативи 'Сокола' у жовтні 1942 р. вчителем із с. Давидівка В. С. Никитенком було поновлено роботу ОУН та створено у селі повноцінну п'ятірку, «у якій фінансист мав щомісяця збирати внески (5 крб.) з кожного члена ОУН і створювати грошовий фонд організації, господарник — взяти під контроль господарські об'єкти села та налагодити співпрацю з їх керівниками, пропагандист — розповсюджувати націоналістичну літературу, військовий — готувати кадри до збройної боротьби. Давидівська п'ятірка на чолі з С. Будником оформилася у лютому

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 24.

²⁶ Там само. — Арк. 3, 5.

1943 р.»²⁷. Однак зі свідчень безпосередніх учасників подій дізнаємося, що осередок оунівського підпілля в Давидівці був закладений ще восени 1941 р. У вересні цього року В. Микитенко «мав розмову з оунівцем ‘Вовком’, який передав йому націоналістичну літературу: “Інформатор”, “За вільну Україну” та ін., заявивши, що як член окружного проводу ОУН вимагає, щоб він допоміг в роботі цієї організації. Наприкінці листопада 1941 р. запропонував у церкві прочитати лекцію “Історія України”, що й було зроблено найближчої неділі»²⁸.

Згодом Василя Микитенка було призначено керівником сільської ланки ОУН, надано псевдо ‘Зелений’. Його функції полягали в організації забезпечення матеріально-фінансової бази ОУН, збору зброї, мобілізації місцевої молоді до лав УПА. Крім В. Микитенка активними учасниками підпільної групи були: «Іван Степанович Будник — господарник, Барановський — військове керівництво; Іван Романович Ковальчук — господарські справи, ... повинен був збирати зерно і картоплю для УПА»²⁹. Навесні 1943 р. Василь Микитенко став наступником ‘Вовка’ на посаді районного провідника. «Протягом літа 1943 р. він організував чотири надрайонних проводи у с. Давидівка, Грушки, Зубринка та Горошки (Володар-Волинськ). У с. Грушки обласний провід використовував три явочні квартири, господарями яких були Д. М. Крижова, П. П. Галич та Р. Г. Галич³⁰. Восени того ж року В. Микитенко був «заарештований німцями, а на його місце призначено Євстахія Івановича Войтюка, який до того був підрайонним керівником ОУН»³¹.

Робота активістів місцевої оунівської організації значною мірою зводилася до популяризації серед місцевого населення, в тому числі й шкільної молоді, ідеї створення незалежної Української держави. Зважаючи на специфіку східноволинського регіону, зумовлену тривалим перебуванням його у складі Радянського

²⁷ Жилюк В. М. Діяльність похідних груп ОУН на Житомирщині // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць. — Рівне: РДГУ. — Вип. 3. — С. 27—35.

²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 5.

²⁹ Там само. — Арк. 6, 3.

³⁰ Архів УСБ України у Житомирській обл. — Спр. 18919 ОФ. — Арк. 39—42; 83; 87 зб.—88.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 5.

Союзу, соціальною політетнічністю, наявністю потенційно значної бази якщо не палких прихильників, то, принаймні, симпатиків радянської влади (адже практично в кожній сім'ї був хтось, кого мобілізували до лав Червоної армії чи партизанських загонів), агітаційно-пропагандистська робота мала свої особливості. Окрім питань загальнополітичного характеру — боротьба за державну незалежність України, вивчення української історії, героїзація її видатних постатей і т. ін., місцеве оунівське підпілля змушене було шукати відповіді на такі «незручні» питання як ставлення до червоноармійців чи радянських партизанів, серед яких була чимала кількість земляків. Власне ця проблема стала однією з найгостріших дилем морально-психологічного характеру, в умови необхідності розв'язання якої були поставлені волинські підпілляники. Для прикладу, В. Микитенко відверто зізнався: «На питання про червоних партизанів я не знав, що говорити, але потім змушений був заявити, що вони такі ж вороги, як і радянська влада, бо за неї борються»³². Показово, що в одному з оунівських документів зазначалося, що на сході «загально люди звали нас бандерівцями, менше повстанцями, але ніколи партизанами». Більше того, як слушно зазначають А. Кентій та В. Лозицький, «українські повстанці на цих теренах часто-густо маскувалися під радянських партизанів і обмежували свою діяльність переважно пропагандою серед населення націоналістичних програм, кличів і гасел»³³.

Ще однією проблемою, відповідь на яку з уст оунівців хотіли почути мешканці волинських сіл, було питання земельної власності. Накинути більшовиками колгоспна система не встигла міцно вкоренитися у свідомості споконвічного хлібороба, і він був готовий прийняти владу, яка гарантувала б йому повернення статусу селянина-власника. Популяризуючи економічну програму бандерівської ОУН, пропагандисти у своїх виступах перед волинянами наголошували, що її основа «полягає в приватній власності на землю з наявністю великих земельних господарств». Підкреслювалося, що «влада в самостійній Україні буде буржуазно-демократична із земельною власністю по 20 га на двір»³⁴.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 5.

³³ Кентій А., Лозицький В. *Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941—1944)*. — Київ: Генеза, 2005. — С. 381.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 928. — Арк. 6, 5.

Однією з особливостей Житомирщини є умовний поділ її території на південно-центральный регіон, що спеціалізувався на вирощуванні зернових культур (Андрушівський, Вчорайшанський, Довбиський, Корнинський, Попільнянський, Ружинський, Трояніський, Янушпольський, Бердичівський райони) та північний, що традиційно вважався відсталішим через наявність слабо придатних для землеобробітку ґрунтів (Словечанський, Олевський, Овруцький, Народицький, Базарський, Потіївський, Чоповичський райони)³⁵. Це стало однією з причин активнішого поширення мережі оунівського підпілля в центрі та на півдні області, про що вже нами згадувалося.

Завдяки більшовицькій пропаганді, яка для позначення українського підпілля послуговувалася ідіомами на кшталт «жовто-блакитна банда», «лакеї німецького фашизму», «зрадники України», «зборище буржуазних, дрібнобуржуазних і куркульських елементів» тощо, у свідомості пересічного волинянина склався негативний образ українського повстанця, тісно пов'язаного родинними узами з колишніми куркулями, «попами», репресованими ворогами радянської влади і т. ін. Аналіз соціального походження засуджених учасників групи повстанців із Володарськ-Волинського району дає підстави для іншого висновку. Так, п'ятеро (45%) з одинадцяти були вихідцями із селян-бідняків, по двоє — із середняків і «куркулів», один — син священника. З усієї групи засуджених тільки Григорій Богатирчук був репресований у 1930—1934 рр. як «куркуль», а Михайло Зарічний в 1934 р., після відповідної перевірки, був виключений з лав ВКП(б). Решта, судячи з офіційної інформації, особисто не зазнали утисків з боку влади. Щобільше, на відміну від своїх ровесників із Західної Волині, мали змогу отримати середню чи вищу освіту і працювати вчителями, рахівниками, трактористами тощо.

На жаль, ми не маємо достатньої інформації про родинне життя повстанців, тому не можемо з цілковитою впевненістю відкинути чи прийняти версію особистих мотивів ворожого ставлення до більшовицько-радянської системи. Однак, поза всяким сумнівом, створена і культивована в СРСР атмосфера істерії, «шпигуноманії», тотальної підозрілості й викриття «ворогів народу», апогеем

³⁵ ДАЖО. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 425. — Арк. 12—13.

якої стали роки Великого терору, не могла не залишити у свідомості пересічної радянської людини негативний образ більшовицької влади. Її чиновники всіляко заохочували вияви громадської обструкції родичам «ворогів народу», цькували їх у повсякденному житті, побуті, навчальних закладах тощо. Для прикладу, місцевий оунівець В. М. Рижук так пояснює свій політичний вибір: «Коли у 1938 р. органи НКВД заарештували мого батька, я ще навчався у школі. Як член сім'ї ворога народу я не міг бути членом ВЛКСМ, не міг брати участі у громадському житті... Мені постійно нагадували, що мій батько — ворог народу, і погрожували, що зі мною станеться те ж саме. Я страждав від усвідомлення неможливості реалізувати себе за радянської влади. Все це разом з образою за свого батька, якого заарештували безпідставно, викликало у мене ненависть до більшовицької влади... І тому, коли 'Максим', командир взводу поліції, запропонував мені вести боротьбу за самостійну Україну без більшовиків і німців, я погодився»³⁶.

Навіть якщо репресії оминули родину конкретної людини, що в принципі було неможливим, то вони обов'язково зачепили сусідів, друзів, односельців. Зокрема, на Житомирщині від 1 жовтня до 1 грудня 1937 р. лише «українських націоналістів» було заарештовано 568, з яких 410 засудила трійка³⁷, не враховуючи «польських», «німецьких», «чеських» «шпигунів та контрреволюціонерів», «сіоністів» тощо. Розташування області на кордоні апріорі робила її в очах радянських спецслужб регіоном, який «підлягає максимальній чистці, оскільки тут мешкає значна кількість куркулів, колишніх активних учасників політичних бандитських формувань, карателів, духовників, сектантів»³⁸. Місцеве керівництво в особі перших секретарів комітетів КП(б)У, начальників відділів НКГБ, як правило, причину поширення повстанського руху в окремих регіонах області пов'язувала не з наслідками жорстокої репресивної політики більшовицької влади, а з наявністю там до кінця не викорених «залишків контрреволюції». Для прикладу, секретар Олевського райкому КП(б)У в доповідній записці від 6 січня 1945 р. факт активності повстанського руху в окремих се-

³⁶ Архів УСБ України у Житомирській обл. — Спр. 29081 ОФ. — Арк. 18 зв. — 19.

³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 16. — Оп. 30. — Спр. 148. — Арк. 190—192.

³⁸ Рафальська Т. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 — листопад 1938 рр.). — Житомир, 2012. — С. 80.

лах району безпосередньо пов'язує з тим, що там «проживають сім'ї, які раніше були виселені і повернулися в період німецької окупації. Наприклад, с. Кам'янка Каменської сільради — 37 сімей, с. Собичино Собичинської сільради — до 40 сімей колишніх поліцейських, с. Лопатичі — не менше»³⁹.

Отже, справедливим буде зазначити, що соціальну основу українського самостійницького руху в східноволинському регіоні складали не лише ті, хто зазнав репресій та переслідувань з боку радянської влади, а й частина селянства, інтелігенції та молоді, народженої та вихованої в умовах більшовицького режиму. Мотиви їхнього вибору доволі складні й неоднозначні. Особливо виразно це засвідчують слова колишнього викладача Костянтина Івановича Галактіонова, який на питання слідчого, як узгоджувалась його викладацька діяльність у радянських закладах з націоналістичними переконаннями, відповів: «У мене сталося ніби роздвоєння мого ества. З одного боку, викладання в радянських школах за радянськими програмами вимагало від мене суворої витримки та дотримання правильної політичної лінії, що я намагався робити, а з іншого боку, я мав націоналістичні погляди та прагнення, які мені завжди вдавалося не виявляти»⁴⁰. Морально-психологічний стан «роздвоєності ества» є сутнісною ознакою українця, що дало йому можливість зберегти національну автентичність в умовах перманентного тиску агресивного націоналізму колонізаторів. Загроза ополячення сприяла згуртуванню православного населення Західної Волині. А його нетривале перебування в умовах більшовицько-радянського режиму не призвело до глибокої деформації суспільної моралі, детермінованої державною політикою масового терору проти «ворогів народу», як це спостерігалось на теренах Східної Волині. Тому в умовах розгортання національно-визвольного руху західноволинське населення виявилось більш консолідованим та політично однорідним.

³⁹ ДАЖО. — Ф. П-76. — Оп. 2. — Спр. 227. — Арк. 7.

⁴⁰ Архів УСБ України у Житомирській обл. — Спр. 28839 ОФ. — Арк. 16.

У статті на основі раніше засекречених документів радянських органів держбезпеки здійснено спробу описати діяльність осередків ОУН(р) на території Запорізької області під час нацистської окупації у 1942—1943 рр. Значна увага присвячена аналізу структури націоналістичного підпілля та основних напрямків роботи.

Ключові слова: Запорізька область, ОУН, український націоналістичний рух.

Yuriy Shchur

The activity of OUN(r) underground on the territory in Zaporizhia region in 1942—1943

In the article author tries to describe the activity of OUN(r) centers on the Zaporizhia region during the Nazi occupation in 1942—1943. Research is based on the once secret documents. Considerable attention was devoted to the analysis of the structure of nationalistic underground and its main directions of activity.

Key words: Zaporizhia region, OUN, Ukrainian nationalistic movement.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЛЯ ОУН(р) НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1942–1943 РОКАХ

Діяльність українського націоналістичного руху на Наддніпрянській Україні — феномен, який вже отримав свого дослідника. Від 1950-х рр. до сьогодні тривають спроби осмислення того, що загально можемо назвати «Запоріжжям націоналістичним». Активізація досліджень спостерігається після поступового відкриття архівів радянських спецслужб, де зберігається основний масив джерел з історії українського націоналістичного руху¹.

Цей рух повною мірою отримав свій розвиток під час німецько-радянської війни, після появи на території Запорізької області учасників Похідних груп ОУН(р). Оунівці на чолі з Василем Пастушенком в цілому виконали свою функцію, заклавши основи для розгортання діяльності націоналістичного підпілля. Протягом останнього кварталу 1941 р. та перших місяців 1942 р. націоналістам вдалося охопити мережею значну частину районів Запорізької області, залучити місцевий актив та «влитися» у місцеве життя. Нацистські репресії змусили ОУН(р) посилити конспірацію і перейти до роботи в умовах глибокого підпілля².

Навесні 1942 р. Крайовий провід ОУН(р) Південноукраїнський земель, якому підпорядковувалося націоналістичне підпілля Запорізької області, очолив Василь Кук-‘Леміш’, майбутній Головний командир УПА. Станом на той час, за даними Д. Веденєєва, Запорізькому обласному проводу підпорядковувалися Запорізька та Мелітопольська окружні ланки, які загалом нараховували близько 50 осіб³. Із подальшого викладу матеріалу стане зрозуміло, що організаційна структура та кількісний склад запорізького націоналістичного підпілля, наведені Д. Веденєєвим, не є точними.

¹ Докладніше див.: Шур Ю. Український націоналістичний рух 1920–1950-х рр. в Запорізькій області: історіографія проблеми // Музейний вісник. — Запоріжжя: Запорізький обласний краєзнавчий музей, 2011. — №11. — С. 185–193.

² Докладніше див.: Шур Ю. Похідні групи ОУН на території Запорізької області // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2012. — Вип. XXXIII. — С. 135–144.

³ Веденєєв Д. Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. — К.: К.И.С., 2007. — С. 78.

Під впливом першої хвилі нацистських репресій кінця 1941 р. члени Запорізького обласного проводу виїхали на периферію. Незважаючи на це, діяльність ОУН(р) у обласному центрі проводилася як в старій, так і в новій частинах міста. Інформації про продовження базування підпілля в центрі міста (вул. Інженерна та Рози Люксембург) на сьогоднішній день немає. Найбільш вірогідно, що після перших нацистських репресій ці адреси було розконспіровано, і далі утримувати їх не було сенсу. У 1942 р. як явочну квартиру у старій частині міста використовували помешкання працівника Облконтори «Заготзерно» оунівця Пилипа Мороза по вул. Броневій, 14 селища Першотравневе⁴. Тут час від часу зупинялися члени обласного проводу Борис Крилан-‘Криц’, Богдан Мовчан та В. Пастушенко-‘Дмитро Романович’. Відвідувачем квартири також був один із керівників запорізького міського підпілля Гнат Гребенюк. Власник помешкання П. Мороз, крім того, користуючись службовим становищем, забезпечував членів обласного проводу й активістів документами для вільного проїзду залізницею⁵.

У березні 1942 р. в новій частині Запоріжжя, на 6-му селищі⁶, відбулася нарада за участі членів обласного проводу В. Пастушенка, Б. Мовчана-‘Богдана’, ‘Богданова’ та Івана Гребенюка. Окрім обговорення поточних питань діяльності, на нараді було заприсяжено до ОУН(р) нових членів: Г. Гребенюка, працівника ринку Миколу Буйненка та бухгалтера алюмінієвого комбінату В. Бойовця. Керівником осередку на 6-му селищі призначено Г. Гребенюка⁷. У с. Павло-Кічкас⁸ діяльністю ОУН(р) керував М. Буйненко. Серед активістів осередку згадаємо Михайла Левченка, Василя Савченка, Івана Малого та Анатолія Пономаренка⁹.

⁴ Під час окупації — вул. Снарядна селища Весняне, після війни повернуті довоєнні назви. Тепер — в межах Космічного мікрорайону м. Запоріжжя.

⁵ Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі — Архів УСБ України в Запорізькій області). — Фонд припинених справ (ФПС). — Спр. П-5626. — Т. I. — Арк. 15, 21, 96.

⁶ Соцмісто, на сьогоднішній день охоплює територію від греблі Дніпрогесу до вул. Верхня у Ленінському районі м. Запоріжжя.

⁷ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19704. — Арк. 28—29, 34, 48.

⁸ Тепер в межах Заводського району м. Запоріжжя.

⁹ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19583. — Арк. 20зв.

На підставі наявних на сьогоднішній день матеріалів можемо припустити, що осередки ОУН(р) в сучасних межах м. Запоріжжя об'єднувалися у Запорізьку міськрайонну¹⁰ організацію, що окрім обласного центру охоплювала і територію Запорізького району. Куратором (а можливо, й керівником) структури був Б. Мовчан. До керівництва також належали Г. Гребенюк та М. Буйненко (за однією з версій — референт Служби безпеки)¹¹. Маськрайонна організація входила до складу Запорізького округу ОУН(р), якому також підпорядковувалося націоналістичне підпілля у Василівському, Михайлівському та Великобілозерському районах¹².

Перед осередками міськрайонної організації були поставлені чотири основні завдання: 1) поширення пропагандистських матеріалів; 2) залучення до ОУН нових членів; 3) проведення агітаційної роботи на підтримку ідеї створення самостійної української держави; 4) придбання зброї¹³.

Пропагандистський матеріал до Запоріжжя потрапляв в основному з Дніпропетровська. Зокрема, оунівець В. Савченко за вказівкою Б. Мовчана у лютому 1943 р. їздив до Дніпропетровська за матеріалами, які отримав на конспіративній квартирі за адресою вул. Артема, б. 36, кв. 6. Для допуску необхідно було назвати пароль: «Чи маєте сині шаровари?». Відповідь на пароль, яка свідчила про можливість контакту, — «Лише сині труси»¹⁴. Пароль мав ще один варіант: «Чи шиєте ви сині труси?» — «Шиемо»¹⁵.

Серед пропагандистських видань, які поширювалися у Запоріжжі, згадуються «Коротка історія України» (видана у Томаківці Дніпропетровської обл.)¹⁶ та листівки із закликами до створення самостійної української держави та з інформацією про знущання нацистських окупантів над мирним населенням¹⁷.

¹⁰ Доволі умовне територіальне позначення осередку. Вживаємо його через те, що на сьогоднішній день немає інформації про розмежування діяльності осередків у м. Запоріжжя та населених пунктах сучасного Запорізького району. Тим більше, що як вище керівництво і там, і там згадуються ті самі особи.

¹¹ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19704. — Арк. 21, 50.

¹² Там само. — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 58.

¹³ Там само. — Спр. П-19583. — Арк. 53.

¹⁴ Там само. — Спр. П-21837. — Арк. 16.

¹⁵ Там само. — Спр. П-19704. — Арк. 169зв.

¹⁶ Там само. — Спр. П-19583. — Арк. 31.

¹⁷ Там само. — Спр. П-19704. — Арк. 119.

Зазначимо, що останній проблемі запорізька ОУН(р) приділяла значної уваги. Інформація про терор окупантів збиралася й передавалася у звітах до Проводу ОУН. В «Огляді суспільно-політичного, господарського й культурного життя на південних землях України (вересень, 1942 р.)» подані дані із Запорізької області: «Життя населення Запорізької області позначається скрізь нестерпними відносинами, що їх створив німецький режим. Із-за браку тяглової сили німці гонять в поле з лопатами-сапами, змушують працювати від сходу до заходу сонця. Побивають. Не дозволяють навіть на короткий відпочинок. За їхню працю платять тільки грішми, за які нічого не можна купити. Збіжжя (ячмінь) — 10 кг може дістати тільки той, хто виробив 25 трудоднів упродовж цілого місяця.

Після жнивної кампанії звернули німці спеціальну увагу на молотьбу; через те під кінець вересня цього року збіжжя було вимолочене (звезене на зсипні пункти).

В більших містах (Запоріжжя, Мелітополь, Бердянськ) — населення голодує. Люди кидаються в пошукуванні за хлібом, поширюються крадіжки. І так, наприклад, в Запоріжжі 10 і 11 серпня ц.р. — покарано смертною карою (повішено) 8 робітників і робітниць за крадіж, а 25 серпня 2 особи в Бердянську.

Внаслідок того всього народ ненавидить “визволителів”, боїться повороту більшовиків, але рішуче не хоче німців. Цей момент намагаються використати русские (кацапи), які накликають до творення спільного фронту боротьби проти Німеччини в ім’я “единой неделимой”.

Нова політична ситуація пробуджує народ до поважної застави, як вийти з такого положення. Ніхто не бажає такого стану, який є сьогодні — велика частина населення вважає, що найкращу розв’язку цієї проблеми може привести тільки Самостійна Українська Держава»¹⁸.

У зведеному огляді «Терор німецьких окупантів на Україні (від 1942 до 1944 року)» міститься інформація, надана запорізьким підпіллям. Зокрема, повідомлялося: «В осені 1942 р. з одної тільки Запорізької області вивезли німці 416 000 тон збіжжя в той час,

¹⁸ Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянина. 1941–1955. — К.: Українська видавнича спілка, 2005. — С. 83–84.

як 40% посівної площі лежало облогом ізза недостатчі посівного матеріалу, а цивільне населення (головно по містах) помирало голодом». Наступна інформація, подана в огляді, є нічим іншим, як хронікою терору: «19 вересня 1942 р. всі українські жителі острова Хортиці, колишнього осідку Запорізької Січі, дістали від Гебінтскомісара наказ до двох днів переїхати в другий район. Виселенці мусіли залишити майже все своє майно. На острові осталися тільки фольксдойчі. [...] 7 листопада 1942 р. біля Запоріжжя хтось розібрав рейки, в наслідок чого розбився поїзд з зерном. Тоді німці схопили з найближчого села (Балабино) 70 людей і розстріляли. [...] 24 лютого 1943 р. німці розстріляли в с. Канкринівка¹⁹ 70 чоловік за те, що хтось перервав телефонний дріт. В селі Кушугумі²⁰ розстріляли 40 людей за те, що хтось розібрав залізничні рейки. В с. Розівка озброєні німцями фольксдойчі-підлітки розстріляли в Люксембурзі²¹ 7 душ»²².

Внаслідок терору антинацистська пропаганда в Запорізькій області мала як підґрунтя, так і зацікавлену аудиторію.

Найбільш активно в плані поширення пропагандистських матеріалів у Запоріжжі була група М. Буйненка, члени якої, зокрема, поширювали оунівські листівки, розкидаючи їх по місту із задньої платформи трамваю²³.

Крім поширення друкованих пропагандистських матеріалів, актуальною залишалася усна агітація. Нерідко для таких цілей використовувалися легальні культурницькі організації. Зокрема, у лютому 1942 р. на Культбазі було створено Український драматичний гурток на чолі із Зоріним. Гурток займався постановкою одноактових українських п'єс, вистави інших національностей не допускалися. Сутність діяльності була озвучена Зоріним: українці повинні розмовляти лише українською мовою й проповідувати українську культуру. Активістом самодіяльності був М. Буйненко, який проводив особисті бесіди з членами гуртка про створення

¹⁹ *Тепер в межах Комунарського району м. Запоріжжя.*

²⁰ *Населений пункт Запорізького району.*

²¹ *Тепер в межах смт Розівка Розівського району Запорізької області.*

²² *Архів Центру досліджень визвольного руху. — Фонд М. Лебеда. — О.з. 169. — Арк. 1, 3.*

²³ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 83.*

незалежної України, паралельно вербуючи до ОУН(р). Так, на початку березня 1943 р. до націоналістичного підпілля був залучений гуртківець Анатолій Овсяницький, який отримав завдання поширювати оунівські листівки та придбати зброю й набої²⁴.

Залучення до ОУН(р) нових кадрів було одним з основних напрямків. Разом із тим, маємо розуміти, що осіб з орбіти ОУН треба розподіляти, як мінімум, на дві категорії: члени й симпатички. Про активістів запорізької ОУН йтиметься далі, тут же назвемо осіб, які фігурують як симпатички націоналістичного руху. Серед таких особливо виділявся уродженець Тернопільської області Іван Данкевич. Ще у 1937 р. він приєднався до ОУН на Західноукраїнських землях й працював пропагандистом при видавництві «Дешева книжка»²⁵. У березні 1940 р. він виїхав на роботу до Запоріжжя. Даних про активну діяльність І. Данкевича під час окупації на сьогоднішній день не виявлено. Окрім нього, як симпатички ОУН також фігурують: 1) вчитель Мочуговський, який під час окупації працював у поліції, потім — директором школи; 2) Віра Гольчанська, секретар відділу народної освіти; 3) Галина Пацкевич, секретар РАЦС; 4) Борченко; 5) Вахненко²⁶; 6) Тхорівський; 7) інженер Сергєєв²⁷.

Симпатички ОУН не обов'язково брали участь у діяльності підпілля. Їхня ангажованість часто могла виявлятися в усних бесідах про потребу незалежності України, читанні націоналістичних листівок або участі у культурницькій діяльності.

Загалом протягом 1942 р. запорізькі оунівці проводили доволі активну діяльність. Принаймні так вважали працівники німецької поліції безпеки і СД, які у повідомленні з окупованих територій

²⁴ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21898. — Арк. 10—12.

²⁵ Концерн «Дешева книжка» був створений навесні 1935 р. з ініціативи референтури східноукраїнських земель ОУН, очолюваної І. Мітрингою-«Сергієм Орелюком». До завдань референтури входило: аналіз ситуації в радянській Україні, налагодження зв'язків із націоналістами в УСРР та пересилка туди націоналістичної літератури. Докладніше: Сич О. Референтура Підсоветських справ — аналітичний орган проводу Закордонних Частин ОУН // *Визвольний шлях*. — 2005. — №4. — С. 105—107.

²⁶ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19704. — Арк. 113—115, 129—129зв.

²⁷ Там само. — Спр. П-5626. — Т. 1. — Арк. 59зв.

Сходу від 25 вересня 1942 р. №22 зазначали: «У районі Запоріжжя спостерігається посилення бандерівської діяльності»²⁸. Таку ж тенденцію відзначав і керівник Проводу ОУН(р) Південноукраїнських земель В. Кук-‘Леміш’, який на початку 1943 р. відвідав Запоріжжя й був присутнім на організаційній нараді²⁹. Конкретна дата наради невідома, однак знаємо, що у 1943 р. їх відбулося чотири: на початку січня, наприкінці січня — на початку лютого, у лютому та 10-11 березня. Одну з них проводив І. Гребенюк, присутніми були І. Малий, М. Буйненко та М. Левченко. Остання, березнева, відбулася за ініціативи Б. Мовчана у с. Павло-Кічкас³⁰.

Слід зазначити, що в сучасних адміністративних межах м. Запоріжжя та Запорізького району діяв осередок ОУН(р), який не підпорядковувався Запорізькому обласному проводу. Навесні 1943 р. в с. Верхня Хортиця³¹ Запорізького району прибули студенти-практиканти Дніпропетровського землемірного технікуму, серед яких був член ОУН(р) Сергій Федорець. Зусиллями останнього було створено районний осередок ОУН(р) з центром у Верхній Хортиці. Одними з перших до організації були залучені місцеві жительки Матрона Деркач та Галина Колесниченко. Крім них участь в роботі ОУН(р) брали студенти Юрій Ясногор та Леонід Большак, які прибули разом із С. Федорцем. Районна організація нараховувала близько 10 учасників, троє з яких були згодом примусово вивезені на роботи до Німеччини. Структурно осередок підпорядковувався Дніпропетровському обласному проводу ОУН(р)³².

В жовтні 1943 р. 6 учасників верхньохортицької ОУН(р) сформували «Хортицьку» групу (С. Федорець, Ю. Ясногор, Анато-

²⁸ Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942). — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. — Т. 2. — С. 279.

²⁹ Спогади В. Кука. Записані 19 червня 2007 р. // Архів автора.

³⁰ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19704. — Арк. 30, 124зв., 161.

³¹ Тепер в межах Ленінського району м. Запоріжжя.

³² За даними одного з активістів ОУН(р) П. Микитенка-‘Хвилі’, який був наближений до керівництва Проводу Південноукраїнських земель, Хортицький район входив до складу Нікопольської округи ОУН(р). Він же свідчив, що у Хортицькому районі осередок не створювався (Див.: Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21232. — Арк. 172—172зв.).

лій Ясногор, Олексій Ясногор, М. Деркач та Г. Колесник), яка намагалася дістатися Чорного лісу³³ для приєднання до відділів УПА, однак через швидку зміну лінії фронту була змушена залишитися на території, опанованій Червоною армією³⁴.

Повертаючись до районів, які знаходилися у підпорядкуванні Запорізької округи ОУН(р), зазначимо, що на сьогоднішній день мало інформації про діяльність підпілля у Василівському районі. Незважаючи на те, що восени 1941 р. на територію району прибули члени похідної групи ОУН(р) й започаткували діяльність у с. Лугове, Підгірне та Балки, даних про заходи цих осередків у 1942–1943 рр. немає. Відомо лише, що в червні 1942 р. у Балках виступав драматичний гурток з м. Сталіно³⁵ з українськими постановками. Артисти мешкали у районному центрі Михайлівці, звідки їздили навколишніми селами. У приватній розмові з мешканцем с. Балки С. Єфименком один з артистів Микола розповів, що він український націоналіст, а в Михайлівці діє підпілля ОУН(р). Крім того, було наголошено, що оунівці ведуть боротьбу за незалежність України, а усією їхньою діяльністю на Півдні України керує центр у Дніпропетровську³⁶.

Також зазначимо, що оунівці із Запоріжжя постачали листівки у с. Орлянське Василівського району³⁷. Це виглядає цікавим з огляду на те, що в Орлянці осередок був створений членом ОУН(д) Омеляном Ломейком, якого згодом «перевербували» учасники ОУН(р). Про діяльність цього осередку у 1942–1943 рр. на сьогоднішній день також інформація відсутня.

У Василівському районі, в с. Скельки, направо від школи (в'їзд від Михайлівки), знаходилася явочна квартира Запорізької окружної ОУН, яку утримував Войченко (Войтенко)³⁸.

³³ Великий лісовий масив (близько 90 тис. га), розташований в Олександрівському й Знаменському районах Кіровоградської області, де восени 1943 р. формувалися повстанські відділи, переважно із членів ОУН(р) Наддніпрянської України.

³⁴ Архів УСБ України у Дніпропетровській області. — Фонд кримінальних справ. — Спр. П-25403. — Арк. 104, 184–191.

³⁵ Тепер м. Донецьк.

³⁶ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21045. — Арк. 16–163в.

³⁷ Там само. — Спр. П-19583. — Арк. 23зв., 54.

³⁸ Там само. — Спр. П-21120. — Арк. 15.

Значно кращою була ситуація у Михайлівському районі. Безперечно, розвитку ОУН(р) тут сприяло перебування в районі двох членів обласного проводу — В. Пастушенка та Б. Крицана. Періодично тут бував Б. Мовчан. Активну роботу з організації мережі націоналістичного підпілля проводив І. Гребенюк, що дало підстави не лише призначити його керівником михайлівської районної ОУН(р)³⁹, а й включити до складу обласного проводу⁴⁰. До складу районного проводу, ймовірно, також входили Михайло Коломоєць та Микита Пилипенко⁴¹.

На сьогоднішній день відомо, що осередки ОУН(р) було створено у таких селах Михайлівського району (крім райцентру): Вовківка Михайлівської селищної ради, Тимошівка та Пришиб. У с. Вовківка осередком ОУН(р) керував голова колгоспу «Новий Світ» («Новый Мир») Василь Хрущ⁴². На початку 1942 р. учасник похідної групи Дмитром Бялим⁴³, який працював у Михайлівці як освітянин⁴⁴, організував тут мітинг. У Тимошівці націоналістичну діяльність проводив бухгалтер райспоживспілки, одночасно — завідувач клубом, Шевченко⁴⁵.

На станції Пришиб осередком ОУН(р) керував директор контори «Заготзерно» Михайло Любченко. Серед учасників підпілля тут фігурують сторож саду громади Михайло Подорога та Леонід Закревський. Восени 1942 р. тут були проведені збори активу, організовані Д. Бялим. Останній також відвідував села Старобогданівку та Любимівку⁴⁶.

Виконуючи настанови керівництва ОУН(р), яке вважало за потрібне контролювати різні сфери управління й громадського життя, михайлівські оунівці намагалися зайняти ключові посади в органах влади. Керівник місцевої мережі ОУН(р) І. Гребенюк під час окупації спершу працював агрономом, пізніше — начальником

³⁹ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф.Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 154.

⁴⁰ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19704. — Арк. 49.

⁴¹ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 7560. — Арк. 13.

⁴² ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 4.

⁴³ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21120. — Арк. 27зв.

⁴⁴ Там само. — Спр. П-21873. — Арк. 17.

⁴⁵ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 7560. — Арк. 19.

⁴⁶ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21873. — Арк. 10—11, 74—74зв.

відділу кадрів районної управи, а звітди був переведений на біржу праці. Михайло Коломoeць, колишній солдат Армії УНР, під час окупації працював вчителем, потім — заступником Райшефа. Так само з посади вчителя на керівника відділу народної освіти Михайлівки перейшов М. Пилипенко. За завданням М. Коломойця, Олександр Фесенко влаштувався на роботу до районної поліції в паспортний стіл (що відкривало доступ до «чистих» посвідчень особи)⁴⁷. До поліції, за завданням І. Гребенюка, також пішов працювати Пилип Письмений⁴⁸.

Маючи доступ до організації системи освіти, михайлівські оунівці намагалися «осучаснити» деякі аспекти життя в умовах німецької окупації. Зокрема, до Спецанкети, яку заповнювали кандидати на посаду вчителя, було включено пункт №16, в якому треба було відповісти на запитання: «Ваш погляд на самостійність України?»⁴⁹.

Оунівець Д. Бялий у школах вимагав, щоб при вході вчителя в клас учні вставали, вчитель в цей час повинен підняти руку догори й сказати: «Слава Україні». Учні мали відповідати: «Героям слава». Він же вимагав запровадження молитов та звернення «Пане вчитель»⁵⁰.

Одним із напрямків діяльності михайлівських оунівців було поширення агітаційних матеріалів, які вони отримували як із Запоріжжя⁵¹, так і з Миколаєва. В одній з листівок, яку поширювали у Михайлівському районі, йшлося про арешти керівників ОУН(р), перехід оунівців у підпілля, містилися заклики до боротьби з большевизмом та нацизмом. Сама листівка була виконана на друкарській машинці на папері синього кольору⁵².

Як зазначалося в одному з радянських зведень, в площині боротьби з нацизмом оунівці, зокрема, займалися зривом сільгосп-постачання. Голова колгоспу «Новий Світ», оунівець В. Хрущ у

⁴⁷ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 7560. — Арк. 11—12, 18.

⁴⁸ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21120. — Арк. 13.

⁴⁹ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 7560. — Арк. 12.

⁵⁰ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21873. — Арк. 17.

⁵¹ Зокрема, оунівець із Запоріжжя В. Савченко займався передачею друкованої продукції з обласного центру до ст. Пришиб (Див.: Архів УСБ України в Запорізькій області). — ФПС. — Спр. П-21873. — Арк. 17.

⁵² ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 4.

1942 р. під час жнив організував крадіжку зерна, роздавши його без обліку й контролю колгоспникам. Після цього, за рішенням михайлівської ОУН(р), В. Хрущ був переведений до райцентру у колгосп «Пам'ять Леніна», де також вміло провів крадіжки зерна⁵³.

Виконуючи настанови керівництва, михайлівські оунівці займалися збором вогнепальної зброї. Останню Б. Крицан, за допомогою Федора Герасименка, відвозив у плавні й там ховав⁵⁴.

Про наявність у націоналістів значного арсеналу зброї говорили й керівники радянського партизанського загону. Зокрема, К. Шершнев інформував С. Горлова, що зброю для антинацистської діяльності можна отримати у місцевих оунівців, серед керівництва яких згадувалися М. Коломоєць та Михайло Іванніков. На заваді переговорам про отримання зброї і можливу співпрацю стали нацистські репресії проти активістів михайлівської ОУН(р).

Ті ж радянські підпільники наводили деякі факти використання оунівцями зброї проти нацистів: «...Однажды один из националистов обстреливал немецкую машину, фамилия его Письменный, сам он из нашего района, из Балковки. Приезжают в это село 3 жандарма. Письменный сидел в это время дома. Спрашивают у старосты Д., где Письменный. Тот их повел. Пришли и забрали. Когда его вели, он попросился по естественным надобностям и сбежал. Они обвинили в этом старосту. Сказали ему, если он не поймает Письменного, то они его убьют. Тот пошел искать Письменного и нашел его в курнике, сказал, что ничего ему не будет, тот дурак и поверил, бросил наган, который у него был, и его забрали. Его по дороге очень били»⁵⁵.

За інформацією одного з агентів радянських органів держбезпеки, у січні-лютому 1943 р. П. Письменний виїжджав на зв'язок з обласним проводом ОУН(р), де отримав інформацію про спроби створення в Запорізькій області націоналістичного партизанського відділу чисельністю близько 200 осіб. Аналогічний загін планувалося організувати у Михайлівському та Великобілозерському

⁵³ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 4.

⁵⁴ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 7560. — Арк. 53.

⁵⁵ Запорізький архів. Народна війна. 1941—1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів: Наук.-довід. вид. / авт.-упоряд.: В. Бондар, О. Величко, І. Козлова. — Запоріжжя: Прем'єр, 2005. — С. 345—346.

районах. Пізніше П. Письмений розповів радянському агенту, що задум організації партизанських загонів не був реалізований через початок масових арештів оунівців по всій території області⁵⁶.

Оунівське підпілля Мелітопольської округи було структуроване навесні 1942 р. На початку року у с. Вознесенка з інспекційною перевіркою побував член обласного проводу Б. Крилан-‘Борис’⁵⁷. У квітні того ж року до Мелітополя прибув В. Пастушенко і на нараді за його участі було створено Мелітопольський міський та окружний проводи.

До складу міського проводу увійшли Михайло Вінтонів (керівник), Микола Сливка, Іларіон Курило-Кримчак та Афанасій Ніколаєнко⁵⁸. Окружний провід очолив М. Сливка, замінений пізніше за рекомендацією Б. Мовчана-‘Степана Лисавки’ інженером Леонідом Фоменком-‘Кривоносом’, який працював на Мелітопольському горілчаному заводі⁵⁹. До проводу увійшли керівники міського підпілля М. Вінтонів, І. Курило-Кримчак та М. Сливка⁶⁰. Така ситуація була зумовлена, першою чергою, браком кадрів, принаймні керівних. Згадаємо також, що керівництво місцевого комуністичного підпілля вважало керівником окружного проводу І. Курила-Кримчака⁶¹.

Згідно з рішенням обласного проводу, під юрисдикцію Мелітопольського окружного проводу (окрім самого Мелітополя й району) потрапляли Веселівський, Приазовський та Якимівський райони⁶².

На сьогоднішній день встановлено, що оунівцям, окрім мережі в Мелітополі, вдалося створити підрайонний провід у с. Новомиколаївка на чолі з Іваном Молодієм. До складу цієї ланки входило два сільські осередки: у с. Костянтинівка (на чолі з агрономом Олександром Шевченком) та у с. Новомиколаївка (на чолі з працівником поліції Іваном Ротанчуком)⁶³. Оунівські осередки існували

⁵⁶ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 4.

⁵⁷ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19907. — Арк. 45зв.

⁵⁸ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 165–166.

⁵⁹ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... моя любов, моє горе // *Закерзоння. Спомини вояків УПА / підг. Б. Гук. — Варшава: Турса, 1997. — С. 82.*

⁶⁰ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 159.

⁶¹ ДАЗО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 20.

⁶² ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 158.

⁶³ Там само. — Арк. 160.

також у с. Семенівка (вчитель Сергій Гармаш) та с. Велика Іванівка (агроном Романенко). Організаційною роботою у Вознесенці особисто опікувався І. Курило-Кримчак⁶⁴. Крім того, І. Молодій тримав зв'язок із осередком у с. Велика Лепетиха⁶⁵, а в Якимівському районі за діяльність ОУН(р) відповідав завідувач сінопунктом А. Крайній⁶⁶.

Аналізуючи діяльність мелітопольського оунівського підпілля, можемо виокремити такі основні напрямки його роботи: пропагандивний, політично-організаційний, мобілізаційний та терористично-бойовий.

Однією з форм діяльності в рамках пропагандистського напрямку було поширення літератури та агітаційних матеріалів. Так, на Мелітопольщині оунівці поширювали такі книги: «Де шукати наших історичних традицій» Д. Донцова⁶⁷, «Славні побратими», «Хто ворог українського народу», «Малий Робінзон», «Пролом»⁶⁸, «Іван Богун», збірку віршів «Під зорями»⁶⁹, «Інформатор», книги про С. Петлюру, Є. Коновальця, С. Бандеру, збірки з Маніфестом ОУН, Декалогом та іншими організаційними матеріалами⁷⁰.

У Мелітопольській окрузі поширювалися різноманітні оунівські листівки, зокрема з інформацією про загибель у Києві провідника ОУН(р) Центральноукраїнських земель Дмитра Мирона-«Орлика» та із закликами до боротьби на два фронти: з німецьким націонал-соціалізмом та російським більшовизмом⁷¹. Також поширювалися звернення до комсомольців, до вчителів, до українського народу тощо⁷². У листівці, яка поширювалася серед членів ОУН(р), надавалися практичні поради щодо добору молоді в організацію в умовах глибокого підпілля⁷³.

⁶⁴ Молодій І. Писковичі, Писковичі... — С. 53, 68.

⁶⁵ Від 30 березня 1944 р. у складі Херсонської обл.

⁶⁶ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-5626. — Т.1. — Арк. 58зв., 98.

⁶⁷ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19353. — Арк. 87.

⁶⁸ Архів Мелітопольського краєзнавчого музею (далі — АМКМ). — Спр. 527. — Арк. 25, 31, 176.

⁶⁹ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 11006. — Арк. 250, 253.

⁷⁰ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19379. — Арк. 25.

⁷¹ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 78.

⁷² Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19353. — Арк. 65.

⁷³ Там само. — Спр. П-19379. — Арк. 49зв.

Оунівці поставили собі за мету боротися проти примусового вивезення молоді до Німеччини, для чого поширювали листівки із закликами до українського народу всіма можливими способами не допустити вивозу. Інше звернення було адресоване працівникам поліції, яких закликали допомагати молоді залишатися в Україні⁷⁴. Зокрема, староста с. Вознесенка, оунівець І. Курило-Кримчак допомагав молоді села уникати вивезення до Німеччини на примусові роботи. Він через квартальних попереджував: «Дівчата, сьогодні вдома не можна спати...»⁷⁵.

Зазначимо також, що І. Курило-Кримчак у себе вдома переховував друкарську машинку мелітопольської ОУН, на якій, окрім фальшивих документів, друкувалися й деякі підпільні листівки та відозви⁷⁶. Курило-Кримчак, як геолог за спеціальністю, мав завдання від Б. Крицана знайти придатну печеру на околиці Мелітополя для організації підпільної друкарні⁷⁷.

В дечому успішною була діяльність місцевих оунівців у виконанні настанов ОУН(р) щодо створення органів самоврядування або ж інтеграції до них. Зокрема, старостою с. Вознесенки від 6 жовтня 1941 р. до 15 березня 1943 р. був член окружного і міського проводу І. Курило-Кримчак, який згодом був бургомістром Мелітополя (до 13 серпня 1943 р.)⁷⁸.

У жандармерії Мелітополя перекладачем працював Володимир Хабарик-‘Володимир’, член мельниківської ОУН, який приєднався до підпілля ОУН(р) у Мелітополі. Члени похідної групи влаштувалися до різних установ: М. Сливка — адміністратор міського театру ім. Т. Шевченка⁷⁹, І. Молодій — начальник поліції с. Новомиколаївка⁸⁰, М. Вінтонів — перекладач мелітопольського лісництва «Бердянська лісодача»⁸¹. Керівник окружного проводу

⁷⁴ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр.8729. — Арк. 31–32.

⁷⁵ Тимофієв В. Справа закінчена. Забудьте? // Новий день (м. Мелітополь). — 1994. — 31 березня.

⁷⁶ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19379. — Арк. 49–49зв.

⁷⁷ Там само. — Спр. П-5626. — Т.1. — Арк. 106зв.

⁷⁸ АМКМ. — Спр. 527. — Арк. 17–18.

⁷⁹ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр.8729. — Арк. 61.

⁸⁰ Там само. — Спр.107. — Арк. 160.

⁸¹ АМКМ. — Спр. 527. — Арк. 25.

Л. Фоменко працював старшим технологом на горілчаному заводі м. Мелітополя⁸².

Крім того, значна частина мелітопольських оунівців займала ключові посади у сфері освіти. Остання обставина, зокрема, сприяла залученню молоді до ОУН(р). З ініціативи М. Вінтоніва у с. Вознесенка було створено осередок Юнацтва ОУН на чолі із Юрієм Курилом. Крім нього до осередку належали Любов Рудь, Любов Тараненко та Ніна Ліщина. Практичної діяльності члени Юнацтва не проводили, сфера їх ангажованості обмежувалася ознайомленням із націоналістичною літературою. Навесні 1943 р. будь-які дії осередку були призупинені у зв'язку із посиленням нацистських репресій⁸³.

У Мелітопольському агроземельному училищі протягом грудня 1941 р. — травня 1943 р. існували два молодіжні гуртки: «Дони» й «Козаки». Перший об'єднував російськомовну молодь, яка була прихильницею могутньої Російської держави. Гурток «Козаки» об'єднував україномовну молодь, яка стояла на позиціях української самостійності. Створений він був за ініціативи студента училища Григорія Передерія-‘Кобзи’, який очолив гурток та був ініціатором видання рукописного журналу «Український колос». Молодіжний гурток, організація за своєю суттю аполітична, став напівлегальним прикриттям для діяльності Юнацтва ОУН в агроземельному училищі. Деякі члени гуртка входили до мережі ОУН(р). Куратором по оунівській лінії, за дорученням М. Вінтоніва, був Ю. Курило. Він же, крім іншого, забезпечував гурток підпільною літературою. Після арештів керівництва мелітопольського націоналістичного підпілля, проведених гестапо, Ю. Курило був змушений відійти від справ. Його замінив прибулий із Маріуполя студент училища Борис Кучинський. Останній підтримував зв'язок із маріупольськими оунівцями, зокрема отримував агітаційні матеріали для поширення⁸⁴. Необхідно згадати, що Б. Кучинський був залучений до ОУН(р) на початку 1942 р. в Маріуполі кур'єром зі спеціальних доручень Краєвого

⁸² ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 159.

⁸³ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19379. — Арк. 24зв., 49зв.

⁸⁴ ДАЗО. — Ф. Р.5747. — Оп. 3. — Спр. 11005. — Арк. 22, 52—52зв., 54.

проводу ОУН(р) Південноукраїнських земель Євгеном Стаховим-‘Борисом’⁸⁵.

Одним із пріоритетних напрямків діяльності мелітопольських оунівців був терористично-бойовий. На нараді Березнеговатсько-го⁸⁶ проводу ОУН(р) у грудні 1943 р. І. Курило-Кримчак тердивв, що протягом 1941–1943 рр. у Мелітополі перекладач жандармерії В. Хабалик здійснив 14 атентатів проти офіцерів вермахту та нацистських спецслужб⁸⁷. Підтвердження чи спростування цієї інформації дотепер не знайдено.

Аналогічно до інших осередків, у Мелітополі займалися накопиченням зброї. За свідченнями Ю. Курила, одним із відповідальних за придбання зброї був І. Курило-Кримчак. Останній, зокрема, мав у користуванні два пістолети: наган й «один німецького виробництва»⁸⁸. Крім того, завдання щодо організації ресурсів для купівлі зброї від Б. Мовчана отримав Л. Фоменко. Користуючись своїм службовим становищем, він мав дістати (вкрасти на заводі) горілку й продати. На частину виручки треба було придбати п’ять пістолетів. За зброєю мав прибути кур’єр зі словами: «Я приїхав із Запоріжжя від Степана Лисавки за паке-том», — і після цього сказати кодове слово: «Курган». Відповідь Л. Фоменка мала бути «Могила». Виконуючи вказані настанови, Фоменко викрав на заводі 15 літрів горілки й на частину отриманих за неї коштів придбав у словацьких солдат п’ять автоматичних семизарядних пістолетів із набоями, які були особисто передані Б. Мовчану⁸⁹.

Б. Мовчан був ініціатором створення на базі мелітопольського націоналістичного підпілля партизанського відділу в кількості 50 осіб в районі Молочного лиману. За спогадами І. Молодія, він отримав завдання задля реалізації цього напрямку тримати зв’язок із місцевою прорадянською організацією та співпрацювати із нею в питаннях антинацистської діяльності. Від них же мала бути передана зброя. Ідея створення партизанського відділу не знайшла

⁸⁵ Стахів Є. *Останній молодогвардієць*. — К.: Варта, 2004. — С. 131.

⁸⁶ Миколаївська обл.

⁸⁷ *Архів УСБ України в Запорізькій області*. — Архівно-кримінальна справа (АКС) 13885. — Арк. 251.

⁸⁸ *Архів УСБ України в Запорізькій області*. — ФПС. — Спр. П-19379. — Арк. 30.

⁸⁹ *Там само*. — Спр. П-19344. — Т. I. — Арк. 19–19зв.

підтримки у керівництва мелітопольського націоналістичного підпілля (М. Вінтонів, І. Молодій, Л. Фоменко)⁹⁰.

Попри неоднозначне ставлення до питання взаємодії із прорадянським підпіллям, співпраця між ними таки мала місце. Восени 1943 р. оунівець О. Шевченко, за дорученням І. Курила-Кримчака, провів переговори з провідниками прорадянських загонів, зокрема В. Лукашевим з Приазовського, П. Івненком та О. Ліхіним з Мелітопольського районів. Більшу активність у переговорах з націоналістами проявив О. Ліхінин, який взяв участь в оунівській нараді в с. Вознесенка. Було досягнуто домовленості про об'єднання зусиль загону О. Ліхініна й групи ОУН(р) у майбутньому збройному виступі проти німців. На заваді подальших об'єднавчих процесів став ще один діяч прорадянського підпілля А. Шестоп'яров⁹¹.

Перші організаційні здобутки бердянського націоналістичного підпілля були зведені нанівець окупаційною владою, а розконспіровані учасники групи Миколи Федисіва змушені залишити територію району. Незважаючи на це, діяльність місцевої ОУН(р) не була зупинена. Аналогічно до Мелітопольської, кураторство підпіллям у Бердянській окрузі здійснювали Б. Мовчан та Б. Крижан (тут діяв під псевдонімом 'Сизий')⁹².

Структурно підпілля ОУН(р) у Бердянській окрузі об'єднувало три райони: Осипенківський (Бердянський), Андріївський⁹³ та Ногайський (Приморський)⁹⁴. За даними Павла Мусієнка, у Бердянському районі осередки ОУН(р) існували у селах Карла-Маркса, Калайтанівка, Новотроїцьке, Миколаївка та Осипенко⁹⁵. Основна робота з налагодження діяльності ОУН(р) у Бердянській окрузі лягла на плечі керівника місцевого підпілля Пантелія Клименка.

⁹⁰ Молодій І. Писковичі, Писковичі... — С. 85—86.

⁹¹ ДАЗО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 9, 16. Варто зазначити, що співробітники Мелітопольського міського відділу МГБ, проводячи у 1946 р. перевірку даних А. Шестоп'ярова, вважали його звіт, як і діяльність, фікцією. Зважаючи на це, його роль щодо вказаних подій може бути вигадкою // Запорізький архів. Народна війна. 1941—1944... — С. 338.

⁹² Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-20951. — Арк. 40.

⁹³ Андріївський район 30 грудня 1962 р. ліквідовано, його територія відійшла до Бердянського та Куйбишевського районів.

⁹⁴ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19487. — Т.1. — Арк. 277.

⁹⁵ Там само. — Арк. 149.

Із наявних на сьогоднішній день матеріалів можемо зробити висновок, що одним із пріоритетних напрямків діяльності підпілля було створення мережі орбітальних структур. Наявність таких організацій та закладів давала можливість використовувати легальні засоби для досягнення цілей оунівців. Актуалізація цього напрямку, вочевидь, була пов'язана із ліквідацією німецькою сільсько-господарською комендатурою у січні 1942 р. Бердянської районної управи (створеної оунівцями).

За ініціати́ви П. Клименка, який у 1930-х рр. був директором місцевого музею, влітку 1942 р. було засноване «Науково-краєзнавче товариство» на чолі із педагогом Зборовцем. До завдань товариства входило, зокрема, збирання усної історії, обрядових, історичних, бурлацьких тощо пісень, оповідань, іншого фольклору⁹⁶. Також були засновані Товариство суспільної допомоги та Учительський кооператив⁹⁷.

Для активізації молодіжного суспільного життя на території району відкривалися «сільбуди» (сільські будинки), де проводилися збори молоді (вечорниці), демонструвалися вистави, відбувалися тематичні читання історичної літератури та співбесіди. «Сільбуди» проіснували недовго і були закриті за розпорядженням гебітско-місара⁹⁸.

Ще одним напрямком роботи з молоддю, як і в інших місцевостях, була допомога уникати вивезення на примусові роботи до Німеччини. Задля цього, а також з метою зменшення кількості безробітних вчителів, восени 1942 р. П. Клименко організував школу шиття, ремісничу школу, агрономічні курси та музичну школу⁹⁹.

На сьогоднішній день відомо про один осередок оунівської «молодіжки». Його створив у с. Осипенко (Новоспасівка) член похідної групи Поліщук, який працював вчителем у місцевій школі. За спогадами Миколи Береславського, він разом зі студентом Редзем та односельцем Устименком поширював отриману від Поліщука націоналістичну літературу. У 1943 р. осередок було викри-

⁹⁶ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19487. — Т.1. — Арк. 116, 177.*

⁹⁷ *Там само. — Арк. 120.*

⁹⁸ *Там само. — Арк. 174–175.*

⁹⁹ *Там само. — Арк. 178.*

то нацистськими органами держбезпеки, Поліщука розстріляно, а М. Береславського відправлено на роботи до Німеччини¹⁰⁰.

Серед матеріалів, які поширювали оунівці у Бердянській окрузі, згадаємо: «Де шукати наших історичних традицій» Д. Донцова, видання з історії Запорозької Січі та різні газети. Крім того, у середній школі П. Клименко запроваджував вивчення історії України за виданнями, які поширювалися оунівцями, зокрема «Історією України» І. Крип'якевича¹⁰¹.

Не залишилися бердянські оунівці осторонь процесів відновлення релігійного життя. У листопаді 1942 р. до Бердянська прибув із Рівного протоієрей Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) о. Микола, за участі якого були проведені збори священників та релігійної громади, на яких розглядалося питання про перехід в церковному підпорядкуванні від Московського патріархату до УАПЦ. Проте, така ініціатива на зборах не отримала підтримки. Незважаючи на це, автокефалістам вдалося відкрити церкви у с. Миколаївка, Трояни та Софіївка Бердянського району та у м. Ногайськ (Приморськ). Одним з активних діячів за відновлення та становлення УАПЦ на Бердянщині був мешканець с. Миколаївка, член ОУН(р) Пилип Мефодовський. У 1930 р. він був засуджений до 6 років ув'язнення за «антирадянську агітацію», а у 1935 р. — до 4 роки за порушення паспортного режиму. Батько та двоюрідний брат П. Мефодовського у 1935 р. як священники-автокефалісти, які мали зв'язки зі «Спілкою визволення України», були заарештовані НКВД й загинули¹⁰².

Влітку 1942 р. (червень або липень) до Бердянська з Маріуполя прибув старшина Українського визвольного війська (УВВ)¹⁰³ з метою вербування добровольців. На зустрічі з місцевими оунівцями вербувальник розповів, що націоналістам у Маріуполі вда-

¹⁰⁰ Інтерв'ю Миколи Олександровича Береславського (редагування 7 липня 2008 року). Записав Овсієнко В. В. [Електронний ресурс] — Режим доступу [// www.archive.khpg.org/index.php?id=1215426763&w](http://www.archive.khpg.org/index.php?id=1215426763&w).

¹⁰¹ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19487. — Т.1. — Арк. 178, 242.

¹⁰² Алексеева О., Шур Ю. Українська автокефальна православна Церква на Запоріжжі під час нацистської окупації. — Запоріжжя: Стат і Ко, 2010. — С. 5—6.

¹⁰³ Назва добровільних формацій, створених з радянських полонених української національності в німецькій армії.

лося українізувати різні галузі суспільного життя. Щодо самої військової частини, то вона дислокувалася по лінії Херсон—Мелітополь—Маріуполь і несла охоронну службу на узбережжі, в портах і тилових об'єктах¹⁰⁴. Принагідно зазначимо, що у червні того ж року у смт. Чернігівка Запорізької області з аналогічним завданням перебував керівник військкомату УВВ, член ОУН(р) Маріуполя Величко¹⁰⁵. Можемо припустити, що в обох випадках йдеться про ту саму особу.

За свідченнями керівника бердянської міської ОУН(р) П. Мусієнка, для зміцнення підпілля у Приморську, туди на посаду завідувача районним відділом освіти з Бердянська було переведено оунівця Проценка¹⁰⁶.

Однією з помітних акцій приморських оунівців було створення влітку 1942 р. місцевої «Просвіти». Керівником організації став лідер місцевих оунівців Петро Капленко¹⁰⁷.

Через одного з місцевих оунівців, директора Ногайського рибтресту Паська, здійснювався зв'язок між керівництвом Бердянського (П. Клименко) та Мелітопольського (Л. Фоменко) окружних проводів¹⁰⁸.

Долучитися до роботи підпілля ОУН(р) у Приморському районі мав житель с. Преслав Йосип Максютя. У березні 1943 р. він виїхав на роботи до Німеччини, повертаючись з якої у серпні 1943 р. у Львові був завербований до ОУН(р). Отримав завдання дорогою додому поширювати листівки із закликом зірвати роботу на залізниці. Основне завдання полягало у вербовці добровольців до загонів УПА (місце відправки добровольців — ст. Північна, Львів). На території Приморського району Й. Максютя не встиг розгорнути ніякої діяльності, оскільки був мобілізований до Червоної армії¹⁰⁹.

Окрім Запорізької, Мелітопольської та Бердянської округ, осередки ОУН(р) діяли в нізці районів Запорізької області, структурну належність до перерахованих вище організаційних одиниць

¹⁰⁴ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19487. — Т. 1. — Арк. 190.

¹⁰⁵ Там само. — Спр. П-20207. — Т. 1. — Арк. 55.

¹⁰⁶ Там само. — Спр. П-19487. — Т. 1. — Арк. 121.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 199.

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 166.

¹⁰⁹ Там само. — Спр. П-18160. — Арк. 55.

яких на сьогоднішній день не встановлено. Найбільш ймовірно, вони напряму підпорядковувалися обласному проводу ОУН(р).

За наявними на сьогоднішній день матеріалами, діяльність ОУН(р) на території Токмацького району охоплювала районний центр (4 осередки) та 3 населені пункти¹¹⁰. Структура організації виглядала таким чином: осередки по 3-5 осіб на чолі з керівником, який підтримував безпосередній зв'язок з вищими ланками (міський та районний проводи)¹¹¹. Міський провід складався з трьох осіб: керівник — Павло Соломко-‘Луговий’, Іван Дзюба — ‘Береговий’ та Павло Ніколаєнко-‘Горовий’. До складу районного проводу входили: П. Соломко (як керівник ОУН(р) м. Токмака), І. Козак-‘Чужинець’ та керівник Петро Чухрій-‘Глодичя’¹¹². Напередодні звільнення Токмацького району від нацистської окупації відбулися зміни в керівництві місцевого підпілля. На місце районного провідника у зв'язку із від'їздом П. Чухрія було призначено П. Соломко, міську організацію очолив Кирило Курдюков-‘Курик’¹¹³. Протягом 1942—1943 рр. наради районного проводу відбувалися 6 разів (остання — на початку вересня), міського — 4 (остання — в першій половині серпня)¹¹⁴.

Зв'язок з обласним проводом здійснював безпосередньо П. Чухрій. У матеріалах токмацької ОУН(р) фігурують троє членів Запорізького обласного проводу, які залишилися напередодні приходу радянських військ для координації діяльності підпілля в нових умовах: співробітник обласного відділу народної освіти Безручко-‘Сумний’, інспектор шкільного відділу Швець-‘Шевчук’ та Коломійченко¹¹⁵. Ідентифікувати вказаних осіб за наявними матеріалами на сьогоднішній день не вдалося.

Місьцеве підпілля мало у своєму користуванні три явочні квартири. Першу утримував керівник міського проводу П. Соломко. Гаслом була загорнута у червоний папір книга і слова: «Ось підручник української літератури, Вам, здається, він потрібний».

¹¹⁰ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-13150. — Т. 1. — Арк. 30.

¹¹¹ Там само. — Т. 3. — Арк. 20.

¹¹² Там само. — Арк. 28; Спр. П-13150. — Т. 3. — Арк. 21.

¹¹³ Там само. — Арк. 23зв.

¹¹⁴ Там само. — Арк. 24.

¹¹⁵ Там само. — Арк. 30, 37.

Відповідь: «Так, ця книга потрібна. Вона й дітям нашим знадобиться».

У с. Грізне утримувачем квартири був вчитель К. Курдюков (пароль: «Червоний мак»), а в с. Новомиколаївка — вчитель Руденко (пароль: «Червоний перець»)¹¹⁶.

Як і в інших осередках ОУН(р), Токмацький районний осередок накопичував вогнепальну зброю. Зокрема, у І. Дзюби під час обшуку радянські органи держбезпеки вилучили німецьку гвинтівку калібру 6,92 мм з 43 набоями, 2 російські гвинтівки зразка 1891—1930 рр. калібру 7,65 мм й 33 набої, пістолет «ТТ» та 154 набої¹¹⁷.

У Чернігівському районі «ідеологічні блукання» місцевого вчителя Петра Коржа¹¹⁸ отримали своє продовження влітку 1942 р., коли він познайомився з членами підпілля ОУН(р) м. Маріуполя, зокрема з директором типографії Яковом Жежурою та секретарем «Просвіти» Федором Лящинським. Налагодивши зв'язок з маріупольським підпіллям, П. Корж почав отримувати різного роду друковану продукцію та значки з національною символікою. Зокрема, влітку 1942 р. в Чернігівський район було привезено близько 50 примірників книги «Україна в боротьбі» та «Історію України» І. Крип'якевича, яка була надрукована у 1941 р. в оунівській типографії Кривого Рогу. До Чернігівки з Маріуполя у червні 1942 р. з метою вербування молоді до УВВ приїжджав член ОУН(р) Величко¹¹⁹.

Отже, маємо всі підстави вважати, що від літа 1942 р. діяльність ОУН(р) у Чернігівському районі координувалася з Маріуполя і цей осередок підпорядковувався Донецькому обласному проводу ОУН(р).

Під впливом Донецького обласного проводу ОУН(р) перебували осередки в Куйбишевському¹²⁰ районі. Організація тут діяла в умовах найглибшого підпілля, оскільки була «запасною базою»

¹¹⁶ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-13150. — Т. 1. — Арк. 31—32.

¹¹⁷ Там само. — Т. 3. — Арк. 167—167зв.

¹¹⁸ Восени 1941 р. намагався створити на території району Українську націонал-соціалістичну партію, куди масово записувалися працівники органів самоврядування та поліції.

¹¹⁹ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-20207. — Т. 1. — Арк. 51—52, 59; Спр. П-20207. — Т. 2. — Арк. 321—321зв.

¹²⁰ Під час окупації — Царекостянтинівський.

для керівництва маріупольського підпілля. Зокрема, у Куйбишевському районі місцеві підпільники проводили збір і магазинування зброї для забезпечення потреб майбутнього повстанського відділу. Куратором діяльності місцевого підпілля від ОУН(р) Маріуполя був Теодор Лічман¹²¹. Зазначимо, що саме до Куйбишева після початку німецьких репресій проти маріупольських націоналістів у 1943 р. виїхав колишній священик, утримувач явочної квартири ОУН(р) у Маріуполі Ферапонт Сініцин¹²².

У 1942 р. було створено оунівській осередок у Новомиколаївському районі. Його організатором став Іван Іванченко, в минулому політрук Червоної армії, кандидат в члени ВКП(б). У 1942 р. в Севастополі останній потрапив в німецький полон й був поміщений до Сімферопольського табору військовополонених, звідки відправлений до Німеччини. Дорогою І. Іванченко на території Західної України втік і зв'язався з ОУН(р). Через півтора місяці він був скерований в район Дніпропетровська з групою оунівців. Рятуючись від нацистських репресій, І. Іванченко переїхав до Оріхова¹²³, а пізніше влаштувався на посаду заступника директора Новомиколаївського зерноколгоспу. Окрім І. Іванченка до складу новомиколаївського осередку також входили Григорій Панчук та Михайло Біжко. На сьогоднішній день невідома ступінь координації Новомиколаївської ОУН(р) із Запорізьким обласним проводом. У матеріалах радянських органів державної безпеки міститься інформація, що у 1942 р. до І. Іванченка для налагодження зв'язкової лінії приїжджав кур'єр від Проводу ОУН із Західної України¹²⁴.

У Гуляйпільському районі оунівцям на чолі з Миколою Зінченком вдалося створити доволі міцну і розгалужену організацію, яка за неповними даними об'єднувала осередки у самому Гуляйполі, селах Марфополі, Хвалибогівці¹²⁵, Санжарівці¹²⁶, Верхній Терсі, Туркенівці¹²⁷, Воздвижевці, Успенівці, Варварівці та на залізнич-

¹²¹ Архів УСБ України в Донецькій області. — Спр. 36824-ПФ. — Арк. 52—66зв.

¹²² Інформація О. Добровольського (м. Слов'янськ Донецької обл.).

¹²³ На сьогоднішній день інформації про діяльність оунівського підпілля у 1942—1943 рр. на території Оріхівського району не знайдено.

¹²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 2. — Оп. 93. — Спр. 26. — Арк. 153зв., 174—175.

¹²⁵ Від 1958 р. — Добропілля.

¹²⁶ Від 1946 р. — Полтавка.

¹²⁷ Від 1946 р. — Новоселівка.

ній станції Гуляйполе¹²⁸. Осередок у Марфополі очолював брат керівника районної ОУН(р) Йосип Зінченко, який був директором місцевої школи¹²⁹.

Як випливає з наявних на сьогоднішній день матеріалів, гуляйпільська ОУН(р) мала три канали зв'язку. Окрім Запорізького обласного проводу, було налагоджено канал постачання літератури з Донбасу, зокрема з Мар'їнського району, де ОУН(р) очолював ще один брат керівника гуляйпільського підпілля Олексій Зінченко¹³⁰. Також через учасницю підпілля Марію Махновець було налагоджено постачання літератури з Києва. Отримана література поширювалася серед низових ланок гуляйпільської районної організації. Крім того, бухгалтер агроконтори Сліпченко отримував літературу для поширення серед членства у Пологівському районі¹³¹.

Відносно пологівської ОУН відомо лише, що тут осередок (один з осередків?) було створено членом обласного проводу Б. Крицаном, якому допомагав член запорізького міського підпілля П. Мороз. Б. Крицану вдалося залучити до ОУН(р) місцевих мешканців Івана Медяника та Пилипа Буланого, житло яких використовувалося як явочні квартири. Крім Б. Крицана цими квартирами користувався інший член обласного проводу Б. Мовчан, відомий у Пологах як агроном Бердянського районного земельного відділу¹³².

Пологи також використовувалися членами обласного проводу як перевалочний пункт під час «службових» відряджень. Зокрема, Б. Крицан здійснював поїздки у Гуляйполе, Куйбишеве, Оріхів, с. Трояни Бердянського району тощо¹³³.

Таким чином, у 1942 — першій половині 1943 рр. оунівцям вдалося адаптуватися на території Запорізької області і проводити діяльність відповідно до місцевих реалій. Погоджуємося із авторами монографії «Запорізький рахунок Великій війні. 1939—1945», що оунівці на території області дотримувалися тактики атантизму (накопичення сил, уникнення активної боротьби з нацистами, щоб

¹²⁸ Смт Залізничне.

¹²⁹ Архів УСБ України в Запорізькій області. — АКС 7056.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19560. — Арк. 44.

¹³² Там само. — Спр. П-5626. — Т.1. — Арк. 2, 20.

¹³³ Там само. — Арк. 162.

не провокувати каральних акцій проти мирного населення, очікування слухного моменту для збройного повстання)¹³⁴.

Основними напрямками діяльності підпілля ОУН(р) в Запорізькій області були організаційний, культурницько-пропагандивний та військовий (терористично-бойовий). Перший полягав в інтеграції членів ОУН(р) до органів місцевого самоврядування, розширенні підпільної мережі й залученні нових членів до організації. З пропагандивною метою діяли гуртки самодіяльності, реорганізовувалася робота шкіл та інших освітніх установ, поширювалася різноманітна література тощо. Самі оунівці вважали, що подібна діяльність мала результати. Зокрема, у повідомленні інформаційно-розвідувальної служби УПА (травень 1943 р.) подавався аналіз поширення націоналістичної пропаганди у Запоріжжі: «Націоналістичні ідеї приймаються швидко. Коли поширено наші листівки, один робітник сказав: “Пишуть дійсну правду. Так воно і є, треба знищити одного і другого”¹³⁵, тоді лише народ заживе”»¹³⁶.

Військова діяльність підпілля ОУН(р) на території Запорізької області дещо відрізнявся від аналогічної діяльності на Центральноукраїнських землях, де, поряд із проведенням індивідуальних терактів проти представників окупаційної влади й каральних органів, у 1943 р. організовувалися відділи УПА. У Запорізькій області, що являє собою степову зону, організація збройних груп була неможливою, тому тут обмежилися накопиченням зброї та подекуди мобілізаційною роботою для скерування членів підпілля до відділів УПА.

Загалом же діяльність українських націоналістів на території Запорізької області під час німецької окупації була явищем доволі помітним. Про це також може свідчити той інтерес, який проявляли нацистські спецслужби до нейтралізації акцій ОУН(р) та ліквідації націоналістичного руху в цілому. Після звільнення Запорізької області цю естафету перехопили радянські спецслужби.

¹³⁴ Запорізький рахунок Великій війні. 1939—1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.]; Ф. Г. Турченко (наук. ред.). — Запоріжжя: Просвіта, 2013. — С. 246.

¹³⁵ Маються на увазі нацистський та радянський режими.

¹³⁶ ОУН і УПА в 1943 році: Документи / упор.: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук; С. Кульчицький (відп. ред.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 155.

Ірина Єзерська

Науковий співробітник Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»

На прикладі громадського діяча, шістдесятника Івана Геля досліджено спадковість українського визвольного руху, що в другій половині XX ст. набирала нових, раціональних відповідно до реалій часу форм та методів. Висвітлено негативний вплив радянської системи та позитивний вплив сімейного виховання на формування особистості з чітким розумінням необхідності збереження національної пам'яті, як важливого чинника формування національної свідомості, необхідної для продовження визвольного руху.

Ключові слова: національна пам'ять, національна свідомість, визвольний рух, шістдесятництво, дисидент, тоталітарна система, політв'язень.

Iryna Yezerzka

Ivan Hel' as a paradigm of continuity of Ukrainian struggle for freedom and national memory preservation

On an example of Ivan Hel', activist, participant in the movement of the Sixties, the heredity of an idea of Ukrainian liberation movement, which gained new, rational according to realities of the second half of the twentieth century forms and methods was studied. The negative impact of the soviet system and positive influence of the family education on the formation of identity with clear understanding of national memory preserving necessity as significant factor of national consciousness for continuity of liberation movement are highlighted.

Key words: national memory, national consciousness, liberation movement, dissident, totalitarian system, prisoner of conscience.

ІВАН ГЕЛЬ – СПАДКОЄМЕЦЬ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Український визвольний рух другої половини ХХ ст. став продовженням попередніх етапів визвольної боротьби українців. Для боротьби в нових умовах потрібні були люди з високою національною свідомістю. Всі сили радянської системи спрямовувалися на приглушення національної пам'яті та плекання «нового типу радянського громадянина» — «людини масової», *homo sovieticus*-а без національної свідомості, власної думки, почуття власної індивідуальності.

У 1960-х роках ХХ ст. формується нова плеяда борців, що своєю зброєю обирає *не меч, а слово*. Серед них виділяється постать Івана Геля — активного учасника національно-визвольного і релігійного рухів, організатора виготовлення самвидаву, громадського діяча, публіциста, багатолітнього політв'язня.

Постає питання, як в умовах несприятливої радянської дійсності з'являються люди з новими підходами у боротьбі з системою, як виник український феномен шістдесятництва, що разом з грузинським, вірменським, литовським, естонським рухом Опору відрізнявся від загального дисидентського руху у СРСР яскравим вираженням національним характером.

Дослідження ролі особистості в історії має актуальне значення для вивчення і розуміння витоків ряду суспільних процесів, в даному випадку визвольної боротьби українського народу і збереження національної пам'яті як одного з необхідних чинників, що забезпечують можливість цієї боротьби. Адже психологічний портрет борця віддзеркалює не лише родинні риси, а й душу його нації. Водночас характер борця є характером політичного руху, представником якого він є¹.

Перші публікації, присвячені українському дисидентському руху, з'явилися ще в першій половині 1990-х років. Серед сучасних українських істориків, які займалися дослідженням шістде-

¹ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...». Політичний портрет Івана Геля (на риси з історії українського руху опору кінця 1950-х — початку 1990-х років). — Львів, 1999. — С. 39—51.

сятництва в Україні, слід згадати Георгія Касьянова, праця якого, хоч і має низку недоліків, бо дещо вузько трактує визвольний рух другої половини ХХ ст., обмежуючи його соціальну базу, була першою узагальнюючою роботою на цю тему². Проблемі за-родження та розвитку опозиційної думки в підрадянській Україні присвячено монографію доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Юрія Курносова³. Внесок у дослідження українського руху Опору другої половини ХХ ст. зробили також Юрій Зайцев, який ґрунтує свої роботи на унікальній джерельній базі самвидавних матеріалів; Анатолій Русначенко, який у своїх працях демонструє єдність, цілісність та спадковість мети, цілей і завдань українського визвольного руху у ХХ ст.⁴ Проблемам українського національного руху, інакомислення та ідеологічним репресіям в УРСР 1950—1980-х рр. присвячено також низку публікацій Юрія Данилюка та Олега Бажана⁵. Серед молодих дослідників варто згадати Олену Заплотинську та Бориса Захарова⁶. Монографія останнього написана на основі великого масиву документів та матеріалів, зокрема аудіо- та відеозаписів діячів українського дисидентського

² Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960—80 років*. — К.: Либідь, 1993. — 224 с.

³ Курносов Ю. *Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х років ХХ століття)*. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 222 с.

⁴ Зайцев Ю. *Дисиденти: Опозиційний рух 60-80-рр.* // *Сторінки історії України: ХХ століття: посібник для вчителя / за ред. С. В. Кульчицького*. — К.: Освіта, 1992. — С. 195—235; Русначенко А. *Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х — початок 1990-х рр.* — К.: В-во ім. О. Телізи, 1998. — 720 с.; Русначенко А. *Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940—1980-х років*. — К.: Києво-Могилянська академія, 1999. — 324 с.

⁵ Бажан О. *Формування ідеології та правової бази для переслідування інакомисців в Україні в другій половині 1950-х—70-х рр.* // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей*. — К., 1998. — Вип. 3. — С. 144—158; Бажан О., Данилюк Ю. *Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х 1980-ті рр.)*. — К.: Рідний край, 2000. — 232 с.; Бажан О., Данилюк Ю. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х—80-ті 20 ст.)*. — К.: Рідний край, 2000. — 616 с.; Бажан О. *Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках у періоджерелах* // *Краєзнавство: науковий журнал*. — 2006. — № 1. — С. 80—82; Бажан О. *Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги»* // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. — К., 2007. — Т. 65: *Історичні науки*. — С. 40—49; Бажан О. *Українознавчі дослідження під пресою ідеологічних репресій в 1970—1980-х роках* // *Краєзнавство: науковий журнал*. — № 1. — 2008. — С. 45—55.

руху другої половини ХХ ст., зібраних стараннями Харківської правозахисної групи.

На жаль, в сучасній українській історіографії бракує досліджень, присвячених власне постаті Івана Геля — представника націоналістичного крила в русі шістдесятників. Виняток становить публіцистична робота політолога та історика Тараса Батенка, де схарактеризовано особистість Івана Геля, етапи його формування як борця за українську незалежність⁷. Короткі біографічні довідки про Геля можна знайти у виданнях з історії дисидентського руху Харківської правозахисної групи та енциклопедичного довідника видавництва «Смолоскип»⁸.

При дослідженні питання національної пам'яті й свідомості в історичному, психологічному, соціальному та політичному аспектах ми використовували праці Ентоні Сміта, Ярослава Грицака, Лідії Федик⁹. Значенню дослідження особистості, впливу її характеру та психологічних особливостей на суспільні процеси, використання біографічного методу в наукових дослідженнях присвячено роботу німецького філософа Ернста Трьольча¹⁰.

Метою цього дослідження є простежити основні чинники, що вплинули на формування Івана Геля як національно свідомого борця, що не побоявся кинути виклик системі.

⁶ Заплотинська О. Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки // *Інтелігенція і влада: Збірник наукових праць. Серія: Історія / Одеський нац. політехнічний університет.* — Одеса: Астропринт. — 2006. — Вип. 6. — С. 58—66; Заплотинська О. «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960—1970-х рр. в Україні // *Український історичний журнал.* — 2006. — № 1. — С. 145—157; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956—1987). — Харків: Фоліо, 2003. — 144 с.

⁷ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (нарис з історії українського руху опору кінця 1950-х — початку 1990-х років). — Львів, 1999. — 224 с.

⁸ Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина II. — 517—1020 с.; *Рух опору в Україні 1960—1990. Енциклопедичний довідник.* — К.: Смолоскип, 2010. — 804 с.

⁹ Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. — К.: К.І.С., 2004. — 170 с.; Грицак Я. Страсті по націоналізму. Історичні есеї. — К.: Критика, 2004. — 344 с.; Федик Л. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* — Запоріжжя, 2011. — Вип. XXX — С. 232—236.

¹⁰ Трьольч Э. *Историзм и его проблемы.* — М.: Юрист, 1994. — 719 с.

Джерельною базою дослідження слугували дві архівно-кримінальні справи Івана Геля за 1965—1966 та 1972 роки, які є важливим, однак не завжди достовірним і об'єктивним джерелом. Слідство і суду провадилися із значними порушеннями законності, під час допитів використовувалися моральний, а іноді й фізичний тиск, що позначалося на свідченнях обвинуваченого. У діалогах зі слідчими КГБ Іван Гель відповідав формально і сухо. У протоколах допитів він постає значно поміркованішим і стриманішим в своїх поглядах і судженнях, аніж був насправді у своїх діях, за які його притягнуто до відповідальності¹¹.

Власні погляди Івана Геля на історію, історичний процес, зв'язок і пам'ять поколінь, національну культуру, суспільно-політичні умови, що вплинули на український визвольний рух другої половини ХХ ст., відображено у його книзі «Грані культури» та нещодавно опублікованій праці «Виклик Системі: український визвольний рух другої половини ХХ ст.»¹².

Загальновідомо, що важливе значення у формуванні національної свідомості мають освіта та виховання. Здійснюються вони через навчальні заклади (в першу чергу школу) і сім'ю¹³. Вони є тими основними інститутами, що відіграють провідну роль у формуванні особистості, її характеру, самосвідомості, життєвих принципів та прерогатив, моральних і духовних орієнтирів.

Радянська школа, поставлена на службу Системі, була інструментом русифікації, асиміляції та уніфікації, і тому жодним чином не сприяла збереженню національної пам'яті поневолених народів. Після придушення українського визвольного руху 1940-х років радянська влада докладала всіх зусиль, щоб винищити найменші прояви того, що трактувалося нею як «український буржуазний націоналізм». Разом з тим заходи партії та карально-ре-

¹¹ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області. — Архів кримінальних справ. — Спр. П-26250. — Т. 1. — 281 арк.; Т. 2. — 343 арк.; Т. 3. — 353 арк.; Т. 4. — Арк. 262; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 6. — Спр. 75518 фп. — Т. 1. — 281 арк.; Т. 2. — 298 арк., Т. 3. — 346 арк., Т. 4. — 286 арк.

¹² Гель І. А. Виклик Системі: український визвольний рух другої половини ХХ ст. / ред. та упор. І. В. Єзерська. — Львів: Часопис, 2013. — 392 с.; Гель І. Грані культури. — Львів, 1993. — 216 с.

¹³ Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості... — С. 233—235.

пресивної машини, спрямовані на знищення національної пам'яті, приниження національної гідності українців, стикались із сімейним вихованням, орієнтованим на національні традиції і зв'язок поколінь, що сприяло зростанню національної свідомості молоді.

Іван Гель формувався як активний противник комуністичної системи під впливом сім'ї, на особистих прикладах близьких і далеких родичів. Його доля була зумовлена родинним вихованням і середовищем, у якому зростав і формувався як особистість: «Мої батьки — звичайні селяни, проте глибоко віруючі люди з твердими правилами життя, що базувалися на заповідях Божих, християнських цінностях, українських звичаях та патріотизмі»¹⁴.

Батько Івана Геля, Андрій, захищав Західноукраїнську Народну Республіку від польської окупації, був стрільцем Української Галицької Армії, головою «Просвіти» у селі, згодом — старшим і зв'язковим окружного проводу Служби безпеки ОУН, за що був засуджений радянською владою у 1950 р. до 20 років позбавлення волі. З іркутських каторжних таборів повернувся у 1956 р. На все життя Іван запам'ятав батьківські слова: «Я не можу тобі заборонити того, чим ціле життя займався сам... Але коли сташ на цю дорогу, то мусиш пам'ятати дві речі: маєш виконувати свою роботу якнайкраще. І пам'ятати, що це дуже тяжка дорога до волі. Йти до неї доведеться через муки допитів, тюрми, лісопавал. Тому маєш бути сильним. Або краще не починати, щоб не зганьбитися».

Мати Івана Февронія походила з давнього українського роду Тершаківців, представники якого разом із родинами Шашкевичів, Шухевичів, Крушельницьких, Барвінських, Левицьких, Колес та інших становили ініціативну меншість — політично свідому, освічену, яка творила нові ідеї й вела за собою безініціативну більшість. Вихідці з таких інтелігентних сімей, всупереч перешкодам, спромоглися здобути ґрунтовну освіту, ставали відомими науковцями, музикантами, правниками, громадськими та політичними діячами, скеровуючи свої знання та вміння на відстоювання інтересів українців в Галичині¹⁵.

¹⁴ Рукописні спогади Івана Геля // Національний музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». — Фонд «Іван Гель». — Арк. 14.

¹⁵ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...»... — С. 40—41.

Двоюрідний дядьком І. Геля по материнській лінії, Зиновій Тершаковець-‘Федір’, ‘Чигирин’, був членом референтури пропаганди ОУН (1942—1944), обласним провідником ОУН Дрогобиччини (1944—1945), заступником крайового провідника ОУН Карпатського краю (1945—1946), крайовим провідником ОУН Львівського краю (1946—1948), командиром воєнної округи «Буг», редактором одноднівки «Літопис УПА» (1947). Загинув він у молодому віці (35 років), 4 листопада 1948 року, у бою під час спецоперації МГБ проти українських повстанців. Постать дядька з дитинства була для хлопця овіяна героїчним і легендарним духом.

Старша сестра Івана, Ольга, у 1940-х роках була зв’язковою підпілля, згодом стала вірною помічницею соратника у виготовленні, зберіганні та поширенні самвидаву.

Крім того, серед близьких родичів Івана по лінії матері були Михайло Тершаковець — видатний літературознавець, професор літератури, який працював і помер в еміграції у США; Григорій Тершаковець — посол до Галицького, а згодом — в 1928—1939 рр. до Варшавського сейму від УНДО, член Української Національної Ради, перший в’язень большевицького режиму (він був арештований 25 вересня 1939 р., а 3 жовтня того ж року етапом відправлений на Колиму, де відбув 16 років ув’язнення); отець Олександр Тершаковець — професор духовної семінарії в Перемишлі; Іван Тершаковець — адвокат і суспільний діяч. Дві тітки, рідні сестри матері, Анна і Дарія, стали монахинями Чину святого Василя Великого катакомбної Української греко-католицької Церкви (монашкі імена — Агнета і Даміана). Вже під час першого арешту Івана Геля майор КГБ Клим Гальський показував йому ватман із генеалогічним деревом його роду, де червоним були підкреслені ті, хто чинив спротив радянській владі¹⁶.

На прикладі трьох представників однієї родини яскраво виимальовується історія визвольної боротьби галичан, закономірності переходу від парламентських (Григорій Тершаковець) до збройних (Зиновій Тершаковець), а згодом до мирних і безкровних методів боротьби, де зброєю стає Слово (Іван Гель).

¹⁶ Інтерв’ю з І. Гелем, 1937 р. н., записав І. Дерев’яний 2 жовтня 2010 р. у м. Львові // Фонд Національного музею-меморіалу пам’яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

Іван з раннього дитинства бачив і знав українських повстанців, бо багато з яких часто бувало в домі його батьків. Маючи сім років, на запитання вояків УПА, чи поповнить їхні ряди, як виросте, ствердно відповідав: «Я вже готовий!»¹⁷. Авже у зрілому віці з цього приводу писав: «А що освячується в дитинстві — то на все життя!»¹⁸. Іван ще з юності готовий був продовжити нелегкий шлях боротьби. Знаючи, що стане партизаном, загартовував силу волі: припікав цигаркою долоні, психологічно і фізично готуючись до тортур енкаведистів.

Перша сутичка з режимом відбулася в Івана в 13 років, коли під час арешту батька енкаведисти побили матір і самого Івана, який намагався захистити батьків.

Свою свідому і тверду громадянську позицію вперше проявив у 10 класі, коли публічно відмовився вступити до комсомолу, тому що для нього це означало «зректися Бога, тата і України». За це Івана було відраховано з Комарнівської середньої школи¹⁹, і він був змушений вступити до вечірньої школи у Самборі.

Цей вчинок, звичайно, перекрив йому шлях до освіти і можливості зробити кар'єру. Мріяв стати юристом, але «компетентні органи» не допустили його до на юридичний факультет Львівського державного університету. Перший відділ КДБ двічі змушував викладача з української мови та літератури «зрізати» оцінку абітурієнтові І. Гелю на вступних екзаменах²⁰. Лише завдяки особистому втручання ректора Євгена Лазаренка, постаті видатної і непересічної, поступив у 1960 р. на заочне відділення історичного факультету. Довелося поєднувати навчання і нелегку роботу на заводі: працював бригадиром групи слюсарів у машинобудівному цеху Львівського електровакуумного заводу, забезпечуючи себе і сім'ю, оскільки батько повернувся з таборів інвалідом першої групи.

¹⁷ Інтерв'ю з І. Гелем, 1937 р. н., записав І. Дерев'яний 22 вересня 2009 р. у м. Львові // Фонд Національного музею-меморіалу пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

¹⁸ Рукописні спогади Івана Геля // Національний музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». — Фонд «Іван Гель». — Арк. 6.

¹⁹ Там само. — Арк. 13.

²⁰ Інтерв'ю з І. Гелем, 1937 р. н., записав І. Дерев'яний 22 вересня 2009 р. у м. Львові // Фонд Національного музею-меморіалу пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

Уникнення комсомолу значною мірою посприяло формуванню І. Геля як індивідуаліста. Адже в період творення так званої «масової людини», нездатної на власну думку, він був одним з тих, що став по інший бік від колективізму²¹. Постійні перепони спонукали працювати над собою і відстоювати гідність, громадянські права свої та інших людей. Саме під час навчання й розпочалася активна громадська діяльність Івана Геля.

У радянській Україні жодні символи як форми національної пам'яті українця не використовувалися. Заборонялося відзначати українські національні свята, вшановувати пам'ятні та поминальні дати, суворе табу було накладене на саму згадку про видатних державних, громадських, культурних діячів, знищувалися національні пам'ятки та святині. Порушення гласної і негласної заборони тягнуло за собою серйозні наслідки. Тоталітарна система намагалася стерти національну пам'ять.

Національна пам'ять як сукупність знань спільноти про своє історичне минуле, зафіксованих у формі стереотипів, міфів, символів, що впливає на формування національної свідомості та ідентичності, виконує мобілізуючу функцію. Національна пам'ять об'єднує велику кількість людей почуттям спільних коренів та відчуттям спільного майбутнього²².

Живучи в умовах окупації і нищівного наступу на все українське, але будучи вихованим на відмінних від офіційних символах, міфах, тлумаченнях історичних фактів та подій, Іван Гель розумів необхідність відродження національних пам'яток, вшанування пам'ятних дат, видання правдивої літератури, яка б не була обтяжена пропагандою і перекручуванням історичних фактів. Це мало б привернути увагу і згуртувати людей, не дозволити знищенню національної пам'яті, а отже, й національної свідомості. Тому брав активну участь у виданні та поширенні самвидаву, зокрема публіцистичних творів «Стан і завдання українського визвольного руху» Євгена Пронюка, «Що таке поступ» та «Поза межами можливого» Івана Франка, «Вивід прав України», «Україна і українська полі-

²¹ Батенко Т. *«Я повстаю, отже, я існую...»...* — С. 46—47.

²² Федик Л. *Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості...* — С. 232—233.

тика Москви» Мирослава Прокопа, поезії Василя Симоненка, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського.

Разом зі своїми однодумцями, серед яких були Мар'ян Гатало, Михайло Чериба, Омелян Ільчишин, на початку 1960-х років упорядковував і відновлював поруйновані окупантами могили січових стільців, вояків УГА на Личаківському та Янівському кладовищах Львова, організував вшанування їх пам'яті на Зелені Свята та 1 листопада — в День Усіх Святих. У 1961 р. на відзначенні століття від дня смерті Т. Шевченка разом із другом О. Ільчишиним І. Гель поклав терновий вінок, сплетений його тіткою-монахиною, до пам'ятника в Каневі. Іван належав до тої інтелігенції, яка, попри заборони влади, вшановувала Кобзаря в роковини народження, смерті і перепоховання на українській землі, за що його неодноразово викликали на багатогодинні «профілактичні» бесіди в управління КГБ у Львівській області, чинили моральний тиск, обмежували свободу пересування.

У цей час відбулося знайомство Івана Геля з Михайлом Горинем, а через нього — з київськими шістдесятниками Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, Євгеном Сверстюком, Василем Симоненком, Іваном Драчем, Миколою Вінграновським та іншими. Діяльність киян (виступи, зустрічі зі студентами, читання поезій) мала безневинний, навіть для радянської тоталітарної держави, культурницький характер, проте давала молоді поштовх, надихала її на опір режимові. Серед інших шістдесятників І. Гель та М. Горинь пов'язані, прищепленими з дитинства спільними переконаннями, вирізнялися своїми націоналістичними поглядами. Вони формулювали програму своєї діяльності як боротьбу за державність України. Це не могло залишитися непоміченим всюдисущими органами.

24 серпня 1965 р. студента шостого курсу І. Геля, як і багатьох інших українських шістдесятників, було заарештовано. Зустрітися із впертими противниками радянської влади — Іваном Гелем і Михайлом Горинем — виявив бажання навіть сам голова КГБ УРСР генерал-лейтенант Віталій Нікітченко. 25 березня 1966 р. Львівський обласний суд за звинуваченням за ст.ст. 62 ч. 2 («Антирадянська агітація і пропаганда») і 64 КК УРСР («Організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних дер-

жавних злочинів, а так само участь в антирадянській організації») засудив Івана Геля до трьох років таборів суворого режиму.

Слідчий, капітан Денисов, так занотував висловлювання Івана Геля про свою діяльність: «Я безумовно розумів, що антирадянська агітація і пропаганда, яка проводиться мною спільно з іншими особами, підриває радянський суспільний лад, але вважав, що лише таким чином можна досягнути тої національної незалежності України, як я її розумів»²³.

У мордовських таборах у 1966—1968 рр. І. Гель познайомився з багатьма представниками демократичних рухів СРСР (латвійцями, литовцями, естонцями, євреями, грузинами, вірменами) і, звичайно, земляками-українцями різних поколінь — своїми сучасниками, які потрапили сюди за опір Словом, і старими й досвідченими каторжанами, учасниками визвольної боротьби 1940—1950-х рр., які відбували багатолітні терміни. Брав участь у спільних акціях протесту — голодовках, страйках, підписанні різних протестних заяв, інформативних матеріалів про табірний терор тюремників, звернень до ООН та інших міжнародних організацій. У 1967 р. він двічі звертався до Президії Верховної Ради СРСР з листами на захист УГКЦ, з вимогою скасувати ст. 62 КК УРСР. Організував передавання з табору на волю творів дисидентів (зокрема, статті В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», екслібриси О. Заливахи та ін.). За систематичну організацію та участь у протестах різних форм отримав в сумі 65 діб карцеру та тричі по три місяці перебував у камері-одиночці.

У протоколі огляду архівно-особової справи № 22629 І. Геля, проведеного під час слідства 1972 року (справа зберігалася в архіві Дубравного ІТУ МВД Мордовської АРСР), міститься характеристика І. Геля, складена адміністрацією табору. З неї дізнаємося: «Мероприятия воспитательного характера: лекции, беседы и политические занятия, проводимые администрацией, не посещал. На замечание по вопросу не реагировал. В самостоятельных организациях заключенных не участвовал. С презрением относился к заключенным, участвующим в самостоятельных организациях. Высокомерен. Преступления своего не признает и не осуждает. В обращении с администрацией допустил грубость. Общался в ос-

²³ Архів УСБ України у Львівській області. — Спр. П 26250. — Т. 1. — Арк. 253.

новном з заключенними української національності. ВИВОД: на путь исправления не встал»²⁴. З цією характеристикою І. Гель був ознайомлений 4 травня 1968 р., але підписати факт ознайомлення відмовився.

На момент закінчення терміну ув'язнення, у серпні 1968 року, адміністрація табору дала І. Гелю таку характеристику: «Свое преступление не признает, в содеянном не раскаивается. От своих антисоветских и националистических убеждений не отказался»²⁵. Таким чином, концтабори стали ще одним чинником, що вплинув на формування його характеру, життєвої і громадянської позиції.

Після повернення в Україну у 1968 р. на І. Геля чекала доля багатьох його однодумців — відмова у поновленні в університет (диплом про закінчення університету одержав щойно 1991 р.), прописці у Львові, можливості працювати за фахом. Довелося оселитися у Самборі (на так званому «101-му кілометрі»), де з великими труднощами на короткий час влаштувався техніком Самбірського управління експлуатації осушувальних систем гірських річок. Однак продовжував брати участь у русі Опору: надалі розмножував і поширював самвидав, зокрема, за три роки виготовив і поширив підручними методами 11 книг, серед яких «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Серед снігів» В. Мороза, збірку віршів «Крик з могили» М. Холодного, книгу листів М. Гориня з неволі «Листи з-за ґрат» та ін., а також перші п'ять випусків журналу «Український вісник».

Захищав своїх однодумців, зокрема, у грудні 1969 р. першим підписав заяву протесту групи колишніх політ'язнів проти переслідувань та антигуманних вироків в Україні, насамперед Святославу Караванському. У листопаді 1970 р. надіслав до Верховного суду УРСР заяву з протестом проти вироку Валентині Морозу. 7 грудня 1970 р. виступив на похороні загиблої за загадкових обставин художниці-шістдесятниці Алли Горської, за що отримав від керівництва, на яке тиснув КГБ, сувору догану «за прогул».

У 1971 р. написав передмову до збірки статей В. Мороза «Тоталітаризм, українське відродження і Валентин Мороз», у якій проаналізував історичні зміни, що відбулися на теренах колиш-

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75518 фп. — Т. 1. — Арк. 33.

²⁵ Там само. — Арк. 38.

ньої Російської імперії від 1917 р., зокрема й в Україні, та запропонував створення легальної організації, яка засудила б злочини тоталітарного режиму.

Удруге заарештований 12 січня 1972 р., а 7 серпня того ж року засуджений за ст. 62 ч. 2 КК УРСР до 10 років таборів суворого режиму і 5 років заслання як особливо небезпечний рецидивіст. В обвинувальний висновок твердиться, що «Гель І. А., повернувшись у серпні 1968 року з місць позбавлення волі, де відбував покарання за вчинення злочину, передбаченого ст. 62 ч. 1 КК УРСР, та проживаючи у місті Самборі Львівської області, своєї антирадянської діяльності не припинив і з метою підризу та ослаблення Радянської влади продовжував займатися розповсюдженням, виготовленням та зберіганням документів антирадянського змісту з наклепницькими вигадками, що порочать радянський державний та суспільний лад і національну політику радянського уряду»²⁶.

Гель винним себе не визнав і заявив, що всі факти, які йому ставлять у провину, злочином не вважає: «...Сьогоднішній процес, наслідки якого я готовий сприйняти як оцінку моїх людських якостей, та судити мене у вас немає права ні юридичного, ні морального, ні історичного. Найвищим законом і судом для мене є Бог, Україна, моя незламана і незаплямована честь»²⁷. Замість покаяння кинув в обличчя своїм «суддям»: «Я жалію лише за одним, що мало, дуже мало зробив, щоб глибше і ширше порушити ці ідеї, винести їх у широкий світ України і голосом усього народу втілити у життя. І все ж я твердо вірю, що не даремно сьогодні тут, що ні тюремні ґрати, ні концтабори, навіть смерть неспроможні убити цих ідей. Вони вічні, як вічний і нездоланий мій народ»²⁸.

У своєму останньому слові на судовому засіданні І. Гель виступив із гострою критикою шовіністичної асиміляційної і русифікаторської політики щодо України, її народу, мови, культури, національної самобутності, засудив нищення мільйонів українців у роки Голодомору, сталінських репресій, столітніх погромів. Свою позицію і позицію своїх соратників обґрунтував так: «...Сьогодні для України назріло страшне і трагічне питання — питання не

²⁶ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75518 фп. — Т. 1. — Арк. 33.

²⁷ Там само. — Ф. 16. — Оп. 3. — Спр. 2. — Т. 8. — Арк. 335.

²⁸ Там само.

“як бути”, а “бути чи не бути”. Тому кожна чесна людина, кожен, хто почуває себе українцем, повинен встати і рішуче заявити: “Ні. Ми хочемо і будемо жити. Ми хочемо і будемо жити українцями із своїм способом мислення, своєю мовою, своєю національною культурою”. Так треба сказати саме сьогодні, бо завтра може бути пізно. Завтрашній день нашого народу, культура якого сягає двох тисячоліть, може стати прахом мерців, а його мова — мовою архівів, ізученієм южного діалекта, як латинь стала мовою аптек»²⁹.

Свій другий термін Іван Гель відбував у Мордовії (селище Со-сновка) та Пермській області (селище Кучино), а заслання — в Комі АРСР (Троїцько-Печерський район, селище Милва). І знову довелося відстоювати свою гідність: він брав участь у правозахисних акціях, у тривалих голодуваннях-протестах, зокрема, вимагаючи статусу політв'язня. Одна з голодівок, коли Гель домагався реєстрації шлюбу зі своєю фактичною дружиною Марією, матір'ю їхньої доньки Оксани (1964 р. н.), тривала 100 діб. У 1975 році шлюб був зареєстрований. Всього під час двох термінів ув'язнення Гель голодував понад 300 діб.

Саме під час другого засудження, у 1976 р., перебуваючи в одиночній камері, написав працю «Грані культури», яка поширювалася самвидавом. Згодом вивезена дружиною із табору і нелегально передана за кордон, була видана у Лондоні 1984 р. завдяки місцевій Українській Видавничій Спілці під псевдонімом «Степан Говерля». В Україні книга під справжнім іменем автора побачила світ уже в часи незалежності — 1993 р.

Загалом у тюрмах і концтаборах І. Гель провів 16 років свого життя, а ще 5 років на засланні. Після повернення із заслання — знову ті ж самі труднощі із пропискою і працевлаштуванням. Разом з В. Чорноволом, М. Горинем, П. Скочком став відповідальним секретарем відродженого «Українського вісника». Був одним з організаторів і активним учасником перших масових релігійних і політичних акцій в Західній Україні, співзасновником «Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління». 30 листопада 1989 р. брав активну участь у створенні всеукраїнської організації «Меморіал» і Народного Руху України.

²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 3. — Спр. 2. — Т. 8. — Арк. 334.

Іван Гель зумів організувати і повести за собою сотні тисяч людей на відродження катакомбної Церкви, що була в Галичині вогнищем і символом українського національного духу. У 1987 р. очолив Комітет захисту УГКЦ, який зібрав 120 тис. підписів під вимогою легалізації катакомбної Церкви. Разом з іншими активістами цього Комітету проводив пікети у Москві на Арбаті, біля будинків уряду в Києві. У 1988 р. редагував друкований орган Комітету — газету «Християнський голос». 17 вересня 1989 р. на зборах 250 тис. мирян біля собору св. Юра у Львові, зусиллями Комітету і релігійної громадськості, задекларовано прагнення до легалізації УГКЦ, яка офіційно вийшла з підпілля 20 листопада 1989 р.

На запитання, чому він і сотні його однодумців, учасників національно-визвольного руху другої половини ХХ ст., своєю зброєю обрали слово, а не меч, сказав: «...Кого знищувати?! Кагебістів, обкомівців, прокурорів і т. д.? А що це дасть? І найважливіше: а хто виноситиме вирок? Хто позбавлятиме життя? Хто має на це моральне право? У кожного з нас перед власною совістю поставало це питання, і кожен мусив сам собі на нього відповісти. І кожен готовий був сам загинути, та не був готовим забрати чийсь життя. І це не була малодушність чи страх, а готовність жертвувати собою, іти дорогою Христа: хочеш робити людям добро — говори їм правду. Відкрито. Без насильства і зла. Не зупиняйся на півдорозі. Иди до кінця. Тоді здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за неї»³⁰.

Для багатьох ім'я Івана Геля асоціюється з українським дисидентським рухом. Однак сам Іван Гель ніколи не вважав себе дисидентом, навпаки, вважав терміни «дисидент», «дисидентство» науково некоректними та навмисно застосовуваними до руху 1960—1980-х років ХХ ст., щоб підмінити справжню його суть — боротьбу за відновлення державності³¹.

Життя Івана Геля — приклад того, як система, намагаючись знищити національну пам'ять, переписати історію, позбавити людей почуття національної гідності і викоренити національну свідомість, виплекала національно свідомих особистостей із чітким

³⁰ Рукописні спогади Івана Геля // Національний музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». Фонд «Іван Гель». — Арк. 16.

³¹ Гель І. А. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ ст. / ред. та упор. І. В. Єзерська. — Львів: Часопис, 2013. — С. 37—39.

розумінням необхідності боротьби проти цієї системи. Борці повставали проти неї не ірраціонально, зі зброєю в руках, а використовували вже ефективніші та раціональніші в рамках комуністичної дійсності методи — майже легальні за радянським законодавством і відповідні до міжнародних положень із захисту прав і свобод людини. Такі люди з дитинства виховувалися у душі спротиву, мали особисті приклади і авторитет близьких і пізніше самі ставали вчителями та ідейними натхненниками для багатьох своїх однодумців, у яких назрівало почуття «інакшості», спротиву, опору тоталітарній системі, спочатку чисто людського, громадянського, а вже згодом національного.

Іван Гель ніколи не боявся бути Людиною із власним почуттям гідності і повагою до інших, християнином із твердою вірою в Бога, а також правозахисником, громадським діячем, публіцистом. Він свідомо обрав свій шлях. Адже попри постійний контроль, репресії, покарання все одно продовжував свою боротьбу. Його волю і порив до спротиву, чітку громадянську позицію не змогли зламати багатолітня неволя і терор. Моральний авторитет І. Геля незаперечний. Його життєва позиція, самовіддана праця, жертвенність, посвята справі боротьби очевидна і є прикладом для молодого покоління.

Іван Патриляк

Доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху

ЛЮДИ «ВЕЛИКОГО РЕЙДУ»

Рецензія на: Потічний П. Й. Пропагандивний рейд УПА в Західну Європу / Літопис Української Повстанської Армії. Серія «Події і люди». Кн. 28. — Торонто; Львів: Літопис УПА, 2014. — 158 с.

Ivan Patrylyak

People of the Great Raid

review article on the book by Potichnyy P. Y. Propagandistic raid of UPA to the Western Europe / Litopys UPA (Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army). Series «Events and people». Book 28. — Toronto; Lviv: Litopys UPA, 2014. — 158 p.

Дослідження з історії українського визвольного руху 1920—1950-х рр. упродовж останніх десятиліть переживають в Україні справжній бум. Можливість ознайомитися із творчим доробком українських та неукраїнських зарубіжних учених, доступ до потужних археографічних збірників, опублікованих у діаспорі, поступове, але постійне відкриття архівів у посткомуністичних державах дозволили українській історіографії в Україні певною мірою

«компенсувати» згаяний у попередні десятиліття час та спільно з вченими українського зарубіжжя створити єдине дослідницьке поле, в межах якого починають формуватися яскраві історіографічні школи, наукові осередки, кристалізуються перспективні студії.

Синтетичні комплексні монографії, серійні документальні видання, фотодокументальні альбоми, довідники, наукові збірники, присвячені конкретним епізодам визвольної боротьби або визначним персоналіям, — всіма цими здобутками цілком справедливо може пишатися вітчизняна та зарубіжна україністика, яка зуміла створити логічну, послідовну та достатньо повну візію історії боротьби українського народу за незалежність упродовж 20—50-х рр. минулого століття. Відтак, цілком очевидно, що сьогодні студії з історії українського визвольного руху мають відкрити новий дослідницький етап, щораз сильніше занурюючись у глибини мікроісторії, ставлячи в центр своїх наукових пошуків людину. Ким були звичайні підпільники та повстанці, яким був їхній вік, освіта, соціальне походження, сімейний стан? Якою була мотивація їхньої участі в боротьбі за незалежність свого народу? Як і де вони здобували вміння та навички підпільної і збройної боротьби? Коли і чим хворіли, як лікувалися? Що їли і як облаштовували свій побут? Ці питання, очевидно, видавалися самозрозумілими для учасників і свідків подій, для людей, які вийшли з того героїчного покоління. Сьогоднішньому ж читачеві чи взагалі молодій людині часто може здаватися, що в повстанській боротьбі були тільки романтика переможних боїв і подвигів та патетика гасел. «Поза кадром» більшості новітніх досліджень лишаються важкі (на межі чи поза межею виживання) будні, надлюдські психічні й фізичні навантаження, страждання від недуг і ран, біль від втрати бойових друзів і розлуки з рідними, гіркота від поразок і зрад. Аби висвітлити всі окреслені вище аспекти повсякденного життя повстанця чи підпільника, важливо розпочати зі встановлення підставових фактів, які дозволять відповісти на запитання: хто були ті люди? Зробити це можливо лише завдяки сумлінному аналізу тих нечисленних статистичних джерел, що дозволяють нам побачити певний соціальний зріз, із незначних елементів скласти загальну мозаїку, портрет рядового учасника визвольної боротьби.

З приємністю хочеться відзначити, що одним із піонерів у царині антропологічних досліджень українського визвольного руху став його ветеран і активний дослідник історії Організації Українських Націоналістів, Української Повстанської Армії та Української Головної Визвольної Ради Петро Потічний. Працюючи упродовж десятиліть з найрізноманітнішими джерелами, автор рецензованої книги накопичив багатючий евристичний та аналітичний досвід, який дозволив підготувати надзвичайно цікаву та корисну для історіографії наукову розвідку, присвячену пропагандивному рейдові відділів УПА на Захід, а точніше — людям, «пересічним» учасникам подій, що на своїх плечах винесли всі ті випробування, якими супроводжувався «великий рейд».

Перші два розділи рецензованої праці (««Великий рейд» УПА в числах» та «Місія УПА закордоном») ознайомлюють читача зі станом наукової розробки теми, метою і завданнями дослідження (С. 7—8), а одночасно демонструють загальне тло, на якому відбувалося організаційне оформлення повстанських структур за кордоном після завершення рейду (С. 8—12). Безперечно, базовим розділом у рецензованій праці є третій розділ — «Реєстраційні списки» (С. 13—60), який формує уявлення читача про той статистичний матеріал, з яким працює дослідник. Автор рецензованої книги спершу докладно характеризує всі наявні в архівах списки українських вояків-повстанців, що прибули до Німеччини та Австрії впродовж 1947—1950 рр., вказує на їхні особливості, авторство, мету і час складення, інформативну цінність, визначає два найбільш достовірні з них — т. зв. список «А» і список «Б», а також вказує на додаткові списки, які залучені до статистичного аналізу (С. 13—15).

Шляхом верифікації даних, вміщених у всіх наявних списках, а також завдяки залученню інформації з інших джерел П. Й. Потічний зумів укласти зведений список, який розмістив у двох таблицях (С. 16—60). Таблиця I (С. 16—37) подає псевда учасників рейду, колишні і справжні прізвища та імена, дати й місця (або регіони) народження. Таблиця II додає до інформації з Таблиці I відомості про відділ або частину, до якої належав повстанець; його військовий ступінь; функцію; дані про підвищення ступеня; військову освіту (для окремих старшин та підстаршин) і загальну освіту для майже всіх, хто потрапив у списки.

Створення П. Й. Потічним зведеного списку повстанців, які брали участь в рейдах на Захід, дозволило досліднику окремо проаналізувати цілу низку інформації, яка стосувалася включених до списку осіб. Зокрема, вивчаючи дані про терени, з яких до американської зони окупації в Європі приходили упівці, дослідник сформував узагальнену статистику: із Холмщини прийшло 28 осіб (здебільшого учасники підпілля); із Ярославщини та Любачівщини — 50 осіб (29 повстанців і 21 підпільник); з Перемищини — 79 осіб (68 вояків УПА та 11 членів ОУН); з Лемківщини — 127 (82 підпільники і 45 повстанців) (С. 60—61).

Окрема таблиця, складена автором рецензованої праці, демонструє функції, які в УПА чи мережі ОУН виконували прибулі на Захід члени рейдуючих відділів (С. 61). З неї чітко видно, що більшість учасників рейдів були стрільцями або підстаршинами, що доценту руйнує залишки виплеканих у радянські часи міфів про те, що на Захід виходили керівники та найбільш «запеклі бандити», «кадрові націоналісти» тощо.

Дещо вищим від загального був освітній ценз учасників підпілля ОУН та УПА, які вишли до Німеччини та Австрії. Із відповідної таблиці («Освіта Рейдуючої Частини УПА»), вміщеної на 62-й сторінці рецензованої книги, випливає, що серед рейдовиків зовсім не було неписьменних чи малограмотних людей (в окремих списках повстанців і советських партизанів такі особи наявні, наприклад, за статистикою повстанців Групи «Богун» на початку 1944 р. близько 2% були малограмотних або неписьменних; а статистика червоних партизанів в Україні вказує на наявність у їхніх лавах 2,9% неписьменних бійців). Цілком логічно, що абсолютна більшість облікованих повстанців мали за плечима народну (72,6%) або середню школу (14,2%). Але при цьому варто наголосити на тому, що понад 13% осіб закінчили гімназії, середні професійні або вищі навчальні заклади, були студентами (серед повстанців південно-західної Волині, наприклад, таких було 3,5%, а серед большевицьких партизанів, що оперували в Україні, — 4,5%). Тобто повстанці й підпільники із Закерзоння, які вийшли рейдом на Захід у 1947—1950 рр., загалом були більш освічені від своїх колег з окремих регіонів Західної України та від червоних партизанів.

Цікаву картину подають акумульовані дослідником дані, що стосуються військового вишколу, віку і стану здоров'я учасників

рейдуючих відділів. Скажімо, понад половина стрілецького складу отримала свій військовий досвід і підготовку винятково в лавах УПА (такі дані цілком відповідають наявній статистиці щодо повстанських відділів у різних регіонах України). Аналогічно, понад 80% підстаршин проходили свій вишкіл в УПА (43 із 53 облікованих), як і 50% старшин (четверо із восьми облікованих) отримали свої військові знання винятково у відповідних упівських школах (С. 63).

Варто наголосити на тому, що повстанці, які подолали труднощі великого рейду і дійшли на захід, були, як правило, доволі молодими людьми. Вік 83,7% (190 осіб) з них коливався у проміжку 19—27 років (С. 64). Аналогічні статистичні дані щодо повстанців-рейдовиків, які потрапили в полон у Чехословаччині, вказують, що серед них понад 81% був у віці 19—27 років (С. 98). Підкреслимо, що відповідні показники щодо Групи «Богун» на початку 1944 р. складали трохи більше 60% від облікованого особового складу, а в червоних партизанів, які воювали на території України в роки гітлерівської окупації, відсоток молоді 19—27 років був зaledве трохи більше половини. Можливо, що однією з причин наявності такого великого числа молоді серед повстанців, які відійшли в похід на Захід, можна пояснити складнощами рейду, вирушити в який могли лише фізично найбільш витривалі і спритні молоді вояки.

На 65-й сторінці книги П. Й. Потічного подано доволі унікальні статистичні дані про здоров'я учасників «великого рейду». На жаль, історики мають у своєму розпорядженні обмаль подібної інформації, тому актуалізація будь-якого її фрагменту є надзвичайно важливою науковою подією. Навіть побіжний аналіз даних, наведених автором рецензованої праці, вказує на те, що абсолютна більшість хвороб була «професійною», тобто набутою в ході збройної боротьби й складних умовах підпільного життя. Йдеться про ревматизм, хвороби зубів, сухоти, запалення легенів і ніг, серцево-судинні захворювання та хвороби шлунково-кишкового тракту.

Важливою та корисною для дослідників є інформація, зібрана автором книги на 65—73 сторінках. Тут дослідник аналізує всі основні заходи, здійснені для звільнення інтернованих упівців та підпільників, їхнє переміщення до ДР-таборів, участь у табір-

ному житті, підвищення військових ступенів тощо. Статистичні дані щодо вказаних питань можуть бути надзвичайно важливим джерелом для евентуального узагальнюючого наукового нарису, присвяченого долі учасників українського визвольного руху в еміграції.

Проте менше половини вояків УПА та підпільників ОУН, які відправлялися в рейди на Захід, досягли кінцевої точки руху. Більшість з них полягли (48 осіб) або були полонені (268 осіб) на території тодішньої Чехословаччини і згодом, майже всі без винятку, були передані до комуністичної Польщі. Саме цим людям (йдеться про 316 вояків) присвячено велику частину книги (від 73 до 107 сторінки).

Велика зведена таблиця (С. 74—93) інформує читачів про псевда, імена, дату і місце народження, місце і дату полону, загибелі, ув'язнення українських повстанців. Аналіз втрат, здійснений П. Й. Потічним, вказує на те, що найбільше полонених і вбитих було з відділів «Бурлаки», «Громенка» і «Бродича» (11 убитих і 65 полонених; 11 убитих і 57 полонених; 3 убитих і 34 полонених відповідно) (С. 94). Таку високу кількість втрат, на нашу думку, слід пояснювати тим, що саме ці відділи вирушали в рейд у найбільшому кількісному складі (а відділи «Громенка» та «Бурлаки» ще й ідентичними маршрутами), що робило їх найбільш вразливими під час переслідування з боку чехословацьких військ.

Надзвичайно важливим у контексті розвінчання історичних міфів та стереотипів є зібрана автором рецензованої праці статистика щодо місцевості народження полонених у Чехословаччині повстанців (С. 106—107). Із підсумкової таблиці (С. 107) чітко видно, що абсолютна більшість з них (дві третини) були уродженцями Закерзоння, а не «зайдами», до яких місцеве населення не мало жодного стосунку.

Пізнавальним є заключний розділ рецензованої праці, який узагальнює статистичні дані про маршрути, якими рухалися рейдуючі відділи і групи та місцевості, де потрапляли до неволі або гинули повстанці й підпільники (С. 108—119). З вміщеної автором книги таблиці випливає, що найбільш «нещасливими» для рейдуючих були місцевості Сучани (16 полонених), Мала Фатра (14 полонених), Недаконіце (10 полонених), Малужіна (2 полонених і 6 убитих), Гуменски Рокитов (7 полонених).

Наприкінці, у «Коротких висновках» (С. 120), дослідник подає дуже стислий, але надзвичайно влучний та об'єктивний аналіз прорахунків і здобутків українського визвольного руху за час рейдів підрозділів УПА та членів мережі ОУН із Закарпаття у західному напрямку. Він цілком відверто вказує на помилки, яких припустилися командири рейдуючих підрозділів, що призвело до великих втрат серед особового складу. Але при цьому автор наголошує на велетенській політичній перемозі, якою стала поява озброєних українських борців за залізною завісою, що руйнувала в Західному світі міф про неможливість тривалого збройного опору тоталітарній комуністичній імперії.

Завершуючи експертну оцінку праці Петра Потічного, слід наголосити на тому, що це дослідження має всі шанси стати каталізатором для появи в українській історіографії серйозних праць з історичної антропології, які стосуватимуться визвольних змагань 1920—1950-х рр.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 19

Відповідальний редактор: к.і.н. Марта ГАВРИШКО

Літературний редактор: Ольга СВДЗИНСЬКА

Оригінал-макет обкладинки: Ольга САЛО

Макет і верстка: Петро КЛИМ

Відповідальні за випуск: Аліна ШПАК, Ярина ЯСИНЕВИЧ

Автори опублікованих матеріалів повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Центр досліджень визвольного руху

79000, м. Львів, а/с 103

тел./факс: (+38 032) 247 45 22

history@cdvr.org.ua,

www.cdvr.org.ua

www.facebook.com/cdvrua

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

Серія ЛВ №741

Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні

ТзОВ «Часопис» м. Львів, вул. Сихівська 10, 183

тел.: +38 096 274-83-36

Зам. № 21/08/14